

Е. ЗОЛЯ

ТВОРИ

VI

ПРОРІС'ТЬ

Державне видавництво
України



ЕМІЛЬ ЗОЛЯ

Т В О Р И

Том VI

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1929

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ

ÉMILE ZOLA

П Р О Р І С Т Ь

GERMINAL

1885

Р О М А Н

Переклала з французької мови
ВЕРОНІКА ЧЕРНЯХІВСЬКА

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1929

Обкладинка худ. Є. Гускіна.

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису Українського
Друку“ „Мартковому репертуарі“
та інших понадчиках Української
Книжкової Палати

Випустило
ВИДАВНИЦТВО „КУЛЬТУРА“
ДЕРЖТРЕСТУ „КИЇВ-ДРУК“
на замовлення
ДЕРЖАВНОГО ВИДАВНИЦТВА УКРАЇНИ

Укрголовліт № 1487 (1518).
Держ. Трест „Київ-Друк“,
1-ша фото-літо-друкарня.
Зам. № 579—5000.

ЧАСТИНА ПЕРША.

I.

Беззоряної ночі, темної й густої, мов те чорнило, самотна якась чоловіча постать простувала голою рівниною.

Подорожній ішов з Марш'ена до Монсу битим шляхом, що перерізує навпростець бурячники рівною смугою з десять кілометрів завдовжки і сполучає цих двоє сусідніх міст. Він ішов навмання і не міг розгледіти навіть чорного ґрунту під своїми ногами, і лише наскоки безрезневого вітру, широкі й глибокі, мов хвиля на морі, зледенілі від перельоту над замерзлими болотами та обголілими неокрайними просторами, свідчили про неосяжний обшир рівнини навкруги нього. На темному тлі неба, скільки око сягало, не вирізувалося силуету дерева або будівлі, а соша, мов загата, простяглася рівна-рівна вперед у сліпий морок ночі.

Чоловік вийшов з Марш'ена десь о другій годині. Він поспішав і здригався усім своїм тілом під вітром підбитою одежею: бавовняною курткою та плисовими штанями. Невеличкий, обв'язаний картатою хустиною клунок дуже заваджав йому; він притискав його ліктями то до одного, то до другого боку, щоб тільки одразу засунути глибоко в кишені свої руки, ці заляклі порепані руки, на які од хльостання східнього вітру подекуди аж кров повиступала. В голові безробітного, безпритульного робітника не було думок—була тільки одна надія: може холод трохи спаде, як розвидниться. Ішов він так уже з годину, аж ось за два кілометри від Монсу вгледів ліворуч просто в повітрі якісь червоні

вогні, мов три жарини. Одну мить він вагався—не зважувався підійти, проте, болюче жадання зогріти руки перемогло.

Дорога спускалася в яр, і нараз усе зникло. Праворуч ішов грубезний дощаний баркан, а за ним простяглася колія; ліворуч—порослий травою косогір, а там далі—невиразні обриси якогось селища з низькими однома-нітними будівлями.

Чоловік зробив ще зо дві сотні кроків. Дорога рап-том повернула, і з темряви перед віччю знову виринули йому ті самі червоні вогні, і знову це так само його зди-вувало; він досі не міг зрозуміти, як це вони палають так високо в мертвому небі, немов якісь димучі місяці. Погляд його перебіг на землю, і тут інше звернуло на себе його увагу. Перед ним лежала важка, приземкувата маса низьких будівель, а над нею стримів силует фаб-ричного димаря. Подекуди крізь помутнілі шибки про-бивалося тьмяне світло. Кілька підсліпуватих лихтарів висіло вздовж почорнілих зрубів, що видавалися яки-мись велетенськими підпорами. І глибоко з цієї фанта-стичної маси, повитої мороком і димом, виривався лише один звук—важкий, глибокий видих пари з не-зримого паровика.

Тоді подорожній зрозумів: то була копальня. Пе-кучий сором засмоктав йому під серцем: навіщо йти? Роботи й тут не буде. Замість попростувати до будівель, він наважився, нарешті, зійти на насип до трьох чер-воних вогнів—трьох чавунових жаровень, де жевріло кам'яне вугілля, щоб робітникам було видніше й теп-ліше працювати. Візники скидали сюди вивезену з шах-ти землю і мабуть мали працювати до пізньої ночі. Тепер подорожній почув виразно стукіт коліщат по рей-ках і міг розгледіти рухливі постаті робітників, що спорожняли свої вагонетки перед вогнищами.

— Здорові були,—озвався подорожній, підходячи до першої жаровні.

Спиною до неї стояв старий дід у плетеній сорочці й хутряній шапці з трусикової шкурки. Його здорова гніда коняка мов скам'яніла, стоячи поруч та покійно дожидаючи, доки звільнять шість вагонеток, що їх вона

притягла сюди. Рудий сухоребрый парубок не дуже квапився з роботою, і його обважніла рука мляво натискала на важіль... А в небі так само шугав зледенілий, північний вітер, і його потужні, рівномірні подихи краяли повітря, мов лезо велетенської коси.

— Здорові,—відповів старий і замовк.

Подорожній почував на собі його недовіркуватий погляд і негайно назвав себе.

— Мене звуть Етьєн Лантьє... я машиніст... Чи немає тут часом у вас якої роботи?

Полум'я освітило його: це був чорнявий, вродливий парубок; він видавав років на двадцять, або трохи більше, і в його тонкому, сухорлявому тілі почувалася велика сила, дарма, що на зріст був він не дуже високий.

Його слова, очевидячки, заспокоїли візника, але той похитав головою.

— Роботи для машиніста? Еге! Ще вчора двоє приходило... Роботи чортма...

Вітер налетів знову, і мова урвалася йому на півслові.

За хвилю, показуючи рукою на темну масу будівель під насипом, Етьєн спитав: «Це—копальня?»

На цей раз старий не здолав йому відповісти: жорстокий напад кашлю здушив йому горло; нарешті, він відкашлявся, сплюнув, і його харкотиння впало чорною плямою на землю, зчервонілу від відблисків вогнища.

— Еге, це копальня Воре... а он і селище,—і він показав рукою на обриси присілка, що здалеку ще впав у око подорожньому. Тимчасом вагонетки спорожнили, і старий поплентався за ними, ледве переставляючи свої заляклі, ревматичні ноги і не махнувши навіть батогом: його кремезна коняка посунула сама, важко тягнучи по рейках вагонетки супроти вихора; вихор шугав і настовбурчував їй шерсть.

Етьєн з насолодою грів нужденні, свої порепані руки й не міг відійти від вогню. Перед віччю в нього виразно виступали тепер усі частини шахти: осмолена шопа, «сортувальня», високий надшахтовий будинок поверх самого колодязя шахти, велике приміщення з підіймальною машиною та невеличка чотирикутня баштиця

водяного стоку. Ця шахта на дні яру зі збитими в одну купу цегляними будівлями та гострим димарем, задер- тим вгору, мов грізний ріг, здавалася Етьєнові якимсь диким, неситим звіром, що чатує тут і ось-ось кинеться на світ і поглине його. Втопивши очі в темряву, він думав про себе, про своє безпритульне життя за цей останній тиждень, коли він блукав по всіх усюдах, шу- каючи роботи. Перед очима в нього переходили кар- тини близького минулого: залізнична майстерня, де він працював, де дав ляпаса старшому, потім, як вигнали його з Лілю, як потім довго поневірявся; звідусіль його гнали, ніде він не міг зачепитись, у суботу він прибився до Марш'єну, де буцім-то мала бути робота на залізній гуті; никав туди-сюди, але ні по заводах, ні в Сонневіля роботи не було. Цілісінький тиждень просидів він на підвір'ї на тартаку, примостившись за колодами, звід- ки о другій годині ночі вигнав його нині сторож. В кишені в нього ані шеляга, ані шкуринки хліба. Що чи- нити тепер? Хіба блукати битими шляхами без жадної мети, не маючи навіть де захватись од рвачкого вітру?..

Так, це була справді шахта; поодинокі лихтарі освіт- лювали купи вугілля; десь грюкнули двері, і в смузі яс- кравого світла Етьєн побачив розпалені, огнедишні печі. Тепер він зрозумів: важкий, глибокий безупин- ний звук, мов видих здушеної за горло страшної пот- вори, виривався із смоку.

Рудий робітник, що спорожняв вагонетки, досі на- віть не глянув на Етьєна, а той якраз нахилився підняти свій клунок, що впав на землю. Коли це за його спиною знову почувся тяжкий кашель,—то повернувся старий візник. Він виринув нараз із темряви, а за ним його гніда коняка,—тягла й на цей раз шість навантажених вагонеток.

— А в Монсу фабрики є?—спитав подорожній.

Старий знову сплюнув чорним.

— Цього добра там не бракує,—відповів він, і слова його понеслися за вітром.—Ось, якби ви глянули туди три-чотири роки тому... Все аж гуло, робота кипіла, робітників не вистачало, ніколи ще так не заробляли

люди. А ось тепер знову почало животи затягати. Лихо та й годі в цілому краї: робітників звільняють; чуєш—то тут, то там майстерню зачинили... Може, імператор цьому і не винен, та тільки навіщо здалася йому та війна в Америці? І як на гріх, ще й холера на худобу та на людей пала...

Вітер забивав їм дух, а вони перемовлялися уривчастими словами—скаржились одне одному на лиху долю.

Етьєн оповів старому, як він ось уже тиждень цілий марно роботи шукає,—з голоду доведеться здихати, чи що? Незабаром, мабуть, по всіх шляхах снуватимуть старці з довгою рукою. Старий згоджувався з ним і казав, що кінець-кінцем буде біда, бо бог не попустить, щоб християни, мов ті собаки, на вулиці конали.

— Не що-дня м'ясо бачимо.

— Еге, аби хліба шмат!

— Так, так, аби хліба шмат!

Журне завивання вітру відносило їхні слова, і голоси їх лунали ледве чути.

— Он там Монсу,—мовив голосно старий, повертаючись лицем до півдня; він випростав руку вперед у темряву й почав називати одне по одному незримі селища.

— Там, у Монсу, Фовелева цукроварня ще так-сяк працює, а в Готона вже було скорочення штатів; не зачепило лише хлібної вивозової контори Дютійоля та Блезевої ливарні — там (він обвів рукою мало не половину всієї північної частини небозводу) годі й казати: будівельні майстерні Сонневіля не дістали навіть третини своїх звичайних замовлень, з трьох домен на Марш'єнських залізних гутах працюють тільки-но дві, а на гуті Гажбуа ось-ось вибухне страйк, бо щось уперто гомонять, що зменшать заробітну платню.

— Атож, атож,—відповідав подорожній,—я сам допіру звідти.

— Ми ще поки животіємо,—додав візник,—хоч шахта дає багато менше вугілля, ніж дотепер. А гляньте просто перед себе, на Вікторію: там горять лише дві батареї коксових печей.

Він сплюнув, застріг у випорожнені вагонетки свою коняку, що почала вже тимчасом куняти, і подався геть ізнову.

Тепер Етьєн, мов на долоні, бачив усю округу. Темрява була ще й досі така сама густа й глибока, але рука старого надхнула її живим привиддям тяжкого людського горя, і парубок несвідомо відчував, як воно тяжить над ним, як воно тяжить скрізь, скрізь над усім цим рівним, безмежним простором... Чи то не стогін голодних котить цей березневий вітер голими полями?.. Його скажене завивання мов віщувало смерть праці й тяжкі злигодні, що заженуть у могилу силу-силенну людей. Етьєнові очі впивалися в морок, він силкувався пронизати його наскрізь, палко бажав і боявся побачити те, що за ним. Але все поринуло в темну безвість ночі, і тільки десь далеко в далині мріяли домни та коксові печі. З одного боку, вишикувалися нерівними шерезами десятки й десятки димарів і позначалися на чорному тлі неба низкою червоних вогників, а трохи ліворуч від них, мов два велетенські смолоскипи, палали синявим світлом високо в небі шпилі двох веж. Мов на пожарище—тоскно було дивитися на них. На всьому грізному, неосяжному небозводі не видно було іншої зорі, іншого світила, опріч цих сумних нічних вогнів країни вугля та заліза.

— А ви, бува, не з Бельгії?—почув Етьєн за спиною голос старого, що знов допіру повернувся.

В цей раз він привіз тільки три вагонетки. Хай спорожнять тимчасом бодай ці; підіймальна кліть зіпсувалася, якусь там гайку зламали, і робота стала на добру чверть години.

Унизу під насипом усе тимчасом замовкло, не чути було глухого гуркоту вагонеток по рейках; тільки глибоко з шахти долітали далекі удари молота, що важко гупав по листовому залізу.

— Ні, я з півдня,—відповів Етьєн.

Спорожнивши вагонетки, рудий робітник присів на землю спочити, радий, що машина стала; він так само похмуро мовчав і тільки, як вовк, дивився своїми великими згаслими очима на візника, ніби дорікаючи йому за

його балакучість,—та й справді—старий ніколи не бував такий говіркий. Може обличчя незнайомого сподобалось йому, а може його захопило непереможне бажання погомоніти від щирого серця, що часто так пориває старих людей розмовляти вголос із собою.

— А я з Монсу і звать мене Бонемор¹.

— Прозвали так?—здивовано спитав Етьєн.

Старий задоволено всміхнувся й, показуючи на Воре, пояснив:

— Атож, атож... Тричі витягали мене звідти, мало не на шматки побитого. Одного разу всю шкуру геть чисто обсмалило; вдруге так засипало, що аж землі наглитався, а втретє так залило водою, що черево, мов тій жабі, розперло. Люди побачили, що я аж ніяк не хочу здихати, то й прозвали мене на сміх Бонемором.

Він весело зареготав. Сміх його нагадував скрип непідмазаного блоку й скінчився страшним нападом кашлю. Відблиск полум'я падав тепер просто на нього й освітлював його велику голову з сивим рідким волоссям, плискате, безкровне, бліде обличчя з синявими плямами. Він був невисокий на зріст, мав довжелезну шию, розкарячені литки й п'ятки, та довгі, чотирикутні руки, що сягали йому аж по коліна. А втім, він із своєю конякою, що стояла нерухомо поруч нього, здавався вирубаним з каменю: вони обоє наче зовсім не відчували ані холоду, ані рвачкого вітру, що свистів над їхніми вухами.

У грудях старого знов щось заскреготіло,—кашель шматував їх. Він нескоро відкашлявся, а коли сплюнув, то на землі знову позначилася чорна плямка, Етьєн подивився на діда, а потім на його чорне харкотиння на землі.

— Давно працюєте на шахті?—спитав він.

Бонемор підніс розкарячені руки.

— Чи давно? Ще б пак!.. Мені ще й восьмий не минув, як я вперше спустився на дно і, знаєте, куди? В цю саму Ворезьку копальню, а тепер мені п'ятдесят вісім. Порахуйте но... чого-чого я тут не переробив...

¹ Добра смерть.

Як був малий, то працював при машині, що «заганяє порожняки», а як підріс і вбився в колодки, то поставили вивізником, а потім цілих вісімнацять літ був за вибійника. Потім через ці кляті ноги приставили до грабарки, грабався в землі, засипав «стовпи», лагодив штреки, аж доки лікар не сказав, що я дуба дам під землею—тоді мене витягли на світ божий. З того часу, тому вже буде п'ять літ, поставили мене оце візником... А що? Ловко? П'ятдесят літ на шахті, а з них сорок п'ять під землею? Га?

Він говорив, а розпалені жарини випадали час од часу на землю й кидали на його бліде, старече обличчя криваві відблиски.

— Вони мені радять спочити. Еге! Нема дурних!.. Докалатаю ще два роки— до шостого десятку, а там матиму пенсію—аж сто вісімдесят франків! Якщо я попрощаюся з ними ниньки, то вони мені дадуть тільки сто п'ятдесят. Вони, шельми, хитромудрі! А я ще хоч куди! Тільки ноги кляті дошкуляють. Це мені, бачите, вода набилася під шкуру, бо часто, ще як був я за вибійника, вона мене гоїно поливала. Часом, знаєте, й довбешкою двигнути не сила—так болить, що криком кричу.

І знов напад кашлю здушив йому груди.

— Мабуть, тому ви й кашляєте?—промовив Етьєн.

Старий похитав головою.

— Ні, ні, це я минулого місяця застудився; раніш я ніколи не кашляв, а ось тепер—ніяк здихатися його не можу. Плюю та й плюю, сміх та й годі,—скільки того харкотиння береться.

Йому захрипіло в горлі, і він знову сплюнув чорним.

— Це кров?—наважився нарешті запитати його Етьєн.

Бонемор помалу обтер губи рукою.

— Вугілля, вугілля, синку... У мене всередині є його стільки, що вистарчило б палити в печі аж до смерти, а я вже п'ять років, як під землею не навертався. Мабуть, воно в мені десь глибоко на схованці лежало а мені про те й ані гадки. Дарма!

Замовк. Десь далеко на дні шахти стукав однама-нітно молоток, вітер журно квилів і, здавалося, що то

з глибин темного простору доноситься скарга голоду й знемоги. Полум'я в жаровнях здригалось і тремтіло, а старий віддався спогадам і заговорив тепер тихше, перетравлюючи своє минуле.

Еге, він і вся його рідня копають землю не з учора. Його кривні працюють на «Товариство» відколи воно заклалося в Монсу, а тому вже багато часу,—аж сто шість років. Його прадід—Гільйом Маге—тоді йому допіру стукнуло п'ятнадцять літ—знайшов глибоке зложище кам'яного вугілля в Рекійярі. «Товариство» викопало там, недалеко Фавелевої сахарні, свою першу шахту—тепер вона вже стоїть копалищем. Вся країна знала, що її знайшов Гільйом Маге, тому її й назвали «Гільйомовою шахтою». Він сам не бачив діда живого, та люди казали, що то був здоровий кремезний чолов'яга й помер своєю смертю, саме, як йому стукнув шістдесятий. Батька його—Миколу Маге, прозваного «Червоним», завалило землею, ще як йому заледве пішов сороковий,—тоді саме копали Воре... Од батька тільки мокро зосталося: кістки камінням потрощило, кров земля виссала—так його й не витягли. Двоє з його дядьків та троє з братів—теж зложили там свої кістки. А він сам,—Вінцент Маге, вийшов сухий з води, усе гаразд, тільки ноги трохи покрутило, за те всі його взивають пронозою... Нічого не вдієш, треба працювати. В їхній родині, так повелося од батька до сина; що ж ремество, як кожне інше... Його син, Тусен Маге, онуки його та всі, всі його кривні й свояки, що живуть он там, у тому присілку, конають на тій самій роботі. Сто шість років працювати до смерти, від батька до сина, на одного хазяїна—не аби-що. Не кожен буржуа потрапить отак розповісти історію свого роду!

— Аби харчі,—пробубонів знову Етьєн.

— Отож і я кажу: доки є хліб—жити можна.—Бонемор замовк і кинув оком на селище, де по всіх вікнах один по одному почали займатися вогники. На дзвіниці, в Монсу, вдарила четверта година. Похолоднішало. Вітер дошкуляв ще дужче.

— А чи ж багате це ваше «Товариство»?—спитав Етьєн.

Старий знизав плечима, а потім нахилився, мов угинаючись під тягарем золотих екю.

— Ще б пак, ще б пак! Грошей кури не клюють. На правду казати—наші, може, й не такі багаті, як сусіди в Азені. Та проте, мільйонів, мільйонів тих—без ліку... Мають вони дев'ятнадцять копалень, з них тринадцять працюють повним ходом—Воре, Вікторія, Кревкер, Міру, Сен-Томас, Манлен, Фетрі-Кантель та ще багато інших, а з шістьох останніх одні вже вичерпані, а інші—провітрюються, як от Рекійярська шахта. Десять тисяч робітників працює на Товариство, ділянки мають аж у сімдесятьох округах, п'ять тисяч тонн щоденного видобутку, всі шахти сполучає колія... а майстерень, а фабрик скільки! Ще б пак, ще б пак, грошенят у них доволі!

Нараз почувся гуркіт коліщат по помості, і гніда коняка наставила сторожко вуха. Там, під землею, мабуть, уже полагодили кліть і взялися знову до роботи. Запрягаючи коняку в порожні вагонетки, старий стиха промовляв до неї:

— Не слід звикати до балачок, стара ледащице! Мала б що розказувати, якби пан Ганебо дізнався, як ти час марнуєш!

Етьєн замислено втопив у морок очі.

— Так, кажете, шахта належить панові Ганебо?—спитав він.

— Ні,—відповів старий.—Пан Ганебо тільки наш головний директор. Він служить так само, як і ми.

— То кому ж належить це все?—допитувався Етьєн, показавши рукою на неосяжний простір навкруги.

Але на Бонемора напав знову шалений кашель, і він довго не міг відвести духу. Нарешті трохи заспокоївся і стер з рота чорну піну.

— Кому воно належить? А хто його зна. Мабуть, якимсь людям,—промовив він; вітер налетів з новою силою й відніс його слова у далечінь. Маге показав рукою в якийсь темний, далекий простір, де жили ці невідомі люди, що для них увесь його рід довбав землю ось уже більш, як ціле століття. В голосі старого пролунав побожний страх, немов би він говорив про якусь

недосяжну божницю, де притаївся напочепках якийсь незнаний, жадливий той бог, що йому вони віддавали своє тіло, своє м'ясо.

— Аби хліба завжди вдосталь,—втретє промовив Етьєн.

— Аби що-дня хліба вволю. Ще б пак, ще б пак! Чого ще тоді й хотіти!

Коняка подалася, а за нею зник у пітьмі й дід, важко шкутильгаючи хворими ногами.

Рудий робітник, що присів спочити під купою наваленої землі, ані разу не ворухнувся; він увесь зібгався й, затиснувши коліньми підборіддя, втопив у темну порожняву свій згаслий погляд. Етьєн підняв з землі свого клунка, але не міг примусити себе відійти. За його спиною лютував зледенілий вітер, і йому аж зашпари заходили, а груди пекло палюче полум'я. А може все таки попитати, може тут знайдеться якась робота, може старий про неї не чув?.. Він пристане на все. Бо що робити? Куди податися, чого чекати в цій зголоднілій, виснаженій безробіттям країні? Здохнути десь під тинном, мов той собака прибудний? А проте, він вагався. Це повите мороком Варе серед безмежно рівного поля жахало його. Наскоки вітру що-раз дужчали й зростали, і здавалося, що небозвід, звідки вони з свистом зривалися, теж чим-далі ширшав, ставав більший. В мертвому небі не займалася бліда зоря; тільки так само палали домни та коксові печі кривавими плямами на чорному тлі темної безвісти й не освітлювали. А темна маса Варе, мов лютий звір якийсь, наїжилася на дні свого лігва й дихала що-разу важче й глибше, ніби насилу перетравлюючи людське м'ясо, що його вона поглинула.

II.

Присілок «Двохсот сорока» спав, повитий чорною ніччю серед голих нив та бурячників. Чотири довгі корпуси шахтарських, одноманітних, щільно-щільно приліплених один до одного будиночків, ледве позначалися на темному тлі неба. Ці геометрично-рівні, рівнобіжні

корпуси, з одноманітними квадратними присадками, поділені трьома широкими вулицями, нагадували військовий шпиталь або казарму. Було тихо. Тільки вітер квилів і вив над самотною рівниною поміж обголілими штахетами.

У Маге, в будинкові ч. 16 другого корпусу, ще спали. Густий морок повивав єдину кімнату другого поверху; мов придушував він своїм тягарем важкий сон знесилених утомою людей, що спали тут, широко пороззявлявши роти. Було темно, але почувалося, що тут є люди. Хоч надворі було й холодно, в кімнаті стояла задуха, важке повітря просякло тим прілим теплом живого тіла, що чути його завжди в найохайніших навіть житлах, де дхне людиною.

На дзигарях в кімнаті нижнього поверху вибила четверта година, але ніхто не ворухнувся; тоненький свист виривався з дитячих грудей, а за ним важкий хропіт двох дорослих. Катерина схопилася перша. Крізь міцний свій сон, як завжди, порахувала вона чотири удари, що пролунали вниз, але не мала сили відразу розплющити обважнілі повіки: випростала ноги з-під ковдри, намацала сірника й засвітила свічку, але ще не вставала,—голова їй була така важка, що вона проти волі хилилася назад, непереможно хотілося повалитися ще на подушку.

Тьмяне полум'я свічки освітлювало чотирьохкутню кімнату на дві вікні та вбогі меблі: трое ліжок, шафу, стіл і два старі стільці з почорнілої горішини, що виступали темними плямами на тлі ясною фарбою пофарбованих стін. На цвяшках висіла одежа, долі стояла глиняна миска, а біля неї кухлик з водою,—тут умивалися. На ліжку ліворуч спали брати: старший Захар, двадцятиліток, та малий Жанлен,—йому кінчався одинадцятий; на другому ліжку, що стояло праворуч, міцно обхопивши одне одного рученятами, спали двоє меншеньких—шостилітня Ленора й чотирьохлітній Анрі; Катерина спала на третьому ліжку з сестрою Альзірою; дівчинка була така щупла на свої дев'ять років, що старша сестра навіть і не почувала б її, якби не гострий горб, що впивався тій просто в бік. Скляні відчинені двері виходили

у вузенькі сїни, де на четвертому ліжку спали батько з матір'ю; поруч стояла колиска з немовлятком Естеллою,—їй тільки но минув третій місяць.

Катерина нарешті перемогла себе; сидючи на ліжку, вона потягалася і куйовдила обома руками своє руде волосся, що збилося їй на лобі та на потилиці, але ще не вставала. Їй було вже п'ятнадцять років, проте вона здавалася ще дівчинкою; вузенька сорочечка була їй по саме горло, а з-під сорочечки виглядали лише посинілі, немов присипані вугляним порохом, ноги та молочно-білі худенькі рученята, такі білі, що нездорова блідість її обличчя, вже попсованого дешевим милом, ще дужче впадала в око. Катерина в-останнє позіхнула, широко роззявляючи трохи завеликого рота з блискучими рівними зубами в блідих, анемічних яснах; од болючого змагання з сном сльози виступили їй на сумні, стомлені сірі очі; у всьому голому її тільці почувалася та сама важка перевтома.

У сїнях щось заворушилось, і глухий хриплий голос Маге пробубонів:

— Сто чортів! Уже час!.. Це ти, Катерино, засвітила?

— Я, тату... Внизу вже продзвонило.

— Швидше повертайся, ледащо! Якби була менше танцювала вчора, то б збудила нас раніше... Тільки танці в голові гульвісі!

Маге ще побурчав трохи, але його почала хилити дрімота, буркотня його стихла, змовкла потроху, і він знову захрипів.

Боса, в самій сорочці, дівчина снувала по кімнаті. Проходячи повз ліжка Анрі та Ленори, вона накинула на них ковдру, що була впала на підлогу; вони спали здоровим дитячим сном і навіть не поворохнулися. Альзіра прокинулася теж тимчасом, перелізла на другий бік ліжка, на нагріте місце старшої сестри й мовчки лежала з широко розкритими очима.

— Захаре, Захаре! І ти, Жанлене, вставайте бо, от які!—будила Катерина братів, що міцно спали, уткнувшись носами в подушку. Вона вхопила за плече старшого і добре його струснула; він відповів їй лайкою,

тоді вона почала здирати з них ковдру; обидва хлопці стали брикатися голими ногами; це було дуже смішно, і вона весело зареготала.

— Дурна, не займай! Іди к бісу!—сердито кричав Захар, вже сидячи за ліжку.—Ненавиджу дурних жартів... Яке безглуздя! Глупа ніч, а вже вставай! Щоб йому!

Він був худий і незграбний, на його анемічно-блідому, як у всієї родини Маге, обличчі, стирчала ріденька борідка. Сорочка йому закотилася аж до живота, і він спустив її—не з сорому, а тому, що змерз.

— Уже продзвонило. Ану, швидше, жвавіш! Батько сердиться,—мовила Катерина.

Жанлен щільно загорнувся в ковдру, заплющив очі і недбало пробубонів:

— Іди під три чорти! Я сплю!

Катерина знову добродушно засміялася.

Малий Жанлен був щуплий і захарчований, і тільки набряклі золотушні руки й ноги його видавали величезними. Вона схопила його, мов пірце, на оберемок. Він борсався і дригав ногами, а його мавпяча мордочка з зеленими щілинками очей, густими кучериками над лобом і величезними вухами, аж зблідла з люті, що сестра перемогла його. Він не промовив ні слова і мовчки вп'явся їй зубами в груди.

— Зле чертеня! — прошепотіла Катерина, загамувавши болісний викрик, і спустила його на підлогу.

Альзіра загорнулася в ковдру аж по підборіддя й більше вже не засинала. Мовчки стежила вона своїми розумними очима хворої дитини за сестрою і двома братами, що вже почали одягатися. Біля миски закипіла нова сварка; хлопці почали штовхати дівчину за те, що вона надто довго умивається. Сорочки в них розвівалися на всі боки, а вони, ще запухлі зо сну, безсоромно вовтузилися і поралися, мов той виплодок цуценят, що зросли вкупі. Катерина все ж була готова перша. Вона вдягла свої шахтарські штани, натягла через голову полотняну блюзу й пов'язала волосся синім каптурцем; у своєму чистому понеділковому вбранні вона здавалася хлопчиком; у ній не лишалось нічого

од жіночої статі, і тільки легеньке коливання клубів зраджувало її.

— Старий подякує, як побачить сколошмачене ліжко,—злісно мовив Захар,—я розкажу йому, хто це зробив...

Він говорив про свого діда Бонемора, що працював уночі і спав удень. Отже, це ліжко ніколи не холонуло, бо в ньому завжди хтось хріп.

Катерина мовчки підняла ковдру й почала опоряджати постіль; тимчасом за стіною, у сусідів, почувся якийсь рух. Тонкі стіни цих цегляних казенних будинків, економно збудованих за проектом Товариства, тремтіли од кожного шелесту. Шахтарі жили так близько побіч, що діти навіть знали всі найінтимніші дрібниці з життя сусідів.

Нараз сходи заскрипіли під чиїмись важкими ногами, потім щось ніби м'яко плюхнуло на ліжко і почувся вдоволене зідхання.

— Ловко! — мовила Катерина. — Левак іде на роботу, а Бутелу йде до Левачихи.

Жанлен зареготавсь, і навіть Альзірині очі блиснули. Молоді Маге що-ранку кепкували так з шлюбного життя своїх сусідів; тут мешкав вибійник Левак та його пожилець, копальник Бутелу; отже, Левачиха мала двох чоловіків—одного на ніч, другого на день.

— Філомена бухикає, — провадила Катерина, прислухаючись.

Вона говорила про старшу Леваківну, дев'ятнадцятилітню дівчину, Захарову коханку, од якого та мала вже двоє дітей; Філомена слабувала на груди і тому не могла працювати під землею і служила за пересівальницю.

— А Філомені що! — відповів Захар. — Їй сам чорт не брат, спить та й годі! свинота! нахабство спати до шостої години!..

Він удягнув штани, але нараз наче згадав про щось і відчинив вікно.

Присілок потроху прокидався; крізь щілинки віконниць то тут, то там пробивався світ ламп. Знову спалахнула суперечка. Захар висунув голову з вікна; він

хотів простежити, чи не вийде часом од П'єронів, що мешкали насупроти Маге, наглядач Воревських копалень, Дансар, — люди казали, що він живе з П'єрониною; а Катерина кричала братові, що П'єрон був напередодні черговим при машині, і тому Дансар ніяк не міг заночувати в його жінки цієї ночі.

Зледенілий вітер вривався в кімнату, а брат з сестрою сперечалися вперто, доводячи кожен своє.

Аж ось почувся лемент, плач. То голосила Естелла в своїй колисці: холод дошкулив їй. Маге прокинувся й собі. Хто це на нього туману навів? Як це він заспав так, мов якесь ледащо? Він почав лаятися та чортитись так люто, що діти примовкли. Захар та Жанлен помалу кінчали вмиватися, і в кожному їхньому русі вже почувалася звичайна втома. Альзіра й собі лежала нерухомо й нищечком дивилася на них своїми великими очима. Ленора й Анрі спали, міцно обнявшись, і дихали тихенько й рівно, дарма що в кімнаті стояв гамір.

— Катерино, дай свічку,—закричав Маге.

Дівчина саме кінчала застібати свою блюзу і слухняно винесла свічку батькові в сіни; отже, брати мусіли шукати то те, то те з свого вбрання в півтемряві: тільки крізь двері пробивався світ. Проходячи повз батька, дочка не відвернулася; вона помацки спустилася в грубих плетених панчохах униз по сходах, налапала свічку й заходилася готувати каву. Сабо всієї родини стояли під буфетом.

— Чи ти, гадино, замовкнеш, нарешті, — скрикнув Маге, розлютовано; од Естеллиного вереску йому аж терпець урвався.

Маге був маленький на зріст, як дід Бонемор, і дуже скидався на того: у нього була така сама здорова голова, синяве, бліде, плискате обличчя й руде, коротко обстрижене волосся. Він замахав над колискою своїми величезними вузлуватими руками, і дитина ще дужче заверещала.

— Та годі бо, ти ж сам добре знаєш, що вона не замовкне,—сказала мати, перелазячи на середину ліжка й потягуючись.

Вона теж допіру прокинулася і розсердилася: навіть

поспати не дадуть, хіба не можна тихенько вийти з хати? З-під ковдри визирало тільки її довгасте, досить вродливе обличчя; воно ще не зовсім зблякло на своїх трицять дев'ять літ, але злидні та семеро дітей, що їх вона привела, дуже виснажили її. Чоловік одягався, а вона тимчасом помалу говорила, втопивши очі в стелю. Ані він, ані вона вже не вважали на малу, що душилася з крику.

— У мене вже ані копійки, а нині тільки понеділок: ще шість день чекати до платні... Так далі не можна. Ви всі разом приносите дев'ять франків. Як же мені в світі викрутитися? Аджеж нас усіх десятеро.

— Де ж то в біса дев'ять? — скрикнув Маге. — Ми з Захаром дістаємо по три — маєш шість... Катерина з батьком по два — чотири. Ось уже десять. Жанлен — один, то вже цілих одинадцять.

— Добрих мені одинадцять! А неділі, а прогульні дні! Більше як дев'ять, ніколи не буває, чуєш—ніколи! Він нічого не відповів,—шукав ремінця на підлозі.

— Не нарікай, я ще дужий. На сорок першому році не кожен може за забійника працювати,—мовив він на решті.

— Так воно, так, старенький, та тільки від цього в нас хліба не збільшиться. Що мені робити, га? В тебе нічого нема?

— Є два су.

— Ні, це тобі буде на квартиру пива... Господи! І що його робити? Як ми ці шість день домучимось, і сама не знаю. Мегра ми вже шістдесят франків винні, ще позавчора вигнав мене з крамниці. Можна, звісно, ще раз удатись... Та він щось уперся й край.

Мати лежала нерухомо, затуляючи час-од-часу очі од сумного полум'я свічки, і похмуро провадила мову. Вона казала, що в шафі порожньо, а малі прохатимуть удень хліба з маслом, що од кави навіть і потерушки не лишилося, а з гнилої води в животі ріже; рахувала, скільки днів на місяць доводиться вгамовувати голод вареною капустою. Вона заговорила голосніше, бо Естелла репетувала на одчай душі, й не чутно було власного голосу. Маге допіру наче почув цей крик, в

нестямі вихопив малу з колиски і кинув її злісно матері на ліжку.

— На, бери, а то я її задушю!.. Клята дитина! Все має, ссе донесхочу, а лементує голосніше за всіх!

Естелла вмить замовкла під ковдрою і заходилася з насолодою ссати материне молоко; тепло відразу заспокоїло дитину, і тепер було чути тільки, як пожадливо цмокають губи.

— А хіба пани з Піолени не казали тобі зайти до них сьогодні? — спитав батько, помовчавши.

Мати недовірливо стиснула губи: видно було, що вона покладала на це мало надії.

— Еге, я їх зустріла, вони дають одержу бідним дітям. Гаразд, я поведу до них уранці Анрі та Ленору. Якби то дали хоч сто су!

Вона знову замовкла. Маге вже одягнувся, хвилину постояв мовчки, а потім пробубонів:

— Нічого не вдієш, буде, що буде; ти вже якомсь викрутись. Навариш хоч юшки. Балачками не зарадиш, краще вже йти на роботу.

— Авжеж,—відповіла мати. — Загаси вогонь, мені не треба світла, щоб думати.

Захар і Жанлен уже пішли вниз, і Маге, загасивши свічку, пішов за ними. Дерев'яні сходи вгиналися під їх важкими ногами в плетених вовняних панчохах. Кімната й сіни знову поринули в темряву. Діти спали, і навіть Альзірині повіки скліпились. Естелла вчепилася в материні обвислі груди, груди передчасно зів'ялої жінки й муркотіла мов те котеня. Тільки мати втопила в темряву свої великі розплющені очі.

Тимчасом Катерина заходилася передусім коло чавунового вогнища з ґратами посередині й двома грубками з обох боків, де цілісінський день жевріло кам'яне вугілля. Товариство давало що-місяця кожній шахтарській родині по вісім гектолітрів вугляних уламків та покидів; вони були дуже тверді і розпалювати їх було тяжко. Катерина ніколи не стушувала вугілля звечора, а тільки прикривала покрешкою; зате вранці досить було роздмухати його та підкинути кілька перегорілих вуглин, що їх вона завжди старанно витягала з попелу.

Дівчинка поставила казанок на вогонь і присіла напочепках перед розкритим буфетом.

Це була досить велика чиста кімната на весь нижній поверх з ясно-зеленими пофарбованими стінами, старанно змитою кам'яною підлогою, посипаною білим піском; вся вона виблискувала сутофламандською охайністю. Меблів усіх було: сосновий поглянсований буфет, стіл та дерев'яні стільці, теж соснові.

На голих ясных стінах надзвичайно чітко виступали понаклеювані на них занадто барвисті портрети імператора та імператриці (подарунок Товариства) та портрети якихось вояків та святих рясно поцяцькованих золотою фарбою. На буфеті стояла рожева з кардону скринька, а на стіні висіли дзигарі з наляпанним на циферблаті якимось малюнком; його дзвінке цокання наче сповнювало порожняву голої стелі. Інших оздоб не було, хоч яка чиста була ця кімната, а проте, нерозвіяний дух смаженої ще напередодні цибулі і гострий уїдливій дух кам'яного вугілля отруювали тепле задушливе повітря.

Катерина замислилась перед одчиненим буфетом: на поличці лежав тільки буханець хліба, чимало білого сиру, але масла лишилося мов кіт наплакав, а треба було якось намастити чотири партики. Нарешті вона придумала: покраяла хліб на кавалочки, намастила один шмат сиром, а другий маслом і стулила їх до купи.

Це був звичайний шахтарський сніданок, що його всі шахтарі завжди брали з собою на роботу, так званий «брике». За мить чотири бутерброди, поділені суворо справедливо (починаючи з найбільшого батькового й кінчаючи найменшим Жанленовим)—лежали вже готові на столі.

Катерина уважно господарювала, а проте, з думки їй, мабуть, не йшло те, що розповів їй Захар про наглядача та П'єрониху, бо вона відчинила двері й зиркнула надвір. Вітер не вщухав, по низьких причілках будинків миготіли все рясніше вогники; сон одлинув. Селище потроху оживало. Двері грюкали, і темні постаті робітників зникали в темряві чорним ключем.—«Ну, та й дурна ж вона — нащо стовбичити перед дверима, ще чого

доброго й застудитися можна; П'єрон мабуть любі-сінько спатиме аж до шостої години, коли починається його черга».—Проте, вона не відходила й уперто дивилася на будинок навпроти по той бік садка; нараз двері відчинилися, і цікавість її спалахнула. Але ні, це могла бути тільки мала П'єронівна, Лідка; так воно й було, Лідка подалася до шахти. Раптом зашипіла пара, і Катерина кинулася до вогнища: вода кипіла в ключ і переливалася через край горнятка, гасячи вогонь. Кави більше не було; дівчина набовтала в окріп учорашньої гуці й посолодила його дрібним цукром. Саме на цю хвилю ввійшли її батько та двоє братів.

— Пхе! — сказав Захар, встроливши носа в квартиру,—з цього трунку в голові не замакітриться.

Маге знизав плечима.

— Пусте, аби гаряче, і то вже добре! — покірливо відповів він.

Жанлен позбирав кришки від хліба й накидав їх собі в кухоль. Нап'ївшись, Катерина налила решту кави в бляшані бутельки. Всі четверо ковтали похапцем, не присідаючи. Тьмянний вогник чадної свічки догорав.

— Чи довго нам ще воловодитись?—скрикнув батько.—Можна подумати, що ми якісь рантьє!

Дверей нагорі вони за собою не зачинили, і мати крикнула їм навздогін:

— Забирайте весь хліб, дітям я маю ще трохи локшини.

— Гарзд!—одповіла Катерина.

Вона прикрила вогонь і поставила на ріжечку ґратів оденки юшки для діда, щоб міг він поснідати теплим, як повернеться о шостій годині.

Шахтарі повитягали з-під буфета свої сабо, повзувалися, почепили через плече бляшані бутельки, а «брике» позасовували за спину між сорочку й куртку. Чоловіки вийшли попереду; Катерина загасила свічку, замкнула надвірні двері й вийшла за ними. Будинок поринув у темряву знову.

— Стривай! Ходімо разом!—гукнув якийсь чоловік, що саме виходив з сусідніх дверей. Це був Левак з його

дванадцятилітнім синком, Жанленовим приятелем, Бебером.

Катерина остовпіла й ледве не пирснула, потім прошепотіла на ухо Захарові:

— Диви! Бутелу вже навіть не чекає, щоб чоловік забрався з хати.

У вікнах згасали помалу вогні; грюкнули останні двері, і сон поняв усе знову. Жінки й малеча поснули, розташувавшись вільніше на спорожнених ліжках.

Од присілка до Воре, що ввесь час невпинно гуло й стугоніло, потяглася смуга чорних тіней,—то під рвачкими наскоками вітру вуглярі йшли на роботу, здригаючись і не знаючи, куди притулити свої згорнені на грудях руки.

«Брике» відтопірчували на спинах їх тонкі полотняні блюзи, і всі вони здавалися горбаті. Холод пронизував їх до кісток, але тепер вуглярі вже не поспішали й посувалися шляхом, помалу тупаючи ногами, мов та череда.

III.

Нарешті Етьєн наважився зійти з насипу й до самого Воре зазирнути. Він питав шахтарів про роботу, а ті хитали головами й радили йому почекати на наглядка. Ніхто на нього не звертав уваги, і він блукав сам один серед цих ледве-ледве освітлених, химерних будівель з чорними дірами замість дверей і заплутаними, незчисленими переходами та галеріями. Етьєн зійшов темними, заваленими сходами, перейшов по хисткому містку й зазирнув до сортувальні, де денної пори пересівали вугілля. Тут було зовсім темно, і він пішов помацки, простягнувши вперед руки, щоб не вдаритись. І раптом з темряви просто перед нього виринуло двоє величезних жовтих очей:—отож він зайшов до самої надшахтної будівлі, до самого гирла колодязя.

Один з наглядачів, дядько Рішом, здоровий сивосусий чолов'яга, з лицем добродушного жандара, саме простував до контори.

— Чи не треба тут часом робітника на будь-яку роботу? — спитав Етьєн.

Рішом хотів був одмовити, але вдержався й відповів: — Зачекайте на старшого наглядача, пана Дансара. Рефлектори на чотирьох великих лихтарях скупчували все яскраве світло над пащею колодязя і освітлювали блискучим промінням залізні поруччя, засувки, провідники та линви, по яких совалися то вгору, то вниз дві кліті. Тільки тут було ясно; а вся височезна заля, що скидалася своєю будовою на середину церкви, поринула в морок, і якісь довгі, хисткі тіні мов ворушились і тремтіли в ній. З глибини, з кімнати, де стояли шахтарські лямпочки, падав у темряву сніп сліпучого світла, та в конторі приймача ледве блимав тьмянний каганець. З-під землі допіру прибула перша партія вугілля. Стояв несусвітній гамір. Вагонетки гуркотіли й торохтіли по чавунових тафлях, ні на мить не замовкаючи; і серед усіх цих чорних, гуркотливих речей снувалися й метушилися зігнуті над ним постаті робітників з їх довгими вилученими спинами.

Етьєн зупинився на хвилину, засліплений яскравим світлом, приголомшений цим гуркотом.

Вітер наганяв страшений протяг і проймав до кісток. В глибині вирізувався силует машини, що виблискувала своєю сталєво-мідною поверхнею; Етьєна поривало підійти до неї. Вона стояла за двадцять п'ять метрів од гирла шахти в іншому, трохи вищому приміщенні й непохитно угніздилася на своїй цегляній підставі; машина йшла повним ходом з напруженням чотирьохсот кінських сил, але так плавно, що од повільного руху вгору її величезної, густо намащеної підойми стіни не здригались. При моторі стояв машиніст і пильно прислухався до металевих сигнальних ударів; він уп'явся очима в таблицю індикатора, де у вертикальному розрізі показано моделю колодязя шахти; а вздовж нього рухалися то вгору, то вниз мотузочки з олив'яними кульками на кінцях, що мали являти собою кліті. Що-разу, як машина здригалась, пускаючи кліть, починали рухатися два барабани, двоє велетенських коліс—одно намотувало, а друге розмотувало безконечну сталєву линву; вони крутилися так шалено швидко, що здавалися смугою сірої куряви.

— Стережись! — скрикнули разом три робітники, що тягли кудись здоровенну драбину.

Етьєна мало не прибило. Очі його потроху звикали до темряви; він дивився тепер угору, де під самою стелею баштиці маячили сталеві линви понад тридцять метрів завдовжки; вони лягали на крутні, припасовані до залізного бруса, схожого до бантини в дзвіниці, і зникали з клітьми в глибині колодязя. Вони звивались безгучно, плавно, невпинно, пролітали по десять метрів за секунду й могли витягати нагору двадцять тисяч кілограмів вантажу.

— Та стережись бо, чортів сину! — знову гукнули на Етьєна робітники, що перетягали тепер драбину на другий бік, щоб оглянути лівий крутень.

Етьєн відійшов і повернувся тихою ходою до приймальні.

Од потужних помахів велетенських крил над ним, голова йому йшла обертом; протяг пронизував його наскрізь, у вухах до болю лящав гуркіт вагонеток, але Етьєн зупинився на хвилю поглянути, як спускають кліті в шахту. Край колодязя був сигнальний молоток з важелем та з мотузом, що спадав на саме дно шахти; коли внизу сіпали за його кінець, молоток падав на металеву дошку; один удар—сигнал спинити кліть, два—спускати, три—підіймати. Молоток гупав, мов ціп, і своїм дзвінким мателевим дзвоном покривав усі звуки. Робітник, що керував рухом клітей, кричав у рупор машиністові свої накази й тим ще збільшував шалений гамір. А тимчасом кліті зникали й виринали, викидали й набирали вантаж. Етьєн дивився й ніяк не міг зрозуміти цієї складної махінації. Він бачив тільки одне: шахта ковтала людей по двадцяті-тридцяті за одним заходом і ковтала їх так легко й вільно, мов не помічала навіть, як вони проходять через її пельку у шлунок.

Робітників почали спускати з четвертої години ранку. Вони виходили з бараку поодиноці, босі, з запаленими лихтарями в руках і зупинялися край колодязя, чекаючи, щоб набрався більший гурт. М'яко й безгучно, мов той нічний хижак, виринала з чорної безодні залізна чотирьохповерхова кліть, що вмщала разом вісім

вагонеток, і зупинялась, як укопана, сівши на засувки. Робітники викочували подані знизу вагонетки й «заганяли» натомість навантажені задалегідь дерев'яними балками або порожні. Шахтарі залазили в «порожняки» по п'ять у кожний, і коли іншого вантажу не було, то кліть вміщала за одним разом сорок робітників. З гучника виривався глухий невиразний звук—то робітник, приставлений до кліти, давав наказ машиністові, а потім сіпав чотири рази за мотузок, «дзвонив на м'ясо», тоб-то давав сигнал на дно шахти, що туди відряджають партію людського тіла. Кліть здригалася і безгучно падала каменем у темну прірву, не лишаючи по собі нічого, окрім летючого сліду линви.

— А воно глибоко?—спитав Етьєн одного шахтаря, що дрімливо чекав на свою чергу.

— П'ятсот п'ятдесят чотири метри,—одповів той.— Там аж чотири поверхи; перший тільки на триста двадцять під землею.

Вони замовкли.

— А як увірветься?—казав далі Етьєн, уп'явши очі в линву.

— Е, як увірветься, то...

Шахтар хитнув рукою. Надійшла його черга; кліть легко й плавно виринула знову на поверхню. Робітник примостився в ній разом з іншими товаришами, і кліть пірнула в безодню; за кілька коротких хвилин, вона знову звилася вгору й знову поглинула нову партію людей.

Шахта глitala так людські тіла аж тридцять хвилин.

Вона роззявляла свою хтиву пащеку то пожадливіше, то помаліше; це залежало від того, на яку глибину відряджали живий вантаж, — але вона поглинала його без упину,—голодна, несита, а все не могла набити велетенського свого черева, що, здається, цілу країну здолала б перетравити. Робітники плавом плили в глибоку шахту, кліті так само хижо й нечутно виринали з чорної безодні, а темрява була така сама густа та глибока.

Етьєнові знов, як і передніш на насипу, біля огнища, засмоктало під серцем. Нащо змагатись? Цей старший

десятник одмовить йому так само, як і інші... І нараз якийсь невиразний жах обняв його, і він хутко подався геть. Зупинився він тільки перед будівлею, де містилися паровики. Крізь широко розкриті двері видно було сім паровиків та дві ковбиці. Серед білої густої пари, що з свистом і шипінням рвалася геть, порався біля печи кочегар; піч пашіла так, що аж на порозі було гаряче стояти. Радий, що зможе трохи перегрітися, Етьєн подався до будівлі, але саме на цю хвилину йому заступив дорогу новий гурт вуглярів, що простували до шахти. Це були Маге та Левак. Попереду всіх ішла Катерина; у своєму шахтарському вбранні, вона зовсім скидалася на гарненького хлопчика; личко її було таке привітне, що Етьєна штовхнуло щось спробувати в-останнє.

— Скажіть но, товаришу, чи немає тут у вас якої роботи?

Вона здивовано глянула на нього, трохи налякана цим раптовим вигуком з п'їтьми. Маге, що йшов позаду, почув запитання й відповів сам:

— Ніякої роботи немає, нікого не треба.

Він пожалів бідолашного, цього безпритульного робітника, що вештався без роботи битими шляхами, і, відходячи, промовив до своїх:

— От бачите! Кожного може таке перестріти. Не треба нарікати, поки ще робота є... не всяк її має...

Гурт вуглярів попростував далі й увійшов до бараку—великої, недбало тинькованої кімнати. Уздовж її стін тяглися в ряд замкнені на колодочки шафи. Посередині стояла залізна груба без дверцят; вона так пашіла і була так щільно набита розпаленим біложаристим вугіллям, що жарини розколювалися і випадали на земляну долівку. Лихтаря в кімнаті не було, і тільки криваві відблиски полум'я в грубі освітлювали її, танцювали по трухлявих стінах шаф і сягали аж попід почорнілу, закурену стелю. Назустріч родині Маге з розпареної кімнати почувся вибух веселого реготу. Спиною до печи стояло зо три десятки робітників із насолодою підсмажували плечі проти вогню. Шахтарі завжди заходили сюди набрати тепла в своє залякле тіло й понести

його з собою у вогкі підземні коридори. Але нині вранці вони реготали надзвичайно; вони брали на глузи Мукету, добродушну, дебелу вісімнадцятилітню вивізницю з пишними грудьми та величезним задом, що розпирали їй куртку й штани. Вона жила в Рекійярі з своїм батьком, старим конюхом Муком, та братом Муке; але вони працювали в різні зміни,—тому Мукета спускалася до копальні сама. Завжди—літом у житах, зимою десь під муром вона тішилася коханням з котримось із своїх чергових щотижневих кавалерів. Ніхто з шахтарів її не минав і все обходилося сумирно, по-товариському, без сварки. Якось Мукеті закинули, що вона залицяється до марш'єнського цвяхаря; вона страшенно розлютилась і почала кричати, що занадто себе для цього поважає і що дасть собі відтяти правицю, якщо хтось доведе, що бачив її з чужим хлопцем, бо вона, бач, водиться тільки з вуглярами.

— То здорового Шаваля ти вже того... на виступці?—жартував один шахтар.—Узяла собі цього малюка? Мабуть він до тебе драбину підставляє... Я бачив вас за Рекійяром. Він зліз на каменяку. Щоб я пропав, коли брешу!

— Ну, то що ж!—одповіла добродушно Мукета.— Жалко тобі, чи що? Тебе ж не кликали підпихати.

Цей грубий добрячий жарт викликав новий вибух сміху; чоловіки трусилися з реготу; напівпопечені плечі їм аж ходором ходили; дівчина теж рвала собі боки й двиготіла перед ними своїми невзаміру опуклими наростами сала, що якось кумедно-спокусливо випиналися з-під її занадто вузького непристойного убрання. Нараз регіт затих; Мукета розказала Маге, що Флоранса, ота сама дебела Флоранса, більше не прийде на роботу; її знайшли вранці метвою на ліжку; одні казали, що їй серце розірвалося; а інші запевняли, що тому винен літр ялівцевої горілки; його вона буцім духом хильнула. Маге засмутився.—Ото новий клопіт — втеряв помічницю і нікого нема замість неї!— Вони працювали вкупі з Захаром, Леваком та Шавалем, і тепер за вивізницю залишалася сама лише Катерина, — звісно, робота підупаде.

— Стривай! А де той чоловік, що питає допіру роботи? — скрикнув Маге. Саме на цю мить, Дансар проходив повз. Маге розповів йому все й попрохав дозволу взяти нового робітника, особливо натякаючи на бажання Товариства замінити потроху робітниць хлопчиками, як це заведено вже в Анзені. Десятник усміхнувся, бо знав, що взагалі шахтарі не дуже вітали проект про заборону жінкам працювати під землею,—дбали про заробіток свого жіноцтва й дуже мало цікавились питаннями морали та гігієни. Нарешті він згодився, але застеріг, що остаточний дозвіл залежатиме від інженера пана Негреля.

— Еге! Шукай вітра в полі! Мабуть той чолов'яга вже почимчикував далі,—зауважив Захар.

— Ні, — відповіла Катерина, — я бачила, як він зайшов погрітися до паровичні.

— То біжи швидше, ледащо!—скрикнув Маге.

Дівчина швиденько побігла кликати нового робітника, а тимчасом шахтарі, що грілися біля грубки, подались до колодязя й звільнили місце коло вогню новому гуртові. Не чекаючи на батька, Жанлен пішов з Бебером, опецькуватим хлопчиськом, та з Лідкою, щуплою десятилітньою дівчинкою, по лихтарики. Голос Мукети, що пішла попереду, долітав сюди з темних сходів; вона лаяла дітей капосними пустунами і хвалилася набити їм пики, як вони посміють її ущипнути.

Етьєн, дійсно, затримався коло паровиків і розбалакався з кочегаром, що порався біля печей. Аж зашпари заходили од думки, що незабаром доведеться знову рушати в чорний морок ночі. Проте, він уже лагодився йти, коли це нараз чиясь рука доторкнулася до його плеча:

— Ходіть, — сказала Катерина, — для вас знайшлася робота.

Він спершу не зрозумів, а потім шалено стішився й міцно стиснув дівчині обидві руки.

— Спасибі, товаришу! Ви добрячий хлопчина!

Катерина засміялася й весело глянула на нього. Він подумав, що вона хлопець (вона була ще така тоненька, а волосся ж вона підтикала під каптурець), і це її

смішило; з радощів він сміявся також і обоє стояли так кілька хвилин у червоних відблисках полум'я, сміючись одне одному очима з почервонілими, розпаленими щоками.

Старий Маге присів тимчасом перед своєю шафою і помалу роззувався. Справу з Етьеном умент було полагоджено; він діставатиме трицять су на день, робота тяжка, але не дуже мудра, він одразу потрапить. Старий шахтар порадив йому не роззуватися й позичив великого шкуратяного капелюха про всяк випадок, щоб захистити голову, хоч ані сам, ані його діти не робили цього. Потім він витяг з шафи струмент, де разом з ними лежала також і лопатка покійної Флоранси. Замкнувши сабо, панчохи та Етьєнів пакунок, Маге чогось раптом розсердився:

— Де ж це в бісового батька подівся цей клятий Шаваль? Мабуть знову вовтузиться з якоюсь дівкою на купі каміння!.. Ми вже й так на півгодини спізнилися...

Захар та Левак спокійно знизали плечима. Перший нарешті промовив:

— Ти чекаєш на Шавалю?... Та ж він прийшов раніше за нас і одразу спустився.

— То чому ж ти мовчиш? Ходімо! Ходімо! Хутко!

Катерина гріла коло вогню свої заляклі руки, але мусіла також приєднатися до гурту. Етьєн пустив її вперед, а сам пішов ззаду. Шахтарі подалися лабіринтом якихось покручених сходів та темних коридорів, і чути було тільки, як м'яко човгають по підлозі їх босі ноги, немов би всі були взуті в стоптані патинки. Нараз із темряви виринула якась ясно-освітлена кімната з скляними дверима; уздовж її стін, на залізних поличках з гніздами мало не до самої стелі вишикувалися в ряди сотні напередодні ще почищених та направлених шахтарських лямпочок; вони блимали мов ті свічки воскові навкруги катафалка.

Шахтарі підходили до віконця в дверях по лямпочки; кожен брав лямпочку з своїм номером, уважно оглядав і власноручно замикав її, а тимчасом наглядач, що сидів за столом, записував у реєстр годину спуску

на роботу. Маге попрохав лампочку для свого нового помічника. Відбулася друга перевірка: вони мали пройти ще повз іншого наглядача, що пильно й уважно перевірів ще раз їхні лампочки.

— Собачий холод!—пробубоніла здригаючись Катерина.

Етьєн тільки хитнув головою. Вони стояли коло колодязя посеред величезної залі, де вільно гуляв скажений вітер. Етьєн не боявся за себе; ні, він не полохливий, а проте якась неприємна тривога підступала йому до горла серед цього оглушливого гуркоту вагонеток, уривчастих сигнальних дзвінків, реву рупора та шалених помахів сталевих пасів, що невпинно розмотувалися й намотувалися в нього перед віччю. Кліті, навантажені людськими тілами, нечутно, мов той нічний хижак, то поринали в безодню, то виринали.

Надійшла їхня черга. Етьєнові було холодно, і він нервово мовчав. Захар та Левак глузували з нього; вони сердилися на Маге, що той закликав до їхнього гурту чужанина; особливо був незадоволений Левак—він образився, що з ним не порадились. Тому Катерина дуже зраділа, коли батько озвався до нового робітника:

— Гляньте, он там над кліттю парашут. Бачите ці залізні гаки на линвах; їх зроблено про всяк випадок, як бува обірветься кліть. Цей прилад, що, правда, завжди справний, але то дарма! Так ось, кажу, колодязь поділено дошками зверху донизу на три частини; посередині йдуть кліті; ліворуч драбини...

Маге нараз замовк, а потім круто вилаявся, хоч, правда, досить тихо й обережно.

— Чого це ми тут стовбичимо? Хіба можна так довго людей холодити?

Десятник Рішом в шкурятяній шапці, з начепленою на неї за цвяшок лампочкою, почув його скаргу—він спускався також у шахту.

— Бережись! Стіни вуха мають, — пошепки перестеріг він Маге (він був сам із старих шахтарів і хоч підвищився на чині, а проте лишився добрим товаришем).

— Потерпи трохи. Усіх одразу вирядити не можна. Диви! Ось уже й до нас дійшло. Гайда! Мостися вже з своїми.

І справді, оббита залізом кліть з дротяними ґратами з боків, уже чекала на них, міцно сівши на засувки. Маге, Захар, Левак та Катерина розташувалися в задній вагонетці; там було місця для п'яťох, і Етьєн увійшов за ними, але як чоловіки поставали на кращі місця, то йому довелося примоститися щільно-щільно біля дівчини, і лікоть її болюче впився йому в живіт. Лямпочка йому заваджала, він не знав куди її подіти; йому порадили причепити її до гудзика на куртці; Етьєн не почув і безпорадно не випускав лямпочки з руки. Під ним і над ним, заганяли в кліті, мов товар, гудючу людську юрбу... Чому так довго не рушають? Що там знову сталося?

Нарешті кліть здригнулась, і все зникло. Етьєнові потемніло в очах, а з того, як почув він, що летить кудись сторчака,—занудило. Це тривало лише кілька секунд, поки кліть спускалася повз обидва освітлені поверхи приймальної залі, і цямрини йшли обертом у нього перед очима. Але коли кліть пірнула в чорну безодню, він наче зомлів і перестав добре відчувати, де він і що з ним.

— От ми вже й рушили,—спокійно сказав Маге.

Всі почували себе гаразд, а Етьєн збентежено питав себе: спускається він, чи підноситься вгору? Часами, коли кліть летіла сторчака, не торкаючись провідників, здавалося, що вона завмерла на одному місці, а коли випадково здригалась або підскакувала, обхоплював його холодний жах, що ось-ось зараз станеться катастрофа.

Крізь залізну стінку, що до неї Етьєн притулився лицем, він не міг гаразд розгледіти стіни в колодязі. Тьмяне полум'я лямпочок ледве-ледве освітлювало купу людських тіл у нижній кліті, і тільки відкрита лямпочка наглядача, що примостився в сусідній вагонетці, миготіла мов маяк.

— У цьому місці діаметр колодязя чотири метри,—навчав Етьєна Маге...—Цямриння треба було б полаго-

дити—вода просочується з усіх шпарок... Е!.. Та ми вже під'їздимо!—Чуєте?

Етьєн саме почав дивуватися: десь близько ніби падав дощ. Допіру кілька важких крапель скотилося на дах кліти, як перед бурею; вода капотіла, дзюрчала, починалася справжня злива. Мабуть у даху була дірка, бо нараз цівка води потекла по його спині, і він аж затремтів з холоду. Холод пронизував до кісток; вони спускалися в якусь чорну, вогку безодню; нараз перед очима в них блискавицею промайнула печера з рухливими людськими постатями, і за мить вони вже знову летіли стрімголов у безвість.

— Це перший поверх, — пояснював Маге. — Тепер ми спустилися вже на триста двадцять метрів... Гляньте, як швидко летимо.

Він підняв лямпочку й показав на сталеві линви, що мерехтіли, мов шпали під поїздом, пущеним на повний хід; більше Етьєн нічого не побачив. Морок був густий і бездонний. Блискавицею промайнули ще три поверхи. Ливний дощ краєв темряву.

— Яка глибочіль,—прошепотів Етьєн.

Йому здавалося, що він летить униз вже кілька годин; стояти було незручно, ноги залякли, Катеринин лікоть немилосердно тиснув йому в бік, але він не смів поворухнутись. Вона мовчала, Етьєн почував тепло її тіла, що зогрівало його. Нарешті кліть зупинилася. Почувши, що вона пролетіла п'ятсот п'ятдесят чотири метри за рівно одну хвилину, Етьєн безмірно здивувався. Од почуття, що кліть сіла на засувки й під ногами в нього знову твердий ґрунт, йому одразу мов світ розвязався, і він весело спитав Катерину:

— Що там у тебе під шкурою, що ти такий теплий? Я відчуваю твій лікоть ще й досі в себе в животі.

Дівчина зареготалася й собі. Ну, та й дурний же він: невже ще й досі вважає її за хлопця? Полуда йому на очі сіла, чи що?

— Мій лікоть, напевно, у тебе в оці,—одповіла вона серед вибуху загального реготу, що дуже здивував Етьєна, але нічого йому не пояснив.

Шахтарі вийшли з кліти й подалися через простору,

видовбану в землі залю з темним кам'яним склепінням, освітлену трьома яскравими лихтарями. Вантажники похапцем котили вагонетки по чавуновій долівці. Од сирих стін дхнуло льохом, з сусідніх стаень час од часу вривався струмінь парного, прілого повітря. В глибині чорніли роззявлені пащі чотирьох бічних галерій.

— Сюди, — звернувся до Етьєна Маге. — Нам ще треба пройти два кілометри з гаком.

Гуртки робітників розходились у різні боки, зникали в глибині цих чорних дірок. Кільканадцять вуглярів подалося ліворуч; Етьєн ішов останній. за старим Маге, а Катерина, Захар та Левак попереду. Вони йшли мовчки, ключем, далі й далі, поблискуючи тьмяними вогниками своїх лямпочок. Етьєн спотикався на кожному кроці й чіплявся чобітьми за рейки; незабаром він почав стурбовано прислухатись: здалеку, десь із глибини, стугоніло щось, мов із надр землі насовувалася на них буря. Може це був землетрус і важений шар землі, що відділяє їх од поверхні розчавить їх своєю масою? Нараз із темряви виринула пляма світла і штрек здригнувся; шахтарі притиснулися щільно до стіни; повз них повагом пройшов дебелий кінь, тягнучи за собою цілу валку вагонеток. На передній з віжками в руках сидів Бебер; позаду, підпираючи останню вагонетку, біг босоніж Жанлен. Валка проїхала, і шахтарі рушили. Трохи далі на перехресті виринули дві нових галерії; тут їхній гурток знову поділився; вуглярі розлазилися по троху по всіх закутках шахти. Від цього місця почали зустрічатися дерев'яні підпори; дубові крокви й стовпи підпирали стелю; стіни крихкої породи були обшиті дошками, а крізь щілини поблискував лупак та червоніли бурі зложища пісковця. Валки порожніх і навантажених вагонеток ненастанно виринали з темряви, наганяли одна одну, зустрічалися й знову зникали в темряві; коні сунули повз мов примари. Трохи далі на бічній гілці подвійної колії простяглася чорна гадюка,—то спинилася валка; кінь сопів, він зовсім злився з темрявою, і хребет його здавався уламком вугілля, що упав із стелі. Де-далі галерія вужчала, нерівна стеля нависала що-разу нижче і треба було нахилитися, щоб не

покалічити голову. Етьєн боляче забився,—якби не шкуратяний капелюх, був би розколов собі черепа. Напружено стежив він за кожним рухом темного силуету Маге, що виступав на освітленому лямпочкою жовтуватому тлі; ніхто з шахтарів не забився,—мабуть, добре знали, де є яка вибоїна, який вузлуватий зруб чи прискалок. Етьєнові ноги вгрузали в мокрий глеюватий ґрунт і розлазились; доводилося хлюпати в темряві навмання по калюжах. Найбільше дивували його раптові зміни температури. На дні в колодязі було холоднувато, в головному штреку, кудюю припливала в усі галерії шахти течія свіжого повітря, дмухав зледенілий вітер, бився, мов той птах, між вузьких стін і часами переходив у справжній борвій, але в бічних галеріях, куди свіже повітря прибувало дуже помалу, тільки крізь провітрювальні двері, було зовсім тихо і що-далі, то спека та важка, мов олово, задуха зростали.

Звернувши знову праворуч у якусь галерію, Маге, не обертаючись, промовив:

— Гільйомове.

Тут вони мали працювати. Етьєн ступив зопалу вперед і боляче вдарився головою та ліктями об склепіння. Похила стеля спускалася так низько, що місцями на протязі двадцятьох або тридцятьох метрів йому доводилося мало не плазом плазувати. Вода біла об щиколотки. Так вони пройшли двісті метрів, і раптом Левак, Захар і Катерина зникли сперед очей в Етьєна, мов вилетіли крізь вузьку розколину в склепінні.

— Тепер подряпаємось угору, — сказав Маге. — Почепіть лямпочку на гудзика, а самі чіпляйтеся за рещтування.

За цим словом він також зник. Етьєн мусів поспішати. Продовбаний цей сторчковий коридор, що сполучав кілька бічних галерій, був ледве-ледве шістдесят сантиметрів завширшки. Дарма, що Етьєн був сухорлявий—він посувався помалу й незграбно, марно витрачав енергію, болісно напружував м'ясні й робив силу зайвих рухів, прихилився, викривлявся, чіпляючись пальцями за дерев'яні виступи в стіні.

Вони пролізли так п'ятнадцять метрів; звідси почина-

лася перша бічна галерія, але треба було дряпатися ще вище, бо копальня Маге лежала аж у шостій галерії, у так званому «пеклі». Од галерії до галерії було п'ятнадцять метрів. Етьєнові здавалося, що цій розколині кінця-краю не буде; з спини та з грудей йому мов уся шкура облізла; він хрипів так важко, наче підземне каміння навалилося на нього всім своїм тягарем і розчавило йому кістки... Подряпані руки щеміли, побиті ноги нили, а головне—бракувало повітря, так бракувало, що, здавалося, наче ось шкура трісне й бризне кров. Далеко в одній галерії він угледів постаті двох скорчених тварин—одну здорову, другу малу. То Мукета й Лідка, що прийшли раніше, штовхали перед себе навантажені вагонетки. Треба було видряпатися ще на дві галерії вище. Піт сліпив йому очі, він знемагав і вже не гадав наздогнати товаришів, що посувалися зовсім легко й плавно, ледве торкаючись тілом стін.

— Сміливіш,—уже кінець!—донісся до нього згори бадьорий голос Катеринин.

Так, вони вже, справді, дісталися.

— Сто чортів! Де це ви в дідька забарилися? Я з Монсу аж два кілометри піхотою тьопав, а проте випередив вас! — пролунав з глибини чийсь сердитий голос.

Це сварився Шаваль, дебелий ширококостий парубок з рудими вусами і борідкою. Побачивши Етьєна, він знизав плечима й з погордою, трохи здивовано, спитав:

— А це що таке?

Маге пояснив йому, в чому річ.

— То це вже хлопці починають у дівок хліб одбивати,—пробубонів він.

Обоє глянули один на одного; в їхніх очах спалахнула та інстинктивна несвідома ненависть, що народжується враз, і Етьєн відчув зневагу перш, ніж зрозумів значіння слів.

Усе стихло, шахтарі мовчки взялися до роботи. Шахта потроху залюднилася зверху донизу, і в кожній галерії, в кожній дірці закипіла робота. Несита паща проковтнула свою щоденну пайку людського тіла—мало не сім сотень

людей. Вони ворушилися, грабались у цьому велетенському муравищі, свердлили його стіни й точили їх, мов шашіль трухляве дерево. І серед цієї важкої тиші, під незмірним тягарем земної маси, припавши вухом до стіни галерії, можна було почути, як заклопотано шамотять під землею ці люди-комахи, як тихим посвистом звиваються то вгору, то вниз по линвах їхні кліті, як цокають їхні кайла, впиваючись у непохитні зложища вугілля в найглибших глибинах підземних галерій.

Обернувшись, Етьєн опинився попліч Катерини; на цей раз він відчув ніжну округлість її молоденьких грудей і, нарешті, зрозумів, звідки бралось те тепло, що так гріло його в кліті.

— Так ти—дівчина?—здивовано промовив він.

— Авжеж... Довго ти приглядався!—весело, не почервонівши, одказала вона.

IV.

Четверо вибійників простяглись один над одним на прискалках зложища. Відділяли їх причеплені на гаках дошки, куди мало скочуватися видовбане вугілля. На кожного припадала площа чотири метри завдовжки й п'ятдесят сантиметрів завширшки. Було так тісно, що низька стеля й вузькі стіни наче сплющували людину зовсім. Пересовувалися на ліктях та на колінях—не можна було повернутися, щоб не покалічити плечей; працювали лежма, упершись боком у землю й вигнувши шию, з задерними над головою кайлами на коротких держалках.

Внизу примостився Захар; Левак з Шавалем розташувалися над ним, а на саму гору заліз старий Маге.

Передусім вибійник підбивав зложище вугілля знизу, потім робив дві бічні борозни, забивав залізного клинка вгору, і тільки тоді брила відколювалася. Вугілля було масне, брили кришилися на грудки, а ті скочувалися вниз по тілу вибійника. Потроху на дошці нагромаджувалися аж до самої стелі купи цих уламків, і людина зовсім зникала за ними; здавалося, що її живцем замуровано в цій чорній печері. Найгірше мучився Маге.

Вгорі спека доходила 35°, свіже повітря зовсім сюди не прибувало, не сила була терпіти вбивчої задухи. Щоб видніше було працювати, Маге причепив лямпочку на цвях над собою; лихтарик нестерпимо пік його голову, і з цього було таке почуття, мов уся кров займається в жилах. Але найдужче дошкуляла йому вода. Просто над ним, над самим його обличчям, із скелі дзюрчала тоненька цівка, і краплі невпинно падали й падали з якоюсь упертою ритмічністю на одне місце. Він даремно крутив головою і одвертав потилицю: вода била йому в обличчя, капотіла й падала без упину. За чверть години він увесь промок, упрів і почав парувати, мов допіру виварене шмаття. Зараз одна крапля настирливо в'їдалася йому в око. Він кляв її, але не хотів кидати роботи і так завзято цокав своїм кайлом, що від могутніх ударів його тіло здригалось між вузьких стін печери, немов кузка, що залізла в книжку: книжку закриють, і од кузки тільки мокре зостанеться.

Ніхто не перемовився й словом, і чути було тільки нерівне, якесь далеке й невиразне цокання металевих клинків. Удари падали уривчасто й хрипко, і в мертвому повітрі од них не йшла луна. Здавалося, ніби ця густа, насичена чорним, летючим порохом темрява обважніла од газів, що притискали повіки й сліпили очі. Червоні вогники лямпочок ледве блимали з-за металевих сіточок. Вузька розколина роззявила своє чорне жерло, мов широкий похилий димар, де зібралось сажі за добрий десяток зим. Глибоко в ній ворушилися якісь примарні постаті; в тьмяному світлі часом зненацька виступала з темряви округла лінія клубів, вузлувата рука, скуйовджена, чорна, страшна, мов у душогуба, голова.

Одколюючись од стіни, уламок вугля прорізував кришталевим блиском своїх гранів темряву, і за мить усе шталевим блиском своїх гранів темряву, і за мить усе знову поринало в чорний морок. У нерухомій, гнітючій тиші тільки важко й глухо гупали кайла, з свистом виривалося з грудей хрипке уривчасте дихання та прокльони на втому й задуху, і невпинно падали краплі з підземних джерел.

Захар не виспався; од учорашньої гульні йому

обважніли руки, і незабаром він покинув роботу: треба, мовляв, поцямрувати галерію. Ця робота не потребувала такого напруження: він міг працювати і одночасно тихо насвистувати, замислено втопивши очі в темряву. За їхніми спинами чорніла, вже видовбана в зложищі, печера за три метри завдовжки, а вони ще й досі не зібралися підперти склепіння,—нехтували небезпекою, шкодували час.

— Гей, паничу! Принеси но мені кілька брусів!— гукнув Захар на Етьєна.

Катерина саме вчила того орудувати лопаткою, але він слухняно відійшов од неї й почав подавати вибійникові дерево, якого тут ще від суботи трохи залишилося.

Що-ранку до шахти спускали вже готові, обтесані відповідні до височини галерії балки.

— Та повертайся бо швидше в дідька!— гукнув Захар, бачучи, як незграбно злазить новий вивізник з обремком дубових брусів на купу вугілля.

Своїм залізним клинком Захар робив одну вибоїну в стелі, а другу в стіні, просовував туди деревину і таким способом підпирав склепіння. Після півдня копачі забирали звідси увесь груз, засипали землею й закладали деревом усі повидовбувані в стінах діри, залишаючи вільні лише ходи для вагонеток.

Маге перестав охкати — нарешті відколупав свою брилу. Обтерши рукавом мокре, спітніле обличчя, він стурбовано озирнувся на Захара.

— Кинь, покинь-бо,— сказав Маге.— Оглянемо опісля, як поснідаємо... Краще йди працювати, коли хочеш виробити норму.

— Та земля ж тут вигинається,— одповів хлопець.— Бач, яка щілина, ще чого доброго завалиться.

Батько знизав плечима.— Таке! Завалиться! Хіба це їм первина? Якось там буде!— Кінець-кінцем він розсердився, і Захар неохоче пішов на своє місце.

А втім усі потроху отягалися. Левак лежав на спині, дивлячись на свою ліву руку: згори звалилася грудка пісковця, покалічила йому пальця, і він лаявся. Шавалеві урвався терпець; він здер із себе сорочку і лежав

голий по пояс, щоб не так було душно. Вони були вже всі присипані тонким чорним порохом, порох мішався з потом, збігав по щоках брудними цівками й патьоками. Маге перший взявся знову до роботи, але почав на цей раз довбати нижче. Крапля падала йому тепер на чоло, але так настирливо й уперто, мов завзялася йому дірку в черепі продовбати.

— Не вважай на них, вони завжди гарчать,— пояснила Етьєнові Катерина й почала люб'язно навчати його далі: навантажені вагонетки приставляють нагору безпосередньо з копалень; на вагонетках є окремі зазначки; приймач робить їм облік і записує, з якої галерії кожна. Тому їх треба навантажувати дуже повно й накладати тільки чисте вугілля, а то в приймальні можуть забракувати цілу вагонетку.

Етьєнові очі вже звикли до темряви, і він пильно дивився на дівчину; порох ще не вкрив її блідого обличчя, і воно було зовсім бліде. Етьєн питав себе, скільки їй років; вона була така щупленька, що їй можна було дати що-найбільше дванадцять. Проте ця дівчинка з її задьористими хлоп'ячими манірами та наївною безсоромністю, з якої він навіть ніяковів, була, мабуть, трохи старша; вона йому не подобалась, її бліде, мов у арлекіна, обличчя, стиснене на скронях каптурцем, здавалося йому занадто задьористим. Але його дивувала велика нервова сила в цієї дитини. Катерина навантажувала свою вагонетку швидше за нього; і лопатка в її руках рухалася якось особливо ритмічно та спритно. Накидавши вугілля, вона одним потужним натиском зрушувала з місця свою вагонетку й просовувала її аж до похилої бічної галерії «узвозу», не спотикаючись, проходячи вільно цілком під низьким навислим склепінням, а він, навпаки, геть зовсім знесилів; вагонетка його що-разу скочувалася з рейок, і він впадав у розпач. Та й справді, підземна ця дорога була незручна. Од того місця, де працювали вибійники, до похилої галерії було добрих шістдесят метрів. Копачі ще не встигли розчистити її і просто ніде було повернутись, а стеля, нерівна, вся у прискалках та вибоїнах, спускалася так низько, що подекуди ледве-ледве прохо-

дила вагонетка; вивізникові доводилося згинатися дугою і підштовхувати її навколюшках, щоб не розбити голови. До того ще почорнілі підпори з довгими білими розколинами, в багатьох місцях похилились і підгнили, мов ті трухляві милиці.

Подекуди чорна маса склепіння осіла й навалила на грубезні дубові колоди, що потріскалися під її тягарем; у цих місцях доводилося плазувати на животі, щохвилини боятися, що земля ось-ось завалиться й розтратить.

— Знову!—засміялася Катерина.

Етьєнова вагонетка з'їхала з рейок у найгіршому місці. Він ніяк не міг навчитися котити її просто перед себе по цих рейках, що зовсім вгрузли в мокрий ґрунт; він лаявся, лютував, сердито сіпав коліщата, але ж ніяк не міг їх направити.

— Стривай, лишень,—сказала дівчина.—Як ти будеш сердитися, то вона тобі ніколи не поїде.

Катерина підважила задом вагонетку і легко поставила її на рейки, а в ній було сімсот кілограмів вугілля. Здивований, засоромлений Етьєн пробубонів щось, прохаючи пробачення.

Катерина показала йому, як розкарячувати ноги, як упиратися ступнями в обшивку галерії, щоб мати твердішу точку підпори. Тулуб треба перехилити наперед, руки випростувати і пхати вагонетку, напружуючи що-сили м'ясні плечей та клубів. Підпихаючи свою вагонетку, Етьєн придивився уважніше до дівчини, що йшла попереду: вона посувалася, зігнувши дугою хребет і спустивши так низько руки, ніби лізла на чотирьох лапах—нестотно якесь маленьке циркове звірятко. Піт їй котився з чола, суглоби хрустіли, вона ледве зводила дух, але не нарікала й спокійно робила своє діло, наче всім людям від колиски споконвіку заведено жити отак скарлючившись удвоє.

Етьєн ніяк не потрапляв робити так, як вона; черевки йому заваджали, викривлена спина нила. Це була така мука, такий нестерпний жах, що він падав час-од-часу навколюшки, щоб хоч на мить випростатися, віддихнути. Етьєн довів нарешті свій вантаж до узвозу,

куди виходили всі бічні галерії, і тут почалася нова складна наука. Катерина навчила його, як чіпляти вагонетки до окремого приладу, що спускав та підіймав їх. Приладом керували хлоп'ята 12—15 років; один стояв угорі, другий унизу; один спускав, другий приймав вагонетки. Ці малі шибеники перегукувалися ввесь час сороміцькими словами і, щоб їх перекричати й нагнати до роботи, треба було лаятися ще дужче. Коли вниз підвозили порожню валку, приймач сигналізував нагору; тоді вивізниця чіпляла свою навантажену вагонетку до приладу; другий хлопець пускав гальмо, і вантаж котився вниз, підіймаючи силою своєї ваги порожню вагонетку вгору. А внизу, де починався узвіз, з навантажених вагонеток складалися цілі валки і коні тягли вже їх звідси до колодязя.

— Гей, огирі! — гукнула Катерина, стоячи при самому кінці узвозу, і голос її пролунав мов з велетенського гучника. Це була геть скрізь обцямрована похила галерія метрів із сто завдовжки з страшеним відгуком.

Хлоп'ята, мабуть, одпочивали, бо ніхто не відповів. По всіх галеріях рух вагонеток одразу спинився.

— Один уже десь, напевно, на Мукеті, — пролунав серед загальної тиші тоненький дівчачий голосок.

Вибух дзвінкого реготу відповів їй; вивізниці аж боки собі рвали.

— Хто це? — спитав Етьєн.

Катерина пояснила йому, що це мала Лідка, обмегане, бувале дівча, що вправлялося з своєю вагонеткою не гірше од дорослої жінки, дарма, що рученята, як у ляльки. Ну, а Мукета!.. не диво, як вона одразу з обома хлопцями возиться.

Приймач нарешті озвався. Він гукав що-сили на вивізниць, щоб швидше спускали вагонетки: мабуть, десь близько наглядач проходив. За хвилю по всіх поверхах знову вже гуркотіли коліщата, дзвінко гукали хлопчики на узвозі, важко одсапувалися вивізниці, паруючи, мов перевантажені кобили. Шахта дихала чимсь первісним, звірячим... і в кожного шахтаря прокидалося раптове сліпе бажання самця, коли він зустрічав на дорозі ці

зігнуті жіночі постаті, що рачкували за своїми вагонетками у вузьких чоловічих штанях з напруженими випнутими клубами.

Повертаючись од узвозу назад до зложища, Етьєн заставав там ту саму нестерпну задуху, ті самі уривчасті, глухі вдари кайла, ті самі важкі зідхання вибійників, що вперто робили свою роботу.

Всі четверо лежали тепер голі, злившись з чорною масою вугілля. Якось на дошці в Маге набралось стільки вугілля, що воно мало не задушило його в його норі,—довелося скидати дошку з гаків, щоб вугілля могло скотитися вниз. Захар з Леваком кляли свій шар; щодалі він усе твердішав. І копійки не виробиш з такою породою!

Шаваль перевертався з одного боку на другий, з хвилину одсапувався, лежачи на спині, й почав тоді сікатися до Етьєна,—його дратувала сама особа нового вивізника.

— Ото ще, гад! Сили менше, як у дівки!.. Працює, мов три дні хліба не їв! Та чи ж будеш ти, нарешті, навантажувати як слід свою вагонетку? Ручок шкода? Га? А сто чортів! Пам'ятай! Десять су заберу, як через тебе нам хоч одну вагонетку забракують.

Етьєн стримував себе і не хотів відповідати; він ще й досі неймовірно радів, що дістав роботу, хоч яка каторжна вона була, й залюбки скорявся перед суворою ерархією праці та брутальністю старшого робітника-майстра. Проте, покривавлені ноги не слухали вже його, руки зводили корчі, поперек, мов залізним обручем обперезало. На щастя, вже була десята година, і Маге сказав, що час снідати.

Маге мав годинника, але навіть не глянув на нього. На дні цієї темної, як ніч, печери він ніколи не помилявся й на п'ять хвилин. Вибійники знову поодягали сорочки та куртки, повилазили з своїх дірок і посідали напочепках, притиснувши лікті й підпираючи п'ятками зад. Ця поза настільки шахтарям звична, що навіть поза копальнею вони можуть сидіти так, обходячись любісінько без стільця. Усі повитягали свої «брике» і взялися до них, поволі відкушуючи шмат за шматом,

перемовляючись уривчастими увагами про сьогоднішню роботу. Катерина їла стоячи і кінець-кінцем підійшла до Етьєна, що простягся трохи далі поміж рейками спиною до стіни. Тут було більш-менш сухо.

— Ти не їси?—спитала вона, уминаючи свою, ще недоїдену партику, але в ту ж мить збагнула, що хлопець тинявся цілу ніч без копійки в кишені і, може, й без шматка хліба.

— Хочеш, поділимось?

Він одмовився, запевняючи, що не голодний, але голос його аж тремтів, так йому зводило в порожньому шлунку.

— Може, гидуєш? Постривай! Я кусала тільки з того боку, а тобі дам ось з цього,—казала вона і вже переломила брике на дві половини.

Беручи хліб, хлопець ледве стримував себе, щоб не проковтнути його одразу, і навіть притиснув руку до клубів, щоб вона не помітила, як вони йому тремтять. Просто, по-товариському простяглась вона на животі поруч нього, спершись підборіддям на одну руку, а в другій тримаючи свій крайок хліба.

Вона їла помалу, поважно. Світло лямпочок, що стояли між ними, падало на них. Кілька секунд Катерина дивилася мовчки на Етьєна. З його тонкими рисами й чорними вусами він, мабуть, здавався їй гарним, і вона несвідомо задоволено всміхалася.

— То ти кажеш машиніст, і тебе прогнали з залізниці... За що?

— За те, що я дав по морді начальникові.

Вона остовпіла, це було щось цілком незрозуміле для її пасивної психології, психології спадкової вікової покори, що ввійшла в її кров з діда-прадіда.

— Треба сказати, що я був тоді на підпитку,—провадив він,—а коли я вип'ю, то просто кажуся, мене пориває тоді пожерти всіх і себе самого. Досить мені випити дві малесенькі чарочки, і одразу в мене прокидається бажання зжертви людину. А потім того ходжу два дні, як дурний.

— Пиячити не слід,—поважно зауважила Катерина.

— Еге, не журись, я себе знаю.

Він хитнув головою. Так, він ненавидів горілку всією ненавистю останнього нащадка роду п'яниць, що всім своїм організмом відчуває на собі це жахливе тавро своїх скалічених, отруєних алкоголем предків, він ненавидів горілку так, що одна її крапля була йому гірша за отруту.

— Матери шкода... тільки тому й жаль бере, що мене викинули на вулицю, — промовив він, проковтнувши кусень хліба.—Матері не з медом живеться,—я їй час-од-часу якусь сотню завжди був посилав.

— А де живе твоя матір?

— У Парижі... на вулиці Гут-д'Ор... за прачку працює. Етьєн замовк.

Коли він згадував про це, в його чорних очах відразу туман ставав: у ці хвилини жахлива думка про непевне майбутнє опановувала його, бо, загалом кажучи, він—дужий, здоровий, молодий—рідко зазирає у будучину. Він уп'яв очі в чорний морок копальні й лежав так мовчки кілька хвилин. Чомусь тут, у цій темній задусі, під незмірним тягарем землі, перед ним промайнуло його дитинство... Тоді ще вродлива й бадьора мати... батько був покинув її, а потім, коли вона стала жити з другим, знову вернувся до неї. Етьєн згадував її життя з цими двома чоловіками, як знущалися вони з неї, як з ними вона пиячила й барложилася по канавах, по смітниках, заливаючи очі горілкою. Він пригадав з найменшими дрібницями ту вуличку, де жили вони, купи брудного шмаття посеред прачкарні, несусвітнє пияцтво, квартиру, що просмерділася алкоголем, ляпаси, що від них аж щелепи тріщали.

— Тепер на мої тридцять су я їй багато гостинців не надаюся. Пропаде вона десь з голоду, знаю...

І, знизавши з розпачем плечима, він відкусив шматок хліба.

— Хочеш пити? — спитала Катерина, відтикаючи свою бутельку.—Це кава! Не бійся, вона не завадить... Треба запити, а то сухим можна й удавитись.

Етьєн рішуче відмовився: досить вже й того, що він забрав у дівчини половину її сніданку. Але вона щиро змагалася з ним і хотіла його все таки переконати.

— Гаразд! То я вип'ю перша, коли ти вже такий чемний, — сказала вона. — А тепер ти вже не можеш одмовитись, — це було б просто ка-зна-що!

Катерина простягла йому свою бутельку, стояла тепер навколюшках, зовсім близько до нього, і світло від лампочок падало просто на неї. Чому вона здалася йому спершу поганою? Тепер, коли її личко припало чорним, дрібним порохом, вона була якась дивно принадна. Як сніг, білі її зуби аж блищали в темряві, зеленкуваті очі здавалися більші й глибші і в них, мов у кицьки в очах, перебігали якісь іскорки. Пасмо рудого волосся, що вибилося з-під каптурця, лоскотало її за вухом, і вона весело сміялася. Вона вже не здавалася йому такою малою, — їй могло бути навіть років чотирнадцять.

— Коли вже ти цього так хочеш, то гаразд, — відповів Етьєн, сьорбнувши трохи кави, і віддав їй бутельку.

Катерина сьорбнула й собі і примусила його випити ще, щоб було «нарівно», як вона казала. Вони пили й тішилися: їх смішила ця процедура напування — тоненька шийка пляшки так кумедно од рота до рота переходила.

Раптом Етьєнові непереможно захотілося схопити в обійми цю дівчину й поцілувати її в губи, в ці повні блідо-рожеві губи, що здавалися свіжіші на тлі присипаного чорним порохом обличчя і що-разу дужче вабили й спокушали його. Але він не наважувався й ніяків, не знаючи, як приступитися до порядної дівчини-робітниці, що жила ще в родині з батьками, бо ж досі у Лілі він звик лише до останніх повій.

— Тобі вже, мабуть, є чотирнадцять? — спитав він, знову беручись до свого хліба.

Вона здивувалася, мало не розсердилась.

— Як то чотирнадцять? Та мені вже цілих п'ятнадцять! Так, я не дуже велика, але ж у нас дівчата ростуть взагалі помалу.

Етьєн її розпитував, і Катерина відповідала без зухвальства, але й не соромлячись. Вона знала все. Для неї не було жадної таємниці що-до взаємин чоловіка

й жінки, а проте він відчував, що тілом і душею вона ще дівчина, дитина, що розвиток її затримала повсякденна втома та важке повітря. Коли він завів розмову про Мукету, навмисне, щоб засоромити її, Катерина почала розповідати йому жахливі речі, але цілком спокійно, весело, регочучись.

— Еге, Мукета зух-баба, у бувальцях бувала!

Етьєн спитав її, чи в неї самої ще немає коханця? Катерина, жартуючи, відповіла, що не хоче робити наперекір матері, але колись однаково це станеться. Плечі її зігнулись, вона здригалася в своїй змокрілій од одежі, а на обличчі був такий вираз покори перед життям та людьми, перед такими, які вони є.

— Коли жити отак разом, укупі, то полюбовників довго шукати не доводиться? Правда?

— Авжеж.

— І потім, це ж нікому не вадить... Попові нічого про це не кажуть.

— Е, піп, то пусте!.. А от Чорний Чоловік.

— Який це чоловік?

— Старий шахтар, що наворачтається до шахти і скручує в'язи розпусним дівчатам.

Він здивовано глянув на неї,—чи не глузує вона з нього часом?

— Невже ти віриш цій дурниці? Так ти так таки нічого й не знаєш?

— Чи ба! Я письменна. Вмію читати й писати... І це нам усім часто стає в пригоді, бо тата й маму цього ще не вчили.

Вона була справді дуже гарненька. Коли скінчить вона снідати, він її візьме й поцілує просто в її повні рожеві губи. Етьєн був соромливий, але ця свавільна думка опанувала його всього, і від неї йому аж голос тремтів. Це хлоп'яче убрання, ці куртка й штани на її дівочому тілі дратували й разом з тим стримували його. Він проковтнув останній шматок, випив з бутельки й оддав її Катерині, щоб вона допила. Надійшла слухна хвилина, неспокійно кинув він оком на шахтарів, коли це якась тінь виринула далеко в галерії. То був Шаваль, що вже кілька хвилин дивився на них

здалеку. Він підійшов ближче і озирнувся, щоб упевнитися, що Маге його звідси не бачить. Катерина лежала долі, Шаваль схопив її за плечі, перекинув її голову назад і впився в губи нахабним поцілунком; він зробив це цілком спокійно, вдаючи, що не звертає жадної уваги на Етьєна. У цьому поцілункові почувалося право власника, якийсь ревнивий порив. Але ж це дівчину обурило.

— Пусти! Чуєш?

Шаваль не випускав її голови і вдивлявся їй глибоко в вічі. Його вогненно-руді вуса й борідка палахкотіли на чорному обличчі з довгим, великим носом, як дзьоб у орла. Нарешті він випустив її й мовчки подався назад.

Холодна дрижа перебігла в Етьєна за плечима. Який він дурний, нащо було чекати! Тепер він її вже не поцілує, ні, ні за що; хай вона не подумає, що він хоче зробити так само, як і той. Самолюбство його було боляче вражене; йому було справді тяжко.

— Нащо ти збрехала?—тихо спитав він.—Це твій любовник?

— Та ні, їй-богу!—скрикнула вона.—У мене з ним нічого такого немає. Це він іноді жартома підійде. Він навіть не тутешній. З Па-де-Кале приїхав тільки шість місяців тому.

Обоє підвелися; треба було братися до роботи. Катерина почувала, що Етьєн відразу став якийсь чужий, холодний, і це її засмутило. Він здавався їй багато гарніший за Шавалья... Може вона справді вибрала б його... Їй хотілося сказати Етьєнові щось приємне, але не вміла. Помітивши, як він здивовано дивиться на свою лямпочку, Катерина спробувала хоч розважити його; полум'я було зовсім синє з білою смужкою надовкола, і він не розумів, що це таке.

— Ходи, я тобі щось покажу,—сказала вона ласкаво тихим голосом.

Катерина повела Етьєна далеко в галерію і показала йому розколинку в зложіщі, звідки виривався якийсь тихий дивний звук, мов пташиний посвист.

— Просунь туди руку! Почуваєш, як там дме? Це копальняний газ.

Етьєн остовпів. Невже цей тоненький струмінь і є те страховище, що вмить може висадити їх всіх у повітря? Катерина сміялась і сказала, що сьогодні газу більше, ніж зивчайно, бо полум'я в лампочках дуже синє.

— Чи довго ви баляси правитимете, ледацюги!—сердито сказав Маге. Катерина з Етьєном слухняно взялися до роботи і знову почалося те саме: мало не плазом, з нахиленими спинами під низьким навислим склепінням вони покотили до узвозу свої навантажені вагонетки. За другим разом вони вже обливалися потом, і суглоби їм аж хрустіли.

Вибійники стали також до роботи. Вони завжди снідали прихватцем, щоб не застудитися, і глitalи мовчки жерцем свої брике, що залягали їм оловом у шлунок. Тепер, щоб набити як-найбільше вагонеток, вони з подвійною силою цокали й цокали своїми кайлами. Напружена гонитва за мізерним тяжким заробітком, що поглинала всі їхні думки, вже почалася, і вони перестали помічати, як дзюрчить вода, од якої набрякало їхнє тіло, не почували, як мліють руки й ноги, не почували задухи чорних тих сутінів, де вони марніли й блідли, мов рослини в льоху. Де-далі повітря ставало важче і нагрівалося од чадних лампочок та видихів людських грудей; від отруйного задушного газу, що туманив очі, мов павутинням, спирало дух, бо свіжого повітря напускали сюди тільки вночі...

Розпалені груди ледве движіли, а шахтарі, мов ті кроти, зарившись в темні нори, глибоко в землі невпинно цокали й цокали своїми кайлами.

V.

Не дивлячись на годинника, що лишився в куртці, Маге припинив роботу й сказав:

— Сксро перша... Захаре, ти скінчив?

Хлопець уже кілька хвилин цямрував склепіння і тепер, лежачи на спині, з замріяними очима, згадував учорашню гру. Батьків голос розвіяв його задуму.

— Скінчив, поки що годі, завтра побачимо, як воно буде.

Захар вернувся на своє місце. Тимчасом Левак і Шаваль покидали на хвильку свої кайла,—треба було трохи віддихатись. Вибійники обтирали руками спітнілі обличчя, дивлячись вгору на порепане лупакове склепіння; говорили тільки про роботу.

— Ет, новий бариш!—пробубонів Шаваль.—Треба-ж було натрапити на таке місце, диви, як осипається! Як умовлялися з нами, то звичайно забули про це.

— Шахраї!—вилаявся Левак.

Захар засміявся. Йому було все дарма і робота його мало цікавила, але він любив, коли лаяли Товариство. Лагідний Маге сумирно пояснив, що шари земної породи міняються що-двадцять метрів. Нащо даремно на людей пеню зводити, адже передбачити цього вони не могли. Але як Шаваль з Леваком не слухали його й не переставали лаяти начальство, то він кінець-кінцем занепокоївся і стурбовано глянув навколо.

— Цитьє! Годі вам!

— Правда твоя,—одказав тихше Левак.—Це небезпечно.

Навіть тут, на дні цієї чорної безодні, їх переслідували примари незримих шпигів, немов би саме вугілля акційного Товариства мало вуха.

— А мені байдуже!—гукнув задиркувато Шаваль.—Коли це стерво Дансар ще раз зо мною так заговорить,—я йому каменюку в черево пущу. Я ж йому не заваджаю гроші на білоручок переводити.

На цей раз навіть Захар не стерпів і голосно зареготав. Любощі старшого наглядача з П'єронихою це була вічна тема для шахтарських дотепів.

Спершись на свою лопату, Катерина теж рвала боки зо сміху і пояснила Етьєнові кількома словами, в чому річ; Маге сердився й уже не намагався навіть заховати свою турботу.

— Чи довго ще ти патякатимеш, Шавалю? Як хочеш накликати біду, то пожди, коли сам зостанешся.

Не встиг він цього сказати, як понад головами, у горішній галерії почули, хтось іде, і через хвилину в

проході з'явилася постать тутешнього інженера, «малого Негреля», як його прозвали шахтарі, а за ним показався й старший наглядач Дансар.

— А що я казав!—пробубонів Маге.—Не зчуєшся, як уже якийсь із-під землі вискочить.

Поль Негрель, небіж пана Ганебо, був стрункий, вродливий, невеличкий на зріст парубок з кучерявим волоссям, з чорними вусами. Йому могло бути років із двадцять шість. Своім гострим носом та метким поглядом він скидався на гарненького тхорика. Негрель був розумний, трохи скептик, але в своїх стосунках з робітниками додержував безсуперечно-суворого тону. На роботу він одягав шахтарське вбрання, чорний порошок вкривав його з голови до п'ят, як і вуглярів; щоб підтримати перед ними свій авторитет, він виявляв шалену відвагу, ризикуючи скрутити собі в'язи; продирався перший найнебезпечнішими переходами і перед усіма поспішав до галерії, де, бува, траплялося якесь нещастя—завал чи вибух отруйного газу.

— Це тут? Так, Дансаре?—спитав він.

Старший наглядач, повновидний бельгієць з похитливим носом, одповів занадто запобігливо:

— Так, пане Негрелю... Оце той чоловік, що найняли сьогодні вранці.

Інженер і наглядач пролізли в розколину, де працювали вибійники. Покликали Етьєна.

Інженер підніс лямпочку і мовчки оглянув його.

— Гарзд! — мовив він. — Тільки, ви ж знаєте, я не люблю, щоб до шахти набирали різних прибуд з битого шляху. А головне,—щоб цього більше не було.

Він не хотів слухати жадних пояснень про наглу потребу замістити померлу робітницю, про бажання Товариства брати замість жінок-вивізниць хлопчаків і почав тимчасом оглядати стелю; шахтарі взялися знову до своїх струментів.

— Слухайте, Маге, — скрикнув він раптом. — По якому це ви робите? Смієтесь, чи що? Не бачите, що вас усіх тут к бісу позасипає!

— Ні, воно ще міцне, — спокійно відповів Маге.

— Що? Міцне?.. Земля он як осіла, а у вас підпори

більш, як за два метри одна від одної... дерева вам шкода, чи що? Ет, усі ви однакові, хоч головами накласти, аби тільки кайла з руки не випустити та не цямрувати!.. Прошу негайно поставити брусів удвоє більше та як слід підперти!

Шахтарі почали відмагатися й заперечувати, що вони самі більше дбають про свою безпеку; Негрель роззлютився.

— Ет, годі! Коли вам розчавить голови, то хіба це на вас окошиться? Ще б пак! Вам що? А ось Товариству доведеться виплачувати вам і вашим жінкам пенсії, допомоги... Кажу вам, ви в мене всі, як на долоні! За дві зайві вагонетки ви й шкуру з себе продасте.

Гнів уже брав за серце Маге, але він одповів ще су-мирно:

— Якби більше платили, то й цямрували б краще.

Інженер знизав плечима й нічого не сказав. Він скінчив оглядати й гукнув уже знизу:

— Маєте ще годину; беріться хутко до діла; попереджаю—з вас три франки штрафу.

Шахтарі щось сердито пробубоніли. Їх стримувала лише єрархічна сила та майже військова дисципліна, що примушувала коритися меншого старшому — од хлопчика до наглядача. Шаваль з Леваком злісно стиснули кулаки, Маге вгамовував їх поглядом, а Захар тільки недбало знизав плечима. Але найбільше, здається, обурився Етьєн—він аж трусився з люті. Відколи він опинився на дні цього пекла, мовчазне обурення почало потроху зростати в ньому. Він глянув на Катерину; та стояла, покійрно зігнувшись. Невже можливо, щоб людина, вкорочуючи собі віку цією каторжною роботою, серед цієї убійчої темряви, не заробляла собі навіть на свій хліб щоденний, і все терпіла?

Тимчасом Негрель з Дансаром, що на знак своєї згоди тільки запобігливо хитнув головою, подалися далі. Аж ось загомоніли голосніше. Вони стали ще раз оглянути обшивку; вибійники відповідали за стан галерії на десять метрів од того місця, де працювали.

— А чи ж не казав я вам, що їм усе дарма!—кричав інженер.—А ви самі в бісового батька як наглядаєте!

— Наглядаю, наглядаю,—пролопотів Дансар.—Аж язик болить—товчеш, товчеш їм все те саме, а їм як горох об стіну.

— Маге! Маге!—сердито покликав Негрель.

Шахтарі спустилися до нього.

— Ну, гляньте самі, чи ж воно держиться? Усе аби-як, на живу нитку, прихватцем! Добра мені робота! Он як підпори порозлазились. Ка-зна-що! Тепер я розумію, чому так дорого коштує ремонт. Аби продержалося, доки ви відповідаєте, а там байдуже... Так? Так? Хай завалиться все, Товариство за все заплатить! А Товариству доводиться наймати цілу армію робітників та лагодити вашу шкоду... Ось гляньте бо-туди,—та це ж справжнє злочинство!

Шаваль хотів відповісти, але інженер не дав.

— Знаю, знаю все, що ви скажете. Щоб вам більше платили—правда? Гарзд! А ось слухайте, що я вам скажу—попереджаю вас—ви примусите дирекцію платити за цямрування окремо і відповідно зменшити платню з вагонетки. Побачимо, чи з цього вам полегшає... А тимчасом негайно поладнайте все це. Я завтра огляну.

Нагнавши страху на шахтарів, він подався далі. Дансар, що стояв перед ним такий святий та божий, відстав на кілька кроків і грубо прошипів.

— Через вас клятих мене лають... Трьома франками ви від мене не відкрутитесь! Стережіться!

Коли він відійшов, Маге дав волю серцеві і вилаявся.

— А хай йому! Що не по правді, то не по правді! Я люблю, щоб усе було тихо, лагідно—лише так можна дійти чогось; та нарешті й мені терпець урветься... Чи чули? За вагонетку менше, а за цямрування окремо—нова вигадка, щоб урвати копійку. Не діждуть прокляті!

Маге треба було помститися над кимсь і якраз на цю хвилю погляд його упав на Етьєна з Катериною, що стояли згорнувши руки.

— Подавайте дерево, нероби! Чого роти пороззявляли! Як дам я вам по потилиці, так перевернетесь!

Етьєн пішов мовчки по бруси, не сердячись на старого: в цю мить в ньому самому кипіла така лють проти начальства, що шахтарі здавалися йому занадто сумирні.

Левак з Шавалем розважили серце крутою лайкою. Усі, навіть Захар, взялися завзято цямрувати. З півгодини чути було тільки, як тріщить дерево під їхніми молотками. Вони забивали бруси в тверду породу мовчки, важко дихаючи, з упертим розпачем,—вони б це склепіння, здається, власними плечима пробили й підперли, якби могли.

— Годі вже! — промовив нарешті з досадою, втомлений Маге.—Пів на другу... Ну, та й хороший день! І п'ятдесят су не виробили! Я йду! Обридло!

Дарма, що працювати ще треба було півгодини—він почав одягатися. Решта зробили те саме. Самі стіни в копальні були їм огидні. Катерина ще не кинула роботи, і вони гукнули на неї; їх дратувала її старанність; надокучило це вугілля, чорт його не візьме!

Всі шестеро подалися з струментом під пахвою назад тією дорогою, що й прийшли: до колодязя треба було прочимчикувати два кілометри, як і вранці. Етьєн з Катериною одбилися од гурту в узькому вертикальному переході, що так скидався на димаря. Тут вони зустріли малу Лідку з її вагонеткою; вона зупинилася, щоб дати їм пройти й оповіла, що з годину тому Мукета нараз кудись ізникла,—у неї буцім-то так потекла кров з носа, що вона пішла обмитись,—а куди, хто його зна.

Катерина з Етьєном пішли далі, а дівчинка знову взялася до своєї вагонетки, знеможена, брудна, напружуючи через силу свої тоненькі руки й ноги, — схожа до чорної комашки, що тягне на собі надмірно важку поживу. Вони спускалися, втягаючи голову в плечі, щоб не здерти шкури з лоба й летіли сторчака по одполірованому шахтарськими задами схилу так швидко, що мусіли час од часу хапатися за цямриння, щоб їхні «сідала не зайнялись» — як вони жартували.

Вибійники на них не чекали. Червоні плямки лямпочок зникли далеко за повороткою галерії. Веселий

настрій Етьєна й Катерини нараз увірвався, і вони пішли важкою, стомленою ходою — дівчина попереду, а він позаду. Вогники тьмяно миготіли, він її ледве бачив з-за чадної заслони; йому було неприємно, що вона має коханця, який він йолоп, що не цілує її і що спогад про того другого стримує його так. Вона йому безумовно збрехала: той рудий її коханець, і напевно вони валяються по всіх закутках... і хода в неї розпусна, он як вона вихиляється. І цілком безпідставно він сердився на неї, немов би вона його зрадила. Катерина оберталася до нього раз-у-раз і уважно застерігала про кожну вибоїну, або прискалок, немов хотіла запобігти його ласки. Нікого коло них нема, можна було б так добре, од щирого серця посміятись... Нарешті вони вийшли в головний штрек, і Етьєнові відразу мов світ роз'язався: ця нерішучість страшенно мучила його, а дівчина сумно в-останнє зазирнула йому в вічі, і в погляді її немов промайнув жаль за втраченим щастям, що вже ніколи більше не вернеться.

Тепер навкруги чих кипіло підземне життя; валки з навантаженими й порожніми вагонетками гуркотіли по підземних галеріях, шмигляли наглядачі, то там, то тут спалахували в темряві червоні зірочки ламп. Катерина з Етьєном притискалися щільно до стіни, щоб дати дорогу людям і коням, а з тих біла пара аж стовпом бухала.

Біжучи за своєю валкою, Жанлен крикнув їм щось непристойне, але вони не розібрали слів. Катерина йшла мовчки, замислена. Етьєн теж мовчав і йшов за нею, не пізнаючи тепер перехрестів і галерій, що ними проходив уранці; йому ввиджалось, що дівчина веде його кудись у безвість, у темні надра землі. Але найбільше непокоїв Етьєна той холод, що поняв їх, скоро вони вилізли з «димаря»; що-далі ставало холодніше; холод до кісток проймав. Вітер бився так само між стін, завивав і шалів у довгих вузьких галеріях. Етьєн уже й не сподівався дійти до виходу, коли відразу щось заясніло, і раптом він опинився в просторій залі, куди спустилися кліті.

Шаваль скося глянув на них і скривив губи. Спітнілі

розпарені Маге, Левак і Захар стояли побіч нього на шаленому вітрі й мовчки вгамовували свій гнів.

Вони прийшли занадто рано й почули, що раніш, як за півгодини їх не пустять нагору, тим паче, що зараз мають спустити до шахти коня і тому нагорі переводять складні маневри. Робітники рихтували ще на платформи клітей навантажени вагонетки, старі залізні засуви стугоніли під ними, кліті звивалися вгору і зникали під ливним дощем, що хлющав з чорної дірки. А знизу, з глибокого риштака, куди стікала ця вода, дхнуло вогкістю та тванюкою. Навколо колодязя, під стовпом водяної куряви метушилися люди в мокрій, як хлющ, одежі, сіпали сигнальні мотузки, натискали на важелі. Ця велика зала, залита яскравим червонастим світлом з трьох великих лихтарів, з довгими рухливими тінями в її глибині, скидалася на якусь розбійницьку печеру, на якийсь бандитський вертеп десь на скелі, над бурхливим потоком.

Маге спробував в-останнє і звернувся до П'єрона, що був черговим тут з шостої години.

— Слухай но, ти ж можеш пустити нас нагору.

Але той—вродливий чоловік з кремезним тілом та привітним обличчям—перелякано відмахнувся рукою.

— Не можна, попрохай старшого. Мене оштрафують.

Шахтарям довелося ще раз затамувати обурення.

— Ходімо, я тобі покажу стайню,—побачиш, як там хороше! — прошепотіла Етьєнові на вухо Катерина.

Вони мали проскочити непомітно, бо ходити туди було заборонено. Стайня містилася в кінці короткої галерії. Це була видовбана в землі, обмурована цеглою печера двадцять п'ять метрів завдовжки й чотири метри заввишки, розрахована на двадцятєро коней. Тут було справді дуже затишно. Од кінських тіл ішов приємний теплий дух, приємно пахли чисті, свіжі постілки. Одинока лампа блимала в глибині м'яким світлом, мов нічний каганець. У стайні одпочивало кілька коней; вони спокійно повертали свої голови з великими дитячими очима, а потім бралися знову повільно до свого вівса. Не хапаючись, мов угодовані, добрі робітники, яких усі

люблять і шанують. На цинкових дощечках були накреслені імена коней; Катерина ходила поміж ясел, читала вголос ці назви, але нараз боязко скрикнула: просто перед нею, мов з-під землі виринула якась людська постать. Це була перелякана Мукета; вона заснула тут на соломі й тепер прокинулася. Що-понеділка, не прочувавшись, як слід після недільної гульні, вона біла себе кулаком по носі і потім, щоб ніби обмити з лиця кров, тікала з копальні й залазила сюди до скотини на теплі, м'які постілки. Батько її, конюх, старий Мук, що дуже любив свою доньку, попускав цьому, дарма, що міг накликати на себе великі неприємності.

На цю хвилину Мук саме наворачнувся до стайні. Це був присадкуватий, лисий, підтоптаний чоловік, дуже гладкий, що трапляється не часто серед старих шахтарів. Відколи його наставили стаєнним, йому так припав до смаку тютюн, що він жував його цілісінький день, аж кров з чорних ясен просочувалася. Побачивши чужих біля дочки, він розсердився.

— І чого це ви тут усі вештаєтеся? Геть звідси, щоб і духу вашого не було! Шльондри! Як ви смієте сюди принаджувати хлопців!.. Як ви смієте свої паскудства на моїй соломі робити?!

Мукеті ці слова здалися дуже смішні, і вона аж за боки схопилася; Етьєна вони неприємно вразили, і він вийшов із стайні, а Катерина тільки привітно всміхнулася йому і пішла за ним слідом. Повертаючись утрюх до великої залі, вони зустріли Бебера й Жанлена, що теж простували з валкою вагонеток до колодязя й зупинилися, чекаючи, щоб скінчилося маневрування клітей. Катерина підійшла до білого коня й почала його гладити та розповідати його історію Етьєнові. Це стара Батай, найстарша в шахті коняка; вона вже десять років живе під землею, десять років спить у своєму постійному закутку в стайні,—відколи її сюди спустили, вона не бачила денного світла.

Ця гладка, добряча тварина, з чистою лискучою шерстю жила тут, здавалося, спокійним життям мудреця далекого од земних турбот та злигоднів. Серед віковичної темряви вона стала дуже хитромудра. Кінець-кінцем

тварина так добре вивчила свою щоденну дорогу, що сама відчиняла головою провітрювальні двері й нахилилася там, де склепіння нависало занадто низько. Вона також навчилася, мабуть, рахувати свої ходи, бо, повернувшись певну кількість разів од колодязя до узвозу, рішуче опиналася й ні за що в світі не хотіла більше працювати,—отже доводилося вести її назад до стайні. Але надходила старість, і блискучі її очі часом обгортав якийсь смуток. Може в голові її снувалися неясні спогади про млин біля Маршьєна, де вона народилася, про той млин на березі Скарпи, де зелені дерева коливали своїм гіллям на вітрі. Там, над головою, просто в повітрі палала якась величезна лямпа, але пригадати, яка вона, коняка добре не могла. Вона стояла похнюплена на своїх розбитих старих ногах, марно силкуючись згадати, яке то воно те сонце.

Тимчасом у колодязі перепроводили маневри, сигнальний молоток ударив чотири рази. У шахту спустили нового коня. Ця подія завжди всіх дуже хвилювала, бо чорна прірва наганяла на коней такого жаху, що з кліти їх часто витягали вже мертвими. Нагорі, обплутаний сіткою, кінь шалено борсався, але тільки на тверда земля зникала з-під нього, він мов зомлівав і поринав у чорну глибіню колодязя з нерухомим скам'янілим поглядом. Цей кінь, що його спустили сьогодні, був занадто здоровий і його довелося підв'язати під кліть, а щоб він не крутив головою, то йому пригнули шию на бік і обв'язали її мотузками. Його спустили аж три хвилини, бо боялися пускати машину повним ходом. Внизу хвилювалися: невже вони залишили його висіти над безоднею на півдорозі? Але нарешті нещасна тварина з нерухомими, величезними з жаху очима, опинилася на дні шахти. Це була гніда трьохлітка на ймення Тромпет.

— Обе-реж-но! — гукав старий Мук, що мав прийняти на стайню нову коняку.—Тягніть її, та мотузів ще не розв'язуйте!

За кілька хвилин Тромпет уже лежала на підлозі мертвою масою, мов той труп. Здавалося, що чорна ця глибока печера та безперестанний гуркіт та галас

приголомшили її на смерть. Скоро робітники заходилися розв'язувати мотузки, до неї підійшла Батай і почала уважно обнюхувати свою нову товаришку, що впала сюди зверху, з землі.

Робітники, що стояли навкруги Тромпет, розступилися трохи, глузуючи з Батай.—«Диви! Чому вона так обнюхує її? Що їй там запахло?»—Але Батай хвилювалася й дрижала, не звертаючи жадної уваги на їхні жарти. Од Тромпет пахло свіжим, запашним повітрям, забутими пахощами напоєної сонцем трави. І раптом Батай заіржала голосно, дзвінко, легко; в її помолоділому голосі мов забреніло розчулене ридання, вона наче раділа з цього раптового подиху минулого, наче вітала нового товариша, наче журилася, що повернеться на гору тільки мертва.

— Ну, та й ловка Батай!—кричали робітники, сміючись з вибрику улюблениці.—Диви, диви, ач, як балакає з товаришкою.

Розв'язана Тромпет не рухалася, як мертва. Вона лежала на боці, приголомшена, розбита, немов ще досі почувуючи на собі жахливу сітку. Нарешті її оперезали батогом, і вона стала на ноги, здригаючись усім тілом. Старий Мук одвів помалу до стайні обох коней, що вже побраталися.

— Чи ж можна вже й нам, нарешті?—спитав Маге.

Але треба було ще спорожнити кліті і кінець-кінцем шахтарям усе одно довелося чекати ще аж десять хвилин, бо до встановленого часу їх не хотіли пускати на гору. Шахта потроху пустіла; з усіх галерій посунули шахтарі. Біля колодязя, на страшенному протязі, що загрожував запаленням легенів, набралось вже з півсотні спітнілих, засапаних робітників. П'єрон, що видавав таким святим та божим і ласкавим, ляснув по щоці свою доньку Лідку за те, що вона покинула передчасно роботу. Захар нишком щипав Мукету, наче б то, щоб зогрітись. Але загальне незадоволення зростало; Шаваль з Леваком оповіли про інженерову погрозу знизити ціну вагонетки й платити окремо за цямрування; шахтарі відповіли на це сердитими вигуками. На дні цієї темної нори за шість сотень метрів від земної

поверхні, зароджувався бунтарський дух. Незабаром ці задубілі, загиджені сажею, стомлені чеканням люди загомоніли голосніше, вони обвинувачували Товариство, що воно заганяє в могилу половину своїх робітників тут, під землею, а другу половину примушує конати з голоду там, на землі. Етьєн прислухався до цих розмов і тремтів.

— Швидше! Швидше!—підганяв вантажників дядько Рішом.

Він хотів швидше здихатися шахтарів і, не бажаючи їх карати, вдавав, що нічого не чує. Але вони зчинили такий галас, що він кінець-кінцем був змушений їх якось погамувати. За його спиною кричали, що довіку так тривати не може і що незабаром воно урветься!

— Слухай-но, ти ж розумніший,—звернувся Рішом до Маге, — скажи їм, щоб вони замовкли. Хто не може бути найдужчий, той має бути найрозумніший.

Маге, що вже тимчасом заспокоївся, почав укоськувати товаришів, але ніхто його не слухав. Зненацька гомін затих. В кінці галерії показалися постаті упрілих, стомлених Негреля з Дансаром; вони скінчили свій огляд і поверталися нагору. Стара звичка до дисципліни примусила шахтарів розступитися перед старшими, і інженер мовчки пройшов повз них до кліти. Він примостився в одній вагонетці, Дансар у другій. За мотузку сіпнули п'ять разів; це означало, як казали робітники, «дзвонити на сите м'ясо», тоб-то це був знак, що їде начальство.

Кліть здригнулась і звилася вгору серед похмурої тиші.

VI.

Сидячи в кліті разом з чотирма іншими шахтарями, Етьєн казав собі, що не залишиться тут ні за що в світі й піде знову поневірятися битими шляхами. Краще одразу пропасти з голоду, аніж знову спускатися в це пекло, де не можна було навіть на хліб собі заробити. Катерини, що так зогривала його живим теплом свого тіла, не було тепер біля нього: вона сіла в горішню кліть. Етьєн одганяв од себе ці всі дурні

думки і волів податися швидше геть звідси. Він бачив і знав більше за цих людей і не був здатний до їхньої німої покори, покори бидла. Кінець-кінцем він ще задушить когось з начальства.

Раптом йому почорніло в очах; вони виринули так швидко нагору, що денне світло засліпило його, і він стояв, безпорадно кліпаючи віками, мов сам не свій. Проте йому все таки відлягло від серця, коли кліть нарешті зупинилась.

Робітник одчинив двері, і шахтарі посунули гуртом з вагонеток.

— Чуєш, Муке, увечері до «Вулкану»?— прошетотів Захар на вухо одному робітникові.

Він кликав його до кафешантану в Монсу. Муке підморгнув і безгучно засміявся, вищиряючи ясна. Як і батько, він був гладкий, малий, з задьористим носом і здавався гультьям, що все проп'є-промарнує, не турбуючись про завтра. Саме на цей мент з кліті вийшла Мукета, і з братерською ніжністю він добре ляснув її по стегну.

Етьєн ледве пізнав високу залю приймальні, що здалася була йому такою таємничою, страшною вночі, коли тьмяно освітлювали її лихтарі.

Тепер вона була просто гола й брудна. Крізь запорошені шибки дивився сірий день. Тільки машина гордо виблискувала своєю мідною поверхнею; сталеві, намащені маслом линви маячили мов смужки шовку, намочені в чорнилі; круті, величезна бантина, блоки, кліті, вагонетки,—від усього цього старого сірого заліза похмура кімната була ще сумніша. Од гуркоту коліщат стугонів чавуновий поміст, а з навантажених вагонет, що невпинно котилися туди й сюди, здіймалася чорна дрібна курява й присипала підлогу, стіни та навіть сволок у башті.

Шаваль зазирнув через мале віконце до контори й повернувся розлютований. Він побачив, що приймач забракував їм дві вагонетки; одна була не зовсім повна, а в другій вугілля було з ганджем.

— Ну, та й клятий день! — кричав він. — Ще на двадцять су менше! Оце наука не брати на роботу

різних пройдисвітів, що працюють руками, як свиня хвостом!

Він глянув скося на Етьєна, і цей погляд доповнив його думку. Етьєнові хотілося одповісти на образі кулаком, але він стримав себе, розміркувавши, що не варто: аджеж він все одно піде звідси. Він це вирішив тепер остаточно.

— Зразу навчитися не можна, — мовив згодливо Маге,—завтра буде краще.

Але ці слова нікого не заспокоїли, всі були сердиті й шукали тільки приводу, щоб зчинити бучу. Віддаючи свою лямпочку, Левак присікався до дозорця, докоряючи йому, що той погано почистив її напередодні. Шахтарі втихомирилися трохи тоді лише, як прийшли до бараку, де ще й досі палав огонь. Груба пашіла, як жар, в неї наклали надто вже багато вугілля; од кривавих відблисків на голих без вікон стінах, здавалося, вся величезна кімната горить полум'ям. Піднявся радісний гамір; шахтарі кинулися гріти задубілі спини, а з них стовпом бухала пара, мов од казанів з юшкою. Коли спини нагрівалися, шахтарі починали підпикати собі животи. Мукета спокійнісінько розстібнула штани, щоб висушити сорочку. Хлопці почали глузувати з неї і аж зайшлися реготом, коли вона раптом показала їм зад,— у неї це була ознака найглибшого презирства.

— Я іду,—сказав Шаваль, поклавши свої струменти до шафи. Ніхто не ворухнувся. Тільки Мукета похапцем проскочила за ним,—їм обом до Монсу по дорозі. Але регіт не припинявся, бо всі знали, що вона вже йому надокучила. Катерина тимчасом щось прошепотіла батькові на вухо. Той спершу здивувався, а потім хитнув головою й покликав Етьєна, щоб віддати йому його клунок.

— Слухайте но,—озвався він стиха,—коли ви не маєте й копійки, то пропадете, не дочекавшись платні,—бо платять що два тижні. Хочете, я попитаю,—може хтось згодиться дати вам набір?

Етьєн не знав, що відповісти. Він саме лагодився забрати свої трицять су й податися геть. Але відразу засоромився: Катерина дивилась на нього якось пильно-

проникливо,—може вона подумає, що він боїться тяжкої роботи?

— Обіцяти наперед я вам нічого не можу,—казав далі Маге.—Хто його зна, може й не поталанить.

Етьєн не заперечував. Йому напевно відмовлять. А кінець-кінцем це йому однаково; адже він зможе завжди піти. Але через хвилику він уже пожалкував, що згодився. Катерина відразу повеселішала, засміялася своїм милим сміхом і ласкаво глянула на нього, тішачись з того, що стала йому в пригоді. Нащо це все? Навіщо ці дурниці?

Маге повзувалися, замкнули свою шафу й подалися додому, слідом за товаришами, що почали тимчасом розходитись, нагрівшись трохи біля вогню. Етьєн пішов за ними. Левак із своїм хлопцем одбилися трохи від гурту, але біля сортувальні, де пересівали вугілля, Маге зупинились, почувши страшенну лайку, і він їх нагнав.

Це була велика шопа, з почорнілими від пороху кроквами, з високими плетеними віконницями, крізь які дув немилосердний протяг. Сюди привозили просто з приймальні навантажені вагонетки і вивалювали вугілля в довгі згористі жолоби, оббиті листовим залізом. З обох боків уздовж жолобів стояли на східцях пересівальниці й одкидали лопатками та граблями камінці, а добірне вугілля котилося по жолобах крізь лійки в залізничні вагони, що стояли під шопою. У сортувальні саме працювала Філомена Левак—худа й бліда дівчина з отупілим сухотнім обличчям. Голова їй була зав'язана якоюсь синьою вовняною ганчіркою, руки були в сажі, аж по лікті; вона працювала тут за пересівальницю. На кілька східців вище від неї стояла мати П'єронихи. Її прозвали «чаплія»; це була стара, злюща баба, з страшними котячими очима і міцно зціпленими, мов калитка скнари, губами. Обидві жінки лаялися, як навіжені; Філомена ремствувала, що Чаплія підкрадає в неї її камінці й за десять хвилин не дає їй накидати повного кошика; їм платили від кошика, і тому вони завжди сварилися так, що аж пір'я летіло, а на червоних щоках залишалися сліди п'ятьох пучок.

— Дай їй добре в зуби!—крикнув згори Захар своїй коханці.

Пересівальниці задоволено загеготіли, а несамо-вита Чаплія кинулася з кулаками до хлопця.

— Мовчи, мерзотнику! Краще б узяв її двох бай-стрят! Чи то ж видано, щоб такі вісімнадцятилітні шкапи, що на ногах встояти не можуть, дітей приво-дили?

Маге довелося вгамувати сина, що нахвалявся зійти вниз і показати цій кощавій відьмі, якого кольору в неї шкура. Але на гвалт прибіг наглядач; граблі знову за-ворушились, і робітниці похилили над жолобами свої круглі вилучені спини, завзято видираючи одна в одній камінці.

Вітер раптово стих, з сірого неба почала імжити хо-лодна мряка. Зігнувши плечі й поскладавши руки на грудях, шахтарі розходилися малими гуртками пере-хильцем і гострі їхні лопатки аж випиналися з-під тон-ких полотняних курток. Удень вони здавалися справж-німи неграми. Дехто з шахтарів не доїв своїх брике, і вони стирчали їм горбами на спинах.

— Диви! А ось і Бутелу!—глузливо скрикнув Захар.

Левак, не зупиняючись, перемовився кількома сло-вами з своїм похильцем, гладким, чорнявим чоловіком середніх літ, з чесним спокійним обличчям.

— Чи є вдома юшка?

— Здається є.

— То жінка сьогодні не свариться?

— Еге, здається не свариться.

Робітники другої зміни—копачі, вже сунули гуртка-ми на роботу й поринали в темній прірві колодязя. О третій годині шахта поглинала нову партію людей, що розлазилися по підземних галеріях замість вибійни-ків. Шахта ніколи не знала спочину: удень і вночі люди-комахи довбали їй груди на шіссот метрів під буряко-вими полями.

Хлопчаки йшли попереду. Жанлен оповідав Бебе-рові, як він хитро надумав дістати набір тютюну на чо-тири су, а Лідка з пошани до їхньої розмови йшла

трохи осторонь. Катерина, Етьєн та Захар мовчки йшли поруч. Маге з Леваком наздогнали їх лише біля шинку «Авантаж».

— Ось ми й прийшли,—промовив старий до Етьєна.—Зайдете?

Катерина постояла ще якусь хвилинку, пильно дивлячись своїми великими зеленкуватими, мов вода у струмку, очима, що здавалися ще глибші та ясніші на її чорному обличчі. Вона всміхнулася Етьєнові в-останнє й зникла разом з товаришами за повороткою згористої дороги, що вела до присілка.

Трактир стояв на роздоріжжі між селом і шахтою. Це була гарненька, добре побілена кам'яниця на два поверхи з обведеними блакитною фарбою вікнами, що надавали їй ще привітнішого вигляду. На чотирикутній вивісці над дверима було написано великими жовтими літерами «Авантаж, пивниця Расенера». За кам'яницею лежав майданчик для гри в скраклі. Товариство даремно вживало всіх можливих заходів, щоб одкупити цей клопоть, що вривався клинком у його величезні землі: цей шинок серед голого поля при самому Воре був йому, як сіль в оці, але доводилося терпіти.

— Заходьте, — закликав Маге Етьєна ще раз.

У невеличкій залі з білими голими стінами було дуже ясно. Меблів було небагато: три столики, дванадцять стільців та соснова конторка завбільшки з кухонний буфет. Окрім того, тут стояли ще три пляшки лікеру, з десяток кухлів, карафа та маленьке цинкове барильце з пивом,—і більше нічого, ані малюнка, ані полочки, ані якоїсь гри. У блискучому чавуновому каміні спокійно жевріло вугілля. Кам'яна підлога була присипана білим піском; він убирав у себе вогкість, що нею було насичене тутешнє повітря.

— Кухоль пива, — замовив Маге гладкій, білявій дівчині, дочці однієї сусідки, що иноді порядкувала в шинку.—Расенер удома?

Дівчина одкрутила крант у барильці й відповіла, що господар має незабаром вернутися. Маге спорожнив нахильцем півкухля, щоб прочистити горло од вугляного пороху. Він не запросив Етьєна випити з ним

разом. Окрім них, у кімнаті сидів ще якийсь шахтар і мовчки в глибокій задумі смоктав поволі своє пиво. Завітав ще й третій, умить випив кухоль, заплатив і подався геть, не мовивши й слова.

За кілька хвилин до кімнати увійшов з добродушною усмішкою на чисто виголеному, круглому обличчі якийсь чоловік середнього віку. Це був сам Расенер, колишній вибійник; його Товариство відправило тому три роки після якогось страйку. Він був добрий робітник, говорив красномовно, перший завжди палко обстоював усі вимоги шахтарів і став кінець-кінцем на чолі незадоволених. Його дружина, як це часто буває серед шахтарських жінок, мала вже на той час маленьку крамничку, і коли його вигнали, він пристав до неї, здобув десь грошей, збудував свій шинок саме насупроти Воре, ніби на злість Товариству, і став шинкарювати. Йому пощастило; його шинок став улюбленим осередком незадоволених, і Расенер потроху багатів з того обурення, що його так вдало навчився розпалювати в серцях колишніх своїх товаришів.

— Я найняв нині вранці цього парубка,—приступив одразу до справи Маге.—Чи немає в тебе часом вільної кімнати, може б ти йому повірив набір до платні?

На широкому обличчі Расенара одразу промайнуло незадоволення. Він глянув на Етьєна й відповів, навіть не намагаючись показати, що йому неприємно відмовляти:

— Мої обидві кімнати не вільні. Неможливо.

Етьєн чекав відмови, а проте вона його неприємно вразила, і він навіть сам здивувався, що йому так раптом стало жаль покидати цю місцевість. А проте дарма,—він візьме свої тридцять су й піде геть. Шахтар, що сидів за столом, тимчасом пішов. Інші шахтарі один по одному заходили до шинку випити кухоль пива і знову йшли далі перехильцем. Вони пили без насолоди не тому, що любили пиячити,—просто задовольняли фізичну потребу обмити горло.

— Новенького нічого немає?—з якимсь особливим притиском спитав Расенер у Маге, що помалу допивав своє пиво.

Маге озирнувся й, побачивши, що в кімнаті лишився тільки Етьєн, одповів:

— Сьогодні знову сікалися. Кепсько, бач, цямруємо. І він оповів усе, як було.

Щоки шинкареві почервоніли, сангвінічне обурення охопило його, очі спалахнули гнівом і налилися кров'ю.

— Якщо зменшать ціну за вагонетку, то тоді вони справжні падлюки!—скрикнув він.

Етьєн йому заваджав, але він говорив, скидаючи на того скоса оком. Він натякав на пана Ганебо, на його дружину і на його небожа, малого Негреля, говорив дуже багато, але прізвищ їхніх не називав і тільки повторював, що довго так бути не може, що незабаром це все скінчиться. Злидні посіли всіх, далі вже нікуди йти; він називав фабрики, що мали ліквідуватися, прізвища звільнених робітників. Ось уже більш як місяць він дає задурно голодним по шість фунтів хліба щоденно. Йому переказували вчора, що пан Денолен, власник сусідньої шахти, не знає, як переживе нову кризу. Окрім того, він дістав з Лілю листа з дуже непевними новинами.

— Ти знаєш, од кого, — прошепотів він, — це від тієї особи, що ти її бачив тут колись у мене.

Але він не докінчив—на порозі з'явилася його дружина, висока худа жінка, палахкої вдачі, з довгим носом та сизими вилицями. Що-до політики, вона була багато радикальніша за чоловіка.

— Ага, Плюшарів лист,—промовила вона.—Е, якби то він був у нас за хазяїна,—жили б люди не так, як тепер!

Етьєн почав уважно прислухатися до розмови: по-троху замислився він про тяжку недолю, про помсту. Почувши ім'я «Плюшар», він аж здригнувся і майже машинально промовив:

— Я знаю Плюшара.

На нього глянули, і він мусів пояснити:

— Я машиніст, ми з ним разом працювали на залізниці в Лілі... Він дуже розумна людина, ми з ним часто розмовляли.

Расенер скинув на нього знову оком не так уже непривітно, на обличчі його розлилася тепла симпатія.

— Цього добродія привів до мене Маге; це його новий вивізник,—пояснив він своїй жінці:—Маге питає, чи не знайдеться в нас для нього кімнати та чи не могли б ми його прогодувати два тижні до платні?

Справу було негайно полагоджено; виявилось, що кімната вільна: пожилець виїхав ще вранці.

Обурений шинкар заговорив тепер ще вільніше й жвавіше, запевняючи, що неможливого од господарів він нічого не вимагає, як багато інших, а хоче тільки щоб по-людськи вони поводитися; жінка його тільки обурено знизувала плечима й казала, що будь-що-будь треба домагатися свого права.

— Бувайте,—промовив Маге,—та що казати... працювати під землею доведеться все одно, а доки люди там будуть працювати, нічого не зміниться,—так само конатимуть на роботі. Подивись на себе—який ти став, відколи покинув шахту. Три роки,—а як розгладшав!

— Еге, я дуже відживів,—ласкаво згодився Расенер.

Етьєн провів Маге аж до дверей, щиро дякуючи йому за послугу; але той тільки мовчки хитнув головою і поплентався, важко ступаючи, під гору.

До шинку завітало ще кілька відвідувачів і пані Расенер попрохала Етьєна почекати трошки, обіцяючи, як тільки урве хвилинку, повести його до кімнати, де він зможе обмитися. Етьєн вагався знов: що робити—йти чи ні; якийсь жаль узяв його за дозвіллям широких шляхів, де можна було дихати на всі груди і бачити сонце... Краще голодувати, але зате там він сам собі пан. Йому здавалося, що пройшло вже багато років з тієї хвилини, коли він зійшов чорної ночі під завивання вітру на насип, а потім почав плазувати на животі під землею по якихось темних переходах. Ця робота викликала в нього огиду; вона була занадто тяжка й несправедлива; вся його людська гідність обурювалася проти неї; він не хотів бути бидлом, якому зав'язують ганчіркою очі, а тоді б'ють. Такі думки снувалися в його голові, а очі дивилися тимчасом неухважно крізь вікно на безмежну рівнину. Але потроху він став

уважніше вдивлятися в неї. Він здивувався—ні, не таким уявляв він собі цей краєвид, коли старий Бонемор показав йому на нього рукою в темряві ночі. Просто перед ним у балці лежали купою дерев'яні та муровані будівлі Воре, осмолена сортувальня, надшахтна баштиця з грифельним дахом, машиновий відділ та блідо-червоний димар. Це Воре було таке похмуре. За важкою масою його будівель лежав, мов якесь чорнильне озеро, безмежний простір. Етьєн ніколи не думав, що він такий величезний: то тяглися ген-ген у далечінь хвилясті пасма вугляних буртів, перерізаних подекуди високими помостами, де проходили шпали. Збоку здіймалося горою навалене колоддя, ніби сюди звезли цілий вирубаний ліс. Праворуч затуляв небозвід велетенський, височезний насип. Дальший його кінець уже заріс травою, а з другого бухав густий, чорний дим від огню, що палав у ньому всередині ось уже цілий рік, залишаючи на сірій поверхні землі між лупаком та пісковцем довгі криваво-іржаві смуги. За насипом простяглися безмежні, голі на цю пору поля та бурячники, мочариста пустизна, болота, поля з мізерними низкорослими вербинами та далекі луки з ріденькими рядками тополь. Ще далі білили плямками міста—на півночі Марш'єн, на півдні—Монсу, а на сході довгою фіялковою смугою простягся голий Вандамський ліс. І під цим темно-сірим небом, у ранніх сутінках зимового короткого дня, здавалося, що Воре затягло все навколо своїм чорним завоєм, що леткий вугляний порошок при-трусив безмежні простори, поля, дерева, шляхи. У темряві Етьєн уявляв це собі зовсім инакше, але найбільше дивував його канал річки Скарп, що його він не помітив уночі. Канал цей простягся від Воре до Марш'єна рівною сріблястою стрічкою, обсадженою високими деревами, і матово-бліда поверхня його хвиль з силуетами червоних човників, зелені його береги зникали десь далеко в безкрайній рівнині. Близько шахти була пристань з кількома пароплавами; сюди по помостах підвозили вагонетки. Звідси протока круто завертала навскоси через мочаристу низовину. Здавалося, що вся душа цього голого простору скупчилася в цій геометрично-

рівній водяній смузі, якою, мов битим шляхом, возили вугілля й залізо.

Етьєнів погляд перебіг з каналу на присілок, що розкинувся на холмовині, а потім знову на Воре, де під глинкуватим схилом підносилися дві величезні гори цегли, — цеглу виробляли й випалювали тут, на місці. За барканом пррстягся окремий рукав залізниці Товариства, що обслуговувала шахту. Мабуть тепер спускали в колодязь останню партію копачів, бо навкруги не було видно нікого, лише за барканом кілька робітників підпихали вагон, що з рипом котився по колії. Тепер навкруги не було нічого надзвичайного, — ані незрозумілого гуркоту, ані вогнів від таємничих зір. Червоне полум'я домен та коксових печей наче поблідло на далекому обрії. Тільки смок невпинно ди- хав важко й засапано, мов неситий людожер, а над ним сірою хмаркою вилася пара.

Нараз Етьєн вирішив—він лишиться тут. Може вгледів там нагорі, край присілку, зеленкуваті Катеринині очі? А може його захопив бунтарський подих вітру, що линув з Воре? Він не знав добре. Тільки непереможно захотілося йому спуститися в шахту, щоб разом з іншими страждати й боротись, і він думав, думав про тих людей, що про них говорив Бонемор і про того незна- ного неситого бога, якому десять тисяч голодних від- давали своє тіло на поталу.

ЧАСТИНА ДРУГА.

I.

Маєток Грегуарів, Піолена, лежав за два кілометри від Монсу, трохи на схід по дорозі до Жуазелю. Будинок їх був великий, чотирикутній, збудований на початку XIX століття, звичайний, без ніякого стилю. І з неокраєних земель, що були належали за старих часів до Піолени, тепер залишилося лише тридцять гектарів дуже родючого ґрунту. Найбільше славилися садок та город Грегуарів, і над їхню городину й садовину не було кращої на всю округу. Парку вони не мали; натомість розкинувся гайок. Од воріт садиби й до самого ганку йшла липова тінява алея метрів із триста завдовжки; це була одна з позначних прикмет цієї голої рівнини, де від Марш'ена до Боні можна було полічити всі великі дерева.

Цього ранку Грегуари встали о восьмій годині. Взагалі вони не прокидалися раніш, як о дев'ятій, спали довго і любили спати; але буря, що лютувала вночі, зіпсувала їм сон і знервувала їх украй. Пан Грегуар пішов негайно подивитися, чи вітер, бува, не наробив якої шкоди в садку, а тимчасом пані Грегуар у фланелевому пенюарі й пантофлях зазирнула до кухні. Це була гладка, присадкувата жінка і, дарма, що їй пішло вже на 59-й рік, на її ситому обличчі, в рамцях сріблястосивого волосся, залишився колишній дитячо-здивований вираз.

— Мелані, — промовила вона до куховарки: — тісто ж готове, то спечіть но бабку—панночка встане не раніш, як за пів години і матиме її до шоколаду... Ха-ха-ха! Ото стішиться з несподіванки!

Куховарка, стара, сухорлява жінка, що служила в Грегуарів уже тридцять років, засміялася й собі.

— Атож! Несподіванка приємна, що й казати! У мене давно топиться, і піч уже, мабуть, нагоріла. Та й Оноріна мені трохи допоможе.

Двадцятилітню Оноріну Грегуари взяли в-прийми ще змалку; виховали її в себе, а тепер вона була в них за покоївку. Окрім цих двох жінок, вони ще мали кучера Франсі, що робив усю важку роботу, та садівника з дружиною, що ходили коло городини, садовини, квітів та птаства. Взаємини панів і челяди були родинні, патріярхальні, і тому це тісне коло жило в добрій злагоді.

Зробити дочці сюрприз задумала пані Грегуар ще коли лежала в ліжку, і тепер залишилася на кухні, щоб доглянути, як посадять тісто в піч. Кухня була величезна, ясна, дуже охайна і в ній приємно пахло добрими стравами. Безліч горняток, пателень та різного іншого посуду свідчили про те, що цю кімнату дуже шанували і що мала вона не аби-яке значіння в господі. Полички в коморах та буфетах аж вгиналися під різною їжею.

— І головне, щоб вона гарненько запеклася,—наказала пані Грегуар, ідучи до їдальні.

Окремий калорифер ogrівав увесь будинок, але в каміні завжди весело поблискували жарини кам'яного вугілля. Їдальня була зовсім проста, без жадних оздоб: великий стіл, стільці, буфет з червоного дерева—це й усе, і тільки два глибокі м'які фотелі показували, що хазяї тут люблять комфорт і довгий затишний відпочинок по смачному обіді, коли так спокійно перетравлюється страва в шлунках. До вітальні вони ніколи не переходили і ввесь час сиділи тут укупі.

Одночасно з дружиною до їдальні надійшов і пан Грегуар у грубій, бумазейній куртці; на своїх шістдесят років він був також дуже бадьорий і рум'яний, а з-під його сніжно-білих кучерів виглядало чесне добре обличчя. Він бачився з Франсі й садівником і дізнався, що вітер не зробив жадної шкоди, тільки но одного димаря зірвав.

Пан Грегуар любив оглядати що-ранку свою

Піолену; вона не завдавала йому великого клопоту, була невеличка, добре впорядкована й годувала його. Взагалі добре було мати такий гарненький власний маєток.

— А Сесіль?—запитав він,—хіба вона сьогодні не хоче вставати?

— Не розумію, що їй,—відповіла його дружина.— Мені здавалося, що вона вже ніби поверталася в ліжку.

Стіл був уже застелений—три чашки стояло на білій блискучій скатерці. Оноріну післали подивитися, що робить панночка. Вона вернулася за хвилину й, ледве стримуючи сміх, прошепотіла, немов би була ще й досі нагорі, у спочивальні.

— О, якби пан та пані їх бачили! Вони ще й досі сплять! Сплять так солодко, мов те янголятко!.. Любо подивитися.

Батьки розчулено зирнулися, і пан Грегуар промовив, ніжно всміхаючись:

— Ходімо подивимось?

— Сердечна моя крихітка,—прошепотіла мати,— звичайно, підемо, я йду!

Пішли разом нагору. На весь будинок лише Сесіліна кімната була пишно опоряджена. Стіни обтягнені блакитним шовком, а полаковані меблі укрите білим з блакитною смужкою єдвабом. Батьки задовольняли всі примхи своєї пестунки і не могли їй нічого відмовити.

На сніжно-білій пухкій постелі, у м'яких сутінках нещільно зсуненої запони, спала, поклавши голову на голу руку, молода дівчина. Її не можна було назвати гарною: вона була занадто здорова, опасиста і занадто достигла на свої вісімнадцять років, але тіло її було справді розкішне молочно-біле, запашне й свіже; густе каштанове волосся облямовувало її кругле обличчя з свавільним носиком, що геть поринув між пухкими, рожевими щоками. Ковдра зсунулася їй додолу, а дівчина дихала так тихо й спокійно, що її вже обваженілі груди навіть не движіли.

— Мабуть, цей клятий вітер не дав їй очей ступити,—стиха промовила мати.

Батько налякано притулив до рота пальця, і обое схилилися над дочкою, побожно дивлячись на її голе

дівоче тіло; вони ж так давно сподівалися цієї дитини, що народилася тоді, коли вони вже втратили останню надію. Сесіль здавалася їм справжньою красунею, вони зовсім не помічали її хиб, не помічали, що донька занадто товста і не знали, чим годувати й милувати її. А дівчина міцно спала, не почувуючи, що батьки схилилися над нею. Аж ось легенька тінь перебігла по її спокійному обличчі. Батьки злякалися, що вона ще, не дай боже, прокинеться, і вийшли навспинячки з кімнати.

— Цить!—прошепотів біля дверей пан Грегуар.— Хай виспить, аджеж вона не спала цілу ніч.

— Хай спить, доки спиться голубоньці,—згодилась пані Грегуар.—Ми подождемо.

Вони зійшли до їдальні й поринули в свої фотелі, а тимчасом служниці, сміючись з молодечого сну панянки, підігрівали на плиті шоколад і не ремствували, що доводиться чекати. Пан Грегуар узяв газету, а його дружина стала плести велику ковдру під ноги. В кімнаті було дуже тепло, привітно, і ніщо не порушувало приємної тиші.

Увесь капітал Грегуарів, що давав їм тепер сорок тисяч франків ренти на рік, вкладений був у акції Товариства кам'яновугільних шахт у Монсу. Грегуари любили оповідати про походження свого багатства; забагатіли вони, як закладено було Товариство.

На початку XVIII століття від Ліля до Валансьєна всіх обхопила якась шалена гонитва за кам'яним вугіллям,—усі кинулися його шукати. Бариші підприємців, що заклали пізніш Анзенське Товариство, усім заморочили голови. У кожній окрузі копали та досліджували ґрунт; скрізь закладали товариства, брали концесії,—це була якась гарячка, безумство. Але над усіх завзятців того часу не було запеклішого за барона Дерюмо. Сорок цілих років він невтомно боровся, дарма, що потрапляв на різні перешкоди, що повсякчасно мав збитки: його перші спроби не дали жадних наслідків; по довгих місяцях тяжкої, напруженої роботи доводилося залишати копальню, починати нову; галерії завалювалися, повідь поглинала робітників, і сотні тисяч франків гинули в землі; тяганина з адміністрацією,

вічні сварки з панічними акціонерами, боротьба з землевласниками, що ніяк не хотіли визнавати урядових концесій і вимагали, щоб акціонерне товариство порозумівалося спершу з ними особисто,—ось серед яких умов розпочинав він свою діяльність. Кінець-кінцем йому поталанило закласти товариство «Дерюмо, Фоке-нуа та К°», що мало концесію на шахту в Монсу; копальні вже почали навіть давати певний, незначний правда, прибуток, коли нараз двоє нових підприємств—поруч копальня в Куньї графа де-Куньї, а в Жуазені товариство «Корніль та Женор»—мало не розчавили його своєю величезною конкуренцією. На щастя, 25 серпня 1760 року троє цих підприємств порозумілися між собою і об'єдналися в «Товариство кам'яновугільних копалень у Монсу», що існує під такою назвою аж до наших днів; спільне майно акціонерів розподілили на двадцять чотири паї, так звані—«су», а кожен «су» поділили на дванадцять часток—«деньє», отже усіх «деньє» вийшло разом двісті вісімдесят, по 10.000 франків кожне. Капітал Товариства становив майже три мільйони. Знесилений вкрай Дерюмо, що виборов собі проте перемогу, одержав кінець-кінцем шість «су» та три «деньє».

Тоді він мав Піолену й при ній триста гектарів землі; за управителя в нього був Гоноре Грегуар, прадід Леона Грегуара, Сесілиного батька. Як засновано було об'єднане акційне Товариство, Гоноре зібрав собі вже про чорний день п'ятдесят тисяч франків і держав їх у запічку в панчосі; кінець-кінцем він піддався непохитній вірі свого пана в блискуче майбутнє його підприємства й умліваючи й жахаючись, що обкрадає своїх рідних дітей, витяг з панчохи 10 тис. ліврів блискучими екою й купив одно «деньє». Та й справді, його син, Ежен, одержав дуже невеличкий дивіденд, а як він зажив попанському, а до того ще необачно вклав решту батьківської спадщини у якесь невдале підприємство, то життя йому вийнялося досить мізерне. Але дивіденд «деньє» потроху зростав, і добробут Грегуарів пустив незабаром паростки. Фелісьєн Грегуар міг уже нарешті здійснити мрію свого діда, колишнього управителя, що той

навівав йому змалку: він купив Піолену. Що правда, це вже була не та колишня величезна Піолена, але він дістав її за дурничку, бо на той час вона вже стала національною власністю. Наступні роки були бурхливі, неспокійні й принесли за собою багато збитків; вибухла революція, а потім довелося ще переждати кривавий кінець Наполеона. І тільки аж Леон Грегуар скористувався з феноменального росту невеличкого паю свого прадіда, що його поклав той з таким страхом у непевне підприємство. Злиденні ці десять тисяч франків зростали, розбухали разом з великими зисками Товариства. З року 1820 капітал Грегуарів почав приносити сто відсотків, тоб-то десять тисяч франків на рік. Номінальна ціна одного «деньє» була на Лільській біржі 1.000.000 франків,—за сто років вона виросла в сто разів.

Коли панові Грегуару радили продати свій мільйоновий пай, він тільки поблажливо всміхався та хитав головою. За півроку, через промислову кризу, ціна «деньє» упала до 600.000 франків. Але Грегуар так само ласкаво всміхався й ані трохи не шкодував, що був одмовився його продати, бо тепер рід Грегуарів непохитно вже вірив у свою шахту. Незабаром курс знову підскочить; у цілому світі немає нічого певнішого за їхні акції. Окрім того, до цієї побожної віри прилучилося ще почуття глибокої вдячності до цього папірця, що ось уже ціле століття годував усю родину й давав їй можливість жити, згорнувши руки.

У своєму егоїзмові Грегуари вважали цей папірець за якесь божество—вклонялися йому, як якійсь добрій чарівниці їх родинного вогнища, що вколисувала їх на їхніх пухких широких ліжках і викохувала їхнє сало ласими та ситими трапезами. Так велося від батька до сина,—нащо ж гнівати долю невір'ям? Але крім цієї непохитної віри, глибоко в їхній душі жив ще якийсь суєвірний жах, що мільйон їхній умить попливе за водою, скоро вони обернуть своє дорогоцінне «деньє» на гроші і замкнуть їх до шухляди. Вони вважали, що мільйонові цьому багато краще лежати в землі, звідки ціле плем'я голодних людей од батька до сина

здобуватиме для них потроху кошти на щоденні їхні потреби.

Та й взагалі, це була незвичайно щаслива родина. Пан Грегуар одружився ще за молодих літ з дочкою Марш'єнського аптекаря—бідною, негарною дівчиною, яку він проте щиро покохав. Вона теж щиро віддала йому себе всю й принесла йому повне щастя.

Пані Грегуар поринула з головою в своє господарство, молилася на свого чоловіка й не знала інших бажань окрім його волі; у них були спільні погляди й смаки, між ними ніколи не виникало тут жадних суперечок, і в них обох був лише один ідеал—сигте, спокійне існування; вони й жили ось уже сорок років цим затишним життям, пестуючи одне одного, одно одним турбуючись. Життя їхнє йшло дуже одноманітно й акуратно, тихо витрачали вони свої сорок тисяч франків, а лишки йшли на Сесіль. Пізні її народження похитнуло було трохи їхній бюджет, але це їх не турбувало. Вони потурали усім її примхам ще й досі: купили окремо для неї другого коня, дві коляски і всі вбрання її замовляли лише в Парижі. Це тільки тішило їх, бо, гадали вони, на всьому світі не було нічого занадто гарного для улюбленої їхньої доньки; але ж самі вони не кохалися в розкошах, одягалися ще за модою своїх молодих літ, жили дуже ощадно й кожну зайву витрату вважали за справжнє безглуздя.

Зненацька двері відчинилися, і чийсь гучний голос скрикнув:

— Маєте, так таки без мене й снідають!

Це була Сесіль; вона допіру скочила з ліжка, недбало закрутила на потилиці косу, накинула на плечі білий вовняний пенюар і з запухлими ще зо сну очима з'явилася до їдальні.

— Та ні бо, дитино, ти ж бачиш, ми на тебе чекаємо...—озвалася пані Грегуар.—Мабуть, цей страшний вітер не давав тобі спати, бідна моя крихітко!

Дівчина глянула на неї дуже здивовано.

— Хіба був вітер? А я й не чула, я цілісіньку ніч не поворухнулась.

Це здалося всім трьом надзвичайно кумедним, і всі

весело засміялися; служниці, що саме внесли сніданок, зареготалися й собі: те, що панночка проспала не прокидаючись дванадцять годин підряд, звеселило всіх. А коли на столі з'явилася рум'яна запашна бабка, обличчя розквітли вкрай.

— Невже, не вже вона так швидко спеклася?—раділа Сесіль.—Як же ви мене всі піддурили. Яка розкіш!.. Гаряча бабка до шоколаду.

Пани, нарешті, посідали навкруги столу; запашний шоколад приємно парував у чашках і довгий час було тільки й розмови, що про бабку.

Мелані з Оноріною докладно розповідали, як вона пеклася; вони дивилися на панів, як ті з масними губами запихалися солодким тістом, і запевняли, що пекти тісто справжня є втіха, коли бачиш, як усмак їдять його пани.

Раптом надворі шалено загавкали собаки: це, мабуть, Сесіліна учителька музики, що приїздила до неї з Марш'єна двічі на тиждень, що-п'ятниці й що-понеділка. Окрім неї Сесіль мала ще вчителя письменства. Освіту вона дістала вдома, у Піолені, і біла байдики на дозвіллі, не трубуючись своїм неуцтвом, вона робила все, що їй заманеться і, мов розбещена дитина, любісінько викидала книжку за вікно, скоро вона їй докучала.

— Це пан Денолен,—промовила Оноріна, повертаючись до їдальні.

Слідом за нею з'явився без жадних церемоній і сам Денолен, брат у-перших панові Грегуару; говорив він дуже голосно, був жвавий та взагалі скидався на кавалерійського офіцера колишніх часів. Йому вже пішло на шостий десяток, але ж його коротко підстрижене волосся та довгі вуса були ще зовсім чорні.

— Так. Це я. Добридень!.. Будь ласка, не турбуйтеся.

Він сів, а Грегуари ще довго не могли ніяк заспокоїтись. Нарешті, замовкли й знову понахилялися до свого шоколаду.

— Ти маєш мені щось сказати?—запитав пан Грегуар.

— Ні, ні, нічого,—швиденько заперечив Денолен.—

Я сів на коня, щоб подихати трохи свіжим повітрям, їхав мимо й вирішив зазирнути до вас на хвилинку.

Сесіль почала розпитувати його про дочок. Обидві почували себе чудесно: Жанна захопилася малюванням, а старша, Люсі, зранку до смерку співає своїх вокалізів. Проте Деноленів голос трохи тремтів; видно було, що за його веселим сміхом криється якась турбота.

— Ну, а на шахті все гаразд?—спитав знову пан Грегуар.

— Де там! Мені, як і всім моїм колегам, ця проклята криза аж у печінки в'їлась... Що ж! Платімося за щасливі роки! Занадто багато набудували тих фабрик та залізниць, занадто багато капіталу поклали в них, сподіваючись на величезну продукцію. А тепер грошей ні в кого немає, все загнали в нерухоме майно, і немає сили зрушити його з місця. На щастя, не все ще загинуло,—якось викручусь.

Денолен, як і Грегуар, дістав у спадок, одне «деньє» в Монсу. Але він був людина жвава, а до того ще й заповзятливий інженер, і тому продав свій пай, скоро ціна його досягла мільйона,—мріяв про більше, про королівські пишноти. Уже давно він кохав у душі один сміливий план. Його дружина дістала по дядькові невеличку концесію у Вандамі з двома шахтами: Жан-Бар та Гастон-Марі, але вони були такі занехаяні й давали до того так мало вугілля, що ледве-ледве повертали витрати. Денолен мріяв відремонтувати Жан-Бар, поновити машини, поширити колодязь, щоб вивозити більше вугілля, не чіпаючи поки-що Гастон-Марі. Він запевняв, що тоді він буде золото лопатами загібати. Думка його була цілком правдива, але, на жаль, весь мільйон пішов на нове устаткування, і саме на той час, коли мали з'явитися великі прибутки, вибухла ця клята промислова криза. До того адміністратор був з нього невдалий, він поводився з робітниками грубо, але поблажливо, й після смерти дружини давав себе кожному обкрадати. Він також попускав усім примхам своїх дочок; старша мріяла вступити до театру, а молодшій уже тричі повертали з відмовою її малюнки з Салону; обидві вони були веселі, лехкодухі, не журилися грізним привидом май-

бутніх злиднів, а до того виявили дуже тонкий господарський хист, що мав їм стати в пригоді, як, бува, трапиться нещастя.

— От бачиш, Леоне,—казав далі нерішуче Денолен,—ти зле зробив, що не продав, як і я, свого паю. Тепер усе летить шкереберть, і ти можеш зійти ні на що... А якби ти був довірив тоді на мене свої гроші,—то б побачив, як наша шахта у Вандамі розцвіла!

Пан Грегуар допив помалу свій шоколад.

— Ні в світі, — спокійно відповів він. — Ти добре знаєш, що я не люблю спекулювати. Я живу, як у бога за пазухою, навіщо мені морочити собі голову різними справами. А що-до Монсу, то хай собі акції падають, на наш вік вистачить і того. Не можна бути таким ненажерливим. А до того, згадай моє слово, ти ще сам колись рватимеш собі на голові волосся: Монсу знову стане на ноги і прогудує ще й діток Сесілиних.

Денолен слухав його, ніяково посміхаючись.

— То якби я попрохав тебе вложити сто тисяч франків у моє підприємство—то ти б одмовився.

Але помітивши переляк на обличчях у Грегуарів, він пожалував, що наскочив на них так зопалу й вирішив одкласти своє прохання надалі.

— Не турбуйся! Справа стоїть ще не так кепсько. Я жартую... А проте, хто зна, може ти й маєш рацію: чужими руками легше жар загібати, з чужої роботи найкраще ситий будеш.

Розмова перейшла на іншу тему. Сесіль знов стала розпитувати про своїх кузин,—взагалі вона їх ганила за ексцентричність—проте вони її дуже цікавили. Пані Грегуар обіцяла повезти доньку побачитися з її любимими сестричками не пізніш, як першого сонячного дня, але пан Грегуар замислився й не брав участі в балачці.

— Як на мене, то я б більше не стояв на своєму і якось там порозумівся б з Товариством. Воно радо на це пристане, і ти повернеш собі любісінько всі свої гроші.

Грегуар натякав на давню ворожнечу між Монсу та Вандамом.

Дарма, що Вандамська шахта не мала великої ваги, її могутні сусіди аж шипіли з думки, що в їхні без-

межні землі врізався цей чотирикутній чужий клаптик землі. Довго усякими способами намагалось Товариство розчавити Жан-Бар своєю шаленою конкуренцією, але марно, і кінець-кінцем вирішило купити Вандамську шахту за дурничку в слушний момент. Війна не затихала ані на хвилю, підземні галерії обох шахт мало вже не зливалися, поміж ними було якихось дві сотні метрів усього. Це була запекла боротьба до останньої краплі крові, хоча директори та інженери ворожих шахт були наче б то у чемних між собою стосунках.

Деноленові очі спалахнули.

— Ніколи,—скрикнув він.—Доки я живий, Монсу не матиме Вандаму. У четвер я був на обіді в Ганебо. Ти думаєш, я не помітив, як він пробував мене обкрутити. Ще минулого року, в-осени, коли все це велике панство приїздило сюди, як воно запобігало тоді моєї ласки... Так, так, я добре знаю всіх цих маркізів, дуків, генералів та міністрів! Грабіжники, що здеруть з тебе останню сорочку на битім шляху.

Він уже не міг погамувати свого гніву. Але Грегуар не ображався. Ще за статутом 1760 року, Управа Товариства мала складатися з шістьох членів; самі, нікого не питаючись, вони керували всіми справами Товариства, а коли хтось із них помирав, то решта обирала натомість шостого члена з найбагатших та найвпливовіших акційників. На думку розсудливого й поміркованого власника Піолени, ці панове часом не знали впину в своїй ненажерливій гонитві за зиском, і він не боровив їх.

Мелані прийшла прибрати зо столу. Надворі знову загавкали собаки; Оноріна побігла відчиняти, але Сесіль, якій уже кров ударила в голову від задухи й ситого сніданку, стримала її:

— Постривай, це, мабуть, учителька, я відчиню сама.

Денолен підвівся й собі. Він глянув небозі вслід і, всміхаючись, спитав:

— Ну, а коли ж весілля з малим Негрелем?

— Поки-що нічого певного, — відказала пані Грегуар... Це ще тільки так, наші міркування. Треба спершу добре подумати.

— А як же,—згодився він, двозначно посміхаючись.—Здається, що тітка й небіж... Але найбільше дивує мене те, що сама пані Ганебо наче б то помагає Сесіль і сама прискорює цей шлюб.

Пан Грегуар обурився. Хіба можна говорити таке про таку поважну пані, до того ж вона на чотирнадцять років старша за її молодого небожа. Це щось нечуване, йому навіть неприємно слухати такі жарти. Денолен так само, всміхаючись, стиснув йому руку й подався.

— Ні, не вона,—промовила входячи до їдальні Сесіль.—Це та жінка з двома дітьми, знаєш, мамо, дружина того шахтаря, що ми колись зустріли... Пустити їх сюди?

Батьки вагались.

— Вони не занадто брудні?

— Ні, не дуже, і до того ж вони можуть залишити свої сабо на ганку.

Панство Грегуар уже знову поринуло в свої глибокі, м'які фотелі, щоб спокійно перетравити сніданок. Боячись, що зміна повітря зможе погано відбитися на їхніх шлунках, вони не хотіли вставати і дали свою згоду.

— Гаразд, покличте їх, Оноріно.

Двері відчинилися, і до їдальні ввійшла Магедиха з дітьми. Коли вони, голодні й перемерзлі, переступили поріг цієї великої кімнати, де було так тепло й так смачно пахло солодкою булкою, їх охопив якийсь неспокій.

II.

У спальню, крізь запони потроху пробивалися сірі смуги блілого ранку, і віялом стелилися по стелі. Двері були щільно причинені. Повітря стало ще важче. Ніхто не прокидався; Леонора з Анрі лежали так само обнявшись, Альзіра закинула голову назад і спала горілиць на своїм горбі, а старий Бонемор розкинувся сам на ліжку, де спали вночі Захар з Жанленом, і хропів на всі заставки, роззявивши рота. У коридорі теж було тихо. Магедиха знову задрімала, годуючи Естеллу; немовлятко лежало впоперек на її животі і також заснуло,

заливаючись молоком і задихаючись під м'якими теплими грудьми.

Внизу вибила шоста. По всьому присілку загрюкали двері, застукотіли сабо на камінних пішоходах. То поспішали до шахти пересівальниці. І знову все стихло аж до сьомої години. О сьомій почали підійматися на вікнах фіранки, і крізь тонкі стіни чути було позіхання та кашель. Далеко десь настирливо рипів млинок, то мололи каву, а в Маге ще досі спали.

Нараз якийсь далекий галас та дзвінкі ляпаси збудили Альзіру. Вона схаменулась, що вже пізно, і кинулася босоніж будити матір.

— Мамо, мамо, пора! Ти ж хотіла йти. Обережно. Задушиш Естеллу.

І вона витягла напівпридушене немовля з-під величезних обвислих материних грудей.

— Ой, лишенько!—бубоніла Магедиха, протираючи очі.—Намучишся, утомишся так, що, здається, спала б цілісінький день. Одягни Ленору та Анрі, я їх візьму з собою, а Естелли ти доглянеш,—не хочу я тягати її з собою, ще застудиться; ач, яка клята негода!

Вона вмилася й удягнула своє святкове вбрання: стару синю спідницю та сіру кохту, що на неї ще вчора поклала дві латки.

— Ой, лишенько! А як же з тією юшкою!

Вона хапливо пішла вниз, важко ступаючи, а Альзіра вернулася до спальні, несучи Естеллу, що вже знову заходилася верещати на всі заставки. Але восьмилітнє дівчатко звикло до примх малої: знало всі ті маленькі хитрощі, що ними дорослі жінки вміють зацитькувати та розважати немовлят. Вона обережно поклала сестричку на своє ще тепле ліжко, заколисала її і дала їй сосати свого пальця. Дитина, на щастя, втихомирилася, бо вже за кілька хвилин зчинився новий галас, і Альзірі довелося мирити Ленору з Анрі, що нарешті прокинулися. Брат і сестра любилися та ніжно обнімалися лише вночі. Тільки но продерши очі, шостилітня дівчинка кидалася лупцювати на два роки молодшого за неї брата, що не міг ще відповідати на її ляпаси.

В обох дітей були занадто великі, немов роздуті

голови з рудим покуйовдженим волоссям. Альзіра відтягла сестру за ноги, сказала, що дасть їй березової каші. Потім почалося нове горе: треба було вмити й одягти дітей, що з криком та плачем відбивалися від неї. Фіранок не підіймали, щоб не збудити Бонемора, що спокійно хропів серед несусвітнього гармидеру малечі.

— У мене все готове! Годі вже вам вовтузитись!— закричала знизу мати.

Вона відчинила тимчасом віконниці, запалила вогонь і підсипала вугілля, сподіваючись, що старий не виїв усієї юшки; але як казанок був порожнісінький, то вона зварила жменю локшини, що берегла про запас аж цілі три дні. Істи її доведеться пісну, бо з тієї грудочки масла, що залишилася вчора, мабуть, і сліду не зосталося. Проте, наготовлюючи «брике», Катерина якось примудрилася зробити справжнє чудо—на тарілці лежав шматок масла завбільшки з горіх. Але крім цього в буфеті вже нічого не було—ані шкуринки, ані кісточки, щоб можна було її погризти. Що з ними буде, коли Мегра не схоче й одмовить дати набір і коли Піоленські пани не подарують сто су? А проте, як чоловіки з дівчиною повернуться додому, доведеться ж їх чимсь годувати; бо ж, на жаль, ще досі ніхто не навчився жити без їжі.

— Чи ви нарешті прийдете?—розсердилася вона нараз.—Уже давно час іти.

Альзіра привела дітей, і мати поклала локшину в три мисочки, кажучи, що сама не голодна. Дарма, що Катерина розбавила водою вчорашню гущу, вона долила туди ще трохи окропу й випила два кухлі ріденької кави, що більше скидалися на іржаву воду. Це все таки її трохи підтримає.

— Слухай сюди,—навчала вона Альзіру,—не турбуй діда, гляди, щоб Естелла не скрутила собі в'язів, а коли вона прокинеться й почне на одчай душі репетувати,—маєш тут грудочку цукру, розпустиш її у воді й даватимеш по ложечці... Я знаю, що ти розумна дівчина і не з'їси сама.

— Мамо! А школа?

— Пусте! До школи підеш другим разом... Ти мені сьогодні потрібна.

— Може зварити юшку, як ти дуже забаришся?

— Юшку?.. Ні, краще почекай на мене.

Альзіра, як і всі маленькі каліки, розвинулась рано і вміла добре варити юшку. Вона, мабуть, усе зрозуміла і не набивалася більше. Тепер уже весь присілок прокинувся; діти гуртками сунули до школи, човгаючи сабо по пішоходах. Пробила восьма година й за стіною у Леваків загомоніли голосніше. Почалася «бабська пора». Баби сідали перед своїми глечиками з кавою, бралися в боки і мололи, мололи язиками, мов ті жорна млинові. За вікном промайнуло зблякле жіноче обличчя з товстими губами та приплющеним носом і притулилося до шибки.

— Слухай но сюди! Є щось цікаве! — гукнула жінка.

— Ні, ні, хай потім! — одповіла Магедиха. — Мені ніколи, треба йти! І боячись спокуситися на шклянку гарячої кави, вона хутко нагодувала Ленору та Анрі й подалася з ними; а старий Бонемор хропів так само спокійно нагорі, заколисуючи будинок ритмічним своїм хропінням.

Магедиха вийшла з хати й здивувалася: вітер раптом ущух, настала відлига; сіре небо нависло низько над землею; чорна й густа, мов розбовтана сажа, грязюка була така чіпка, що аж засмоктувала сабо. Така грязюка буває тільки в чорних країнах вугля. Матері довелося відразу надавати ляпасів Ленорі, бо дівчинка вигадала собі погану іграшку — почала загрибати болото кінчиками своїх сабо, мов лопаткою.

Вони пройшли вздовж насипу й пішли набік до каналу. Щоб було ближче, Магедиха подалася навпростець якимись покрученими заулками повз старі порослі мохом баркани. Далі потяглися темні шопи, довгі фабричні будівлі та майстерні й високі димарі, що запльовували своєю чорною сажею безрадісні белебні промислового передмістя. З-за купки тополів виступали зруби зруйнованої баштиці Рекійярської шахти. Магедиха повернула праворуч і вийшла на битий шлях.

— Стривай, стривай, свиното!—закричала вона,—я тобі покажу, як кульки ліпити!

Тепер з Анрі почався клопіт: він набрав повну жменю грязюки й заходився з насолодою її розминати. Діставши обоє кілька добрих ляпасів, діти втихомирилися й пішли слухняно за матір'ю, скоса озираючись на сліди, що залишали в грязюці їхні сабо. Сабо вгрузали, треба було витягати що-хвилі обважнілі ноги, і діти вже потопилися.

Од Марш'ена соша простяглася на дві милі рівна-рівна, наче вимашена у дьоготь стрічка, на червоно-стому тлі голих полів. Вона перерізувала Монсу на дві половини й спускалася далі з розлогого пагорбка, де розкинулося місто, на хвилясту рівнину. При північних битих шляхах, що сполучають фабричні міста рівними смужками без раптових поворотів, крутих схилів та узвозів, виростає сила нових будівель і загрожує обернути цілі департаменти на одне суцільне промислове місто.

З обох боків соші, аж до самого схилу, поприліплювалися маленькі цегляні будинки, пофарбовані, щоб трохи звеселити похмурий краєвид, різними фарбами: жовтою, синьою, червоною; було тут також кілька хатин, помальованих чорним,—очевидячки, з практичних міркувань, щоб одразу надати їм того кольору, яким тут бралися кінець-кінцем усі фарби.

Подекуди суцільну лінію убогих причілків перерізували великі двоповерхові будівлі, де жило фабричне начальство. Мурована церква з чотирикутною дзвіницею, вже почорнілою від вугляного порошу, скидалася на нову модель домни. Серед сахарень, мотузяних фабрик та складів вивізного борошна майоріли «танцюльки», тютюнові крамнички та пивниці—їх була тут така сила, що на тисячу будинків припадало, здається, п'ятьсот пивниць.

Наблизившись до довгої шеренги крамниць та майстерень, Магедиха взяла дітей за руку—Анрі за ліву, Ленору за праву.

Трохи віддаля стояв директорський будинок, що скидався на велике шале; садибу було відгороджено від

вулиці барканом з залізними ґратами, за ними стирчали голі дерева ріденького садка. Саме на цей мент до воріт підїхала карета з паном у медалях та панею в хутряній мантілі—мабуть якісь паризькі гості, що прибули залізницею до Марш'єна. Пані Ганебо вийшла їм назустріч і радісно скрикнула далеко ще з передпокою.

— Та йдіть бо, ледацюги!—пробубоніла Магедиха, тягнучи за руки дітей, що загрузли в болоті.

Нарешті вона схвильовано підійшла до дверей крамниці Мегра. Він жив побіч пана Ганебо, і тільки тоненький мур відділяв його хатину від директорського житла; поруч стояла довга будівля, з крамничкою на кінці; тут Мегра держав усі свої товари. Він торгував усякою всячиною: бакалією, ковбасами, садовиною, хлібом, пивом, посудом. Він служив колись за наглядача у Воре і розпочав свою торгівлю з невеличкої пивниці; але з часом, через протекції начальства, його підприємство поширилося, і він потроху знищив усіх своїх дрібних конкурентів у Монсу. В нього можна було знайти все, чого душа забажає; він мав дуже багато покупців, бо до нього йшли шахтарі з усіх присілків, тому міг він продавати свій крам за дешевшу ціну й давати більше набір. А до того ж підтримувало його й Товариство, що збудувало йому на свій кошт хату й крамничку.

— Я знов до вас, пане Мегра,—покїрно промовила Магедиха.

Мегра стояв на порозі своєї крамнички й мовчки глянув на жінку. Він був гладкий, холодний і чемний і хизувався тим, що ніколи не мїняє свого слова.

— Ви ж мене не проженете, як позавчора? Треба нам якось перебитися до суботи... Що й казати, ми вам винні ось уже два роки шістдесят франків, та...

Вона говорила уривчасто, з болем. Це був старий борг, зроблений за останнього страйку. Не раз давали слово Магре поквитувати його, але ніяк не могли спромогтися виплачувати крамареві хоч по сорок су двічі на місяць. А ще позавчора спіткало їх несподіване нещастя—довелося заплатити двадцять франків чоботареві, бо той погрожував їм арештом. Ось чому вони

лишилися тепер без однісінького су; якби не це, вони були б дожили до суботи, як і всі.

Мегра, випнувши наперед черево, склав на грудях руки, і на всі її благання лише похитував головою.

— Тільки два буханці, пане Мегра. Я ж не нахаба, я ж не прошу кави... тільки по шість фунтів хліба на день!

— Ні!—гукнув він, нарешті, що-сили.

З-за дверей визирнула його дружина,—затуркане, охляле створіння, що сиділа день-денно над торговельними книгами, не сміючи підвести голови. Ту ж мить вона зникла, налякана благощим поглядом бідолашної жінки. Ходили чутки, що вона поступалася своєю шлюбною постіллю шахтаркам, що купували в її чоловіка. А проте всі знали, що коли шахтар хотів продовжити кредит у Мегра, він мусів посилати до нього свою жінку, або дочку, байдуже яку—гарну чи погану, аби тільки вміла підпускати крамареві ляси.

Магедиха не вгавала, але нараз їй стало якось ніяково: він дивився на неї своїми маленькими водянистими очима й мов роздягав її своїм пильним поглядом. Це її розсердило: якби вона була, принаймні, молода і не мала ще сімох дітей, це було б ще зрозуміло, а то...

І вона подалася геть, сердито тягнучи за собою Анріта Ленору, що почали саме зацікавлено витягати горіхову шкаралупу з канави.

— Це вам щастя не принесе, пане Мегра! Згадаєте моє слово!

Свою останню надію вона поклала на Піоленських панів. Коли й ці не дадуть їй сотні су, доведеться руки складати й усім з голоду подохнути. Вона звернула ліворуч на Жуазельський шлях. На розі стояла кам'яниця Управи,—справжній палац, куди що-осени приїздили різні дuki з Парижу—князі, генерали та високі урядовці—й справляли тут бучні учти.

Магедиха розподіляла в думках свої сто су: передусім купить хліба, потім кави, чвертку масла, мішечок картоплі на ранішню юшку й вечірне рагу та може трохи свинячих драглів, бо батькові без м'яса ніяк не можна.

Назустріч їй простував пан-отець, абат Жуар з Монсу; він ішов обережно, підбравши свою рясу, мов той випещений, ситий кіт, що боїться забруднити свою блискучу шкурку. Він був дуже привітний і вдавав, що ані в що не втручається, щоб не підбурювати проти себе ані робітників, ані господарів.

— Добридень, пане кюре!

Він не зупинився, тільки всміхнувся дітям і залишив Магедиху посеред дороги. Вона не була релігійна, але їй чомусь здалося, що цей кюре неодмінно дасть їй що-небудь.

За хвилину вона вже знову тьопала далі по чорній чіпкій грязюці. Треба було пройти ще два кілометри, а стомлена малеча понуро насилу пленталася за матір'ю і більше вже нічим не цікавилась. Праворуч і ліворуч тяглися ті самі порослі мохом баркани, ті самі закурені фабричні будівлі з високими чорними димарями. А за ними розляглася безмежна рівнина, мов якийсь торфовий океан, і серед цього голого простору аж до фіолетової смуги Вандамського лісу не видно було й одного деревця.

Магедиха брала на руки дітей—то дівчинку, то хлопчика. Посеред дороги стояли величезні калюжі, і вона підтикала спідницю, щоб не прийти до панів занадто вже задрипаною. Тричі вона мало не впала—така слизька була ця клята соша. Коли нарешті мати з дітьми дісталися до панського ганку, два величезні пси накинулися на них з таким гарчанням, що діти на одчайдушній заверещали,—аж кучерові довелося собак батогами відганяти.

— Залишіть тут свої сабо й заходьте!—закликала їх удруге Оноріна.

Опинившись в теплій, затишній кімнаті Магедиха й діти на хвилю остовпіли й соромливо похнюпилися під цікавими поглядами старого пана й пані, що так вигідно розвалилися в своїх фотелях.

— Дитино моя! Йди но, виконай свої маленькі обов'язки,—промовила пані Греґуар.

Усі пожертви бідним мала давати Сесіль, бо, на думку Греґуарів, цього потребувало добре виховання. Треба

було бути завжди милосердним, і вони самі звали свій дім «домом господнім». Вони пишалися тим, що роблять добрі діла розсудливо та обережно, і дуже боялися, щоб часом їх не одурили й не призвели до потурання згубним вадам. Тому ніхто ніколи не бачив од них грошей, ніхто ніколи, бо річ відома, що скоро в бідака заведеться в кишені два су, він їх одразу проп'є, прогуляє. Милостиню свою вони видавали завжди натурою, переважно дитячим теплим одягом.

— Ах, сердечні крихітки!—скрикнула Сесіль,—вони аж поблідли з холоду!.. Оноріно, принеси но мені той пакунок з шафи!

Служниці також дивилися на цих бідолах із співчуттям та жалем людей, яким не треба турбуватися про те, чи буде що сьогодні на обід. Покоївка пішла нагору по речі, а куховарка замислено поставила тацю з бабкою на стіл і стояла так, згорнувши руки.

— У мене якраз залишилося дві суконьки та дві хустинки. Ось побачите, як їм, біднесеньким, буде тепло!

Магедиха, нарешті, спромоглася заговорити і прошепотіла:

— Велика вам дяка, панночко... Ви всі дуже добрі...

На очі їй навернулися сльози: тепер вона була вже певна, що одержить свої сто су, і тільки не знала, звідки почати, якщо пани їх самі не запропонують. Покоївка щось не поверталася, і всі ніяково замовкли. Вчепившись у материну спідницю, діти вп'яли у бабку широко розкриті ласі очі.

— У вас їх тільки двійко?—запитала пані Грегуар, аби щось сказати.

— Де там, пані! У мене їх аж семеро!

Пан Грегуар, що був знову поринув у свій часопис, мало не підскочив з обурення.

— Семеро дітей! Навіщо стільки, царице небесна!

— Це дуже необачно,—прошепотіла пані.

Магедиха нахилила голову, немов перепрошаючи.— Що робити! Про це якось не думалось, діти знаходилися самі собою. А до того, з часом, коли діти підروстуть, усій родині буде легше, адже вони потроху заробляють. От і їхня сем'я жила б не погано, якби не дід,

що вже дуже підтоптався, та якби усі діти гуртом могли працювати, а то ж тільки два хлопці та старша дівчина дійшли встановлених літ і мають право працювати на шахті. А малеча все одно їсти хоче, дарма, що нічого не заробляє.

— То ви працюєте на шахті вже давно?—питала далі пані Грегуар.

По блідому обличчі Магедихи перебігла німа ухмілка.

— Ще б пак! Я працювала під землею до двадцятьох років, а коли знайшлася друга дитина, то лікар сказав, що я звідти живою не вийду—у мене, бачте, в кістках почалося щось кепське. До того ще на цей саме час я вийшла заміж і в мене було досить клопоту вдома. А рідного чоловіка працює на шахті вже з давніх-давен.— І дід, і прадід, геть усі працюють там, відколи в Рекійярі вперше кайлом ударили.

Пан Грегуар замислено дивився на цю жінку й на її нещасних дітей з восковими обличчями, з безбарвним волоссям,—на них позначилися всі ознаки виродження: надто малий зріст, анемія та смутна якась потворність через вічні злидні. Вони знову замовкли, і тільки вугілля в каміні весело тріщало. В затишній кімнаті стояла та обважніла атмосфера добробуту й тиші, що присипляє буржуазне щастя.

— Що вона там робить?—скрикнула нетерпляче Сесіль.—Піди скажи їй, Мелані, що пакунок лежить внизу в шафі ліворуч.

Тимчасом пан Грегуар міркував уголос далі:

— Не легко на світі жити, годі й казати; але ж, моя голубко, згодьтеся зо мною, робітники нерозсудливі люди... Замість відкладати копійчину про чорний день, як роблять це наші селяни, шахтарі все пропивають, беруть набір і кінець-кінцем не мають змоги прогодувати себе й родину...

— Слушно говорите, пане,—поважно відповіла Магедиха.—Часом люди добру дорогу гублять. Це я завжди кажу різним лодирям, коли вони нарікають... Мені пощастило, мій не п є, а все ж і він часом хильне в неділю зайву чарку; але далі не йде—він мене жалує,—

подумайте, адже до нашого весілля, він пив, вибачте на слові—справді, як та свиня... Проте, хоч він і обачний чоловік—нам з цього не легше. Бувають дні, як ось нині, коли ви всі куточки в хаті винишпорте, а й однісінького су не знайдеться.

Вона хотіла навести панів на думку про потрібні їй сто су й оповідала своїм спокійним м'яким голосом про свій борг, що був спочатку невеличкий, а потім став розбухати, розростатися і тепер вкрай підточував їхній добробут. Вони виплачували його частками двічі на місяць чесно й акуратно. Але досить було не заплатити одного разу, і все пішло шкереберть, ніколи вже не наженеш! Гроші, як у прірву йдуть, борг росте та й росте, а чоловікам аж з душі верне з роботи. Нащо працювати, коли навіть з боргами не можеш розквитатися. Хоч сядь та й плач! Так і до самої смерті не викрутишся! Бо треба ж зрозуміти: вугляр не може обійтися без кухля пива, треба ж чимсь горло прополоскати. Починається завжди з цього, а як посядуть злидні, то його вже з шинку й волоком не витягнеш. Бо ж справді—це так, по щирості, нікого не ображаючи,—робітники одержують трохи замало.

— А я гадала,—промовила пані Грегуар,—що Товариство дає вам помешкання і паливо.

Магедиха глянула скося на яскравий жар у каміні.

— Атож, вугілля нам дають,—що правда, не дуже добре, але ж проте горить... Та й помешкання не дороге; платимо за нього шість франків на місяць; ніби й дрібничка, а часом, ох, як скрутно доводиться... От і сьогодні, хоч на шматки мене ріжете, а не знайдете і двох су. Як нема, то нема!

Пан і пані мовчали, випроставшись вигідно в своїх фотелях; їм надокучило оповідання про ці злидні і навіть якесь неприємне почуття заходило в душу. Магедиха злякалась, що може образила чимсь панів ненароком і додала своїм спокійним, поважним тоном розумної жінки:

— Не думайте, я не нарікаю! Так воно вже на світі ведеться, треба коритися, тим паче, що хоч бийся, як риба об лід, а все одно нічого не зміниш... І найкраще

силкуватися чесно жити на тому місці, куди тебе поставить господь бог,—чи правду я кажу, моя пані й мій пане?

Пан Грегуар підтримав її з помітним задоволенням; йому сподобалися її слова.

— Таким людям, як ви, моя голубонько, не страшні ніякі злигодні.

Оноріна з Мелані принесли нарешті пакунок. Сесіль його власноручно розв'язала і витягла дві суконьки, потім похапцем додала ще дві хусточки, панчохи та навіть рукавички. Це все, напевне, буде до міри—і вона дала служницям загорнути вибрані речі; допіру приїхала вчителька музики, їй було ніколи і треба було швидше випроводити з хати шахтарку з дітьми.

— У нас така скрута,—тихо промурмотіла Магедиха,—якби нам хоч сто су...

Слова застрягли їй у горлі: Маге були горді і ніколи не жебрали. Сесіль стурбовано зирнула на батька, але той рішуче похитав головою так, ніби виконував свій найсвятіший обов'язок.

— Ні, ніяк не можна, ми цього ніколи не робимо, у нас інші погляди.

Дівчину вразив розпачливий вираз обличчя в шахтарки, вона захотіла приголубити хоч її дітей; вони весь час не зводили пильних очей з солодкої булки, і вона їм одбатовувала два шматки.

— Ось! Це для вас.

Але за хвилю передумала, взяла назад і попрохала клаптик паперу.

— Стривайте, ви поділіться з сестричками та братиками.

Батьки зворушено дивилися на свою добру дочку, а вона тимчасом нарешті випхала Магедиху з дітьми за двері. Бідолашні діти, що не мали сьогодні й кусня хліба в роті, почимчикували, побожно тримаючи в своїх задубілих рученятах цю чудову бабку. Магедиха потягла їх слизькою сошею, не бачучи вже перед собою ані безлюдних полів, ані чорної грязюки, ані важкого, як оливо, неба. Йдучи назад через Монсу, вона ще раз зайшла до Мегра і так ревно його просила, що кінець-

кінцем той дав таки два буханці хліба, кави, масла та навіть сто су, бо він позичав на короткий час і гроші. Мегра хотів не її, а Катерину: вона це зрозуміла, коли він настирливо наказав їй прислати дочку по продукти. Гарзд! Це ще побачимо! Катерина дасть йому добре по пиці, якщо він почне підлабузнюватись.

III.

На дзвіниці маленької мурованої каплички в присілку «Двохсот сорока», куди абат Жуар приходив щонеділі правити службу божу, вибила одинадцята година. Побіч церкви стояла також мурована школа; дарма, що вікна її були щільно зачинені, надворі чутно було невідразне дудніння дитячих голосів. На широких вулицях та по невеличких садочках, що щільно притулилися один до одного, було зовсім порожньо. Ці садки між чотирма довжелезними корпусами одноманітних шахтарських будівель, спустошив зимовий холод, вони світили своїми голими грядками з рештками пожовклої городини. По всіх хатах варили юшку. З димарів курів димок. Час-од-часу десь грюкали двері, яка-неоудь жінка визирала на вулицю і знову ховалась. Дощ не падав, але в сірому небі стільки було вільготи, що в діжки, розставлені під ринвами на пішоходах, безперестанку капотіла вода. Єдина краса цього селища, збудованого за одним заходом на розлогій холмовині, окраяній, мов жалібною габою, чорними шляхами, були рівні ряди червоних череп'яних дахів, що аж виблискували під ливними дощами.

Ідучи додому, Магедиха трохи звернула, зайшла до жінки одного наглядача купити картоплі; в неї ще трохи залишилося з власного городу.

За шерегою ріденьких тополь, єдиних тих дерев, що ростуть на цій голій рівнині, стояла трохи на відшибі окрема купка хаток, побудованих по чотири в ряд. Товариство призначило ці нові кращі житла з окремими садками тільки лише наглядачам. Добродушно глузуючи з власних злиднів, шахтарі прозвали цю частину

присілка «Куток шовкових панчох», а свій куток—«Куток—плати свої борги».

— Нарешті долізли,—зідхнула обтяжена пакунками Магедиха, штовхаючи поперед себе до хати задріпаних Анрі та Ленору, що ледве волочили стомлені ноженята.

Перед вогнищем сиділа Альзіра й колисала на руках Естеллу. Цукру більше не було, і немовлятко аж поси-ніло з крику. Не знаючи, як би його зацитькати, дівчинка вдавала, що годує його,—це часто допомагало; але на цей раз вона марно розстібнула свою суконьку й марно тулила немовля до своїх скалічених дитячих грудей; дитина ще дужче лютувала, кусаючи беззубими щелепами її худеньке тіло й не висмоктуючи молока.

— Ось я її візьму, — закричала мати, поклавши на стіл свої пакунки.—Вона не дасть нам і словом перемовитися.

Магедиха розстібнула свою кохту й витягла важку, мов налитий бурдюк, грудь; верескуха відразу замовкла й жерцем впилася в неї. Тільки тепер можна було заговорити. А проте все було гаразд, маленька господиня не дала погаснути вогню, добре підмела й прибрала в господі. У кімнаті стало зовсім тихо, і тільки згори долітав ритмічний невпинний хропіт старого Бонемора.

— Ой, лишенько! Скільки тут всякої всячини!—прошепотіла Альзіра, поглядаючи на харчі й усміхаючися.—Коли хочеш, мамо, я зварю юшку.

На столі лежали дві буханки хліба, картопля, масло, кава, цикорія, пів фунта свинячих драглів та ще й пакунок з теплою одежею.

— Ага! Юшка!—втомлено промовила Магедиха.—Треба було б нарвати щавлю та прасу... Ні, я зварю її пізніше чоловікам. А ти постав но воду, хай закипить на картоплю, помастиш її грудочкою масла... А, кава! Ти ж не забудь і кави зварити.

Тут мати раптом згадала про бабку, але в руках у Ленори та в Анрі, що вже тимчасом трохи перепочили і знову заходилися вовтузитися на підлозі, не було нічого.

— Ото клятї прожери, як вони встигли все нишком умняти!—і вона із серця дала їм кілька ляпасів.

Пораючись з казанком коло вогню, Альзіра заспокоювала її.

— Та годі бо, мамо! Коли це для мене, то ти ж знаєш, що мені байдуже до тієї булки. Аджеж вони зголодніли, втомилися.

Вибила дванадцята, і по пішоходах зачовгали сабо школярів; то йшли вони снідати додому. Картопля закипіла, кава, розбавлена наполовину цикорією, була також готова і важкі запашні її краплі поволі спадали в горнятко крізь фільтр.

Ріжок столу звільнили від пакунків, але за столом їла тільки мати, діти обійшлися власними колінами. Ненажерливе хлоп'я весь час мовчки, але вперто поглядало на свинячі драглі, загорнені в масний папірець, вони не давали йому спокою. Магедиха помалу ковтала свою каву й тримала шклянку обома руками, щоб зогрітись. За кілька хвилин зійшов і старий Бонемор. Він вставав звичайно пізніше, і сніданок йому завжди розігрівали. Сьогодні він розсердився, що нема юшки; але невістка відказала йому, що не завжди робиш так, як хочеш; він одразу затих і мовчки взявся до своєї картоплі. Час-од-часу дід підводився з-за столу й підходив до вогню сплюнути в попіл, щоб не гидити в хаті, а потім знову вгрузав у свій стілець і, понуривши голову, з згаслими очима байдуже розминав беззубими щелепами свою їжу.

— А я й забула, мамо,—сказала Альзіра,—приходила сусідка.

Мати не дала їй договорить.

— Ет, обридла вона мені.

Вона сердита була на Левачиху, бо та ще вчора бідкалася перед нею, щоб тільки нічого не позичати, а тепер якраз,—Магедиха це добре знала,—вона мала гроші, бо її пожилець Бутелу взяв для неї наперед свою платню. А проте шахтарі рідко позичали одне одному.

— До речі! Ти мені нагадала,—провадила мати,—насип но мені в папірець одну засипку кави... однесу П'єронісі—ще позавчора в неї позичала.

Дівчинка наготувала пакуночок; мати взяла Естеллу й, обіцявши незабаром повернутися й настановити юшку чоловікам, пішла до сусідки; старий Бонемор жував помалу свою картоплю, а Ленора з Анрі билися в кутку за лушпайки, що падали на підлогу—вони збирали їх і їли.

Замість обходити вулицею, Магедиха пішла навпростець через присадки, щоб Левачиха, бува, не гукнула її. Садок Маге був поруч з П'єронівським, у баркані було виламано кілька штахетів, і сусіди ходили сюдою один до одного. Недалеко від цієї дірки була криниця, спільна для чотирьох семей. Трохи далі, за кущиком злиденного бузку, стояла низенька комірчина з різним старим мотлохом; тут вигодовували трусиків, щоб мати на святки печеню. Пробила перша година; настав час кавувати, і вулиці мов повимирали. Тільки но один копач—йому рано ще було йти на роботу—копав куточок свого городу, не підводячи голови. Підійшовши до протилежного корпусу з вулиці, Магедиха дуже здивувалась; з-за церкви вийшли якийсь пан і з ним дві пані; це була пані Ганебо, що повела своїх гостей, пана в медалях і пані в хутряній мантілі, оглядати шахтарський присілок.

— Нащо ти турбувалася?—скрикнула господиня, коли Магедиха оддала їй каву.—Аджеж над головою не капає.

П'єронісі було двадцять вісім років, і її вважали за першу красуню в присілку. Вона мала темне волосся, великі очі, низький лоб, тонкі губи й округлі тверді груди, бо в неї ніколи не було дітей; а до того ще вона й дбала про свою вроду і була охайна, мов та кицька. Її мати, стара Чаплія, вдова шахтаря, що загинув під землею, послала свою доньку працювати на фабрику, присягаючись, що повік не віддасть її за вугляра; але дочка, що вже давно була на порі, пішла за вдовця П'єрона, у якого ще від першої жінки зосталася восьмилітня дівчинка,—це так розлютувало стару, що та й досі не могла цього простити дочці. Проте, П'єрони жили дуже щасливо, дарма, що по всій копальні ходили плітки про чоловікову поблажливість та про жіничиних любовників. П'єрони не мали боргів, двічі на

тиждень їли м'ясо, господа в них була охайна, чиста, а посуд так виблискував, що в нього можна було, здається, замість дзеркала дивитися. Окрім того, через добру протекцію, Товариство дозволило П'єронісі торгувати солодощами, що пишалися в скляних банках на поличках перед вікном. Це давало що-дня шість або сім су прибутку, а в неділю, то часом аж дванадцять. Родинну злагоду порушувала тільки стара революціонерка Чаплія, що горіла помститися над хазяями за смерть свого чоловіка й не перестаючи кляла всіх і все, та мала Лідка, якій завжди перепадали ляпаси підчас хатніх пересварок.

— Диви, яка здорова,—сказала П'єрониха, бавлячись з Естеллою.

— А клопоту з ними скільки!—зідхнула Магедиха.— Ти щаслива, що не знаєш цього лиха, зате й кімната в тебе, як лялечка!

І в Магедихи в господі завжди було чисто—що-суботи вона все старанно змивала й чистила, а проте вона глянула задрісним оком доброї господині на цю привітну кімнату, виряджену навіть з певним кокетством,—на буфеті стояли позолочені вази, на стіні висіло дзеркало та три гравюри в рамцях.

П'єрониха якраз наварила собі кави й пила її сама, бо вся її сем'я була на роботі.

— Вип'ємо разом по шкляночці,—сказала вона.

— Ні, спасибі, я допіру снідала.

— Та вона ж тобі не завадить?!

Звісно, кава не могла завадити, і обидві жінки почали поволі кавувати.

З-за банок з солодощами видно було причілки шахтарських будинків з чистішими й з бруднішими фіранками на віконцях; фіранки ці свідчили про охайність господинь, можна було й до хати не зазирати—здалеку ще видно було, які там люди живуть. Попиваючи каву, сусідки дивилися на вулицю. На вікнах у Леваків були не фіранки, а справжні заялозені ганчірки, немов би ними від сажі казани стирали.

— Не знаю, як це можна жити в такому барлогу,—тихенько сказала П'єрониха.

Магедиха ніби цього тільки й чекала і як почала, то вже не могла перестать. Якби їй такого поживця, як Бутелу, вона б знала, як господарювати! Треба тільки як слід до діла взятися,—і поживець, як знахідка буде. Тільки ніколи не слід поживця за полюбівника брати. А ці Леваки! Чоловік запиває, б'є жінку й гуляє з шльондрами по шинках у Монсу.— П'єриха з огидою скривилася.— Ет, ці шльондри! Од них тільки хвороби набратися можна. У Жуазелі була одна така— так од неї по всій копальні зараза пішла.

— Як же ти дозволила синові звязатися з їхньою дочкою—я цього просто не второпаю?—спитала П'єрониха.

— Еге! Дозволила! Їхній садок межує з нашим. Влітку води набрати не можна було, ступня ступити, так таки й наткнешся на Захара з Філоменою: десь за кущем чи на комірчині отаборяться—і хоч би тобі що—й гадки не мають!

Це була звичайнісінька історія серед тутешньої молоді—хлопці й дівчата чи не змалку розтлівали одне одного; примощувалися десь на даху якоїсь низенької комірки, або на погребіщі, тільки но починало смеркатися, і ні на кого не вважали. Усі вивізниці зачинали так свою першу дитину, коли не хотіли далеко йти—до Рекійярської шахти, або в поле. Ніхто за це нікого не ганив; потім вони все одно брали шлюб, і тільки матері сердилися, коли їхні сини починали занадто рано, бо жонатий вже про батьків не дбає.

— Як на мене, то я б краще цьому поклала край,— провадила розсудливо П'єрониха.—У Філомени вже від твого Захара двійко, нема що робити—не розрадиш, однаково бачитимуться, а грошенята твої за водою попливли.

Магедиха сердито стиснула кулаки.

— Прокляну! Хіба ми не батьки Захарові? Хіба він не повинен нас шанувати? Адже він нам гроші куштував? Хай спершу одробить те, що з'їв, а тоді вже й жінку бере... Скажи но мені, куди нам подітися, як усі наші діти відразу на інших підуть заробляти? Руки скласти й подихати, чи що?

Вона трохи заспокоїлася.

— Це я кажу так собі... Побачимо, як воно буде. А в тебе добра кава, ти засипаєш як слід.

Сусідки набалакалися досхочу, і за чверть години Магедиха почала хутко збиратися додому—згадала, що треба швидше юшку чоловікам варити.

Малеча вже знову посунула до школи, кілька жінок визирнуло на вулицю. Вздовж одного корпусу йшла пані Ганебо з своїми гостями; вона показувала на присілок, очевидячки, про щось розповідала. Гості ці дуже зацікавили присільчан. Копач відірвався на хвилину від лопати, дві сполохані курки кинулися в кущі.

Вертаючись додому, Магедиха наскочила на Левачиху, що чекала на казенного лікаря Вандергагена; це був маленький, завжди заклопотаний, вкрай обтяжений працею панок; свої поради хворим він завжди давав похапцем на вулиці.

— Пане, щось мені не спиться, усе тіло ние,—скаржилася Левачиха.—Треба щось зробити.

Він одповів, не зупиняючись:

— Дай мені спокій! Ти п'єш забагато кави. Ото й усього.

Він усім шахтарям казав «ти».

— Треба було б вам оглянути й мого чоловіка, — додала й собі Магедиха.—У нього все ноги болять.

— Це в нього через тебе. Дай мені спокій!

Сусідки знизали безпорадно плечима та й так і лишилися посеред дороги, дивлячись лікареві вслід.

— Заходь,—сказала Левачиха,—є щось новеньке... Та й кави вип'єш. Допіру наварила.

Магедиха даремно відмовлялася.

— Що ж, тільки трошечки, щоб не образити сусідку!—і вона зайшла.

Господа в Леваків аж почорніла від пороху та павутиння; по стінах, на підлозі скрізь рябіли масні плями; стіл, буфет були загиджені, заялозені; усе посмерділося важким, гірким духом, що аж дихати було важко; не почувалося господарської руки. Перед вогнищем лежачи ліктями на столі, спустивши носа в миску, сидів Бутелу і повагом сьорбав свою юшку; це був кремезний,

добрячий мугир; на свої тридцять п'ять років він здавався ще зовсім молодий; малий Ахіл, Філоменин первак,—йому вже пішов третій рік, стояв побіч і мовчки дивився на Бутелу благушим поглядом голодного звірятка. Пожилець—людина лагідна, дарма, що борода в нього була дуже довга й чорна, час-од-часу тикав малому в рот шматки м'яса.

— Стривай, мабуть, вона не досить солодка,—сказала Левачиха, підсипаючи в каву дрібного цукру.

Левачиха була тільки на шість років старша за Бутелу, а на неї було просто гидко дивитися. Це була зовсім стара баба з обвислими грудьми та животом, плескатим обличчям і завжди скуйовдженими сивими патлами. Бутелу взяв її, звичайно, не роздивляючись, так само, як не придивлявся до її юшки, де завжди плавали волосинки, та до білизни на ліжку, якої вона не міняла по три місяці.

— Так от слухай, що я хотіла тобі сказати,—цоко-тіла господиня.—Учора ввечері П'єрониху бачили коло «Шовкових панчох», вона там швендяла, а відомий тобі панок чекав на неї за Расенеровим трахтиром; звідти вони подалися геть удвох, пішли кудись, уздовж протоки. Чи ж годиться це заміжній жінці?

— Звісно,—згодилася Магедиха.—До шлюбу П'єрон дарував завжди наглядачам своїх трусиків, а тепер йому далеко дешевше позичати свою бабу.

Бутелу аж затрусився зо сміху й кинув шматочок хліба з підлевою Ахілові в рот.

І сусідки заходилися судити П'єрониху,—ач, яка придзигльована, в голові вітер, з себе не краща за інших, з лиця ж не воду пити,—а тільки й думки, що облизуватись та обмиватися та помадою маститися. А проте це вже чоловікова справа, як йому до вподоби такий заробіток, то хай заробляє; звичайно, є такі шанюби,—панські підтирачі,—що на все готові за одне ласкаве «спасибі».

Довгенько сусідки базікали, аж ось надійшла одна жінка з дев'ятимісячною донькою Філомени, Дезіре. Мати снідала в сортувальні й договорила сусідку, щоб

та приносила їй дитину на роботу, там вона й годувала її прихватцем, примостившись на купі вугілля.

— А от моєї й на хвилину не можу залишити, такий галас зчинить, що хоч з хати тікай,—промовила Магедиха, дивлячись на Естеллу, що задрімала в неї на руках. Але ж не вдалося їй ухилитися від того, що за хвилину прочитала вона в очах у Левачихи і що її так боліло.

— Треба б уже якось кінчати, що ти на це скажеш?

Спочатку обидві матері, навіть не порозуміваючись, були проти шлюбу їхніх дітей. Якщо Захарова матір хотіла як-найдовше мати синів заробіток, то й Філоменина так само лютувала, що доведеться втратити доччині гроші. Над головою не горіло, і Левачиха навіть воліла держати в себе онука, поки інших дітей не було; але тепер, коли хлопчик підріс і почав їсти, як з немочи, та ще й дівчинка знайшлася, це вже йшло не в руку, і вона всіма силами вимагала шлюбу.

— Захар уже тягнув жеребок,—казала вона далі,—до війська він не піде, то чого ж чекати?

— Одкладемо ще хоч до літа,—відповіла ухиляючись Магедиха.—Ну, та й морока! Хіба б таки не можна було повінчатися, а тоді вже й жити! Щоб я з цього місця не зійшла,—отак і знай,—власними руками задушу Катерину, коли дізнаюся, що вона цю дурницю зробила.

— Е! Що казати! Буде вона, як і всі!

Бутелу, спокійно, як людина, що почуває себе в своїй хаті, підійшов до буфету взяти шматок хліба. На другому кінці стола разом з лушпайками лежала картопля та прас на Левакову юшку—господиня разів із десять бралася уже до городини й залишала її: треба ж було побалакати з сусідками. Вона знову взяла ніж у руки, але через хвилинку кинула його й метнулася до вікна.

— Що воно таке? Диви! Пані Ганебо з якимись панями. Ось вони до П'єронихи пішли.

І жінки знову зацокотіли про сусідку.

— Звісно, це не первина! Як Товариство захоче комусь показати присілок, то гостей ведуть одразу

просто до П'єронів, бо в них чисто. Гостям, звичайно, не розповідають про те, що робить вона з наглядачем. Не штука бути чистьохою, коли маєш за плечима полюбовників, що одержують по три тисячі франків на рік, не кажучи вже про казенну квартиру, опал та подарунки. Зверху може й чисто, а всередині паскудство.

І поки гості сиділи у П'єронихи, сусідки наввипередки судили її.

— О, вже виходять,—сказала Левачиха.—Диви, повертають... Та вони, здається, до тебе, голубонько!

Магедиха злякалась. Хто знає, може Альзіра не витерла стола? А юшка! Юшки ж вона ще й не ставила!—Схопилася,—«прощайте» та й кинулася прожогом додому.

Але вдома все було гаразд,—кухня аж блищала. Альзіра дуже поважно запнулася ганчіркою і почала варити юшку, бо ж мати забарилась. Вона висмикнула з грядки останній прас, нарвала щавлю і почала старанно чистити картоплю, а тимчасом поставила у великий казан води чоловікам, що завжди після роботи милися. Анрі та Ленора були навдивовижу слухняні, мабуть випадково, і, сидячи в кутку, уважно дерли на шматочки старий календар. Дід Бонемор мовчки курив свою люльку.

Не встигла Магедиха відсапатися, як у двері постукала пані Ганебо.

— Можна зайти, голубонько? Ви дозволяєте?

Це була пишна блондинка, вродлива, але трохи обважніла, хоч дуже гарна на свої сорок років; вона силувано всміхалася, і видно було, що вона боїться забруднити свою шовкову бронзову сукню та чорну оксамитову мантилю; тільки вона це старанно й досить вдало ховала.

— Заходьте, заходьте, — припрошувала вона гостей.—Ми нікому не заваджаємо? І тут, бачите, як чисто? А ця чесна жінка має аж семеро діток. Наші шахтарські сем'ї всі такі. Я вже вам казала, що Товариство віддає їм помешкання за шість франків на місяць. Велика кімната внизу, дві нагорі, льох і садочок.

Пан з медалями та пані в хутряній мантильї, що приїхали ниньки вранці паризьким поїздом, дивилися здивованими, осовілими очима навколо себе; їх ніби приголомшило це чуже незвичне оточення.

— Навіть садочок,—промовила пані.—Який гарненький! Чудесно, чудесно!

— Ми даємо їм вугілля більше, ніж їм треба,—казала далі пані Ганебо.—Двічі на тиждень їх оглядає лікар, а старі дістають пенсію, дарма, що з платні в них не вираховують на неї.

— Справжня Тебаїда! Рай земний!—прошепотів з захопленням пан.

Магедиха кинулася підставляти стільці, але гості відмовилися. Пані Ганебо, що так нудилася в цьому вигнанні, розважила була на хвилину ця роля хазяїна звіринця, але ці повсякчасні злидні, що ними дхнули навіть найчистіші, найкращі житла, куди вона наважувалася заглядати, неприємно її вражали й псували настрої. А втім, вона лише повторювала уривки чужих фраз і ніколи не цікавилася глибше цим людом, що працював і страждав обіч неї.

— А які хороші діточки!—прошепотіла пані, хоч ці діти з їхніми занадто великими головами та настобурченим жовтим, як солома, волоссям, здавалися їй просто страховищами.

І Магедиха мусіла докладно розповісти, скільки кожному з них років; для годиться, її спитали ще й про Естеллу. З пошани до гостей, старий Бонемор витяг з рота люльку; він був страшний, знеможений сорокалітньою працею на дні шахти, з задубілими, як палки, ногами й з земляним обличчям, але навіть і його не минули. На нього раптом напав жахливий кашель, і він хутко вийшов надвір, турбуючись, що чорне його харкотиння неприємно вразить панів.

Найбільше сподобалася мала Альзіра. Яка гарненька господиня, ще й ганчіркою запнулась. Матері позаздрили на її малу, а вже таку розумну доньку. Горба її наче ніхто й не помічав, але співчутливі й заразом гидливі погляди часто зупинялися на бідолашному скаліченому створінню.

— Тепер, коли в Парижі вас хтось спитає про наших шахтарів, ви зможете одповісти, як їм живеться,—сказала пані Ганебо.—Завжди тихо, сумирно, як ось тепер, справжній патріархальний побут; усі здорові й щасливі, як ви самі бачите,—запевняю вас.

— Чудесно, чудесно!—скрикнув ще раз захоплений паризький гість.

Вони вийшли з хати з таким виразом на обличчях, який буває в людей, коли виходять вони з паноптикуму. Магедиха провела їх аж за двері й зупинилася на порозі, дивлячись їм услід, а вони пішли помалу до церкви, дуже голосно розмовляючи. З будинків пови-сипали жінки й поставали купками на вулиці; звістка про приїзд гостей умить облетіла весь присілок.

Левачиха зачепила коло своєї хати П'єрониху, що також прибігла витрішків половити. Обох дратувало те, що пани так довго гостюють у Магедихи,—ночуватимуть вони там, чи що? Чого вони в неї не бачили?

— Нічого за душею нема,—хоч скільки заробляють! Звісно, ніколи не настачиш таким людям! Я допіру дізналася, що вона ходила жебрати до Піоленських панів, а Мегра ніяк не хотів давати їм хліба, а потім таки дав... Ми вже знаємо, чим йому платять.

— Та вже ж собою не заплатить,—нема дурних.—Мабуть, Катериною.

— Ой-ой-ой! А повіриш, що оце допіру вона мені присягалася задушити власними руками свою дівку, як та собі кавалера заведе! Ач, яка! Ніби ніхто й не знає, що той довготелесий Шаваль уже давно її облапав.

— Цить! Ідуть!

І обидві сусідки умить замовкли; дуже чемно, без настирливої цікавості скинули оком на гостей і кивнули пальцем Магедисі, що вийшла на вулицю з Естеллою на руках. Усі трое мов скам'яніли, уп'явши очі в спину пишно вдягнених—пані Ганебо та її гостей, але скоро ті відійшли за тридцять кроків, баби зацокотіли ще жвавіше.

— А грошей-грошей на собі скільки носять! Мабуть, їхня шкура дорожча за них самих.

— Ще б пак! За ту не скажу, нічого не знаю, ну, а за

нашу й чотирьох су не дам, дарма, що ходить, як пава. А що про неї говорять!..

— Чи ба! А що таке?

— Кажуть, що має полюбовників!.. По-перше—інженера...

— Цього шкарбачка?.. Та він же такий малюк! Та вона ж його в своїх простирадлах загубить.

— Дарма—аби подобався! Сказати на правду, мені завжди всяка всячина в голову лізе, коли якась пані сновигає, похнюпивши носа й закопилівши губи, мов неприкаяна... Диви, як вона крутить задом, мов їй на нас усіх начхати. Чи то ж годиться?

Гості йшли так само повагом, жваво розмовляючи, коли це до церкви підїхала карета, дверцята відчинилися, з неї вийшов смаглявий пан, років під п'ятдесят, у чорному сурдуті, з енергійним, але коректним виразом обличчя.

— Чоловік!—прошепотіла Левачиха, охоплена тим єрархічним жахом, що викликав у цих диявольських тисяч робітників пан-директор; вона заговорила тихше, немов би той міг її почути звідси.—А й справді, видно, що він рогач!

Тепер уже всі висипали на вулицю. Цікавість жіноцтва зростала, гуртки підходили один до одного й злилися незабаром у цілу юрбу, а купки зашмарканої малечі з роззявленими ротами загатили пішоходи. З-за шкільного баркана виринуло навіть на хвилину бліде обличчя вчителя. Копач, спершися ногою на заступ, стояв у своєму садку з круглими, здивованими очима. А сусідки гомоніли, і здавалося, що то мов калатали тарахкалки та шелестів ніби сухий лист.

Коло дверей у Леваків зібрався найбільший гурт. Спочатку підійшли дві жінки, потім десять, потім двадцять. П'єрониха притихла, бо тепер набралось занадто багато сторонніх. Магедиха теж була дуже обережна і тільки мовчки слухала; щоб зацитькати Естеллу,—та завзялася знову на одчай душі репетувати,—вона спокійнісінько вийняла з кохти свої м'які великі груди, що витяглися й обвисли, немов би безперестанку з них дзюрчало молоко.

Пан Ганебо поміг паням сісти в карету, і дав знак кучерові; карета покотилася до Марш'ена.

Не встигла вона рушити, як жіноцтво зчинило страшенний галас: зацокотіло, замахало руками,—правдива революція в муравищі!

На дзвіниці вдарило тричі. Бутелу з іншими копа-чами подалися до шахти. З-за церкви показалися перші постаті вуглярів, що поверталися, зігнувшись, з роботи, чорні, в обмоклій одежі, з схрещеними на грудях руками.

Сполохані господині кинулися врозтіч: самі вже бачили, що довге кавування та баляси призвели їх до гріха, і чути було тільки стурбовані сердиті вигуки:

— Ой, лишенько! Ой, лишенько! А моя ж юшка ще й не готова.

IV.

Коли Маге прийшов додому, лишивши Етьєна в Расенера, Катерина, Захар та Жанлен доїдали вже свою юшку. Шахтарі поверталися з роботи такі голодні, що сідали до столу в мокрій одежі, навіть не вмиваючись; ніхто ні на кого не чекав, посуд стояв мало не цілий день на столі, бо їли завжди прихватцем.

Маге ще на порозі помітив провізію. Він не сказав нічого, але його стурбоване обличчя проясніло. Цілісінський день, поки, задихаючись на дні копальні, цокав він невпинно кайлом, болюча думка про порожній буфет, де не лишилося вже ані кави, ані масла, раз-у-раз стискала йому серце. Як викрутиться та нещасна жінка? Що робити, коли вона вернеться з порожніми руками? І на тобі,—всього достала! Вона розкаже йому про це пізніше. Він аж засміявся.

Катерина з Жанленом встали з-за столу й пили каву стоячи, а Захар, не наївшись юшкою, одрізав собі краєць хліба й намастив його маслом. Він помітив на тарілці драґлі з свинини, але не чіпав їх; коли м'яса було на одного, то всі знали, що воно батькові. Юшку запили добрим кухлем свіжої водиці,—цілющим, свіжим напитком в останні дні перед півмісячною платнею.

— У мене немає пива,—промовила Магедиха, коли батько сів до столу.—Я пожалувала грошей... А втім, як хочеш, то мала побіжить візьме пинту.

Він глянув на неї з захватом. Як! Невже у неї навіть гроші є?

— Ні, я вже випив кухоль, обійдеться,—одказав Маге й почав помалу сьорбати мішанину з хліба, картоплі, щавлю та прасу; за браком тарілки він їв з великої круглої миски.

Не спускаючи з рук Естелли, мати з Альзірою упадали за ним, підсунули йому масло та холодець, підігріли на вогні каву.

Тимчасом старші діти поставили перед вогнищем старий переріз, що був тут за ванну. Катерина кінчила обідати перша й наляла в неї теплої води, а тоді спокійнісінько роздяглася, не соромлячись, бо звикла до цього ще змалку; скинула свого каптурця, куртку, штани та сорочку, обернулася лицем до вогню і почала міцно натирати тіло чорним милом. Ніхто на неї не дивився, навіть Ленора та Анрі вже не цікавилися тим, як вона збудована. Обмившись, вона гола-гольцем пішла нагору, а своє мокре шмаття й одяжу залишила купою долі. Але брати зчинили бучу. Жанлен скочив у діжку поперед Захара, виправдуючись тим, що Захар ще їсть, а той заходився його випихати й репетувати, що він зробив уже ласку Катерині й не бажає полоскатися в помиях після різних шмаркачів, та й вода буде після нього така чорна, що хоч школярам у каламарі наливай. Кінець-кінцем вони влізли в діжку разом, помирилися і, обернувшись лицем до вогню, почали навіть дуже смирно милити один одному спину. Нахлюпавшись, вони, як і сестра, побігли голі нагору.

— Ото напаскудили,—пробубоніла Магедиха, підбираючи мокру одягу, щоб просушити її перед вогнем.—Альзіро, підітри но трохи підлогу.

Але вона не договорила, бо за стіною у сусідів зчинився страшний галас. Чоловічий голос гримав, жіночий верещав, чути було тупотіння ніг і глухі удари, ніби хтось калатав кулаками по порожньому гарбузі.

— Левачиха дістає прочухана,—спокійно констатував

Маге, вишкрябуючи ложкою свою миску.—Чому б таки? Аджеж Бутелу хвалився, що юшка готова.

— Еге, готова!—засміялася Магедиха,—усе лежало на столі, ще й картоплі не накришила—я сама бачила.

Крик за стіною все зростав, щось грюкнуло в стіну так, що вона аж здригнулась, а потім усе затихло. Проквотнувши останню ложку юшки, Маге промовив спокійним тоном справедливого судді:

— Коли юшка не готова, то воно й по заслuzі.

Він запив свою юшку шклянкою холодної води і накинувся на драглі, різав їх на маленькі кавалочки, настромлював на кінчик ножа і, підставляючи під нього шматочок хліба, їв без виделки. Поки батько обідав, усі мовчали, і він теж мовчав; драглі смакували не так, як звичайно в Мегра,—мабуть жінка купила їх десь інде; але Маге не розпитував, тільки поцікавився, чи старий ще й досі спить. Ні, дід уже вийшов на проходку. І знову все замовкло. Але запахло м'ясом і Ленора та Анрі, що дуже пильно розмазували пальцями воду по підлозі попіднімали стурбовано голови й підійшли до батька—хлопчик попереду, дівчинка позаду. Очі їх напружено стежили за кожним шматочком драглів: займалися надією, коли він одривався від тарілки і ставали сумні, коли він зникав у батька в роті. Од напруженого бажання вони зблідли, і на губи їм аж слина виступила, нарешті це впало батькові в око.

— А діти їли?—спитав він.

І як жінка одразу не відповіла, то він додав:

— Ти ж знаєш, я не люблю такої неправди. Мені шматок у горло не лізе, коли голодна малеча мене обступає і канючить.

— Ет, звісно, їли!—розлютовано скрикнула мати.— Слухай їх! Їм оддай своє й чуже, вони все пожеруть, доки не луснуть... Альзіро, адже ми всі їли драглі?

— Звичайно, їли, мамо,—відповіла маленька каліка, що в таких випадках брехала, не червоніючи, не гірше за дорослу людину.

Ленора та Анрі аж оторопіли, обурені з такої брехні. За що ж їх луплять, коли вони часом скажуть неправду? Їх маленькі серця болісно стискалися, вони

палко хотіли заперечити, довести, що їх не було, коли всі їли драглі, що вони їх не куштували.

— Геть мені звідси!—гримала мати, одганяючи їх у протилежний кінець кімнати. — Безсороми! Тільки вмієте батькові в рот зазирати. А коли б навіть сам-один дістав м'ясо, то хіба ж він не працює на вас? А ви, нероби, лише їсти вмієте! Малі, а такі прожери!

Але батько покликав дітей до себе. Він посадив Ленору на ліве коліно, Анрі—на праве й доїв драглі разом з ними; кожне діставало по черзі маленькі кавалочки; і в нестямі з радощів мало не давилось ними. Доївши, Маге промовив до жінки:

— Ні, кави поки-що не давай, спершу обмиюсь. Поможі тільки помії вилити.

Вони взяли переріз за вуха й вилили помії просто в калюжу перед дверима.

Жанлен тимчасом переодягся в сухе вбрання—мішкуваті злинялі штани та блюзу, що перейшли до нього від Захара, зійшов униз і крадькома проскочив на вулицю; мати побачила це й гукнула:

— Куди йдеш?

— Туди...

— Куди це туди?.. Слухай, біжи но нарви салати. Чи чуєш? Як не принесеш, то наб'ю.

— Та добре вже.

Жанлен заклав руки в кишені і, важко волочучи свої взуті в сабо ноги, подався перехильцем геть. Цей захарчований десятилітній недоносок ішов уже ходою дорослого шахтаря. За ним зійшов Захар; на ньому була вовняна фуфайка з синіми смужками, і взагалі він був одягнений значно охайніше за брата. Батько йому крикнув наздогін не спізнятися,—той тільки головою кивнув і мовчки вийшов з люлькою в зубах.

У переріз знову налили теплої води; Маге вже почав розстібати блюзу. Мати тільки глянула на Альзіру, і та одразу вивела Ленору на вулицю. Батько не любив митися при дітях, як це водилося по багатьох шахтарських родинах. А проте, він нікого не ганив, хоч казав, що тільки дітям годиться хлюпатися вкупі.

— Що ти там робиш?—закричала знизу Магедиха.

— Латаю сукню, учора трохи подерла,—відповіла Катерина.

— Гаразд... То не сходи вниз,—батько миється.

Маге з жінкою лишилися вдвох у кімнаті; вона поклала на ослін перед вогнищем Естеллу, що випадково не верещала і мовчки вирячила на батьків свої круглі безтямні ще оченята. Батько присів голісінький на почепках перед перерізом, встромив у воду голову і намилив її чорним милом, що кінець-кінцем, як довго його вживати, позбавляє волосся його природнього кольору; обполоскавши голову, Маге вліз у діжку, намилив груди, живіт, руки й клуби й почав їх шкрябати обома руками. Жінка стояла поруч і дивилася на нього.

— А я помітила, як ти глянув з порогу,—почала вона,—що, дуже турбувався? А як побачив усе це добро на столі, то одразу повеселішав. Подумай собі, Піоленські пани мені й одного сантимата не дали. Ні, ні, я нічого не кажу, вони дуже ласкаві, подарували малим стільки всякої всячини... Мені було якось соромно лізти їм у вічі,—просто з душі верне жебрати.

Вона на хвилю замовкла і підійшла до Естелли, щоб та, бува, не впала з стільця. А тимчасом батько шарував собі тіло й спокійно чекав, щоб жінка розказала йому все, одно по одному: ця подія його дуже цікавила, і він ніяк не міг її собі з'ясувати.

— Так, кажу, Мегра мені відмовив, і край. Як собаку, вигнав... Хоч сядь та й плач! Вовняні суконьки теплі та обіду з них не навариш.

Маге мовчки глянув на неї. У Піолені—нічого, у Мегра—нічого, то звідки ж воно взялося? Тимчасом жінка закачала рукава, щоб намилити йому, як завжди, спину й ті частини тіла, які було незручно самому змити; він це любив: жінка так шпарко шарувала, що аж суглоби їй на руках хрумтіли, і він мусів напружувати всі м'ясні, щоб не похитнутись.

— Пішла я додому й думаю: зайду но я ще раз до Мегра. Зайшла. Наговорила, наговорила йому такого!.. Що й серця в нього нема, й що його самого злидні посядуть, коли на світі є правда... Йому надокучило слухати, я побачила, що він не знає, як мене здихатись.

Обмивши чоловікові спину, Магедиха заходилася завзято шарувати йому зад, не залишаючи жадного місця, жадної зморшки на тілі, й вилощила його, як свої три казанки після великого суботнього порання. Вона аж упріла й так засапалася, що ледве дух зводила.

— Ну, він назвав мене старою причепою... проте, хліб ми все ж матимемо аж до суботи, а найкраще те, що позичив сто су. Я взяла в нього масла, кави й цикорії; хотіла була взяти ще драглів та картоплі, та він насупився,—думаю, вже досить, годі й цього. Сім су драглі, вісімнадцять картопля, отже, в мене лишалося ще три франки й сімдесят п'ять сантимів на рагу та юшку... А що? Змарнувала я ранок, чи ні?

Тепер вона заходилася обтирати його з усіх боків рушником. А він, щасливий, задоволений, не думаючи зовсім про новий борг, голосно зареготав і схопив її в обійми.

— Одчепися! Ото дурний! З тебе ж тече, — ще й мене замочиш... Я тільки боюсь, що Мегра хоче...

Вона хотіла сказати про Катерину, але схаменулася. Нащо турбувати батька? Тільки зайвий клопіт!..

— Що?

— Ошукати нас хоче. Треба Катерині добре рахунок перевірити.

Маге знов міцно обійняв жінку і вже не випустив її з рук. Купання завжди кінчалося цим. Од води та від розтирання він увесь мов жвавішав, молодшав. Рушник у жінчиних руках ходив по всьому його тілі й приємно лоскотав волосся на грудях, на руках. А проте всі шахтарі робили дурниці й зачинали собі на свою голову дітей саме в обідню пору, бо вночі було незручно,—вся сем'я спала під боком. Він підштовхнув жінку до столу, жартуючи й регочучи; хіба ж не можна чесному робітникові хоч на одну хвилину за цілісінський тяжкий день розважити душу? Маге називав це своїм десертом, до того ще й дармовим. А вона, повногруда, задоволена, легко пручалася.

— Ото, дурний, ото, дурний! Царице небесна!.. Естелла ж на нас дивиться! Стій, хай я її хоч лицем до стіни поверну.

— Пхе! Хіба воно в три місяці щось тямить?

Маге підвівся і вдягнув тільки но сухі штани. Пововтузившись трохи з жінкою, після купелю, він любив посидіти без сорочки, з голим тулубом, якусь хвилину. Його біла-біла, мов у анемічної дівчини, шкура була вся у виразках та шрамах,—«щеплах», як звали вуглярі ці пам'ятки про колишні рани,—вугля в шахті залишало їм їх. Маге пишався цими шрамами й гордо випростовував свої кремезні руки й широкі, блискучі, як білий мармур, з синіми жилками груди. Літом усі шахтарі відпочивали, напівголі, перед своїми хатами, і навіть сьогодні, дарма, що було на дворі вогко й холодно, Маге вийшов з хати перегукнутися гострим слівцем з товаришем, що стояв також у самих штанях по той бік садка. Повиходили й інші, а малеча, бавлячись на пішоходах, підіймала голови й реготала, немов радіючи й собі разом з батьками, що нарешті по довгій тяжкій роботі могли відпочити та провітрити на свіжому повітрі свої змучені м'ясні.

Попиваючи каву, ще без сорочки, Маге оповідав жінці про те, як розсердився інженер за кепське цямрування. З часом він заспокоївся, відпочив і тепер, хитаючи головою, уважно слухав розсудливих порад Магедихи, що добре розумілася на всіх шахтарських справах. Вона йому завжди казала, що нема нащо норовитися й гризтися з Товариством—добра з цього ніколи не буде. Потім вона йому розповіла про відвідини пані Ганебо. Обох їх це дуже потішило, хоча й не признавались до цього. Це була не аби-яка честь.

— Можна зійти?—спитала згори Катерина.

— Можна, можна, батько вже обсихає.

Дівчина вдягла своє святкове вбрання — стару синю поплінову сукню, що вже зблякла й подекуди протерлася, а голову пов'язала простеньким чепчиком з чорного тюлю.

— Диви! Як прибралася! Куди це ти?

— Мені треба до Монсу, купити стьожку до чепчика... Я витягла стару, вона вже аж надто брудна.

— То в тебе є гроші?

— Ні, Мукета обіцяла позичити десять су.

Мати не затримувала дочки, і тільки крикнула їй наздогін:

— Гляди не купуй у Мегра... Він здере з тебе зайве, та ще подумає, що у нас грошей кури не клюють.

Батько — він присів напочепках перед вогнищем, щоб потилиця швидше обсохла,—додав:

— Та не волочися поночі на битому шляху.

Звичайно по обіді Маге порався у себе в садочку. Він уже посадив картоплю, квасоллю та горох і зучора заходився біля капусти та салату. Цей клаптик землі давав їм усю городину, окрім картоплі; картоплі ніколи не вистачало. Батько добре знався на городництві і викохував у себе навіть артишоки, за що сусіди звали його запанілим. Скоро він схилився над своєю першою грядкою, як і Левак вийшов з хати покурити в садочок, де Бутелу ще зрання посадив салату; якби не добрячий пожилець, то на городі у Леваків росла б сама жалива. Сусіди одразу загомоніли через тин. Схвильований сутичкою з жінкою, Левак не хотів сидіти вдома й намагався затягти Маге до Расенера. Невже він так боїться якогось кухля пива? Заграли б партію в кеглі, погуляли б трохи з товаришами та й вернулися б додому обідати. Треба ж відпочити після роботи. Маге згоджувався, що лихого в тім нічого нема, але йти не хотів; треба посадити салатну розсаду сьогодні, бо пов'яне до завтраго. Але в дійсності він відмовлявся тому, що не хотів просити в жінки грошей з решти від її нещасної сотні су.

Вибила п'ята година. Надійшла П'єрониха, — вона хотіла подивитись, чи не з Жанленом часом повіялася їй Лідка. Левак одповів, що воно, мабуть, так, бо й Бебер кудись зник,—адже ці гонивітри швендяють завжди вкупі. Заспокоївши сусідку, що Жанлен пішов по салату, Маге разом з Леваком почали жартувати з нею на всі заставки. Вона огризалася, взявшись у боки, але не йшла, бо в дійсності круті їхні дотепи подобались їй, приємно лоскотали вуха. Якась злюща худа баба з'явилася їй на допомогу і завоктала, мов та курка. Інші сусідки, стоячи на воротях, продавали витрішки.

Лекції в школі вже скінчились, і вся малеча вовту-

зилася тепер на вулиці, верещала, скавчала й билася, а батьки, що не подалися до трактиру, посідали невеличкими гуртками у своїй звичайній шахтарській позі біля своїх хаток, палячи люльки. П'єрониха кулею вискочила з садка, коли Левак захотів полапати її за клуби, щоб побачити, чи цупкі вони в неї, і, як Маге не подавався ніяк на підмову і не кидав заступа, він пішов до Расенера сам один. Незабаром смеркло, і Магедиха запалила лампу; вона сердилася, що ані донька, ані хлопці не вертаються додому. І завжди так—ніколи не можуть зібратися вчасно, щоб хоч один раз на день сісти вкупі до столу. До того ж вона чекала на Жанлена, якого бур'яну нарве це чортеня такої пізньої пори!

Рагу з картоплі, щавлю, прасу та з пересмаженої цибулі тихенько булькало вже на вогні,—як добре б смакувала до нього свіжа салата! Увесь будинок пропахтів гострим духом смаженої цибулі, яким завжди дхне по бідних господах; він швидко гіркне, в'їдається в цегляні стіни й здалеку ще свідчить, що близько десь живуть бідаки.

Маге ввійшов до хати тільки смерком і сів на стілець, спершися головою об стіну. Тільки десь сідав він увечері хоч на хвилину, очі йому одразу заплющувалися. Дзигарі вибили сьому годину; Анрі з Ленорою розбили тарілку, уперто помагаючи Альзірі застелити стіл; старий Бонемор повернувся з прогулянки обідати, бо вже час був іти на роботу. Тоді Магедиха розбудила чоловіка.

— Що ж, пообідаємо самі—хай вибачить. Не малі, не заблудять! Шкода тільки, що немає салати.

V.

Виївши юшку, Етьєн пішов нагору до своєї вузенької кімнатки аж під дахом, що виходила вікном на Воре, кинувся не роздягаючись на ліжко й заснув, як убитий. За дві доби він поспав що-найбільше чотири години.

Прокинувся, коли почало вже смеркати і на мить

остовпів, не розуміючи, де він; йому було якось не добре і голова була така важка, що перше, ніж пообідати і роздягатися на ніч, він вийшов трохи провітритись.

Надворі вже значно потепліло; чорне, як сажа, насичене вільгою небо відбивало червонасто-мідним відтінком і віщувало ливний дощ, якому тут на півночі іноді й кінця не видно. Темрява швидко насувалася з обрію, затоплювала далечінь.

Серед непорушної тиші, без шелесту, без подиху вітру, наче мжив з навислого неба на безмежне море червонастого ґрунту чорний порошок і, здавалося, повивав його німим мертвим смутком-покрівцем.

Етьєн пішов уперед навмання, щоб трохи прохолодити свою гарячу голову. Воре темніло на дні балки,— лихтарів ще не засвічували. Він став подивитися на робітників, що розходилися гуртками в різні боки з роботи: мабуть уже пішло на сьому годину. Постаті підіймачів, вантажників та конюхів усуміш з пересівальницями, що з реготом ішли додому, зливалися з сутінком.

Попереду йшла Чаплія з своїм зятем П'єроном. Вона лаяла його за те, що той не підтримав її, як вона сперечалася з наглядачем про кількість одібраних кошів з камінцями.

— Ет, паршива ганчірка, тюхтій! — плазує перед цією свинотою, що висмоктує з нас кров!

П'єрон спокійно йшов за нею, мовчки, не оглядаючись. Нарешті, він промовив:

— Може ти хотіла б, щоб я вчепився старому в горло? Спасибі тобі! Не хочу я неприємностей наживати!

— Ну, то й підставляй йому зад! — скрикнула вона. — Сто чортів! Чом не послухала мене моя дурна дочка! Мало того, що вони вбили мого чоловіка, ти хотів би, щоб я їм ще дякувала. Не діждуть! Ні, стривай, стривай! Я ще здеру з них шкуру!

Голоси їх поринули вже в далині; Етьєн стояв і замислено дивився вслід старій бабі у гострим орлиним носом, сивими скуйовдженими патлами й довгими,

худими руками, якими вона люто махала... Нараз розмова двох молодих шахтарів за спиною в Етьєна звернула на себе його увагу. Це був Захар; він чекав на когось і тепер до нього підійшов його товариш Муке.

— Ідеш? — спитав він. — З'їмо по шматку хліба з маслом та й до «Вулкану».

— Зараз; у мене ще є маленька справа.

— Що таке?

Муке обернувся і побачив Філомену, що саме виходила з сортувальні. Він наче зрозумів.

— Гарзд! То я піду вперед!

— Іди, я наздожену.

Муке зустрів свого батька, старого Мука, що також повертався з шахти; чоловіки лише привіталися, син пішов битим шляхом, а батько почимчикував уздовж каналу.

Захар тяг Філомену теж на цю відлюдну дорогу, але вона пручалася. Сьогодні ніколи, хай иншим разом, і вони сперечались, немов давно одружене подружжя. Звичайно, зустрічатися тільки надворі та ще й узимку, коли не росте навіть збіжжя на полі, а треба лягати просто на мокру землю—не дуже солодко.

— Та ні бо, не те,—нетерпляче пробубонів Захар.— Я маю тобі сказати кілька слів.

Він обняв її за стан, помалу одвів у тінь насипу й спитав,—чи є в неї гроші?

— Нащо?—спитала вона.

Тоді він почав плести про якісь два франки боргу, що про них він буцім то боявся признатися вдома.

— Краще мовчи!.. Я бачила Муке, ти знову йдеш до «Вулкану», до цих паскудних співачок.

Він обурився, бив себе в груди, божився, запевняв, що це не так. А як вона на це тільки плечима знизала, то він раптом запропонував:

— Хочеш, ходімо разом?.. Бачиш, ти ж мені зовсім не заваджаєш! За хвіст та в череду всіх цих співачок!.. Нащо вони мені!... Підеш?

— А мала? — відповіла вона. — З такою верескухою і кроку не ступиш. Ні, пусти мене, мабуть, вони вже там удома завелись.

Але він її утримував, благав. Чистий сором—адже він обіцяв Муке; не може ж він у дурні шитись! Хіба годиться дорослому чоловікові лягати що-дня разом із курами спати. Кінець-кінцем Філомена підняла полу своєї кохти, розірвала нігтем нитку і витягла кілька монеток по десять су. Вона ховала так гроші, зароблені на позачерговій роботі, боячись, щоб мати, бува, не викрала їх.

— Бачиш, у мене є п'ять,—мовила вона.—Я тобі віддам три... Тільки забожись мені, що умовиш свою матір оженити нас. Мені вже надокучило це навісне життя під голим небом! А ще мати кожним куснем хліба дорікає. Спершу забожись, забожись.

Жінка говорила своїм кволим, хворобливим голосом, без пристрасти, без пориву—її просто стомило це існування. Він божився й запевняв, що зробить це напевно, що для нього це свята річ. Діставши три монетки, він поцілував, полоскотав і розсмішив її і був би довів справу до краю під насипом у затишному куточку, що був їм уже здавна за зимову спочивальню, та Філомена рішуче відмовилась,—сьогодні їй зовсім не хочеться. Вона пішла додому сама, а він чкурнув полем навпростець навздогін товаришеві.

Етьєн думав, що це звичайне побачення, і мовчки, не розуміючи, в чому річ, слідкував здалеку за Філоменою та Захаром. Шаhtarки мабуть рано досягають...—і він згадував сільських робітниць, що їх він не раз піджидав за брамами фабрик; вони зростали, мов той бур'ян, у безпросвітних злиднях і були вже зіпсовані з 14 літ. Але те, що впало йому в око трохи далі, здивувало його ще більше,—він навіть зупинився.

В яру під насипом, куди обвалилося згори кілька великих каменяк, сиділо троє дітей—Жанлен посередині, Лідка праворуч, Бебер ліворуч; вони палко сперечалися.

— Чого вам ще треба? Хочете, щоб я кожному по одному ляпасу додав? Хто це вигадав?

Так, справді, це вигадав Жанлен. Цілу годину вони всі в траві блукали вздовж каналу і рвали слухняно салату; глянувши на зібраний пучок, хлопець нараз

вирішив, що вдома обійдуться без салати і, замість повертати до села, повів товаришів до Монсу; Бебер мав вартувати, а Лідці він наказав дзвонити в двері до панів і пропонувати їм салату. Він уже мав певний досвід і запевняв, що дівчата можуть продати все, що завгодно. Захопившись своєю комерцією, діти незабаром розпродали всю салату за одинадцять су, а тепер заходилися ділити здобич.

— Це не по правді!—вирішив Бебер.—Треба поділити на три частини... Коли ти візьмеш сім, то нам припаде тільки по два су.

— Чом не по правді?—обурено скрикнув Жанлен.—Аджеж я нарвав більше за вас!

Спритний Жанлен викликав у довірливого товариша побожний захват, повагу й покору і завдавав йому завжди дурня; дарма, що Бебер був старший і дужчий—він навіть ляпаси терпів. Але на цей раз думка про таку силу грошей схвилювала його.

— Лідко, Лідко, він нас хоче ошукати, правда? Коли він не поділиться з нами, ми прискаржимо його матері!

Жанлен ткнув йому кулака під самий ніс.

— Щоб часом! Це я піду до ваших і скажу, що ви продали мамину салату... І потім, розумна голово, хіба ж можна поділити одинадцять су на три частини? Як ти вже такий мудрий, то спробуй! Ось маєте кожний по два су. Не ловіть гав, а то я покладу собі все до кишені.

Бебер перелякався і взяв свої гроші. Лідка аж тремтіла, але мовчала, бо взагалі побоювалася Жанлена, хоч і любила його з ніжністю маленької не раз битої жінки. Він показав їй гроші, і вона вже простягла по них, покірно всміхаючись, руку, але він раптом передумав.

— Нащо вони тобі? Мачуха їх напевно вимантачить, бо ти ж не зумієш як слід заховати... Краще я їх збережу. Коли тобі треба буде грошей, ти в мене попросиш.

І дев'ять су зникли в його кишені. Щоб зацитькати дівчину, Жанлен схопив її сміючись у обійми й пова-

лився з нею на насип. Вона була його жіночка, вони вже давно коштували по всіх темних закутках того кохання, що про нього вони стільки чули і якого надивилися вдома досхочу крізь щілини дверей та з-за перегоронок. Вони знали все, але були ще малі і не відчували нічого і часом цілими годинами даремно обмацували одне одного і вовтузились нестотно малі погані цуценята. Хлопчик звав це гратися «в тата й маму», дівчинка бігла за ним, коли він її тяг за собою і дозволяла йому себе брати й інстинктивно зачаровано тремтіла тоді; вона часто гримала на нього, але завжди поступалася,—ввесь час сподівалася чогось невідомого, надзвичайного, але воно ніяк не приходило.

Беберові не дозволяли брати участі в цих іграшках,—він навіть діставав ляпаса, як, бува, намагався обняти дівчинку; тому, коли Жанлен і Лідка, не соромлячись його, починали так гратися, він страшенно лютував і вигадував, як би краще сполохати їх.

— Гай-гай! А он якийсь чоловік на вас дивиться!

На цей раз він не збрехав, Етьєн нарешті вирішив піти далі. Діти скочили і кинулись навікача, а він обійшов насип і подався вздовж каналу, сміючись з переляку цих малих шибеників. Звичайно, це занадто рано на їхні роки, але ж хіба вони винні? Вони надивилися й наслухалися стільки всякої всячини, що тепер їх нічим відучити не можна,—хіба що мотузками пов'язати.

А проте Етьєнові було якось тоскно. Незабаром він натрапив на якусь закохану пару, далі на другу, третю... Навколо руїн старої Рекійярської шахти гуляли завжди дівчата з своїми кавалерами. Це було відоме місце побачень, затишний відлюдний куточок, де всі вивізниці зачинали свою першу дитину, коли не зважувалися на це в себе в садочку на даху комірчини. Через поламаний баркан можна було вільно проходити на територію колишньої шахти, що стояла тепер пустою. Залишилися від неї тільки но дві зруйновані шопи та снасть високих підмосток, що не встигли ще завалитись. Кілька забутих поламаних вагонеток стояли надворі під

голим небом, трохи далі гнило купами старе трухляве колоддя, а навкруги поросли густий бур'ян та молоденькі, але вже міцні дерева, що завоювали собі цей клаптик землі. Шаhtarки почували себе тут, як у власній хаті; окремих відлюдних нір було досить, і кавалери клали їх спокійнісінько на дошки, на землю за колоддям, у вагонети; а як бракувало місця, то влаштувалися бік-у-бік, і ніхто не вважав на сусідів. Навкруги згаслої машини, побіч цього виснаженого колодзя, що втомився вже виригати вугілля, природа наче брала відплату вільним коханням, а воно під натиском всемогутнього інстинкту заплоджувало животи цим жінкам-дівчаткам.

Проте в заваленій копальні мешкав сторож, старий Мук; Товариство віддало йому дві кімнати майже під самою баштицею; крокви її вже ледве трималися і загрожували що-дня завалитись. Довелося навіть в кількох місцях стелю підперти, але Мук почував себе тут дуже добре і жив спокійно з своїми дітьми; в одній кімнаті спав він з сином, у другій—Мукета. Шибки у вікнах були геть чисто побиті, і він затулив їх дошками: у хаті було трохи темно, але зате дуже тепло.

А втім, цей сторож нічого не сторожив, ходив глядіти своїх коней у Воре й анітрохи не цікавився руїнами Рекійярської шахти, од якої залишився цілим лише колодязь — колодязь був потрібен, як димар до печи, що провітрювала сусідню копальню.

Старий Мук доживав віку серед чужих любощів. Ще змалку Мукета зазнала всього по темних закутках старих руїн; у десять років вона була не такою затурканою зеленою боягузкою, як Лідка, а вже повним кругленьким дівчатком, яким не гидували навіть усаті парубки. Батько не міг грішити на неї: дочка з неї була шаноблива—ніколи не приводила вона кавалерів до хати. А до того він давно вже звик до цих речей; десь у високій траві, навколо шахти, завжди примощувалися закохані пари і, йдучи на роботу, або з роботи та й взагалі раз-у-раз, коли треба було вийти в якійсь справі надвір, старий Мук мало не наступав на них ногами; але найгірше бувало, як доводилося йти по

дрова, або по зілля для трусика у дальший кінець садиби, до баркана: з трави раптом витикалися один по одному ласі носи ворезьких дівчат, і сторож мусів обережно пробиратися, щоб, бува, не зачепити чиїхсь випростаних на землі ніг.

З часом усі до цього звикли, і зустрічі з ним перестали турбувати молодь, а він тільки вважав, щоб не спіткнутися, і давав дівкам спокійно кінчати свої справи, чемно, навшпинячки відходячи од них.—що ж, він був старий, добрячий чоловік і ставився спокійно до природніх речей.

Його знали всі та й він знав усіх, як знає хазяїн злодійок-сорок, що налітають на грушовий його садок і роблять шкоду.—Ох, та неси та молодь,—скільки вона брала, як вона жадібно упивалася!

Часом він хитав головою і одвертався з мовчазним жалем од якоїсь гарячої дівки, що сопла занадто голосно в сутінках.

Він сердився тільки на двох закоханих, що уподобали собі погану звичку цілуватися під стінкою його хати. Хай би заваджали йому спати, то дарма, але вони вовтузилися так, що кінець-кінцем стіна могла ось-ось завалитися.

Вечорами старого Мука відвідував дід Бонемор, що день-у-день виходив сюди на проходку до обід. Старі майже не говорили й перемовлялися лише кількома словами на протязі тридцятьох хвилин, що бували вкупі. Вони любили згадувати так свої молодощі, мовчки перетравлювали разом давні спогади й не потребували розмов. Старі приятелі сідали поруч десь на колоді, перемовлялися якимсь словом, а далі, похнюпивши голови, снували вже про себе нитку своїх лумок,—мабуть відживали молодість в ці хвилини. Навкруги них лунали поцілунки й тихий сміх, кавалери заголювали своїх коханок. і в повітрі стояв теплий дух жіночого тіла, змішаний з пахощами потолоченої трави. Тому сорок три роки, за цею самою шахтою, старий Бонемор узяв свою майбутню жінку, щупленьку вивізницю, таку малу й захарчовану, що йому довелося поставити її на вагонетку, щоб досхочу націлуватися.

Хороші то були часи! Старі діди тільки хитали головами й розходилися, часто навіть не попрощавшись.

Але сьогодні, саме коли до них наблизився Етьєн, старий Бонемор, підводячись з колоди, озвався до Мука на прощання:

— Добраніч, старий! А скажи но, чи ти не знаєш часом «Рудої»?

Мук хвилю помовчав, знизав плечима і вже біля кати одказав:

— Добраніч, добраніч, старий!

Етьєн сів і собі на колоді. Якесь незрозуміле тоскне почуття зростало в ньому. Згорблена спина Бонемора, що подався геть дорогою, нагадала йому минулу ніч і потік слів старого—мабуть то бурхливий вітер виврав їх з його мовчазних уст. І скільки тих злиднів навколо! А до того ще ці виснажені й знеможені дурні дівчата, що сходяться сюди вечорами заплоджувати дітей—робоче м'ясо на працю й страждання. І кінця краю цьому не буде, доки вони розпускатимуть світами це голодне бидло. Краще було б їм замотувати собі животи, затискати стегна?!

Може ці сумні думки посіли Етьєна несвідомо,—він був такий самотний, а повз нього інші йшли упарі тішитися коханням. Вогке повітря душило йому груди, важкі краплі падали час-од-часу на гарячі його руки. Так, усі йшли однією стежкою—це було сильніше за розум.

Етьєн сидів довго й нерухомо в темряві. Якись дві постаті—чоловіча й жіноча—пройшли близько повз нього, але не помітили його. Вони верталися з Монсу. Жінка—вона була, мабуть, іще незаймана, пручалася, не хотіла і пошепки вмовляла чоловіка, а той мовчки тяг її в темну, ще не зовсім завалену шопу, на купу старого мотуззя. Це були Катерина і здоровий Шаваль; Етьєн не пізнав їх, але дивився їм услід—його зацікавило, чим скінчиться ця пригода. Нараз його самого охопило хтиве бажання, і це змінило напрямок його думок. Нащо втручатися не в своє діло? Дівчата завжди кажуть спочатку «ні», бо люблять, щоб з ними змагалися.

Катерина була пішла до Монсу сошею. З десятиох

років, відколи почала працювати на шахті, вона бігала однісінька, куди хотіла, і користувалася цілковитою волею, як усі шахтарські дівчата. До п'ятнадцяти років ніхто її не мав лише тому, що фізично вона на той час ще не розвинулася і не достигла, як жінка.

Біля крамниць Товариства Катерина перейшла на другий бік вулиці й зазирнула до пральні, де сподівалась зустріти Мукету; Мукета невилазно гостювала у праль, що кавували з ранку до смерку. Але Катерину чекало розчарування,—сьогодні Мукета так щедро почастивала всіх своїх товаришок, що не могла позичити їй обіцяних десяти су. Щоб трохи розважити дівчину, її запросили випити шкляночку гарячої кави, але вона відмовилася; навіть не схотіла, щоб Мукета позичила гроші в когось іншого. Їй чомусь спало на думку, що не треба витратити зайвого, її охопив якийсь суевірний страх, що коли вона купить тепер цю стрічку, це принесе їй нещастя.

Дівчина хутко подалася додому, аж коло останніх будинків містечка, якийсь чоловік, що стояв на дверях кав'ярні, гукнув на неї:

— Катерино, гов, куди так поспішаєш?

Це був Шаваль. Ця зустріч її неприємно вразила, не тому, що він їй був гидкий, але в неї просто не було настрою жартувати сьогодні.

— Зайди, вип'єш чого-небудь... Хочеш чарочку солоденького?

Вона ласкаво відмовилася: вже пізно, на неї вдома чекають. Але він підійшов і почав тихо вмовляти її. Він уже давно хотів затягнути її до своєї кімнати в кав'ярні «Пікет»—великої, гарної кімнати з двохспальним ліжком.—То Катерина його боїться? Чому ж відмовляється ввесь час? А вона сміялася й добродушно обіцяла завітати до нього тоді, як діти перестануть плодитися. Вони розговорилися, і кінець-кінцем вона оповіла йому про невдачу з стрічкою.

— Ну, то я тобі її куплю!—скрикнув він.

Катерина почервоніла, почувуючи, що краще було б і на цей раз відмовитись, але все ж піддалася на спокусу. Чому ж просто не позичити? — По довгих

балачках вона нарешті згодилася з умовою, що поверне гроші потім. Вони знову заходилися жартувати й покляли так: гроші вона має віддати йому лише в тому разі, коли не стане його коханкою. За хвилю між ними виникла знову маленька суперечка, бо Шаваль хотів купити стрічку обов'язково у Мегра.

— Тільки не в нього, мама не дозволила.

— Дурниці, хіба треба все казати?.. У нього ж найкращі стрічки, у всьому Монсу таких не знайдеш.

Побачивши Катерину в своїй крамниці із здоровим Шавалем, що прийшли, мов ті молоді, купувати собі шлюбний подарунок, Мегра почервонів, як рак, і почав показувати свої сині стрічки так сердито, ніби це була для нього особиста образа. Коли вони вийшли, він став на дверях, дивлячись їм услід; на нещастя, до нього підійшла на цей час його дружина й несміливо звернулася з якимсь запитанням; Мегра визвірився на неї і почав кричати, що колись примусить покаятися цих невдячних мерзотників—вони б мали перед ним плазувати й ноги лизати йому, а вони он що!

Шаваль пішов провести Катерину. Він не взяв її під руку, не обняв, тільки обережно підштовхував її ногою і непомітно вів за собою. Раптом дівчині впало в око, що вони йдуть не сошею, а збочили на вузьку рекійярську дорогу, але вона не встигла розсердитись: він уже охопив її за стан і став їй шепотіти на вухо якісь гарячі, ласкаві слова. Чого вона дурненька боїться? Хіба ж він скривдить свою любу крихітку — м'яку, як шовк, і таку ніжну, що він би її з насолодою з'їв. Вона почувала його важкий подих у себе за вухами, він хвилював її, їй сперло дух; здригалася всім тілом і не знала, що казати. Шаваль її, здається, справді любить. У суботу ввечері, загасивши перед сном свічку, вона ще спитала себе, що буде, коли він так візьме її... І вже потім, засипаючи, мріяла, що не відмовить йому і нишком умлівала, безвладна, зачарована. Чому ж сьогодні ця думка була їй гидка і викликала ніби якийсь жаль? Він лоскотав їй потилицю своїми вусами ніжно-ніжно, що аж очі млосно мимоволі заплющувалися, а проте постать іншого чоловіка, того хлопця, що був з нею

вранці, промайнула на чорному тлі її скліплених повік.

Катерина скинула оком навкруг себе. Шаваль завів її в саму середину рекійярських руїн. Її злякав морок цієї темної напівзаваленої шахти, вона віджахнулася й прошепотіла:

— Ні, ні, я прошу... відпусти мене, будь ласка.

Її поняв шалений страх, страх перед самцем, той страх, з якого інстинктивно напружуються всі м'ясні, навіть тоді, коли дівчина хоче сама і почуває наближення переможця.

Для Катерини не було жадних таємниць, а проте все її дівочтво повставало перед погрозою цього удару, цієї рани; незнаний біль її жахав дівчину.

— Ні, ні, я не хочу! Кажу ж тобі, я ще занадто молода... Хай трохи пізніше, коли я достигну.

Він пробубонів невиразно:

— Дурна! Та це ж краще. Чого боїшся?

Шаваль більше не говорив. Він міцно обхопив її руками й кинув під піддашок шопи. Вона впала горілиць на купу мотуззя і перестала пручатися, скоряючись передчасно самцеві з тією спадковою покорою, що примушує дівчат її стану ще змалку безвладно віддаватися чоловікові, де той схоче—хоча й під голим небом. Її наляканий шепіт затих, і чути було тільки, як важко дихає чоловік.

Етьєн слухав і не рухався. Іще одна! Додивившись усю комедію до кінця, він нервово підвівся; якась досада, якась заздрість і тривога, якийсь дивний гнів поняв його. Він більше не соромився і не криючись переступав через колоди—ті двоє були тепер занадто заклопотані власними справами, щоб їх можна було сполохати! Тому він дуже здивувався, коли, зробивши із сто кроків, побачив, що вони вже підвелись і, здається, як і він, поверталися до присілка. Чоловік знову обняв дівчину за стан, з вдячністю притискав її до себе; шепотів їй щось на вухо й наче затримував, а вона поспішала й сердилася, чи не найбільше тому, що запізнилася додому.

Тоді Етьєнові непереможно захотілося побачити

їхні обличчя. Це кат-зна-що, він навіть прискорив кроки, щоб перемагти себе, але ноги не слухались і мимоволі вкорочували ходи. Кінець-кінцем коло першого лихтаря Етьєн відступив у тінь. Він остовпів: повз нього пройшли довготелесий Шаваль та Катерина. Спочатку він своїм очам не повірив—хіба ж ця дівчина в темно-синій сукні й тюльовому чепчикові—вона? хіба це той хлопчисько, якого він бачив у штанях і полотняному каптурці на голові? Так ось чому вона пройшла повз нього, а він її навіть не пізнав. Але тепер не було жадного сумніву—так це її очі—прозорі, зеленкуваті, наче вода в струмочку і такі ясні та глибокі. У-у, шлюха! Як він хотів помститися над нею, зневажаючи її. І до того їй зовсім не личило дівоче убрання—вона препогана, просто потвора.

Катерина з Шавалем пройшли помалу повз. Вони й гадки не мали, що за ними хтось назирці йде; він затримував її, цілував їй потилицю, шию; його пестоці, здається, починали на неї впливати, вона виступала помаліше й відповідала на них тихим посміхом. Тепер, залишившись позаду, Етьєн мусів іти за ними слідом і лютував, що вони заступають йому дорогу, а проте, стежив за кожним їхнім рухом і це безмірно мучило його. Так вона казала вранці правду, що не була ще нічиєю коханкою; а він не йняв віри, одмовився від неї, щоб не зробити, як той рудий. Дурень! Дозволив вирвати її собі з-під самого носа і до того ще паскудно, як той шпиг, підглядав за ними!

Етьєн шалів од цієї думки і стискав кулаки. Якби він міг задушити цього чоловіка! Він знав це бажання, воно часом прокидалося в ньому, і тоді очі йому застигала червона заслونا.

Шаваль гуляв з Катериною з пів години. Недалеко Воре, вони ще вкоротили ходи; зупинялися двічі над каналом, тричі під насипом і нишком голубили одне одного. Етьєн мусів також зупинитися в тих самих місцях, боячись, щоб його не помітили. Він казав собі, що шкодує тільки за одним; це йому наука, як з дівками делікатности розводити, але десь у душі було неприємне почуття.

Потім, коли Етьєн поминув Воре і коли вже можна було зайти просто до Расенера, він, проте, пішов за Шавалем і Катериною, дійшов до самого присілка й із чверть години чекав там, аж доки той не відпустив дівчину додому. І тільки цілком переконавшись, що вони вже не разом, Етьєн подався геть ген-ген Марш'єнською сошею без мети, без думок, занадто обурений та засмучений, щоб сидіти в тісній кімнаті.

І тільки за годину, вже близько дев'ятої, він повернувся назад присілком: треба ж було попоїсти, а потім завалитися спати, адже завтра вставати о четвертій ранку.

Село замовкло і лежало тепер темною плямою в німій темряві. Уздовж причілків дивилися на вулицю сліпі вікна—вогнів ніде не було. Довгі, одноманітні корпуси хропли повіті важким сном, наче повні салдатів казарми. Кіт перебіг вулицею і зник у голих кущах садка. Це був кінець робочої днини—непробудний спочинок трудівників; встаючи з-за столу, вони валилися на ліжка й засинали мертвим сном, втомлені, обважнілі, з животами, набитими важкою їжею.

У ясно-освітленій кімнаті трактиру пили пиво машиніст і двоє денних робітників. Етьєн зупинився перед дверима і глянув в-останнє в морок ночі. Той самий чорний, неокраєний простір, що й учора, розстилався ген-ген у далечінь. Перед ним хижим звіром наїжилася темна, невиразна маса Воре з червоними цятками поодиноких вогнів. Три жаровні, три криваві місяці наче висіли над нею в повітрі, і час-од-часу на їх ясному тлі маячили довгі перекошені силуети старого Бонемора і його здорового коня. А там далі, ще далі злилося з темрявою все—Монсу, Марш'єн, Вандамський ліс і безмежне море бурячників. І тільки десь у далині блимали, наче маяки, синявими вогнями домни й червоними вогнями—коксові печі.

Темна заслونا спустилася ще нижче на землю; почався дощ, повільний, упертий, він заливав усю цю чорну порожняву, і лише важкий повільний віддих смоку, що не замовкав ні вдень, ні вночі, покривав його одноманітне капотіння.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ.

I.

Другого дня Етьєн пішов до шахти на роботу, а там за якийсь тиждень і звик до неї. Потроху звикав він і до нової роботи, нових умов нового життя, що були здалися йому спочатку такі нестерпні.

Одна лише подія порушила одноманітність двох перших тижнів: Етьєн заслаб на летючу гарячку і пролежав дві доби; руки й ноги йому нили, голова горіла і весь час йому ввиджалось, що він підштовхує свою вагонетку в якусь глибоку, надто тісну галерію, а тіло його ніяк не може просунутись. Але він просто ще не звик до нової праці; це була звичайна перевтома,—і за короткий час він одужав.

Збігали дні, збігали тижні; кілька місяців минуло. Етьєн уставав тепер так само, як і всі його товариші, о третій годині ранку, пив каву, брав з собою подвійний бутерброд,—пані Расенер наготовлювала їх йому завжди звечора. День-у-день, йдучи вранці до шахти, зустрічав він старого Бонемора, що чимчикував додому спати, а повертаючись до трактира, здибався з Бутелу, що йшов на робсту. Етьєн придбав тепер собі шахтарського каптурця, шахтарські штани та полотняну блюзу, тремтів з холоду дорогою і грів собі спину в барці біля розпаленої грубки, а потім чекав босий у промивальні на скаженому протязі. Але його вже не цікавили ані машина з великим її сталевим тулубом у мідних цятках, що виблискувала високо в темному склепінні, ані линви, що маяли мов німі чорні крила нічного птаха, ані кліті, що безупину снували то вгору, то

вниз серед ляскоту сигнальних молотків, вигуків та гуркоту вагонеток по чавуновому помості. Лямпочка горіла тьмяно.—це той клятий лямпівник полінувався як слід її почистити. Етьєнові веселіше ставало тільки тоді, коли Мук заганяв їх усіх у кліті, дзвінко ляскаючи дівчат по заду. Кліть здригалася й падала каменем у чорну прірву, а він навіть голови не повертав, навіть і не зважав, як з очей його зникає денне світло. А внизу, на дні, де солоденький лабза П'єрон висаджував їх із клітей, вони так само тупотіли чередою по довгих штреках, розходилися гуртками по своїх закутках, тяжко волочучи ноги. Етьєн знав тепер підземні галерії краще, ніж вулиці в Монсу; знав, де треба повернути, нахилитись, обійти калюжу. Він так вивчив щоденну свою дорогу під землею, що міг вільно простувати, заклавши руки в кишені. Що-дня ті самі зустрічі: переходячи наглядяч освітить своєю лямпою обличчя робітників, старий Мук веде за повід коняку до стайні, Бебер поганяє заспану Батай, Жанлен, біжучи за валкою, зачинає провітрювальні двері, гладка Мукета і худенька Лідка штовхають свої вагонетки.

З часом вогкість та задуха в копальні стали вже менше гнітити Етьєна; тепер він легко дряпався вузьким «димарем» угору, наче сам схуд, і пролазив вільно в такі розколини, куди колись боявся був просунути й руку. Насичене вугляним порохом повітря, не заваджало йому вільно дихати, він добре орієнтувався в темряві, не звертав уваги на рясний піт і звук, що одежа бувала завжди мокра. Тепер він не марнував своєї сили, не напружував даремно м'яснів і так швидко й зграбно вправлявся, що шахтарі навіть дивувалися. За якихось три тижні його вже мали за одного з найкращих вивізників: ніхто не докочував до узвозу так спритно, одним натиском своєї вагонетки, не чіпляв її так добре до ланцюга, як Етьєн. Через невисокий свій зріст він скрізь пролазив, а його тонкі, мов жіночі, руки з білою ніжною шкірою були такі дужі й гарні, що здавалися вилиті з заліза. Етьєн не скаржився на втому, навіть, коли аж хрипів знеможений,—був занадто гордий. Товариші закидали йому лише, що він не розуміє

жартів і наїжується, коли но його зачепиш. День по дню, поволі гнітюча звичка робила з Етьєна машину з її одноманітними функціями, і вуглярі що-разу більше звикали до нього; незабаром він став уже їм своєю людиною, справжнім шахтарем.

Але найбільше вподобав Етьєна Маге, що взагалі з великою пошаною ставився до доброї роботи; а крім того, як і інші вуглярі, почував, що цей юнак знає більше за нього: він читав, писав, рисував якісь плани, вільно говорив про таке, чого сам Маге й не чув ніколи. Але ж це його не дуже дивувало: вуглярі прості люди, і в голові в них не стільки розуму, як у машиністів; найбільше вражала його сміливість цього парубка, що так бадьоро взявся до їх каторжної роботи, коли перед очима стала голодна смерть.

Маге ще ніколи не бачив, щоб сторонній робітник так швидко при звичаївся до місцевих умов, як Етьєн, і, коли часом бувало ніколи й не хотілося відривати вибійників од роботи, він доручав новому вивізникові поцямрувати десь галерію і знав, що той чесно й сумлінно те зробить. Начальство завжди сікалося за те кляте цямрування, і Маге що-хвилини ждав, що ось із-за кутка візьмуться десь на його голову Негрель з Дансаром, нагрімають, наговорять, набалакають такого, що й купи не держиться, й примусять починати все знову; він навіть помічав, що Етьєнова робота задовольняла більше цих панів, дарма, що вони завжди вдавали, ніби шахтарі цямрують аби-як, і товкли своє, що Товариству доведеться вжити кінець-кінцем рішучих якихось заходів. Отак воно йшло, а тим часом в шахті зростало глухе обурення, і навіть лагідний, спокійний Маге мимоволі стискував кулаки.

Спочатку Захар з Етьєном трохи ворогували і одного вечора мало не побилися; але ж молодий Маге був добрий хлопець і насправді йому було до всього байдуже, окрім його власної втіхи; отже дружній кухоль пива заспокоїв його і кінець-кінцем він мусів визнати, що Етьєн все таки розумніший за нього. Левак став тепер теж дуже привітний, охоче розмовляв з новим вивізником і казав, що в того є смалець у голові.

З усіх чоловіків Шаваль тільки заховав у собі глуху ворожість до Етьєна,—і Етьєн це почував; вони не сварились, навпаки, заприятелювали навіть, тільки один одному в очі впивалися, як іноді починали жартувати.

Життя покірливої, завжди стомленої, як усі шахтарки, Катерини тихо збігало між цими двома чоловіками; вона так само гнула спину, так само штовхала свою вагонетку, була завжди ласкава до свого товариша—Етьєна, що дуже часто помагав їй у роботі, і разом слухняно робила все, чого хотів її коханець, що цілував її тепер навіть на людях. Усі знали, що вони вже спарувалися й колись поберуться, і навіть старі Маге були наче б то не від цього. Зовсім не ховаючись, він брав Катерину що-вечора за насип, потім відводив її до батьківської хати й обнімав на прощання на очах у цілого присілку.

Етьєн запевняв себе, що все добре, що так воно має бути і часом дратував Катерину її вечірніми прогулянками, приперчуючи свої жарти крутими дотепами, як це водиться між шахтарською молоддю—хлопцями та дівчатами. Катерина відповідала йому так само, а іноді навіть зухвало хвалилася, що їй робив її полюбовник, тільки блідла й ніяковіла, коли випадково її очі зустрічалися з Етьєновими,—швидко відверталися тоді вони одне від одного й часом цілу годину мовчали. В цей час вони ненавиділи наче одне одного за свої притамовані, глибоко заховані почуття, що про них вони ніколи не говорили.

Настала весна. Одного разу, коли кліть, де сидів Етьєн, виринула з колодязя шахти, на нього пахнуло теплим, квітневим подихом, свіжими пахощами оновленої землі, свіжими травами й широким, вільним простором. Тепер з днини на днину весняне повітря несло з собою що-раз більше цілющих пахощів і що-разу більше зогрівало стомленого шахтаря після десяти годин роботи у вічному холоді, серед вогкого, сирого мороку, куди ніколи не сягало сонячне проміння, де було однаково влітку й узимку. Дні ставали довші. Наприкінці травня Етьєн спускався в копальню, коли вже сходило сонце, коли з рум'яного неба сипалися на Воре

струмені золотої куряви, а біла пара з смоку звивалася в рум'яне небом рожевим стовпом. Холод не проймав тепер перемерзлого тіла, з далеких просторів рівнини віяло свіжим теплом, а високо-високо в небі співали жайворонки. Потім, о третій годині, гаряче сонце за-сліплювало очі, розпікало небо, червонило цегляні стіни, присипані густим шаром вугляного пороху. У червні збіжжя вже вигналося високо вгору й переливалося синьо-зеленими переливами поміж чорно-зеленими смугами буряковиння. Це було якесь безкрає море; воно гнало хвилю від найлегшого подиху вітру і розросталося так швидко що-дня, що-години, що Етьєнові іноді здавалося, ніби надвечір зелена його глибінь ставала глибша, густіша, ніж була зранку. Тополі понад протокою вкрилися молодим листом, насип поріс буйною травою, луки зацвіли квітами, життя буяло на поверхні землі, а він знемагав під нею стомлений і нужденний.

Гуляючи вечорами за насипом, Етьєн не сполохував уже закохані пари,—з теплом перебралися вони в поле; де-не-де густі жита перерізували хвилясті борозни-смужки, мов слід стерна на воді, а там далі, наче чорторий—буйно коливався золотистий колос та великі, червоні маки... то вони, польові ярливі птахи, звивали там свої літні гнізда; Етьєн це знав.

Захар з Філоменою ходили сюди, бо так уже звикли; баба нашпорила назирці за Лідкою і завжди ловила її разом з Жанленом,—діти залазили так глибоко в збіжжя, що треба було наступити на них ногою, щоб вони пурхнули; а що-до Мукети, то вона мостилася скрізь, і раз-у-раз можна було бачити, як поринає в жито її голова і тільки витикаються ноги. Але Етьєна це все дуже мало обходило й цікавило,—хай собі роблять, що їм до вподоби: тільки тими вечорами, коли зустрічав він Катерину з Шавалем, як вони поверталися додому,—це обурювало його. Етьєн бачив їх двічі, але одного разу, коли надійшов, вони його помітили й пірнули в гушавину; колосся розступилося і замерло над ними; а вдруге—він якось переходив вузькою межею,—ясні Катеринині зеленкуваті очі блиснули до нього з хвилястих трав і зникли. Тоді безмежна рівнина

здалася йому занадто тісною, і він пішов до «Авантажу».

— Дайте но мені кухоль пива, пані Расенер. Сьогодні ввечері нікуди не піду—щось у мене ноги болять.

Він обернувся до товариша, що, як і завжди, сидів за столом у своїй звичайній позі, спершися головою об стіну.

— А ти, Суваріне, вип'єш?

— Спасибі, я не п'ю.

Етьєн познайомився з ним давно,—Суварін жив у нього під боком у сусідній кімнаті на другому поверсі. Він служив у Воре за машиніста. Було йому років з тридцять,—з лиця був білий, сам худий, кучерява бордіка й довге, русяве волосся облямовували його ніжне, бліде лице. Він скидався на дівчину своїми білими гострими зубами, тонким носом і губами та ніжно-рожевим рум'янцем і справляв вражіння дуже впертої, але доброї людини; тільки іноді в його сірих з сталевим полиском очах спалахували хижі вогники. У вбогій, робітничій його кімнаті з власних речей стояла тільки но скриня з книжками та паперами. Він був росіянин, ніколи не розказував про своє минуле, і навкруг нього сплелося безліч усяких легенд. Вуглярі поглядали взагалі скося на всіх чужинців; про Суваріна говорили, що він належить до іншої верстви, бо руки в нього занадто білі, «панські», і спочатку думали, що була йому якась там у себе в Росії таємнича пригода, що вчинив він страшне вбивство й утік від кари. Але Суварін був такий щирий, такий простий, так охоче роздавав шахтарській малечі злиденні свої су на гостинці, що кінець-кінцем робітники перестали дивитися на нього вовком; дуже вражало їх також і таємне слово «політичний втікач», що пошепки облетіло всю копальню; за це слово вони дарували цьому чоловікові навіть злочинство: він був їм товариш у стражданнях.

Спочатку Суварін уникав Етьєна. Про минуле його той дізнався багато пізніше. Суварін народився в Тульській губернії, в заможній, дворянській родині й був найменшим сином. Учився він на лікаря в Петербурзі, захопився там соціалістичними ідеями, як і більшість

тогочасної російської молоді, і вирішив навчитися якогось ремесла, щоб піти в самісіньку гущу народню, ближче пізнати нарід і допомогти йому, як брат. Тільки тому, що вивчився він тоді на механіка, Суварін не помер з голоду, як утік за кордон після невдалого замаху на царя; цілий місяць жив він у льоху в одного городника, зробив підкіп поперек вулиці і начиняв бомби, хоч повсякчасно міг вибухнути в повітря будинок, де жив і він сам. Рідня від нього відсахнулася і без грошей, без знайомих помирав він з голоду на чужині, бо до французьких майстерен його не брали—вважали за шпига; нарешті прибув він у Монсу; Товариство якраз шукало ще одного машиніста і взяло його на роботу. Суварін працював тут уже рік,—тиждень на денній, тиждень на нічній зміні й показав себе добрим майстром, лагідним і таким справним, що начальство навіть вважало його за зразкового робітника.

— Тобі, мабуть, ніколи не хочеться пити?—питав його жартома Етьєн.

І Суварін відповідав тихо, майже безголосно:

— Ні, хочеться—тільки коли я їм.

Етьєн піддрочував иноді товариша, присягався, що бачив його з однією вивізницею в полі біля «Шовкових панчо». Суварін тільки байдуже знизував плечима, але не ображався. Навіщо йому та вивізниця? Жінка йому товариш, друг, якщо вона здатна бути щирим, мужнім товаришем. А коли ні, то навіщо чинити зайву можливу підлоту? Він не потребував ані жінки, ані друга, не хотів в'язати себе ніякими путами, його не спинило б пролити свою і чужу кров.

Вечорами, по дев'ятій годині, коли шахтарі розходилися з трактира, Етьєн сідав коло Суваріна, і починалася довга розмова. Етьєн поволі пив своє пиво, а Суварін, не перестаючи, курил цигарки одну за одною й замислено вдивлявся містичними своїми глибокими очима в хмарку диму, а його ліва рука з пожовклими від довгого вживання тютюну тонкими пальцями весь час нервово ворушилась, ніби шукала, намацувала щось у просторі; кінчалось тим, що Суварін садовив собі на коліна хатнього трусика, завжди вагітну самичку, що

вільно бігала по всій господі. Він назвав її «Польша». Звірятко страшенно полюбило його, нюхало його штани, ставало на задні лапки й доти дряпало за ноги, аж поки Суварін не брав його до себе, мов ту дитину; вмо- стившись на колінах, звірятко прищувало вуха, мру- жило очі, а він машинально, несвідомо все гладив шовкову її сіру шкуру, і здавалося, що ніжне живе тепло цього маленького тільця заспокоювало його.

— А я дістав листа від Плюшара, — сказав одного разу Етьєн. У трахтирі, крім них, був тільки Расенер;— останній гість допіру не вийшов,—шахтарі в присілку лягали вже спати.

— Невже! — скрикнув Расенер, наближаючись до своїх пожицьців.—Що ж він там поробляє?

Етьєн листувався вже два місяці з цим лільським механиком, написав йому, що найнявся за вивізника на шахту в Монсу, і Плюшарові спало на думку наставля- ти його своїми листами, бо це ж була добра нагода по- вести пропаганду серед шахтарів.

— Виявляється, що справа з тією спілкою йде чу- десно. Звідусюди пристають нові члени.

— Ну, а що скажеш ти про неї? — звернувся до Су- варіна Расенер.

Той почухав тихенько самичці голівку, пустив з рота цівкою дим і спокійно відповів:

— Нові дурниці!

Етьєн спалахнув.

В ньому давно вже бував бунтарський дух; він давно вже мріяв про боротьбу праці з капіталом і весь горів у своєму юнацькому наївному запалі. Мова мовилася про міжнародню асоціацію робітників, про той славно- звісний Інтернаціонал, що допіру заклався в Лондоні. Хіба це не величезне досягнення, хіба це не заклик до бою, де нарешті переможе правда? Жадних кордонів, робітники усього світу повстають, об'єднуються, щоб за- безпечити собі зароблений, загорьований шматок хліба. Яка проста й величя організація: спочатку невеличка секція від кожної комуни¹⁾, далі федерація спілок, що

¹⁾ Соттине—одиниця адміністративного поділу у Франції.

об'єднує секції цілої округи, потім нація, і над усім і всіми Людство, з спільною своєю найвищою Радою, де кожна нація має свого представника, секретаря,—кореспондента. За півроку подолають вони весь світ і дадуть свої закони хазяям, якщо ті почнуть опинатися.

— Дурниці! — сказав удруге Суварін. — Ваш Карл Маркс ще й досі покладається лише на природній поступ, на природні сили без політики, без конспірації,— усе робити по-чемному, на людях, щоб тільки побільшили платню. Так я кажу, чи ні? До біса вашу еволюцію! Попідпалюйте з чотирьох кінців міста, повинищуйте всіх людей, сплюндруйте, зруйнують все, і коли від цього гнилого світу не лишиться й сліду, тоді, може, й виросте замість нього новий, кращий.

Етьєн засміявся. Він не завжди розумів свого приятеля і вважав, що своєю теорією руйнації він їм просто баки забиває. Ще більший практик, Расенер, що мав на плечах тверезу голову власника, не розгнівався навіть на Суваріна. Він любив докладність, точність, і тому спитав у Етьєна:

— Що ж? То ти думаєш закласти таку секцію в Монсу?

Плюшар, секретар Північної Федерації, домагався саме цього; він особливо підкреслював, в якій пригоді може стати асоціація шахтарям, якби ті оголосили страйк. Етьєн передбачав, що страйк незабаром вибухне: справа з цямруванням скінчиться кепсько, хай тільки Товариство ще трохи натисне, і всі шахтарі повстануть, як один.

— Погано тільки з внесками, — розважно промовив Расенер. — П'ятдесят сантимів на рік на основний фонд, два франки на секцію—це ніби й дурничка, а я в заклад піду, що багато з наших не схочуть їх дати.

— А ще, — додав Етьєн — треба було б закласти в себе задалегідь щось подібне до каси взаємодопомоги — в слушний час стала б з неї каса опору й дуже б допомогла нам... Час уже подумати про це. Що-до мене, то я готовий, коли інші згодяться.

Вони замовкли. Гасова лампа чаділа на конторці.

Крізь розчинені двері ясно було чути, як підкидає ко-
чегар лопаткою вугілля в піч.

— А тут ще й дорожнеча! — сказала пані Расенер; вона стала на дверях як завжди у своїй довгій, чорній сукні, що робила її ще вищою, і похмуро прислухалася до розмови.—За яечка сама заплатила аж двадцять два су... Далі так не може бути, урветься!

На цей раз чоловіки не сперечалися. Понуро гово-
рили один по одному, виливали свій біль. Робітництво не має сили боротися, революція тільки збільшила його злигодні, після 89-го року буржуазія так розпаслась, що не дає робітникам навіть після себе тарілок облизати. Чи ж робітники дістали свою справедливу пайку за останні сто років, коли так надзвичайно зросли й багатство й загальний добробут? Їх пошили в дурні. Волю їм дали?—Так—волю пухнути з голоду, а на це вони завжди мали право. Голосуй, чи не голосуй за тих шельм, що потім сміються з бідаків і думають про них, як про торішній сніг,—з цього ситий не будеш. Ні, так, чи так, а час уже цьому покласти край,—чи якимось спо-
кійно, тихо порозумітися, встановити якісь закони, чи все знищити, все зруйнувати й тоді поперегризати один одному горло. Може старі не доживуть до цього, але діти діждуться, — наприкінці століття вибухне таки ще одна революція, але робітнича вже революція, що про-
чистить усе суспільство знизу аж до самого верху й збу-
дує нове, справедливіше й краще.

— Увірветься їм нитка, — енергійно скрикнула пані Расенер.

— Так, так, — підтримали її чоловіки, — мусить урватись!

Тепер Суварін лоскотав «Польщу» за вушком, і зві-
рятко аж носика морщило, так йому було це приємно.

— Збільшити платню... Хіба ж можливо?—тихо про-
мовив він ніби до себе, втопивши очі кудись у дале-
чність. — Залізний закон звів її до тієї найменшої оди-
ниці, що тільки-тільки дозволяє робітникові животіти—
їсти сухий хліб та діти плодити. Коли платня падає
надто низько, робітники подихають з голоду, і попит на
нову робочу силу підносить її знову. Коли платня під-

скакує надто високо, більша подача робочої сили знижує її... Це рівновага порожніх шлунків, довічній засуд на голодну каторгу!

Коли Суварін заходив у свої думки й говорив про справу з погляду освіченого соціяліста - теоретика, Етьєн з Расенером почували себе якось неспокійно; його твердження не давали ніякої надії, хвилювали їх, і обидва не знали, що заперечити.

— Чуєте, — спокійно казав далі Суварін, дивлячись їм у вічі,—треба знищити все дощенту, бо инакше голод запанує знову. Так, анархія! Все знищити, змити землю кров'ю, очистити вогнем! А там видно буде.

— Добродій правду кажуть,—згодилася пані Расенер; хоч погляди в неї були найрадикальніші, але вона була завжди дуже чемна.

Приголомшений своїм неуктвом, Етьєн не хотів змагатися далі й підвівся.

— Ходімо спати. Хоч що кажи, а треба однаково завтра о третій вставати.

Суварін виплюнув кінчик цигарки, обережно взяв гладку самичку попід живіт і пустив її на підлогу. Расенер пішов замикати трахтир. Розійшлися мовчки; у вухах аж гуло, голови мов порозбухали від великих грізних питань.

І що-вечора у цій голій кімнаті, за одним кухлем пива — Етьєн пив його цілу годину — точилися ті самі розмови. Рій невиразних якихось думок, приспаних глибоко в його душі, потроху ворухився, зростав. Він боляче прагнув знання, але довго не зважувався попросити книжок у свого сусіда, — той, на жаль, мав переважно російські та німецькі твори.

Нарешті Етьєн насмілився взяти в нього одну французьку книжечку про кооперативні товариства, «ще одну дурницю», як казав Суварін; окрім того, він почав акуратно читати часопис анархістів «Боротьбу», що її Суварін одержував з Женеви. Хоч бачилися вони й розмовляли що-дня, Суварін завжди був якийсь чужий, далекий; здавалося, що він тільки випадковий гість на землі, спинився на ній по дорозі й не має тут жадних сталих інтересів, почуттів та звязків.

На початку липня Етьєнові справи, нарешті, покращали. Серед безнадійно-одноманітного життя в шахті раптом трапилася позначна подія: вибійники, що працювали в Гійомовому зложищі, натрапили на нечистий вугляний шар з домішкою інших порід, а це безперечно свідчило про підкид, про виснаження старого зложища; та й справді, шахтарі докопалися незабаром до того місця—інженери, хоча й знали свою копальню наскрізь як-найкраще, про це досі й гадки не мали.

Шахтарі хвилювалися, скрізь тільки й мови було, що про зложище, що так раптово увірвалось і починалося мабуть десь нижче, по той бік підкиду. Старим шахтарям, мов хортам на полюванні, вже й ніздрі роздувалися: буде робота, буде гонитва.

Тим часом робітники не могли сидіти без діла, і Товариство порозвішувало скрізь об'яви, що незабаром переведено буде торги на розроблення нового зложища.

Одного разу, вертаючись з роботи, Маге підійшов до Етьєна й запропонував йому стати за вибійника в його артілі, бо Левак перейшов до іншого гурту. Він уже погодив справу і з інженером, і з старшим наглядачем, що були, здається, дуже задоволені з Етьєнкової роботи. Етьєн, звичайно, згодився на несподівану вищу посаду і дуже зрадив: він був гордий, що Маге його так поважає.

Того самого вечора вони навідалися удвох до шахти дізнатись, як там справи. Нова робота мала початися в зложищі Філоньєр у північній частині Воре. Умови праці були далєбі несприятливі, й Маге тільки хитав головою, поки Етьєн читав йому об'яву. Другого дня, коли вони пішли оглядати це зложище, Маге пояснив йому, як далеко воно від колодязя, який непевний, крихкий ґрунт; який тонкий та твердий цей шар вугілля. Але ж нема що робити, коли хочеш їсти, то працюй.

У неділю вони пішли на торги, що мали відбутися в бараці. Окружний інженер не міг чомусь прибути й головував Негрель, а йому допомагав старший наглядач.

Перед невеличким, зробленим у кутку помостом скупчилося сот шість вуглярів; торги йшли шалено

швидко, тільки й чути було невиразне дудніння голосів і що-разу нові цифри.

Маге навіть злякався: невже з нових сорока ділянок, що їх давало розробляти Товариство, він не дістане й одної? Робітники збивали ціну, налякані чутками про промислову кризу та безробіття. Інженер Негрель розумів цей панічний настрій, не поспішався складати умови й вичікував, доки ціни впадуть як-найнижче; а Дансер аж з шкури ліз, щоб прислужитися, й брехав на всі заставки, що умови чудесні. Маге витримав запеклу боротьбу з одним упертим вуглярем за п'ятдесят метрів зложища; наввипередки спускали вони по сантиметру з вагонетки, і Маге перемиг тільки тому, що погодився на справді мізерну платню,—навіть нагладач Рішом—він стояв за ним—аж зубами скреготав і, штовхаючи його ліктем у бік, злісно бубонів, що на ці гроші лишається тільки з голоду пропасти.

Торги скінчилися, і всі вийшли з бараку; Етьєн аж кипів. Коли ж побачив Шавалья, як той повертався з поля з Катериною, гуляв, поки його тесть розв'язував поважні справи,—обурення його прорвало:

— Прокляті, запетлювали нас! — скрикнув він. — Вони хочуть, щоб робітники один одного з'їли.

Шаваль розлютився—він би ніколи не спустив ціну. Захар, що навідався сюди з нічого робити, теж сказав, що це ка-зна-що. Але Етьєн з глухим, придушеним гнівом повів рукою, і всі замовкли.

— Прийде кінець колись, і ми запануємо!

Маге, що мовчав, відколи торги скінчилися, немов прокинувся зо сну.

— Запануємо!.. Давно вже час!

II.

Липень кінчався, в неділю мав бути ярмарок у Монсу. Ще напередодні всі порядні господині присілка завели в хатах справжній потоп: води не жалували й поливали повними відрами стіни й підлоги, хлюпаючись по кісточки в помиях. За цілу ніч долівка ще не висохла,

дарма, що її густо посипали білим піском, а це велика була розкіш для злиденних вуглярських кишень.

Важке, обважніле небо, що влітку висить нерухомою запоною над північними низинами, голими й рівними, скільки око сягне, зранку вже віщувало грозу.

Неділями в родині Маге не поспішалися вставати: батькові, правда, таки ще з п'ятої години не спалося, а діти вилежувалися в ліжках аж до дев'ятої.

Маге встав рано і вийшов у садочок покурити, але швидко вернувся і з'їв краєць хліба з маслом. За дрібними господарськими справами, не помітив, як ранок збіг: треба було полагодити переріз, бо той щось почав текти, наліпити під дзигарями подарований дітям портрет імператорського сина.

Потроху до кухні посходилися й інші члени родини: дід Бонемор виніс стільця за двері й сів погрітися на сонечку, а мати з Альзірою заходилися обід варити. Потім зійшла й Катерина з Ленорою та Анрі—сьогодні їх умила й прибрала вона. Вибила вже одинадцята, по всій хаті пішов запашний дух з трусикового м'яса, що кипіло з картоплею в казанку, коли нарешті з'явилися потягаючись і позіхаючи заспані Захар та Жанлен.

Присілок ожив, заметушився, всі були в святковому настрої і поспішали швидше пообідати, щоб піти гуртом до Монсу. На вулицях товклася малеча, чоловіки в жилетках та в пантофлях сновигали без діла, помалу, як годиться у день відпочинку. Стояла липнева спека, і крізь широко розчинені вікна й двері видно було вздовж рівної лінії причілків шахтарські родини за веселою, святковою трапезою.

Маге сіли до столу якраз о дванадцятій годині. Навколо все аж гуло: сусідки цокотіли як сороки, перекликалися через вулицю, забігали одна до одної позичити чого-небудь з посуду, прихватцем сказати якусь новину, або вигнати чи загнати до хати дзвінким ляпасом неслухняне дитинча. У Маге було тихо: ось уже три тижні, як посварилися вони з своїми найближчими сусідами, Леваками, за Захара з Філоменою. Чоловіки зустрічалися й балакали, але жінки, ніби зовсім не хотіли знатися. Через цю сварку Магедиха заприятелювала

більше з П'єронихою, тільки, на жаль, та лишила сьогодні чоловіка й Лідку на матір, а сама ще зранку повіялася до Мар'єна, до своєї сестри в-перших. З неї сміялися: сестру цю всі добре знали,—не дурно ж вона мала вуса,—чи не наглядач це часом Дансар?

Магедиха не боронила сусідки,—справді не годиться лишати свою сем'ю без хазяйки на таке велике свято.

Окрім рагу з картоплі й трусика (вони годували звірятко цілий місяць у себе в комірці) у Маге була на обід сита юшка та яловичина. Учора якраз виплатили платню за пів місяця і можна було порозкошувати. Такого доброго обіда вони вже давно не їли. Навіть на святу Варвару, найбільше шахтарське свято, коли вуглярі аж цілих три дні гуляють, трусик не був такий ситий та ніжний і не смакував так, як сьогодні. Та й усі десять пар щелепів—від малої Естелли, в якій допіру почали різатися зуби, й до старого Бонемора, в якого почали вже вони випадати—працювали так щиро й шпарко, що на тарілках не залишали навіть кісточок. М'ясо добра штука, але перетравлювати його важко, коли бачиш його вряди-годи. Виїли все дощенту, на вечір зостався тільки но кавалок вареної яловичини; якщо виголодаються за день, то поїдять ще хліба з маслом та з сиром—не треба й за вечерю дбати.

Перший подався Жанлен. Бебер чекав уже на нього за школою. Хлопчикам довелося чимало попоходити навколо, доки вони виманили з хати Лідку: стара Чаплія вирішила нікуди не рипатись і не пускала її від себе. Помітивши, що дівчина дременула з хлопцями, вона визвірилася й почала кричати, лаятись і так злісно махати своїми кощавими руками, що П'єронові кінець-кінцем надокучив цей галас; він подався й собі з хати; сумління його не турбувало; чому ж йому не погуляти—адже любя його жіночка теж не нудьгує.

За Жанленом пішов Бонемор. Маге зібрався теж на ярмарок і спитав жінки, чи вона з ним піде. Магедиха відмовилася—з дітьми завжди така морока—а проте може й прийде, та в кожному разі вони не розминуться. Маге вийшов надвір і став: чи йти, чи не йти

до сусідів? Але ж зайшов подивитись, що робить Левак. Там він застав Захара — той чекав на Філомену. Левачиха накинулася на батька з цим вічним питанням про шлюб, галасувала, що її упосліджують, що вона таки напосяде на Магедиху! Чи ж бачив хто, щоб баба годувала своїх онуків-безбатченків, коли дочка волочиться з полюбовником! Філомена тимчасом спокійнісінько надягала чепчика; Захар сказав, що він згоден хоч зараз іти до шлюбу, як мати дозволить, і забрав полюбовницю з собою. Виявилося, що Левак пішов уже давно, і Маге швидше подався й собі, порадивши сусідці побалакати з жінкою. Бутелу поклав лікті на стіл і доїдав шматок сиру; він уперто не згоджувався випити з Маге кухоль пива й лишився вдома, як годиться доброму господареві.

Потроху в присілку ставало порожньо; старші чоловіки чимчикували один за одним сошею, а дівчата піджидали на дверях своїх кавалерів і йшли з ними в протилежний бік. Маге саме завернув за церкву, коли Катерина вгледіла Шавалю й побігла йому назустріч: вони мали йти разом до Монсу. Мати лишилася вдома, діти порозлазилися хто куди, а вона просто не мала сили підвестися з свого стільця, налила собі ще одну шклянку гарячої кави й помаленьку пила. У присілку лишилися самі жінки; розсівшись за столами ще теплими й масними від ситого обіду, вони пригощували одна одну оденками свіжої кави й плескали наввипередки язиками.

Маге знав, що Левак десь певно в «Авантажі», і помалу пішов туди. Справді на майданчику, за загорожею, той грав у кеглі з товаришами. Дід Бонемор та старий Мук стояли поруч і так пильно стежили за кулею (вони самі не грали), що навіть не підштовхували один одного ліктем. Пекуче сонце стояло просто над головою, і тільки вздовж трактиру лягла вузенька тінь. Етьєн примостився там за столом з кухлем пива; він був у поганому настрої, бо Суварін допіру залишив його і пішов до себе нагору. Неділями той завжди сидів у своїй кімнаті, писав і читав насамоті.

— Гратимеш?—спитав Левак у Маге.

Але той відмовився: було занадто парко; йому вже й так губи поспрагли.

— Расенере! Принеси но кухоль, — гукнув Етьєн і, обернувшись до Маге, додав:—Плачу я!

Вони всі казали тепер один одному «ти». Расенер не поспішався, довелось аж тричі на нього гукати. Нарешті пиво принесла пані Расенер, але воно було зовсім тепле. Етьєн нахилився до Маге й почав йому тихо скаржитися на своїх хазяїв: як люди—вони не погані і погляди в них хороші, але ж пиво ка-зна-яке, а юшка!.. не юшка, а помії. Він би давно вже оселився де инде, та тільки не хочеться ходити що-дня з Монсу далеко. Але нарешті, він таки поспитає семейних шахтарів,—може хто й візьме його за пожилця.

— Авжеж, авжеж, тобі було б краще оселитися десь у сем'ї,—мовив Маге спокійно.

Аж ось нараз на майданчику зчинився галас: Левак позбивав усі кеглі зараз. Тільки Мук з Бонемором дивувалися, мовчки похиливши голови. Знявся ще голосніший галас, коли з-за обгороди висунулося задьористе личко Мукети: вона сновигала тут уже з годину і, почувши регіт, насмілилася підійти. Жарти та вигуки посипалися як з мішка.

— Як то? Сама? А де ж твої кавалери? — гукнув Левак.

— Мої кавалери? Усіх одшила! — відповіла вона весело й зухвало.—Шукаю тут одного.

Чоловіки наввипередки почали пропонувати їй свої послуги з гарячими крутими дотепами, а вона похитувала лише головою і ще дужче сміялася та кокетувала. Старий Мук добре чув усі ці жарти, але не звів навіть очей від розкиданих кеглів.

— Овва! — не переставав Левак, кинувши оком на Етьєна. — Думаєш, ніхто вже й не бачить? Видно, на кого ти очі пасеш!.. Треба буде його силоміць узяти. Сам не піде.

Етьєн повеселішав: Мукета справді залицялася до нього і йому з цього було лише смішно. Її він зовсім не хотів. Дівчина постояла ще трошки за обгорожею, дивлячись пильно на нього своїми великими очима;

потім повернулась і подалася помалу геть: обличчя їй стало нараз якесь сумне, ніби важка задуха гнітила її.

Етьєн стиха почав доводити Маге, що шахтарям конче потрібно закласти касу взаємодопомоги.

— Аджеж Товариство запевняє, що в наші справи не втручається, і що ми люди вільні, то чого ж нам боятись? Що ми маємо окрім пенсії від нього? А до того ще й пенсію цю призначає воно з власної ласки тим, хто йому до вподоби. Отже було б дуже розумно закласти якесь товариство взаємної допомоги; трапилася потреба, нігде грошей взяти, воно б і допомогло; це була б наша єдина підпора.

І Етьєн розповідав докладно, як і що треба зробити, як справу зорганізувати,—обіцяв працювати за всіх.

— Я згоден, — промовив переконаний Маге. — От тільки інші як... Ти їх якось умов.

Левак виграв у всіх, і товариство підійшло до трактиру випити пива. Але Маге відмовився від другого кухля: потім видно буде, день ще довгий. Допіру згадав про П'єрона. — Де той подівся? — мабуть у кав'ярні «Ланфан».

Маге умовив Етьєна та Левака піти й собі до Монсу.

Тільки но вони відійшли, як новий гурт шахтарів зібрався коло «Авантажу» й узявся до гри.

Дорогою зайшли випити до «Казіміра», потім до «Прогрес»; двері були відчинені навстіж, і товариші закликали перехожих до гурту. Як тут одмовитися?—і що-разу ті запросини кінчалися для Маге, Левака та Етьєна кухлем пива, а то й двома, коли вони бували чемні й собі частували гостинних приятелів. Посидять там хвилин десять, перемовляться кількома словами й пішли далі, зовсім тверезі; вони добре знали, що ясне це, як вода в криниці, пиво можна дудлити донесхочу й не вп'єшся,—тільки тієї й біди, що часто одливати доводиться.

П'єрон справді сидів у «Ланфан»; він допивав уже другий кухоль, але схотів випити за здоров'я товаришів і хильнув ще й третій: звичайна річ, довелося випити й собі. Звідси всі вчотирьох вирішили зазирнути

до «Тізон»—подивитися, чи не сидять там часом Захар з Філоменою.

В пивниці нікого не було, вони вирішили подождати хлопця й замовили собі ще по кухлю. Потім їм спало на думку подивитись, що робиться в «Сент-Луа». Тут наглядяч Рішом почастивав усю братію. А там і почали блукати від трактира до трактира, від кав'ярні до кав'ярні,—так собі без жадної мети, аби походити.

— Ходімо до «Вулкану»!—скрикнув нараз Левак,— він уже почав розгоратися.

Інші засміялись, не хотіли спочатку, а потім пішли за товаришем, протовплюючись через святкову юрбу, що поволі збиралася сюди звідусіль.

У «Вулкані», далеко в залі, на дощаній естраді походжало з дуже красномовними жестами п'ять низько декольтованих співачок, з найостанніших лільських повій; коли кому подобалася котра з них, він давав десять су і йшов з нею за естраду. Тут зібралася уся шахтарська чоловіча молодь,—аж до чотирнадцятилітніх хлоп'ят. Більше пили ялівцеву горілку, ніж пиво. Серед молоді було видно також кілька літніх уже шахтарів-гультаїв, що не держалися домівки, і все в них ішло там шкереберть.

Скоро нові гості сіли коло невеличкого столика,— Етьєн одразу почав тлумачити Левакові, як би то добре було закласти касу взаємної допомоги. Пропагував він з упертим завзяттям неофіта, для якого ідея його— справжня місія.

— Кожен член любісінько може внести по двадцять су на місяць. За якихось чотири-п'ять років з двадцятьох цих су виросте цілий скарб. А хто має гроші, той має й силу. Правда? Про всяк випадок гроші ніколи не завадять... Що ти на це скажеш? Ге?

— Про мене, — недбало відповів Левак. — Якось поговоримо...

Левака давно вже хвилювала одна дебела блондинка, і він таки лишився у «Вулкані», хоч Маге з П'єроном уже збиралися йти далі; допили своє пиво й не хотіли чекати на другу пісню.

Етьєн вийшов разом з Маге; на вулиці, під «Вулка-

ном» походжала вже Мукета,—ніби назирці йшла за ними. Дівчина дивилася на парубка так само пильно своїми великими очима і добродушно посміхалася, мов говорила: «хочеш?»

Етьєн усміхнувся й собі знизав плечима; тоді вона сердито одвернулася й зникла серед натовпу.

— А де ж Шаваль?—спитав П'єрон.

— А й справді, де він?—згадав і Маге.—Чи не в «Пікет»?—Ходімо до «Пікет».

Підходячи до кав'ярні, вони почули галас: мабуть там вже дійшло до бійки; Захар погрожував кулаками оспалому здоровезному цвяхареві-валанцю, а Шаваль стояв на дверях і дивився на них, засунувши руки в кишені.

— А он і Шаваль,—спокійно сказав Маге,—і дочка з ним.

Катерина гуляла уже добрих п'ять годин по ярмарку. Під палючим сонячним промінням повз низькі, пофарбовані будиночки плавом пливли до Монсу люди,— немов чорна комашня, що заблудила на безмежнім просторі голої рівнини. Чіпка грязюка, що завжди стояла на цьому шляху, тепер висохла, і до неба стовпом звивалася чорна курява, як та чорна хмара. Трактири при дорозі гули людом, столики стояли на пішоходах аж до самого бруку; серед вулиці розташувалися в два ряди під голим небом ятки з хустками та дзеркальцями для дівчат, складаними ножиками та кашкетами для парубків і різними ласощами, цукерками та пундиками.

Перед церквою стріляли в тирі з лука. Насупроти майстерень та крамниць, що належали Товариству, грали в кулі. На розі перед будинком Правління, на обнесеному дошками майданчику, юрба напружено дивилася, як бились два величезні червоні півні із залізними острогами; у півнів уже й кров з розшарпаних грудей капотіла, а вони все билися. Трохи далі, в Мегра, грали на фартухи та штани на більярді.

Час-од-часу все затихало, — серед важкої задухи юрба мовчки перетравлювала пиво та смажену картоплю.

Розпалені жаровні з різними стравами чаділи тут таки на пішоходах, і од них ішов гарячий дух.

Шаваль купив Катерині дзеркальце за дев'ятнадцять су й хусточку за три франки. Мук з Бонемором зустрічалися їм, куди не повернуться, — старі теж прийшли подивитися на свято й замислено походжали рядком, важко переставляючи хворі свої ноги. Одна зустріч страшенно обурила Катерину з Шавалем: біля рундука з ялівцевою горілкою—стояв він трохи оддалік на одшибі — Жанлен тихенько підбивав Лідку та Бебера вкрати пляшку горілки. Сестра спізналась і встигла тільки ляснути хлопчиська, бо дівчинка вже чкурнула з пляшкою, — ото кляті, шибеники! Таки дотанцюються до каторги!

Перед трахтиром «Відтята голова» Шавалеві спало на думку показати своїй коханці змагання зябликів. — Дуже цікаво. Афіші цілий уже тиждень кричали про це змагання. На виклик з Марш'ени з'явилося аж п'ятнадцять цвяхарів і кожен приніс по десятку кліток; темні кліточки з переляканими сліпими пташками, уже порозвішували на баркані, на подвір'ї, за трахтиром. Змагання було таке,—чия пташка за цілу годину встигне проспівати більше разів одну музичну фразу. Цвяхарі з грифельними дошками в руках стояли коло своїх кліток, зазначали, скільки проспівано фраз, і пильнували один одного, щоб не було якогось шахрайства. Пташки вже почали змагатись,—одні співали густим баском, другі дзвінко-верескливо; спочатку вони боялися й співали уривчасто та несміливо, а далі, мов дратуючи одна одну, прискорили ритм і заспівали швидше, жвавіше і нарешті дійшли до такої шаленої напруги, в нестямі намагаючись перекричати одна одну, що декотрі навіть падали мерцем. Цвяхарі підганяли їх вигуками й кричали їм валонською говіркою співати ще, іще раз, а юрба глядачів—їх набралось мало не сотня—стояла мовчки, захоплено слухаючи диявольський цей спів 150 пташок, що виводили наввипередки й невлад одну й ту саму каденцію. Перший приз, залізний кавник, дістав зяблик з дзвінким голосом.

За Шавалем та Катериною зайшли сюди й Захар з Філоменою.

Родичі поздоровкалися й залишилися разом. Але раптом Захар скипів: якийсь цвяхар, що прийшов подивитися на змагання, став коло Катерини й непомітно щипав її за клуби.

Дівчина з чорвоними, розпаленими щоками заспокоювала брата й тремтіла,—боялася, що всі ці цвяхарі накинуться на Шавалю й заб'ють його, якщо він не дасть їм лапати її. Вона знала, що цвяхар її щипає, але воліла мовчати—це було безпечніше. Її полюбовник не взяв цього до серця, посміявся трохи, і всі вчотирьох вийшли на вулицю. Ніби то й по всьому. Зайшли до «Пікет», сказали дати пива; коли це нахабний цвяхар і собі прийшов сюди і почав зухвало задиратися. Захара це обурило і він кинувся на нахабу.

— Це моя сестра, свиното!.. Стривай! Я тобі покажу, як поводитися з порядними дівками.

Шахтарі кинулися їх розбороняти; а Шаваль спокійнісінько стояв, приказуючи:

— Та годі бо, це моє діло... Кажу ж тобі, мені на нього начхати.

Маге якраз надійшов на це і заспокоїв заплаканих Філомену та Катерину. Цвяхар кудись зник, і всі вже знову сміялися з нього; а щоб зовсім забути неприємну пригоду, Шаваль, що почував себе господарем у «Пікеті», почастував усіх пивом. Етьєнові довелося випити до Катерини; батько, дочка з полюбовником, син із полюбовницею—усі пили вкупі, чемно приказуючи: «всім на здоров'я». Тоді П'єрон теж захотів почастувати всіх. Усе йшло, як не треба вже краще, коли це раптом, побачивши Муке, Захар знову скипів і покликав товариша, щоб набити, як він казав, нахабного цвяхаря...

— Я з нього шкуру здеру!.. Слухай, Шавалю, побудь поки-що з нашими дівчатами, я миттю вернусь.

Маге теж поставив усім пива. Що ж, коли хлопець хоче помститися за сестру, то так воно й треба. Але вгледівши Муке, Філомена відразу заспокоїлась і тільки головою похитала: який там цвяхар,—звичайно, ці шибеники дременули до «Вулкану».

Святкові дні завжди кінчалися танцями у «танцюльці» «Веселий Джигун». Ця таверна належала вдовиці Дезір. Дезір була здоровенна баба 50 років, товста, як діжка, але така ще соковита, що—як сама хвалилася—мала досі шістьох полюбовників на тиждень; по одному на буденний день і всіх разом на неділю. Вуглярів вона взивала своїми діточками, — скільки ж пива попоналивала вона в їхні животи за тридцять років! Це ж не аби-що! Очі самі хотіли плакати, так зворушувала її ця думка. Удова Дезір пишалася й тим, що ніхто з вивізниць не завагітніє, доки не потанцює на її вечірках.

У «Веселому Джигуні» було дві кімнати; одна, де пили пиво, а друга—заля, де танцювали. В залі підлога була з дощок лише на середині, а попід стінами з цегли. Під стелею, навскоси через усю залю, висіли дві гірлянди з паперових квіток; посередині гірлянди перехрещувалися і на перехресті висів вінок з таких самих квітів, а на стінах позолочені образи різних святих: святого Елуа—заступника бляхарів, святого Крепена—заступника шевців, святої Варвари—заступниці вуглярів і цілі святці різних святих, що опікувалися кожний своїм ремеслом.

Кімната була така низька, що трое музиків—вони сиділи на помості завбільшки з церковну катедру—мало не діставали головами стелі. Увечері кімнату освітлювали чотири гасові лампи,—в кожному кутку по одній.

Сьогодні танці почалися ще за дня, з п'ятої години, а о сьомій в обох кімнатах не було вже де й голці впасти. Надворі знялася справжня буря, вітер гнав і крутив стовпи чорного порошу, порошок сліпив людям очі й тріщав на розпаленому вугіллі жаровень. Маге з П'єроном зайшли до «Веселого Джигуна» відпочити й застали там Філомену; вона стояла сама й мовчки дивилася, як танцюють Шаваль з Катериною. Левак з Захаром і досі ще не вернулись. У залі лавок попід стінами не було, і Катерина після кожного танцю відпочивала коло батькового столика. Філомену покликали теж до гурту, але вона не підійшла, сказала, що

постоїть. Смеркало, музики шпарко грали, аж піт з лоба котився, і в сутінях залі видно було тільки рухливі обриси клубів та грудей і щільно сплетені руки.

Раптом молодь весело загоготіла: до залі внесли чотири запалені лампи, і вони все нараз освітили: червоні обличчя, розпатлане, прилипле волосся, широкі спідниці, що маяли своїми подолами, розвіваючи по кімнаті міцний дух спітнілого тіла. Маге показав Етьєнові на круглу й масну, мов налитий смальцем воловий пузир, Мукету; вона кружляла, як дзига, з якимось високим, худорлявим вуглярем, — очевидячки заспокоїлася з іншим, коли Етьєн її не схотів.

Близько восьмої години прийшла й Магедиха з Естеллою на руках, а за нею слідом вся її малеча: Альзіра, Анрі та Ленора. Магедиха пішла просто до «Веселого Джигуна», бо була певна, що чоловік її там. Повечеряти можна й потім—шлунки, розперті як барабанкавою та пивом, не просили їсти. Прийшло ще кілька жінок; за Магедихою увійшла й Левачиха з Бутелу, що вів за руки Філомениних малюків—Ахіла й Дезіре; в кімнаті насмішкувато зашепотіли, коли їх побачили.

Сусідки, здається, вже помирилися, уже між ними настала згода, то та, то друга що-хвилини оберталися одна до одної й дуже лагідно розмовляли. Дорогою, як сюди йшли, вони гостро таки побалакали, і Магедиха мусіла, нарешті, пристати на шлюб їхніх дітей; серце їй краяла думка, що доведеться позбутися тих грошей, що приносив старший син, але ж вона й сама розуміла, що далі так бути не може, що не можна робити такої кривди, й тому згодилась. Магедиха хотіла бути веселою, але велика турбота турбувала її: на ній лежало все господарство, а як вона викрутиться тепер без такої великої помочи?

— Сідай тут, — запросила вона Левачиху, показуючи на сусідній вільний столик.

— А хіба мій не з вами?—спитала та.

Шахтарі сказали, що Левак незабаром прийде. Усі посідали, Бутелу теж примостився, а дітей посадив собі на коліна,—було так тісно, стільки було людей, що довелось зсунути обидва столики разом. Сусіди сказали

дати ще пива. Забачивши матір з дітьми, Філомена зважилася підійти до гурту й сіла на підсунений стілець; вона здається зраділа, почувши, що її віддають нарешті заміж; хтось спитав, де Захар, і вона байдуже відповіла:

— Десь пішов, на нього чекаю.

Маге глянув на жінку,—так вона таки дала свою згоду? Він нараз осумнів і замислився з люлькою в зубах. Йому теж стало тоскно: що з ними буде, які невдячні ці діти, беруться собі одне по одному і гадки не мають про батьківські злидні.

У сусідній кімнаті, в хмарі жовтастого пороху, взято тупотіли ноги,—кінчалася кадриль. Стіни ходили ходором, з кларнета виривався різкий, пронизливий свист, наче з локомотиву, а коли танок скінчився, з танцюристів бухала пара, як з коней.

— А пам'ятаєш? — прошепотіла Левачиха на вухо сусідці, — адже ти присягалася задушити Катерину, коли вона зробить дурницю.

Шаваль з дівчиною підійшли до столу й стояли тепер за спиною в Маге, мовчки допиваючи свої кухлі.

— Що ж, так воно завжди говориться, — покірливо відповіла Магедиха. — Щастя тільки, що вона хоч не може завагітніти,—бачиш, я цього певна! Коли б і в цієї знайшлася, на наше безголов'я, дитина й довелось б і її віддавати, то де ж би ми тоді хліба взяли?

Тепер музики завели польки, все знову затупцювало, затупотіло, а тимчасом Маге нахилився до жінки,—йому спало допіру на думку: чому б не взяти їм до себе Етьєна за пожильця, адже ж він сам хоче оселитися десь у сем'ї. Місце буде, коли Захар піде від них, і гроші тоді вернуться в їхню кишеню. Магедиха аж зацвіла,—думка хоч куди, треба буде це влаштувати. Несподівано з'явився порятунок, голодувати не доведеться, і з радощів вона сказала ще дати пива на всіх.

Етьєн, ось уже кілька часу розказував П'єронові про свою думку закласти касу взаємодопомоги і вже зовсім був переконав того, але, на нещастя, викрив йому необачно її справжню мету.

— Розумієш, як нам знадобляться ці гроші, коли ми

застрайкуємо? На Товариство нам тоді начхати, матимемо тоді власні свої кошти й зможемо дуже добре боротися з ним. Що ти на це скажеш? Га?

П'єрон раптом зблід, похнюпився і промимрив:

— Гаразд, я подумаю... Але краще поводитися, як слід,—це найпевніша каса допомоги.

Побачивши, що вони вже скінчили, Маге звернувся до Етьєна і просто запропонував йому оселитися в них; той одразу пристав на це, бо давно вже хотів перебраться до присілка, щоб до товаришів бути ближче. Справу вмить погодили,—Магедиха сказала, що тільки доведеться Захарове весілля відбути.

Тут якраз надійшли й Захар з Леваком та з Муке. Від усіх трьох дхнуло «Вулканом» — ялівцевою горілкою та згірклими парфумами неохайних, брудних повій. Всі троє були п'яні, штовхали одне одного ліктями попід боки й жартували безупину.

Почувши, що його вже скоро оженять, Захар почав реготати, як навісний,—аж дух йому сперло, а Філомена спокійно сказала, що хай він краще сміється, ніж плаче.

Як вільних стільців уже не було, то Бутелу посунувся трохи на своєму й поступив другу половину Левакові. Левака дуже зворушило, що ось уся рідня похорошому сидить укупці, і він сказав подати ще на всіх пива.

— Хай п'ють! Не що-дня свято!—кричав він.

Гуляли аж до десятої. Шаhtarки приходили одна по одній по своїх чоловіків, а діти пленталися слідом за ними. Матері не соромилися й спокійно витягали з-за пазухи свої довгі, білі, точнісінько, як мішки з вівсом груди й заливали молоком своїх пикатих немовлят. Малеча, що вже ледве стояла на ногах, лазила рачки попід столами й чемненько залишала по собі цілі калюжі.

Це було якесь розбурхане море пива; діжки вдови Дезір виливали його безупину; воно роздувало животи й лилося через край з очей, з носа, звідусюди. Тісно було так, що всі люди наче понабухали: плечі, коліна, лікті вгрузали сусідам у тіло,—і це всім подобалось. В кімнаті стояв регіт. Душно було, як у печі.

Нічим було дихати; люди відкидали на бік усякі церемонії й розстібали помалу гудзики, провітрювали своє голе тіло, що відливало золотом у густому тютюновому диму. Зовсім було б добре, якби не ті дівчата: часод-часу котрась з них проштовхувалася крізь натовп, підходила до смоку, задирає спідницю й через хвилину верталася назад. Танцюристи невтомно тупотіли під гірляндами кольорового паперу. Піт сліпив їм очі, а хлопчики, користуючися з цього, потихеньку давали підніжку вивізницям. Дівка гепала з усіх чотирьох, кавалер на неї, розсатанілий кларнет покривав своїм вереском регіт і крики, а танцюристи вибивали ногами й мняли тих, хто лежав долі, а їм здавалося, що вся ця юрба валиться на них.

Хтось з шахтарів, проходячи, сказав П'єронові, що його Лідка спить на пішоході під дверима. Вона дістала свою пайку з краденої пляшки горілки й упилася; батько взяв її на плечі й поніс додому, а твердіші на ногах Жанлен з Бебером ішли здалеку слідком і потихеньку сміялися.

За П'єроном повставали й інші. Маге й Леваки теж вирішили, що час уже спочити. Йдучи додому, вони нагнали Бонемора з Муком: діди поверталися з Монсумовчки, помалу, мов ті сновиди, вперто вгамовуючи в собі спогади про свої молодощі. Додому поверталися всі разом, пройшли ще раз ярмарком, повз майже згаслі вже жаровні, повз трактири, звідки останні кухлі пива виливалися струмками аж до середини бруку. Хмара насовувалася. Світло у вікнах лишилося позаду. Люди поринули в чорний морок рівнини. Сміх залунав голосніше. Обважнілі, майже спілі вже хліба, аж пашіли; напевно після цієї ночі немало народиться дітей. Дорогою дехто відстав, і до присілка повернулися вже окремими гуртками. Нікому не хотілося їсти. Посоловілі Леваки й Маге вечеряли не вечеряли і клювали носами, доїдаючи зварене вранці м'ясо.

Етьєн затагнув ще Шавалю з собою до Расенера.

— Згода! — скрикнув Шаваль, коли Етьєн розповів йому про касу взаємодопомоги. — Катай, катай, брате, ти у нас на все майстер!

Етьєнові крутилося вже в голові, в очах його вже спалахнули п'яні вогники.

— Так! Єднаймося! Чуєш, Шавалю? За правду я охоче віддам все на світі,—пиво, горілку й дівчат! Одно мене тішить, одно мене гріє—те, що ми таки змемо з дороги панів!

III.

У середині серпня, коли Товариство приділило нарешті одруженим Захарові та Філомені з обома їхніми дітьми вільний будинок у присілку, Етьєн оселився в Маге. Спочатку він часто ніяковів, соромився Катерини: вони були завжди вкупі; він спав на Захаровому місці разом з Жанленом насупроти її ліжка. Уранці одягався, увечері роздягався обіч неї й бачив, як і вона вдягає й скидає свою одежу. Коли остання спідничка спадала додолю, з-під сорочки вирізнялося її бліде, прозоре, сніжнобіле тіло, тіло анемічної блондинки. Інтимна ця близькість з нею хвилювала, дратувала його,—вона була вся така біла, вся біла від голови до п'ять, мов у молоці намочена,—тільки обличчя й руки були вже попсовані, і на шиї чітко позначилася, мов низка бурштинового намиста, засмагла смужка. Етьєн уявляв, яка вона є; спочатку крізь спущені додолю повіки він побачив її голі ноги, потім якимось, коли вона швиденько пірнула під ковдру, майнуло її біле коліно, а коли нахилилася над мискою, вмиваючись,—показалися її маленькі пружні груди.

І так що-вечора, що-ранку. Що ж до Катерини, то вона ніколи не дивилася на Етьєна, тільки дуже поспішала роздягатись і за пів хвилини нечутно й швидко, мов маленька гадючка, ховалася під ковдрою поруч з Альзірою; він ще не встигав роззутися, а її тіло вже зникало з-перед його очей; обличчя її він не бачив; вона поверталася до нього спиною і тільки густа хвиля її волосся вирізнялася на подушці.

А проте, Катерина не могла нарікати на Етьєна. Коли навіть якась непереможна сила иноді поривала його глянути нишком мимохить на неї, як вона роздягалась,

він ніколи не дозволяв собі жартувати, ніколи не допускався небезпечної гри руками; та й старі були під боком, а до того дівчина викликала в нього якесь дивне почуття ніжної приязни й глухої помсти-ворожнечі; і це почуття стримувало його й не давало йому поводитися з нею, як з жаданою жінкою, дарма, що їх спільне життя тісно єднало їх скрізь—удома й на роботі; навіть з найінтимнішими своїми потребами вони не крилися одне від одного. У сем'ї запровадили тепер тільки одну нову звичку: для годиться, Катерина полоскалася по роботі сама нагорі в спальні, а чоловіки милися внизу один по одному,—та й тільки того.

Наприкінці першого місяця хлопець і дівчина так обжилися, що перестали навіть ніби помічати одне одного й спокійно ходили в самій білизні по кімнаті, навіть коли горіла свічка. Тепер Катерина вже не поспішала роздягатись і, як і колись, поки Етьєн ще в них не жив, помалу закручувала на потилиці свою густу косу, сидячи на краєчку ліжка, з піднесеними догори руками й зачоченою за коліна сорочкою, а він іноді навіть помагав їй—шукав на підлозі розгублені шпильки. Звичка вбивала сором, голе тіло не лякало їх більше; що ж, це цілком природня річ, вони нічого лихого не роблять,—не винні ж вони, що стільком людям доводилось купчитись у одній кімнаті. Але зненацька, зовсім несподівано, коли вони навіть про щось грішне й гадки не мали,—хвиля якогось неспокою, якоїсь тривоги набігала на них.

Іноді, багато вечорів підряд Етьєн зовсім не звертав уваги на бліде Катеринине тіло, не помічав його навіть, а потім раптом воно виступало перед ним таке біле-біле й близьке,—тоді він увесь здригався й одвертав голову, щоб не піддатися бажанню взяти його.

І бували вечори, що й її наче без видимої причини охоплювало якесь цнотливе хвилювання; вона уникала тоді Етьєна і вмить зникала під ковдрою, немов би він справді доторкнувся до неї рукою.

І от, загасивши свічку, лежачи в темряві, обоє розуміли, що довго не зможуть заснути, що вперто думатимуть одне про одного, хоч і як натомилися на роботі.

А потім цілий день сердилися одне на одного, і на душі було якесь недобре, непевне почуття; ні, ті спокійні вечори, коли вони лягали спати просто, по-товариському, були багато кращі.

Етьєн був задоволений цілком, якби тільки не Жанлен, що спав у ліжку, мов той гончак, і безперестанку товк його своїми худими ногами. Альзіра спала тихенько, ледве чутно, Ленора й Анрі прокидалися вранці так само ніжно обнявшись, як і клали їх звечора. Тишу повітого темрявою будинку порушував тільки рівномірний, ритмічний хропіт Маге та Магедихи, що нагадував віддих ковальського міха. Загалом сказати, Етьєн почував себе тут багато краще, ніж у Расенера: ліжко було не погане, простирадла міняли раз на місяць, юшка була смачніша, тільки м'ясо давали вряди-годи,—але всі ж їли те саме, і він не міг вимагати, щоб йому за сорок п'ять франків що-дня печенею з трусика годили. Ці сорок п'ять франків дуже допомагали сем'ї, і Магедиха якось крутилася, дарма, що завжди залишала якісь дрібні борги,—ніяк їх не можна було позбутися. Маге свого пожилця поважали й були йому дуже вдячні: білизну завжди випрано, полатано, гудзики попришивано, одержу вичищено й зашито,—одно слово, він почував дбайливий жіночий догляд.

На цей час розпорошені думки, що роєм гули дотепер в Етьєновій голові, потроху осіли; навкруг нього шумувало глухе незадоволення, і дух протесту буяв у ньому досі несвідомо. Ціла зграя незрозумілих питань непокоїла його: чому одні бідні, а другі багаті? Чому одні в ярмі у других і не мають надії скинути його з себе й стати на своє, належне їм місце?

Перший етап в Етьєновому розвитку було те, що він, нарешті, зрозумів, який він неук. З того часу його почав нишком гризти пекучий сором, приборканий біль. Так, він нічого, нічого не знає! Він не зважувався тепер заводити мову про ті речі, що від них йому скипала кров: про рівність усіх людей, про справедливий розподіл між ними всіх земних благ. Його охопила несамоविता жадоба знати, і він, як і всі темні люди,

накинувся на книжки жерцем без методу, без системи. Тепер Етьєн листувався вже акуратно з Плюшаром, що був багато освіченіший за нього і добре знався на соціялістичному рухові, передплатив собі багато книжок, але вони були незрозумілі, важкі і ще дужче збаламутили його; найбільше вразив його твір одного лікаря бельгійця «Шахтарська гігієна», де автор описував усі смертельні хвороби, що вкорочують життя вугляреві. Крім того, зачитувався він творами з політичної економії з сухими, незрозумілими термінами, брошурами анархістів, що від них йому спирало дух, та старими газетами,—їх він старанно беріг про всяк випадок, щоб потім, коли виникне якась суперечка з товаришами, мати проти них незаперечні доводи. Та й Суварін давав йому чимало книжок, а книжечка його про кооперативні спілки так уразила Етьєна, що той почав мріяти й цілий місяць мріяв про союз всесвітнього товарообміну, що знищить гроші й збудує нове суспільне життя на ґрунті загальної праці. Відколи почав він свідомо міркувати, почуття сорому за своє неуцтво відразу зникло, а натомість з'явилася якась гордість.

Перші місяці, Етьєн був перейнятий чарівним запахом неофіта, в його серці буяло шляхетне обурення проти гнобителів, гаряча надія, що незабаром настане час, коли пригноблені запанують. Хаотична ця хвиля нових думок не набула ще певної форми, певної системи. Практичні Расенерові вимоги перепліталися в Етьєновій голові з руїнницькими змаганнями Суваріна. З «Авантажу», де що-вечора гостро критикував він з обома товаришами вчинки Товариства, Етьєн виходив у якомусь півсні,—йому ввиджалося, що людство переродиться в своїй основі, але переродиться тихо, лагідно, без ніякого насильства, без жадної краплі крові, без жадної розбитої шибки... Як це станеться, він і сам не знав—це була темна, невиразна сторона в його мріях і він одганяв її від себе; хотів думати, що все зробиться саме собою,—бо голова йому йшла обертом, тільки намагався він нарисувати собі певний якийсь план, як це відродження здійсниться.

Етьєн був непослідовний, що до своїх поглядів, виявляв навіть непевну поміркованість спочатку і часто казав, що соціальне питання цілком треба відокремити від політики—він вичитав десь це речення й любив його вживати в розмовах з флегматичними, глевтякуватими вуглярами.—Йому здавалося, що ця думка найкраще відповідає їхній вдачі.

Тепер у Маге довго сиділи вечорами й лягали спати на якихось пів години пізніше. Етьєн заводив завжди свою улюблену розмову. В міру того, як духовно розвивався він далі, його дужче вражала розпуста й невибагливість шахтарів. Їх, людей, загнали мов той товар в тісну обору, і тут вони один в одного на голові сидять, сорочки перемінити не можна, щоб сусід не побачив твого голого задуга! А як це шкодить здоров'ю, як молодь гине, поганить одне одного, живучи тут, укупі, в цій тісноті, на цьому смітникові.

— Що ж,—відказував Маге.—Якби більше платили, то б і жилося краще. Та ба! А що правда, то не гріх, з цієї тісноти нікому добра немає—чоловіки завжди п'яні, як ніч, а дівки з приплодом—ото й усього!

І розмова точилася далі, кожен говорив своє слово, а лампа чаділа й отруювала повітря, вже просякле духом смаженої цибулі. Що й казати—життя не з медом, цілий день робиш, мов той сірий віл,—колись на таку роботу каторжних засуджували. Часто й головою накладаєш у тій шахті, а за все це яка дяка?—Навіть м'яса на вечерю не маєш. Правда, якось там перебиваєшся, але ж і того, й того не вистачає, і там дірка, і тут залапати треба—тільки-тільки не здихаєш з голоду, у боргах, як у реп'яхах, та ще всяк тебе й лає, наче ти крадеш той загорьований шматок хліба! А як діждеш неділі, то очі з утоми заплющуються, цілісінький день тільки те й робив би, що спав. Одна втіха—напитися та зробити жінці дитину, але ж від пива розбухає живіт, а діти потім на тебе начхають. Так, так,—життя не з медом.

Тоді й Магедиха встрявала в розмову.

— А найгірше те, що знаєш: так воно завжди буде, так воно й довіку не зміниться... Замолоду сподіваєшся,

що те щастя таки упаде колись з неба, чогось чекаєш... А дивишся, напосядуть на тебе злидні і ніколи вже з них не вилізеш... Ні на кого я зла не маю, а й мене часом жаль бере, як згадаю про ту кривду.

Всі замовкали; визволення не було звідки чекати, тісний був цей опруг, гнітюча безнадія! Тільки дід Бонемор—як сидів на той час у кімнаті—здивовано витріщав очі: за його часів, ніхто собі такими речами не морочив голови—люди народжувалися серед вугілля, длубали його через ціле життя й нічого більше не правили, а тепер, бач, як запаніли!

— Не так воно, не так, — бубонів він, — добрий кухоль пива все таки кухоль пива і за нього теж спасибі... Серед начальства, що правда, раз-у-раз якесь стерво нахопиться, та начальство однакове завжди буде. Ну, то й нема чого думати про ці дурниці! Тільки зайвий клопіт!

Тоді Етьєн розпалювався.—Як то! То робітник навіть і думати не має права? Ні, ні!.. Скоро все переміниться, бо робітник почав думати, міркувати! За часів старого шахтарі працювали, як бидло, добували мов та машина вугілля, ниділи увесь свій вік під землею, були глухі, сліпі, не чули й не бачили, що діється навколо. І багатіям було легко верховодити й разом накладати—легко було торгувати робітником—їсти його тіло, пити його кров: він про це навіть і гадки не мав. Але тепер не те: тепер шахтар прокидається під землею, проростає мов те зерно, і колись усі побачать, як виросте він, як виженеться високо вгору, серед голих полів. Так, з порости цієї виростуть люди, безліч людей, що повернуть на землю правду. Хіба революція не зробила всіх рівними? Аджеж усі подають тепер свої голоси, то невже робітник так таки й залишиться рабом у свого хазяїна тільки тому, що той йому платить? Об'єднані товариства з їх машинами гнітять усе й усіх, біднота не має сили боротися з ними, навіть так, як це було за старих часів, коли майстри кожного фаху об'єднувалися в цехи й могли хоч трохи себе боронити. Через те та з багатьох ще інших причин вся ця рахуба колись полетить к бісу! Це зробить освіта, знання! Досить глянути хоча б на

них самих! Діди не вміють навіть і прізвища свого підписати, батьки вже розписуються, а сини читають і пишуть не гірше за вчителів. Але ж зерно проростає, росте потроху, досягне самотужки на сонці й жнива будуть родючі. Тепер людина не прикована до одного місця на цілий свій вік, чого ж їй не зазіхнути на місце свого сусіди, чому б не помірятися кулаками, чому не спробувати перемогти?

Ці слова впливали на Маге, а все ж таки не був він певен, що справді так воно буде.

— Еге, не встигнеш ти й голови підвести, як тебе відразу звільнять, — казав він. — Старий каже правду. Така вже доля судилася шахтареві—по правді роби, по правді тобі й очі вилізуть, і ніхто й кістки тобі не кине, ніхто й не подякує.

Магедиха замислено зводила голову, мов прокидаючись.

— Якби ж то хоч тому, що розказують попи, була правда, що ті, хто бідують на цьому світі, багаті будуть на тому!

Але дзвінкий регіт покрив її слова, навіть діти знизали плечима. Вітром занесене безвір'я пустило вже своє коріння навіть тут; привидів, що блукають глибоко в шахті, всі нишком боялися, але глузували з порожнього неба.

— Еге, знаємо ми тих попів!—скрикнув Маге,—коли б вони самі в це вірили, то б менше їли та більше працювали, клопоталися б про хороше тепленьке місце там, нагорі... Ні, коли вже ти вмер, то вмер навіки.

Магедиха тільки важко зідхала.

— Ой, господи милосердний, господи милосердний! Руки їй безсило падали на коліна, і вона додавала стомлено й безнадійно:

— То цьому правда, то нам усім кінець.

Вони ззиралися. Дід Бонемор спльовував у хустку; Маге замислювався, і люлька в зубах гасла йому; Альзіра уважно слухала, сидячи між Анрі та Ленорою, що засинали, схиливши голівки на край столу. Але найбільше вражали Етьєнові слова Катерину. Обпершися на руку підборіддям, вона впивалась у нього своїми

великими ясним очима і слухала, слухала його, а він знову обурювався, палко проповідував свою нову віру й пророкував чарівне щасливе майбутнє свого соціалістичного раю. Навколо них усі лягали спати, присілок засинав, усе затихало—тільки здалеку долітав дитячий плач або лайка п'яного, що загуляв десь до пізнього вечора. Дзигарі цокали й цокали, а з посипаної піском кам'яної підлоги здіймалася вогкість, дарма, що в кімнаті стояла задуха.

— Ще що? Які дурниці!—палко казав Етьєн.—Навіщо вам той бог з його раєм—хіба ви й без нього не можете бути щасливі? Хіба ви не можете самі здобути собі щастя на землі?

Говорив він довго, захоплений. Раптом, крізь тісний опруг небозвода, в темне життя цих бідних людей вривалося пасмо світла. Довічні злидні, надмірна праця, нужденна доля отари, яку стрижуть, а потім ріжуть—увесь біль, всі жалі зникали враз, мов та тінь, що збігає перед гарячим променем сонця, і правда, сонцем осяяна правда, спускалася з неба на землю, як у чарівній казці. Якщо господь бог помер і його немає, то щастя дасть людям сама правда, бо вона принесе братерство й рівність. Колись народиться нове суспільство—так, як увісні буває—виросте величезне золотосяйне місто, і кожен громадянин годуватиметься там з своєї праці й житиме всіх радощів і втіх. Старий, трухлявий світ розвіється порохом, оновлене людство позбудеться колишніх своїх вад і стане в лави працівників; це буде один єдиний нарід і гасло його буде: кожному по заслuzі, а заслуга—діла його рук...

І ця мрія росла, зацвітала і що недосяжніша здавалася вона, то дужче вабила до себе.

Магедиха спочатку й слухати не хотіла—якийсь гаємний страх стискав їй серце. Ні, ні, все це занадто хороше, бо як надумаєшся, наговоришся, то власне своє життя з душі верне і здається, усіх би повбивала, щоб тільки діждати того щастя. Вона помічала, як спалахують чоловікові очі, бачила, що Етьєн переконує, хвилює його, й сама хвилювалася та кричала, не даючи йому говорити:

— Не слухай його, чоловіче! Ти сам чуєш, що він нам голову морочить... Хіба ж пани згодяться працювати так, як ми працюємо?

Проте Магедиха також піддавалася мимоволі на спокусу. На губи їй набігала усмішка, збуджена уява розкривала їй чарівний світ, ясну надію. Як хороше забути хоч на годину про своє сумне життя. Коли живеш, мов та скотина, похнюпивши голову в землю, то чому ж не вигадати якоїсь байки, чому не мати якогось затишного куточка, де б можна було хоч думкою багатіти й уявляти собі те, чого ніколи не матимеш? Найбільше захоплювала Магедиху ідея справедливості, і за неї вона завжди підтримувала Етьєна.

— Оце ви правду кажете!—кричала вона.—За правду я віддам себе на шматки порубати... Вірно! Вірно! Хіба ж не справедливо було б, щоб і ми трохи порозкошували?

Тоді й Маге смілішав і давав волю своїм думкам.

— Кат його батька зна,—я не багатий, але і я зараз оддав би сто су, щоб побачити це ще перед смертю... Ото полетить усе шкереберть—ге? Та чи ж скоро воно буде і як до цього візьмуться люди?

Тоді Етьєн починав пояснити. Старе суспільство гние, тріщить, воно продержиться ще що-найбільше кілька місяців—він заявляв це рішуче; але коли мова заходила про те, яким шляхом це станеться, він починав говорити трохи туманніше, плував різні думки з перечитаних книжок і не боявся вдаватися перед цими темними людьми в такі питання, яких і сам часто добре не розумів. Він наводив всілякі теорії, але всі вони були осяяні рожевим промінням і твердою вірою в легку перемогу, у братній поцілунок усієї людськості, що покладе край класовій незгоді; звичайно, серед панів та хазяїв можуть знайтися запеклі лиходії, яких доведеться на розум навести, але то пусте.

Маге наче б то розуміли його, погоджувалися, припускали можливість цього чарівного кінця з сліпою вірою неофітів, мов ті перші християни, що сподівалися народження нового бездоганного ладу на руїнах античного світу. Мала Альзіра схоплювала теж окремі слова і уявляла собі це щастя, як дуже теплий будинок, де

діти гратимуться і їстимуть досхочу. Катерина сиділа так само нерухомо, спершись на руки підборіддям, і не спускала очей з Етьєна, а коли він замовкав, то блідла й здригалася, наче від холоду. Нарешті Магедиха скидала оком на дзиґарі.

— Ой, лишенько! Початок десятої! Ка-зна-що! Та ж ми завтра й очей не продеремо.

І Маге підводились з-за столу незадоволені, прибиті. Їм здавалося, що були вони допіру багаті, і раптом ізнову упали в тванюку. Дід Бонемор лагодився на роботу й гримав, що від цих балачок юшка краще не смакуватиме, а інші, йдучи один за одним по сходах, раптом помічали, які вогкі стіни будинку, яке задушне, смердюче в ньому повітря.

Навкруги них усе спало важким сном, і Етьєн чув, як Катерина, загасивши свічку, довго ще неспокійно поверталася на ліжку і довго не могла заснути.

Часто в цих балачках брали участь також і сусіди. Левака найбільше захоплювала думка про поділ багатств, а обережний П'єрон поспішав додому спати, скоро товариші починали нападатися на Товариство.

Час-од-часу зазірав до батьків Захар—тільки політика йому швидко обридала,—він волів посидіти часинку в «Авантажі» й випити кухоль пива. Шаваль ставився до справи гостріше й вимагав крові. Він приходив тепер мало не що-вечора до Маге на годину: не показував, але глибоко в душі його гризли ревності й страх, що відіб'ють у нього Катерину. Ця дівчина йому вже трохи надокучила, але відколи в її кімнаті вселився чоловік, що спав поруч її ліжка і міг узяти її що-хвилини вночі, вона стала йому миліша, дорожча.

Де далі, Етьєн забирав більшого впливу і потроху збуджував бунтарський дух серед шахтарів. Це була глуха, але певна пропаганда, бо до того ще й увесь присілок поважав його що далі, то більше.

Обережна його хазяйка, Магедиха, що взагалі не вірила трохи людям, теж дуже поважала його: він був добрий пожилець, на строк платив їй гроші, не пив, у карти не грав і сидів завжди тихо, встромивши носа в книжку; вона вихваляла його сусідкам, казала, що він

освічений, розумний хлопець, а ті зловживали з того й без кінця просили писати їм листи до кого-небудь. З Етьєна став якийсь повірений, він писав і читав усім листи, давав поради навіть у найінтимніших семейних справах. Нарешті у вересні заклав він свою вимріяну касу взаємної допомоги, правда, дуже ще невеличку, бо до неї поки-що пристали тільки робітники Воре, але він сподівався об'єднати незабаром вуглярів усіх шахт, особливо, коли Товариство не заваджатиме йому провадити справу, як було це й досі. Етьєна обрали на секретаря спілки й призначили навіть йому невелику платню за його писання. Тепер він почував себе мало не багатим. Звичайно, семейному шахтареві було тяжко крутитися, але нежонатий, вільний хлопець, а до того ще не гультай, не п'яниця, міг навіть дещо з платні й заощадити.

З цього часу Етьєн почав перероджуватися. У нього знову прокинулося приспане досі повсякчасними злиднями інстинктивне бажання краще вдягатися, краще жити; він справив собі суконну пару, чорні тонкі черевики й став за проводиря. Це була така втіха, така невимовна насолода,—він був гордий з самого себе, упивався цими першими солодкими хвилинами популярності: він такий молодий, що вчора ще був звичайнісіньким робітником-попихачем, стоїть на чолі всіх, наказує, верховодить... І він гордо підносив голову, і мрія про близьку революцію, де відиграє він не аби-яку роллю, виринала перед ним у всій своїй величі. Лице його стало інше, якесь поважне, він навіть прислухався тепер з приємністю до своїх власних слів. Шанолюбство зросло в ньому, розпалювало його, і від поміркованих теорій він переходив до запальніших,—починав прагнути кипучої боротьби.

А тимчасом надходила пізня осінь. Жовтневі холоди вкрили іржавими плямами вбогі шахтарські садки. За зголілими кущами бузку хлопці не перекидали вже на низькі комірчини вивізниць; зосталася сама лише зимова городина—капуста, пририта білими перлинками заморозку, та прас. Рясні дощі знову обмивали червоні череп'яні дахи, і буйні його струмки стікали в діжки, під

ринвами. По шахтарських вогнищах жевріло негасиме вугілля й отруювало повітря в щільно затушкованих кімнатах. Почалися холоди, а з ними ще більші злидні.

Якось однієї мерзлої ночі, коли допіру вдарили перші жовтневі морози, Етьєн довго не міг заснути після палкої розмови внизу. Він бачив, як Катерина пірнула під ковдру, а потім загасила свічку. Вона теж, здається, хвилювалася—її знову поняла та дивна цнотлива соромливість; коли це почуття часом находило на неї, дівчина починала так хапливо й так незграбно роздягатися, що її голе тіло виступало ще дужче.

Темно було зовсім. Катерина лежала мов нежива, але Етьєн почував, що вона теж не спить, знав, що вона думає про нього так само, як і він про неї, і ніколи ще німий цей звязок, ця мовчазна розмова не хвилювала їх так, як того вечора.

Збігло кілька хвилин; вони обоє лежали тихенько, не ворухились і важко тільки, неспокійно дихали, дарма, що намагалися затаїти дух. Двічі він поривався встати й узяти її. Яке безглуздя! Страшенно так, нестримно так хотіти одне одного й ніколи не задовольнити себе! Діти сплять, вона сама так напружено його хоче, так чекає на нього, задихаючись; вона обів'є його міцно руками, мовчки, стиснувши зуби. Він знав це. Минула година. Він не пішов її взяти, вона не ворухнулася на ліжку,— боялася, що губи її покличуть самі його.

Що далі жили вони так попліч, то вище зростала між ними заслона з різних дивних почуттів: соромливості, якоїсь ворожнечі і разом з тим дуже чулої, хорошої приязни,—з різних дивних почуттів, що їх вони й самі не могли з'ясувати.

IV.

— Слухай но,—промовила Магедиха до свого чоловіка.—Тобі однаково до Монсу по гроші йти, то купи мені за одним заходом фунт кави та кіло цукру.

Маге латав черевика—щоб не платити чоботареві—й пробубонів, не відриваючись від роботи.

— Добре, куплю.

— Та знайди ще й до різника... Візьмеш у нього

шматочок телятини—добре? Ми вже так давно її не бачили, що й забули, яка вона на смак.

На цей раз він підвів голову.

— Ти, здається, думаєш, що мені дадуть сотні й тисячі? Ще б пак! Ці іроди завзялися тепер раз-у-раз припиняти роботу—я дістану тих грошей, як кіт наплавав.

Обоє замовкли.

Це було в суботу вранці наприкінці жовтня. Товариство оголосило, що й сьогодні в шахті не буде роботи, бо треба виплатити шахтарям платню за два тижні. А насправді було ось що: промислова криза загострювалася, а з нею зростала й паніка. Управа не хотіла збільшувати надто вже великого запасу вугілля й використовувало кожну нагоду, щоб час-од-часу припиняти роботу десяткох тисяч своїх робітників.

— Етьєн чекає на тебе в Расенера, — казала далі Магедиха.— Візьми його з собою, він хитріший за тебе й своїх робочих годин їм не подарує.

Маге хитнув головою.

— Та не забудь з ними й про батька поговорити. Лікар накладає з Управою... Адже правда, тату, лікар ка-зна-що верзе? Ви ж ще можете працювати?

Дід Бонемор ось уже десять день нездужав, казав— «довбешки залякли», не мав сили встати з ослона. Магедисі довелося повторити своє питання, тоді вже він почув і пробубонів:

— А, звичайно, працюватиму. Що ноги? Хай болять— хіба як ноги залякли, то чоловікові вже капут? Вони вигадують ці брехні, щоб не дати мені моїх сто вісімдесят франків пенсії!

Магедиха згадала про сорок су старого, яких вона вже може ніколи не побачить, і скрикнула з розпукою:

— Господи! Коли так і далі буде, то ми всі повмираємо!

— Мертвим не хочеться їсти,— промовив Маге.

Він забив останнього цвяшка й зібрався йти. Робітникам з присілку «Двохсот сорока» мали виплачувати двотижневу платню тільки перед четвертою годиною. Чоловіки не поспішали, одягалися й помалу один за

одним ішли до Монсу, а жінки бігли за ними слідком і кричали їм навздогін не баритися, а йти відразу додому. Деякі давали чоловікам різні доручення, щоб ті не загуляли часом по шинках.

У Расенера Етьєн почув свіжі новини. Турбували всіх чутки, що Товариство що-разу дужче лютує за кепське цямрування. Воно накладало на шахтарів такі штрафи, що конфлікт був, здається, неминучий. Всі проте знали, що цямрування тільки причіпка, і є глибші причини.

Саме коли Етьєн увійшов до трактиру, якийсь шахтар—він допіру повернувся з Монсу й допивав кухоль пива—розказував, що біля каси вивішено якусь об'яву, тільки він як слід не второпав, що там читали товариші. За ним увійшов другий, третій, і кожен оповідав по своєму, але видно було, що Товариство на край ступило.

— Ну, а що ти скажеш?—спитав Етьєн, підсідаючи до Суваріна; перед тим на столі, замість кухля пива, тільки пакуночок з тютюном лежав.

Машиніст не поспішав одповідати й поволі скручував собі цигарку.

— Скажу, що цього можна було сподіватися. Вони хочуть, щоб вам урвався терпець.

З усіх шахтарів Суварін лише був настільки розвинений, що міг уявити собі, як насправді стояла справа й спокійно почав з'ясовувати товаришам становище. Криза відбилася й на Товаристві і змушувала його зменшувати як-найбільше свої видатки, щоб не збанкрутувати. Звичайно, ощадливість ця окошиться на робітниках, і їм доведеться це все терпіти, а Товариство уриватиме кожне су з їхньої платні, використовуватиме кожну можливу нагоду. Останні два місяці вугілля лежить непорушно на шахті, усі фабрики навколо стоять, не працюють. Товариство не наважується припинити в себе роботу, бо боїться згубних наслідків перестою і шукає якогось середнього засобу, хоча б навіть страйку, що приборкав би трохи його вуглярів і примусив їх пристати на меншу платню. Та й каса взаємодопомоги очевидячки непокоїть Товариство, бо це майбутня велика погроза, а страйк швидко випорожнить її, поки вона ще не вбилася в силу.

Расенер підсів до Етьєна, і обоє слухали похмуро Суваріна. Тепер можна було говорити голосно: окрім них, у кімнаті була тільки пані Расенер,—вона сиділа як завжди за конторкою.

— Вигадки!—пробубонів Расенер.—Навіщо це все? Товариству страйк зовсім не потрібен та й робітникам також. Найкраще якось порозумітися.

Це була дуже обережна думка—Расенер завжди схилявся до обережної поведінки. Навіть і тепер, коли Етьєн здобув собі швидко так широку популярність серед шахтарів, Расенер доводив, що як хочеш мати все одразу, то не матимеш зрештою нічого. Гладкий, добродушний, розпухлий від пива Расенер заздрихав нишком Етьєнові, а до того ще й шахтарі з Воре зазирали тепер рідше до його трактира, менше випивали там і менше його слухали; отже колишній бунтар-робітник, звільнений за своє бунтарство, забував свою стару кривду й починав навіть часом заступатися за Товариство.

— То ти проти страйку?—скрикнула пані Расенер, з-за конторки.

І як чоловік відповів, що так, то вона обурено додала:

— Серця в тебе немає! Хай краще скажуть своє слово пани добродії.

Етьєн замислився й мовчки дивився на кухоль пива перед собою. Нарешті він підвів голову.

— Товариш каже цілком слушно, але коли нас примусять, ми повинні будемо оголосити цей страйк... Я допіру одержав про це листа від Плюшара; він пише мені багато справедливого. Плюшар теж не за страйк, бо страйк шкодить не лише хазяїнові, а й робітникові, і зрештою нічого не міняє. Але Плюшар вважає, що це вплине на наших хлопців, що тоді вони швидше пристануть до його організації... А ось і його лист.

Плюшара справді дуже турбувало те, що борезькі вуглярі з недовір'ям ставляться до Інтернаціоналу, і він сподівався, що коли між ними й Товариством повстане незгода й дійде до боротьби, то тоді вони всі пристануть до нього. Хоч як силкувався Етьєн, йому не пощастило притягти в члени й одного шахтаря. Багато рев-

ніше захоплювався він справами своєї каси, та й робітництво поставилося до неї теж далеко прихильніше.

Але Суварін казав правду: їхня каса була така вбога, що на довго її не вистарчить, і тоді страйкарі неминуче вдадуться до міжнародньої спілки робітників з проханням, щоб їхні брати всіх націй і всіх країн допомогли їм.

— Скільки грошей є у вас в касі?—спитав Расенер.

— Ледве-ледве три тисячі франків,—відповів Етьєн.— Ви, мабуть, чули, мене покликали позавчора до Дирекції. Поводилися зо мною дуже чемно, запевняли, що не хочуть перешкоджати робітництву мати свій власний фонд взаємної допомоги, але я зрозумів, чого їм треба! Вони хочуть наглядати, контролювати нас... Так, чи так, а доведеться все одно поборотися,—каси вони нам не подарують.

Расенер почав ходити по кімнаті, байдуже посвистуючи. Три тисячі франків! З цими грішми далеко не зайдеш. Навіть на хліб на шість день усім не вистарчить,—ну, а як покладати надію на сторонню допомогу, на якихось людей, що живуть в Англії, то простіше буде відразу скласти руки й проковтнути власного язика. Ні, цей страйк ні до чого, просто ка-зна-що!

Уперше за весь час ці двоє людей, що однаково палко ненавиділи капітал і кінець-кінцем завжди приходили до згоди, наговорили одне одному багато гострих слів.

— Ну, а твоя думка яка?—спитав Етьєн Суваріна.

І, як завжди в таких випадках, той з презирством відповів:

— Страйк? Дурниця!

Стало тихо. Всі були незадоволені. Суварін додав:

— А проте, я не заперечую, коли вам цього так хочеться: страйк підточує добробут одних, вбиває других і потроху розчищає шлях... Тільки якби йти цим шляхом, то довелось б чекати тисячі років, поки світ оновиться. Краще висадити спершу в повітря цю каторгу, де ви конаєте!

І своєю тонкою рукою, Суварін показав на Воре,—через розчинені двері видно було його нагромаджені будівлі.

Раптом сталася несподівана драматична подія: «Польща»—товста, хатня самичка—наважилася була визирнути на вулицю і тепер прожогом влетіла в кімнату, тікаючи від хлопчиків, що кидали на неї камінням. На смерть перелякане звірятко кинулося з прищуленими вушками просто до Суваріна, притиснулося йому до ніг і почало шкрябатися, тертись і жалісно благати, щоб він узяв його на коліна. Суварін підняв звірятко, затулив його обома руками й незабаром замислився, наче задрімав; це находило на нього завжди, скоро починав він гладити теплу, м'якеньку шерстку звіряткові.

Через хвилину до кімнати зайшов Маге. Він ні за що не хотів випити, хоч як його припрошувала пані Расенер: пиво своє вона так гостинно пропонувала своїм відвідувачам, ніби не брала за нього грошей. Етьєн підвівся і разом з Маге пішов до Монсу.

Двічі на місяць, коли в конторі Товариства видавали платню, в Монсу було як на свята. З усіх присілок плавом пливли сюди шахтарі. Каса була дуже невеличка, і тому робітники не хотіли заходити до хати й товпилися гуртками посеред вулиці, на пішоходах, заступаючи людям дорогу. Крамарі використовували таку добру нагоду й розставляли свої пересувні ятки з різними товарами від посуду аж до м'яса. Але найкраще торгували трактири та кав'ярні; шахтарі дожидали там своєї черги до каси, щоб не так нудно тягнувся час, а поклавши двохтижневу платню до кишені, знову поверталися туди,—її покропити. Обережніші робітники кінчали на цьому, а гонивітри пропивали решту грошей у «Вулкані».

Йдучи повз схвильовані гуртки шахтарів, Маге з Етьєном відразу відчули якесь глухе обурення й розпуку. Нігде не видно було веселого того недбальства, з яким шахтар пропиває по шинках свій заробіток. Обличчя були похмурі, кулаки стиснені, сердиті слова зривалися й перебігали з вуст до вуст.

— Так цьому правда? Таки зробили вони це паскудство?—спитав Маге в Шавалю, що здивався йому перед кав'ярнею «Пікет».

Шаваль тільки злісно щось пробубонів і кинув скося на них оком. Після нових торгів він перейшов до іншої артілі, не хотів працювати з Етьеном: його гризла нишком заздрість до цього «вихватка-приблуди», що забрав собі в голову всіма крутити і що йому, як він казав, цілий присілок чоботи лиже; гризли Шавалю ще й ревності: тепер, ведучи Катерину до Рекійяру, або за насип, він що-разу грубо картав і лаяв її за те, що вона буцім то спить з пожильцем її матери, шалів з дикої жаги, а потім раптом починав душити її своїми пестошами.

Маге звернувся до нього ще раз.

— Що, наша черга надійшла?

Не озираючись, Шаваль тільки головою хитнув, і Маге з Етьеном пішли до контори.

Каса була в невеличкій, довгій кімнаті, переділеній посередині перегородкою з ґратами. На лавках під стіною сиділо кілька шахтарів, а перед віконцем каси з кашкетом у руках стояв ще один шахтар: касир разом з другим якимсь службовцем виплачував йому гроші. Ліворуч над лавкою, на сірій закурений стіні висіла ще зовсім свіжа жовта об'ява; перед цією об'явою з самого вже рання попереходили по черзі всі шахтарі. Вони зазирали до контори по-двоє, по-трое, ставали як укопані перед цим жовтим папірцем і виходили мовчки, прибиті, не промовивши й слова—тільки плечі їм безсило здригалися і руки безсило звисали, ніби їм перебили похребетину.

Перед об'явою якраз стояло двоє вуглярів,—один молодий з чотирикутньою, як у вола, головою, другий старий, худий, з отупілим обличчям,—видно було, що він уже на дитячий розум зійшов.

Очевидно, вони були неписьменні, бо молодий з великим зусиллям ворушив губами й мимрив щось невиразне, а старий мовчки, безтямно лише дивився на об'яву. Багато вуглярів так само не розуміли, що там написано і заходили сюди тільки, щоб поглянути на неї.

— Ану, прочитай но нам усім,—попрохав Етьєна Маге, що теж був не дуже письменний.

І Етьєн почав читати. Це була відозва Товариства до вуглярів усіх шахт. Товариство повідомляло, що як справа з цямруванням стоїть так кепсько й ніякі штрафи й перестороги не помагають, то воно вирішило завести нову систему платні. Відтепер за цямрування платитимуть окремо від кубічного метра використаних брусів, але звичайно з тим, що робота буде совісна й відповідатиме нормі. Відповідно до того, плату від вагонетки буде знижено з 50 сантиметрів до 40, залежно від якості вугляної породи та від того, як далеко буде місце роботи від колодязя. Далі йшло якесь досить запутане обчислення, що мало довести, ніби ці десять сантиметрів цілком покриває плата за цямрування. Наприкінці Товариство запевняло, що воно хоче дати змогу шахтарям самим переконатися, що нова ця система їм вигідна, і тому заводить її тільки 1-го грудня.

— А чи не можна там трохи тихше читати!—гукнув касир,—власного голосу не чути.

Етьєн не звернув на нього ніякісінької уваги й дочитав до кінця. Голос йому тремтів. Він скінчив, а всі так само вперто дивилися на об'яву й не могли відвести від неї очей. Старий шахтар і молодий ніби чекали ще чогось, а потім вийшли—прибиті, розчавлені.

— Прокляті!—пробубонів Маге й сів на лаву; Етьєн сів біля нього. Похиливши голови почали вони рахувати, а тимчасом перед жовтою об'явою повз них безупину йшли-йшли гуртки людей.—Що ж це таке? то їх на глузи беруть! Цямруванням вони ні в світі не вироблять цих десятьох сантиметрів! Добре, коли пощастить заробити на цямруванні вісім,—отже Товариство краде в них по два сантими на вагонетці, а скільки зайвого часу піде на ту «совісну» роботу, годі й казати. Так ось чого треба начальству! Хіба ж це не те саме зменшення платні? Так йому, виходить, заманулося заощаджувати на шахтарських кишнях!

— Прокляті! Прокляті!—пробубонів знову Маге, підводячи голову.—Якщо ми на це пристанемо, то ми тоді справді підніжки якісь.

Перед віконцем каси якраз нікого не було, і він підійшов по гроші. Щоб скоріше було, видавали

платню старшому в артілі, а той розподіляв її поміж товаришами.

— Маге з підручними,—сказав касирів помічник.— Зложище Філоньєр, галерія число сім.

Він почав шукати в списках, що їх складали на підставі шахтарських розрахункових книжечок, де наглядчі записували що-дня, скільки вагонеток набила кожна окрема артіль.

— Маге з товаришами, зложище Філоньєр, галерія число сім,—удруге сказав службовець.—Сто тридцять п'ять франків.

Касир поклав гроші.

— Вибачайте, добродію,—прожебонів, збитий з пантелику, Маге,—тут якась помилка.

Він дивився на мізерну купку грошей і не мав сили її взяти. Наче морозом його обсипало, і холод стиснув серце. Маге знав і сам, що на цей раз припаде менше, ніж звичайно, та тільки ж не так уже мало,—або може він не вірно порахував? Коли він віддасть належне Захарові, Етьєнові та третьому помічникові, що працював з ним тепер замість Шаваля,—то на їхню сем'ю—на батька, Катерину, Жанлена й на нього самого лишиться, тільки но п'ятдесят франків.

— Ніякої помилки немає,—відповів службовець.—Треба викреслити дві неділі й чотири прогульні дні, отже маєте тільки но дев'ять робочих днів.

Маге сам собі рахував тихенько: за дев'ять днів він сам виробляє приблизно тридцять франків, Катерина—вісімнадцять, Жанлен—дев'ять. На цей раз батько був три дні на роботі, але ж то дарма; все таки—коли додати до цього дев'яносто франків Захара та тих двох, то як не крути, а повинно вийти більше.

— А штрафи,—ви про них не забувайте,—нагадав службовець.—Двадцять франків штрафу за недбайливе цямрування.

Маге хитнув з одчаєм рукою. Двадцять франків штрафу, чотири прогульні дні! Тоді справді пораховано вірно. А бували ж такі часи,—коли ще батько міг працювати й Захар жив з ними,—що він приносив жінці по сто п'ятдесят франків!

— Візьмете ви, нарешті, свої гроші, чи ні!—скрикнув роздратований касир. — Не затримуйте інших... Коли не хочете брати, то скажіть.

Маге згріб слухняно великою тремтячою рукою купку грошей і повернувся, щоб іти, але службовець затримав його.

— Пождіть! У мене записано тут ваше прізвище... Ви Маге, Тусен Маге,—так? Пан головний секретар хотів вас бачити. Зайдіть, у нього тепер нікого немає.

За хвилину Маге був уже в розкішній кімнаті з меблями з старого червоного дерева, вкритими боло-тяно-зеленим рипсом. Оторопілий, приголомшений слухав він із п'ять хвилин, що говорив йому головний секретар, високий, блідий пан, з-за свого великого стола, заваленого купою паперів. У Маге в ухах шуміло, гуло, і він ніяк не міг второпати, що той говорить. Тільки й зрозумів він, що мова йде про його старого батька, і що того відставляють від роботи з пенсією сто п'ятдесят франків. Потім Маге здалося, ніби секретар заговорив суворіше. Тепер він почав говорити шахтареві, що той політику на шахті заводить, натякнув йому на Етьєна й на касу взаємодопомоги; наприкінці секретар порадив Маге не поганити свого ймення цими дурницями, адже він давній робітник, один з найкращих робітників у Воре. Маге намагався щось сказати, заперечити, але не міг. Він тільки нескладно щось мимрив та тремтячими пальцями мняв свого кашкета.

— Так, так, звичайно, пане секретарю... Запевняю пана секретаря...—пробубонів він нарешті й вийшов з кімнати.

Але надворі, побачивши Етьєна, що чекав на нього, він дав волю своєму гніву.

— Дурень, дурень, тюхтій! Чом я йому нічого не відповів!.. Останній шматок хліба з рота видирають та ще й дурниці плетуть. Вони на тебе сердяться, він мені казав, що по всьому присілку зараза тепер пішла... А що робити в бісового батька! Гнути спину та ще й дякувати. А проте він каже правду,—це найбезпечніше.

Маге замовк: у ньому боролися гнів і страх. Етьєн

похмуро замислився. Вони знову пройшли повз шахтарів, що заступили шлях.

Обурення зростало: то був гнів важкої, понурої маси мовчазного люду без палких викриків, без свавільних рухів—страшний глухий гуркіт далекої бурі.

Дехто вже встиг вирахувати, скільки Товариство заробить на цямруванні; звістка про цих два сантими встигла вже облетіти весь натовп і страшенно обурювала найсумирніших навіть. Але найдужче гнівило голодних людей жахливе це знуцання з штрафами та з прогульними днями,—уже й так нема чого їсти, а що ж буде, коли ще уриватимуть останні їхні су? По трактирах закипали гарячі розмови; тут нарікали не криючись, а горлянки так пересихали з гніву, що увесь мізерний той заробіток лишався в кишенях шинкарів.

Йдучи додому, Маге з Етьеном не перемовилися й словом.

Магедисі—вона сиділа в хаті сама з дітьми—відразу впало в око, що чоловік вернувся з порожніми руками.

— Добра мені робота!—скрикнула вона.—А де ж мої кава, цукор та м'ясо! Від кавалка телятини, здається, не зубожів би!

Маге нічого не відповів: йому спирало дух і він не міг говорити. Раптом загрубіле обличчя старого шахтаря, що вік свій провів під землею, болісно скривилося, і гарячі сльози вирвалися з очей і покотилися ливним дощем по щоках. Він шпурнув на стіл п'ятдесят франків, припав до стільця головою й заплакав, як дитина.

— Бери, оце все, що я тобі приніс!.. Ось бачиш, скільки ми всі гуртом заробили!

Магедиха глянула на Етьєна: той мовчав, приголомшений. Тоді й вона заголосила. Хіба ж можуть півмісяця прожити дев'ятеро людей на п'ятдесят франків? Захар відцурався від них, старий не може на ноги звестись: та це ж видима смерть! Кинулась до матери й Альзіра й обвила рученятами її за шию: материні сльози болюче вразили дівчину. Естелла заверещала на одчай душі, Анрі з Ленорою й собі заголосили.

Крик голоду знявся над усім присілком. Чоловіки

верталися додому, і скрізь, у кожній хаті, у кожній сем'ї плакалися люди на злиденну платню. Розчинялися двері, жінки вибігали на вулицю, голосили й нарікали—ніби їхнім скаргам, їхньому жалю тісно було серед вузьких стін. Мрячів дощик, але вони його не помічали—вони гукали одна до одної і простягали руки, показуючи, скільки чоловіки принесли додому.

— Гляньте! Ось скільки ці іродові душі дали моєму, чи ж не глум!

— А подивіться но, скільки мені мій приніс—на самий хліб не вистарчить!

— А мені? А мені! Порахуйте но! Доведеться сорочки з себе продавати.

Магедиха теж вийшла на вулицю. Левачиха кричала найдужче серед цілого гурту жінок—її п'яниця непросипний ще й досі додому не повернувся, і вона знала, що свою пайку—малу чи велику—він однаково у «Вулкані» проп'є.

Філомена виглядала Маге, щоб узяти в нього гроші,—боялася, щоб вони Захарові до рук не дісталися. Тільки П'єрониха була досить спокійна—її підлиза завжди так якимось робив, що у розрахунковій його книжці бувало записано більше робочих годин, ніж у товаришів.

Худа, рівна, як палка, Чаплія лютувала за це на свого зятя й палко обстоювала покривджених.

— Ви тільки подумайте,—кричала вона, погрожуючи кощавим своїм кулаком на Монсу,—сьогодні вранці я сама на власні очі бачила їхню куховарку в кареті (Чаплія не назвала прізвища Ганебо).—...Еге, еге, куховарка в кареті, та ще й парою коней! До Марш'єна, мабуть, по рибу поперлась.

На вулиці зчинився ще дужчий галас, посипалися ще гостріші нарікання. Куховарка ця в білому фартушку, що їхала в панській кареті до сусіднього містечка, обурила всіх до краю. Робітники з голоду пухнуть, а пани рибку їдять! Але ж не завжди вони тую рибку їстимуть: буде колись і в бідного на вулиці свято! Ідеї, що їх посіяв Етьєн, пустили вже коріння,—набирали сили й зростали разом з цим гнівним криком.

Шахтарі горіли бажанням,—швидше, швидше хай прийде обіцяний золотий вік, швидше хай дадуть їм їхню пайку обіцяного щастя, хай швидше дадуть їм вирватись з цих злиднів, з тісних, мов могила, лабетів. Кривда занадто вже велика, і вони таки самі здобудуть те, що належить їм по правді, якщо в них останній шматок хліба з рота видирають. А надто хвилювалися жінки,—вони були раді стати ту ж мить до бою, щоб здобути злotosяйне це місто, що не знатиме більше невилазних злиднів і горя.

Смеркалося. Майже зовсім стемніло, дощ капотів безупину, як з відра; не почувуючи над собою матеріної руки, діти пустували, кричали, а жінки так само плакали з одчаю, і плач їх розлягався стогоном по всьому присілку.

Увечері в «Авантажі» вирішили, що страйк неминучий. Расенер нічого вже не заперечував, Суварін пристав на це, як на перший рішучий крок, а Етьєн зробив короткий висновок: «коли Товариство домагається страйку, то воно його матиме».

V.

Минув тиждень. Робота на шахті йшла, але настрої був якийсь непевний. Робітники ходили мовчазні, похмурі. Чекали неминучого конфлікту.

У Маге було вже зовсім скрутно—просто не знали, як і доживуть цих два тижні до другої платні. Спокійна, завжди розсудлива Магедиха починала навіть сердитися, а тут ще й з дітьми клопіт! З великого розуму Катерина не вернулася одного разу додому ночувати, а вранці ледве припленталась і така стомлена й розбита, що не мала сили піти на роботу; плачучи, виправдувалася вона, що Шаваль не пустив її силою й загрожував набити, як вона посміє втекти. Він аж казився з ревнощів; кричав, що не пустить її спати з Етьєном, як до цього її ніби примушують батьки. Магедиха розлютувалася й, заборонивши дівчині бачитися з цим нахабою, почала кричати, що піде до Монсу й наплює йому межі очі... Та робочий день пропав, а

до того й сама Катерина не хотіла міняти свого кавалера на іншого, як той уже в неї завівся.

Через два дні трапилася знову біда. Жанлен, замість працювати як завжди на шахті, нишком дременув з роботи й прошвендяв цілісінький понеділок і вівторок разом з Лідкою та Бебером по Вандамському лісі, по сусідніх болотах та полях. Невідомо було, на які паскудства підбивав він їх, невідомо було, що там робили й чим живилися ці скороспілі, зіпсовані діти. Магедиха добре відшмагала свого сінка серед вулиці, на очах у всієї оторопілої шахтарської малечі. Чи то ж видано, чи то ж чувано? І таке паскудство зробила її рідна дитина, що на неї від самої колиски батьки стільки грошей витратили,—хіба ж не повинна вона їм тепер за це відробляти! Мати лементувала, і в цьому лементі чутно було відгук сумної її молодости, відгук віковичніх непросвітніх злиднів, де на кожне народжене немовлятко дивилися, як на майбутню робочу силу.

Другого дня, коли чоловіки й дівчина зібралися йти на роботу, Магедиха підвелася на ліжку й суворо сказала Жанленові:

— Тільки но мені ще раз дременеш, чортове насіння, я тобі з твого заду геть усю шкуру злуплю.

На новому місці робота йшла дуже кепсько. Ця частина зложища Філоньер була дуже тонка. Вибивати вугілля доводилося в таких вузьких розколинах, стіни й стеля обступали вибійника так щільно, що не можна було й кайлом ударити, щоб не обдерти ліктя.

Ґрунт був дуже вогкий і що далі, то гірший; можна було що-хвилини чекати, що ось з якоїсь щілини вирветься бурхливий потік, розміє землю й затопить людей.

Напередодні ще Етьєн якось загнав з усієї сили глибоко в стіну своє кайло, а коли витяг, то в вічі йому вдарив цілий струмень води; правда, на цьому поки-що й скінчилося, тільки в розколинах стало ще важче дихати, стало ще мокріше й гірше. Етьєн і гадки не мав, що може статися нещастя—він звик до шахти, як і товариші, й просто перестав думати про небезпеку. Всі вони день-у-день дихали отруйним газом, не почувуючи

навіть, як важніють їхні повіки, а очі, мов павутинням затуляє. Часом, коли полум'я лямпочок починало аж надто бліднути й синіти, хтось раптом згадував про газ, припадав вухом до стіни й слухав: газ тихо булькав і з легким свистом виривався з розколин. Але страшніші за газ були завали: справа з цямруванням не посунулася, галерії цямрували так само недбало, прихватком, і розмита водою земля осідала що-разу нижче.

Маге аж тричі брався до цямрування. Було вже пів на третю—наближався кінець роботи. Лежучи боком, у своїй розколині, Етьєн відбивав останню брилу, коли раптом стіни здригнулись—десь здалеку немов ударив грім.

— Що це?—скрикнув Етьєн і кинув кайло, напружено прислухаючись: йому здалось, що вся галерія завалилася в нього за спиною.

Але Маге вже виліз із своєї розколинки й тільки крикнув:

— Завал! Швидше, швидше!

Один поперед одним кинулися шахтарі вниз, охоплені одним почуттям: братньою тривогою за товаришів. Після далекого гуркоту все замовкло, і тепер вони неслися серед мертвої тиші один за одним удовж темних галерій, перегнувшись мало не вдвоє, мало не торкаючись руками землі, і тільки вогники їхніх лямпочок миготіли й стрибали в темряві. Біжучи, кидали уривчасто слова, уривчасто відповідали:—Де воно? нагорі? в галерії?—Ні, чути було зісподу. Чи не в штреку?

Коло «димаря» зчинився страшенний тиск: всі кинулися одне на одного разом, униз, в чорну, вузьку дірку сторчового коридору—ніхто й не думав про себе, про те, що можна подряпатись, забитися.

Того дня Жанлен, якому ще й досі від учорашнього прочухана шкура свербіла, не втік з роботи; він біг, як звичайно, босоніж за валкою й зачиняв провітрювальні двері, а час-од-часу, коли був певен, що не здибає наглядача, вилазив на останню вагонетку спочити, хоч це й було суворо заборонено, бо так можна було заснути. Але найдужче любив Жанлен налякати Бебера; коли їхня валка часом зупинялася, щоб дати проїхати

зустрічній, він нишком, без лямпочки, підкрадався до товариша, що правив конем, і щипав його до крові. Цей хворобливо-скороспілий, вухастий хлопчисько з жовтим волоссям, з гострою худою мордочкою, на якій блимали в темряві малесенькі зеленкуваті оченята, скидався на зле мавпеня своїми гидкими витівками та жартами, а своїм розвиненим, темним інстинктом, спритністю та тямливістю нагадував якогось виродка, що повертався до свого первісного звірячого походження. О дванадцятій годині старий Мук запряг Батай,—тепер була його черга везти валку. Коняка нараз стала, як укопана, важко дихаючи, і Жанлен—він підліз на цей час до першої вагонетки—спитав здивовано Бебера:

— Який гедзь укусив це старе олудало? Я ще собі ноги через неї поламаю,—чого вона так раптом спинилась?

Бебер нічого не відповів і потягнув міцніше віжки; коняка ще здалеку нюхом почула Тромпет і радісно кинулася була наперед: вона щиро полюбила свою нову товаришку з того самого першого дня, коли та опинилася на дні шахти. Це було ніби якесь лагідне співчуття старого філософа, що бодай трохи хоче допомогти своєму молодому другові, хоче навчити його своєї покірливості та терпіння, бо Тромпет ще й досі не обжилася на новому місці; валку свою тягнула понуро, неохоче, похнюпившись; її сліпила ця повсякчасна ніч, вона сумувала за сонцем. І, зустрічаючись з нею, Батай що-разу витягала шию, сопіла і лащила її своєю теплою мокрою мордою, наче підбадьоруючи.

— Ото кляті! Знову лижуться,—вилаявся Бебер, а коли Тромпет уже пройшла, додав:

— А наша стара Батай хитромудра! Вона дурно не стане, а як стала, то значить щось їй дорогу заступило—каменюка чи яма якась. Ач, яка обережна—закривіти боїться... Не знаю, що воно там таке, дивись, стала біля дверей, штовхає їх головою й не хоче йти. Ти сам, часом, нічого не помітив?

— Нічого, тільки води аж по коліна.

Валка рушила. За другим разом Батай, відчинивши головою провітрювальні двері, знову зупинилася, як

укопана, на цьому самому місці, затремтіла, заіржала, а потім швиденько проскочила вперед. Жанлен трохи відстав, зачиняючи двері, й нахилився з лямпочкою в руці: під ногами в нього було тільки страшенне болото; але, присвітивши вгорі, він побачив, що дерев'яні підпори геть похилились: підземне джерело зовсім розмило склепіння. На цю хвилину надійшов вибійник, прозваний Шіко; він поспішав з роботи додому, бо жінка його в пологах лежала. Шіко теж став і глянув на цямриння. Жанлен метнувся вже за валкою, коли раптом щось хряснуло, загуло, і темна маса землі накрила обох. І враз усе затихло. Густа курява знялася по всьому штреку. Задихаючись, не бачучи нічого за цією чорною заслоною, десятки темних людських постатей що-духу бігли сюди, звідусіль, з найдальших галерій, з найглибших своїх кротовин, і тільки тьмяні вогники з ламп стрибали в темряві. Добігши нарешті до місця катастрофи, передущі стали гукати на товаришів. По той бік земляного валу, що перегородив штрек на дві половини, зібрався другий гурт шахтарів, що прибігли з найглибших галерій. Склепіння завалилося на кільканадцять метрів; це була не така вже страшна річ, але коли з-під чорної товщі почулось передсмертельне харчання, всім болісно стиснулося серце. Бебер скочив з вагонетки й кинувся назад:

— Там, там Жанлен!

Маге з Етьєном та Захаром допіру спустилися з «димаря»; батько почув цей крик, і з грудей його з гнівом, з одчаєм вирвався тільки прокльон.

Катерина, Лідка та Мукета, що теж прибігли на гвалт, з жаху заголосили. Їх намагалися заспокоїти, але вони мов подуріли й за кожним новим стогоном з-під землі ще дужче ридали.

Страшне було це безладдя, страшний несусвітній морок.

Притьмом прибіг Рішом; він був страшенно схвилюваний, бо, як на гріх, ані Негреля, ані Дансара в шахті не було. Припавши вухом до землі, він довго слухав і нарешті сказав, що це не дитина хрипить. Там був

напевно ще хтось дорослий. Маге вже разів з двадцять кликав Жанлена, але ні стогону, ні віддиху... Хлопчика напевно розчавило.

З-під землі виривалося те саме одноманітне, передсмертельне хрипіння. Люди благали пораненого озватися, назвати своє ім'я, але тільки хрипкий стогін відповідав їм.

— Швидше!—підганяв шахтарів Рішом, що встиг уже зорганізувати допомогу.—Копайте швидше,—наговоритися потім!

По обидва боки завалу шпарко заворушилися заступи та лопатки. Шаваль мовчки копав попліч з Маге та з Етьєном. Захар керував вивозом розкопаної землі. Час був іти додому їсти юшку, але ніхто про те й не думав, поки товариші були в небезпеці. Нарешті згадали, що в присілку міг статись переполох, що ніхто досі не вертається з шахти, й вирішили послати жінок; але ні Лідка, ні Мукета, ні Катерина не хотіли йти: вони мов прикипіли до землі, вони мусіли знати, бачити, допомогти. Тоді вже Левак згодився піти додому заспокоїти сусідів, що нічого страшного немає, а просто земля трохи завалилась і довелося довше працювати. Було вже близько четвертої: за одну годину шахтарі зробили стільки, як за цілий день; вони розкопали вже половину заваленої землі, але згори знову натрусило чимало. Маге копав так уперто й завзято, що коли хтось із товаришів хотів його хоч на хвилину замінити, він лише мовчки махав рукою, і було щось страшне в цьому рухові.

— Обережно!—застеріг Рішом.—Уже близько! Глядіть, не добийте їх!

Справді, хрип лунав тепер голосніше, він увесь час показував шахтарям, де копати, а тепер линув з-під самих їхніх лопат. Зненацька він урвався. Вуглярі мовчки переглянулися. З німих сутінів на них дихнуло холодом смерти. Спітнілі, з напруженими до болю м'ясами, люди копали й копали безупину. Раптом з-під землі виткнулася нога... Землю почали розгрібати тоді руками й незабаром одкопали все тіло. Голова була ціла, лямпи нахилилися над нею, і вмить ім'я Шіко

облетіло юрбу шахтарів. Він був ще зовсім теплий,— каменюка переломила йому похребетину.

— Накрийте чим-небудь і покладіть на вагонетку. А тепер до малого... швидше!

Маге в-останнє загнав у землю заступа й докопався. Шахтарі, що розривали землю з другого краю, скрикнули крізь пробиту дірку, що Жанлена знайдено. Хлопця витягли непритомного, але ще живого. Батько сам поніс його на руках, і тільки кляв когось крізь зціплені зуби. Катерина й інші жінки знову заплакали, заголосили.

Жалібний похід незабаром рушив. Бебер пригнав Батай з двома вагонетками: у першу сів Етьєн з трупом Шіко, у другу—Маге з непритомним Жанленом на руках. З провітрювальних дверей здерли шматок матері і прикрили ним пораненого. Рушили повагом; попереду блимали дві червоні лампи на вагонетках, а позаду одна за одною тяглися кілька десятків темних постатей.

Тепер тільки почули люди, як вони натомилися. Важко й понуро, мов пририта пошестю череда, волочили вони ноги по слизькій грязюці.

До колодязя їхали з пів години, але й кінця не видно ще було жалібному цьому походові під землею, що потопає ген-ген у чорній далині, зливаючись з покрученими й перехрещеними низькими галеріями.

Рішом пішов попереду до вантажної і наказав звільнити одну кліть. П'єрон умить загнав у неї обидві вагонетки. В одній з пораненим своїм хлопчиком на колінях зостався Маге, а в другій—Етьєн, що ввесь час не випускав із рук тіла Шіко, щоб воно не впало. По інших відділах розмістилося ще кільканадцять шахтарів, і кліть звилася. Холодні цівки води хлюпали згори, і люди нетепляче задирали голови, щоб швидше побачити денне світло. За дві хвилини вони були вже на горі.

На щастя, посланий по лікаря Вандергагена хлопчик застав його вдома й привів до шахти. Жанлена й небіжчика віднесли до кімнати наглядачів, де цілий рік не вгаваючи горів вогонь у печі. Дві відрі з гарячою

водою,—її завжди гріли, щоб наглядачам було чим ноги по роботі полоскати,—зняли з вогню; на підлогу поклали два матраци, а на них—дитину й чоловіка. До кімнати ввійшли тільки но Маге з Етьеном, але за дверима зібрався цілий гурт жінок, чоловіків та дітей; вони тихо, пошепки перемовлялися.

Лікар глянув на Шіко й пробубонів:

— Цьому каюк,—можна обмивати.

Двоє наглядачів роздягли й обмили губкою чорне тіло, з якого не зійшов ще липкий піт, змішаний з вугляним порохом—останній слід роботи.

— Голова ціла,—казав далі лікар, схилившись навколюшках над Жанленом.—Груди теж. Ага! Зачепило ноги.

Маге сам роздягнув свого сина й обережно, краще як нянька, скинув з нього каптурця, курточку, штанці й сорочку. З-під одєжини показалося щупле, худеньке тіло, вкрите плямами чорного пилу й жовтої глини, а крізь них пробивалася темними жилками, мов на марморі, кров. Здавалось, що це якась здоровезна комаха, а не людина. Під шаром бруду не видно було ран, довелося й хлопчика з голови аж до п'ят обмити. З-під губки виступало поволі його голе тільце, таке бліде й прозоре, що аж кістки світились; обмите, воно здалося ще менше. Тоскно було дивитись на цього звироднілого нащадка цілого покоління злидарів, на цей нікчемний шматочок м'яса, що мучився й страждав, розчавлений тяжкою землею.

Жанлен прийшов до пам'яті й тихо застогнав. Маге стояв у нього в ногах, безсило спустивши руки, й мовчки дивився на сина: з очей йому котилися гарячі сльози.

— Так це ти його батько?—спитав лікар Вандергаген, підводячи голову.—Не плач,—адже сам бачиш, що живий... Краще допоможи мені.

На білій шкурі хлопчика позначилися дві великі червоні смуги. Лікар знайшов два прості злами, але ось права нога непокоїла його: мабуть доведеться її відтяти.

Тимчасом Негреля та Дансара повідомили про

нещастя, і вони нарешті з'явилися. Інженер роздратовано слухав наглядача—завжди це кляте цямування! Чи ж не казав він тисячу разів цим йолопам, що вони там головами понакладають? А вони ще сміють нахвалитися, що застрайкують, коли їх примусять краще цямувати! Але найгірше те, що за чужі гріхи відбувати й збитки платити доводиться Товариству. Пан Ганебо, звичайно, не подякує!

— Хто це? — обернувся Негрель до Дансара, що мовчки стояв над трупом; труп саме загортали в простираadlo.

— Це Шіко, добрий, путящий робітник,—відповів старший наглядач.—Троє дітей має... Бідолаха!

Лікар сказав негайно віднести хлопчика додому. Вибила шоста, почало вже смеркати; треба було б вивезти й мерця; тому інженер звелів запрягти коні і принести мари. Хлопчика покладали на мари, а матрац з мерцем на підводі.

Під дверима ще й досі стояла юрба вивізниць, та й чоловіки лишилися подивитись. Вони стиха гомоніли. Коли розчинилися двері, усі відразу замовкли... Знову виступив жалібний похід: підвода попереду, мари за нею, а позаду люди ключем. Шахта лишилася позаду; помалу стали сходити нагору.

Перші холоди листопаду вдарили на безмежні поля, і вони розбіглися рівні й голі в далечінь. З багряного неба на них помалу спускалася темрява, мов чорний покрівець.

Етьєн пошепки порадив Маге послати Катерину: хай попередить матір, а то ще та на смерть перелякається. Батько важко ступав слідом за марами й тільки головою хитнув, і дівчина притьмом побігла; до присілка було недалеко, треба було поспішати. Але чорну, похмуру, таку знайому скриню побачили ще здалеку, й умить страшна звістка облетіла всі хати. Жінки вискакували в нестямі на вулицю, кілька кинулося наперед простоволосі. А навздогін за ними побігли ще й ще—скільки їх бігло?—тридцять, сорок, чи п'ятдесят—і всіх душило одне жахливе питання: то значить є забитий? Хто він, хто він? Левак був їх трохи заспокоїв,

але тепер усім ввиджалось щось страшне, неймовірне: загинув не один, загинуло мабуть п'ятеро, десятеро чоловіків, і їх усіх привезуть одного по одному в цій чорній скрині.

Магедисі серце вже віщувало щось недобре, і не встигла Катерина розкрити рота, як перелякана жінка скрикнула:

— Батька забито!

Дівчина заспокоювала її, говорила про Жанлена, але мати не слухала, не хотіла слухати й кинулася прожогом на вулицю.

З-за церкви якраз показалася підвода. Магедиха зблідла й заціпеніла. Кілька жінок стояли мовчки, приголомшені, на дверях, витягаючи наперед голови, а інші йшли назустріч, тремтячи від думки перед чиєю хатою спиниться похід?

Підвода поминула будинок Маге, і Магедиха побачила свого чоловіка, що йшов за марами. Коли мари поставили на землю перед її дверима, коли побачила вона Жанлена, живого, з перебитими ногами, з нею раптом сталася несподівана реакція,—здавалося гнів задушить її; вона не плакала й тільки стогнала:

— Так оце й усе! Так тепер уже нам дітей наших калічать! Господи! Обидві ноги! Що ж мені тепер з ним робити?

— Та годі, цить! Тобі було б легше, якби він там дуба дав?—сказав лікар, що теж прийшов зробити перев'язку.

Але Магедиха не могла вже мовчати; діти—Альзіра, Ленора та Анрі—на одчай душі заголосили, а вона все говорила й говорила; помагаючи нести нагору дитину, подаючи лікареві все, що той казав подати, кляла свою долю, нарікала, побивалася; де вона грошей візьме, щоб годувати ще й калік? Мало було старого, так на тобі ще й малому ноги покалічило! Вона кричала й бідкалася, а тимчасом з сусідньої хати виривався інший болючий розпачливий крик: то голосили над тілом Шіко його жінка й діти.

Було вже зовсім темно. Змучені шахтарі посідали

нарешті їсти свою юшку. Присілок поняла зловісна тиша, і тільки болючий цей крик розривав її.

Минуло три тижні. Обійшлося щасливо; обидві Жанленові ноги лишилися цілі, але він закривів на все життя. Обслідувавши докладно, як сталося нещастя, Товариство постановило нарешті виплатити родині Маге п'ятдесят франків допомогти їй крім того обіцяло дати маленькому каліці, скоро він одужає, якусь іншу роботу на шахті, але вже не під землею. Та з цих грошей мала була поміч,—нещастя з Жанленом так вразило батька, що він тяжко захворів на гарячку й довго пролежав.

Від четверга Маге почав ходити на роботу, а сьогодні була неділя. Увечері Етьєн почав розмову про те, що наближається вже перше грудня,—що ж: здійснить чи не здійснить Товариство свою погрозу? Засиділися до десятої, чекали на Катерину, що, звичайно, швендяла десь з Шавалем. Але вона не вернулася, і розлючена Магедиха злісно заціпнула двері на клямку, не промовивши їй слова. Етьєн довго не міг заснути: порожнє це ліжко, де маленької Альзіри майже не було помітно, невимовно хвилювало його.

У понеділок вранці теж нікого, і тільки надвечір довідалися, що Шаваль не пускає Катерину додому; він так знущався з неї, що дівчина нарешті вирішила лишитися в нього зовсім. Щоб не слухати батьківських докорів, Шаваль несподівано покинув Воре й став на роботу до пана Денолена на його шахту Жан-Бар, а Катерину перетяг за собою за вивізницю.

Нова пара лишилася жити в Монсу, в трахтирі «Пікет», там, де вже й доти жив Шаваль.

Маге спочатку казав, що піде, наб'є напасникові пику, а дочку зажене додому такими штурханами, що вона їй своїх не пізнає... А потім махнув на все рукою: чого йти?—стара пісня! Як дівці закортить, як прилипне вона до хлопця, то вже їй не одірвеш, хоч що. Краще вже спокійно дочекатися шлюбу; але Магедиха не могла цього так легко подарувати.

— Чи ж я її біла, як вона завела собі цього Шавалю?—кричала вона Етьєнові, що слухав її мовчки,

дуже блідий.—От ви розумний чоловік,—скажіть самі,—правду я кажу, чи ні? Ми ж їй не боронили,—усі дівки однакові, нема що робити! Та й мене саму батько до попа череватою повів. А проте ж я не тікала з дому. Я б ніколи не зробила такого паскудства: хіба ж це видано—віддавати свої власні, загорьовані гроші чужому чоловікові? Що йому! Вони йому як торішній сніг потрібні! Аж здумати гидко! Кінець-кінцем люди перестануть дітей приводити,—на якого біса вони кому здались!

І як Етьєн нічого не одказував, а мовчки лише хитав головою, то Магедиха знову почала:

— І хто б це подумав! Рідна дочка, що шлялася щовечора, де схоче, робила, що заманеться! З якого її тіста зліплено? Ач, не могла почекати трохи, щоб я сама її заміж віддала, не схотіла допомогти батькам з біди вискочити! Навіщо ж тоді дочка, коли вона працювати не хоче! Віддячила нам за те, що добрі до неї були; не треба було дозволяти їй волочитися—от що! Звісно, ти їй трохи попусти, а вона тобі й на голову сяде. Оце нам добра наука!

Альзіра мовчки хитала головою,—вона цілком погоджувалася з матір'ю. Ленора й Анрі, налякані цим криком, тихенько рюмсали, а Магедиха заходилася викладати тепер усі свої жалі: спочатку Захар—довелося його оженити; потім дід—он сидить купою на стільці й на ноги звестися не може; треба було, щоб ще й Жанлена лихо вдарило,—кістки зростаються, як мокре горить—раніш, як за десять день з хати не вийде; останнє горе—Катерина! Віддячила, віддячила батькам,—утекла з своїм огирем! Уся сем'я розлізлася. Працюватиме тільки но сам батько. Як проживуть вони семеро—не говорячи вже за Естеллу—з нещасних тих трьох франків? Хоч з мосту всім та в воду!

— Годі! Не гризи! Однаково не поможеться,—сказав понуро Маге.—Може це ще й не кінець.

Етьєн, що сидів досі похнюплений і пильно розглядав кам'яні тафлі підлоги,—підвів раптом голову й тихо промовив, втопивши очі ніби в якесь далеке привиддя майбутнього.

— Так, час уже, час!

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА.

I.

На понеділок Ганебо запросили до себе Грегуарів з дочкою на сніданок. Після сніданку Поль Негрель мав відвезти панство на шахту Сен-Тома, недавно тільки устатковану. Звичайно, сама шахта нікого не цікавила, але пані Ганебо надумала цю екскурсію лише, щоб прискорити шлюб Сесіли з Полем.

Раптом, в цей самий понеділок, о четвертій годині ранку, вибухнув страйк. До нової системи оплати, що її завело Товариство з 1-го грудня, шахтарі поставилися ніби цілком спокійно; 15-го числа всі одержали, як завжди, свою двохтижневу платню; жадних заперечень або балачок не було, і вся адміністрація—від директора її до останнього наглядача—була певна, що на новий тариф робітники пристали. Отож страшенно всіх здивував цей заклик до бою: очевидячки тактику його заздальгідь досконально обмірковано,—робітники виступили так одностайно, що ясно було видно руку якогось енергійного керівника.

О п'ятій годині ранку Дансар розбудив пана Ганебо й повідомив, що ані одна жива душа не з'явилася сьогодні на роботу у Воре. Він обійшов увесь присілок «Двохсот сорока», але всі спали глибоким сном, двері й вікна були зачинені, по вулицях нікого не видно.

Не встиг директор скочити з ліжка й протерти заспані очі, як прикрі звістки одна за одною наче з мішка посипалися на нього: що чверть години прибігали до нього з шахт посланці, як сніг, сипалися телеграми на його стіл. Спочатку сподівався він, що страйк

вибухнув тільки но у Воре; але новини що-разу ставали тривожніші: у Міру, в Кревкері, в Мадлені вийшли на роботу самі лише конюхи; в найдисциплінованіших шахтах Вікторії та Фетрі-Контель прийшла на роботу тільки третина шахтарів; лише в Сен-Тома всі працювали як слід, — їх, здається, не зачепив загальний страйк. До дев'ятої години пан Ганебо розсилав по всіх кінцях депеші, телеграфував префектові лільської поліції, голові Товариства, попереджав про страйк владу, запитував, що належить робити, а Негрелеві доручив ознайомитися, як стоять справи на сусідніх найближчих шахтах.

І раптом пан Ганебо згадав про запросини: він уже вирішив був послати кучера до Грегуарів попередити, що екскурсія на шахту не відбудеться, але ж передумав—цій людині, що кількома короткими, майже військовими наказами підготував собі поле до бою, не вистарчило сили волі,—вона вагалась.

Пан Ганебо пішов нагору до будуару дружини; вона сиділа перед своїм туалетом, покоївка якраз кінчала зачісувати її.

— Ага, вони застрайкували, — спокійно промовила Ганебо, почувши від чоловіка, що сталося на шахтах.— Ну, то що ж! Яке нам до цього діло?.. Хіба через це ми маємо голодувати?!

Даремно доводив пан Ганебо, що сніданок буде неспокійний, що екскурсія до Сен-Тома не може відбутися,—дружина й слухати не хотіла; у неї була відповідь на кожне його слово: сніданок уже готовий,—навіщо ж йому пропадати? Ну, а що-до гулянки на шахту, то кінець-кінцем коли виявиться, що це справді небезпечно, то завжди ж можна буде не поїхати.

— А крім того, ви й самі чудесно знаєте, чому мені хочеться бачити у себе цю любу сем'ю,—додала вона, коли покоївка вийшла з кімнати.—На мою думку, цей шлюб мав би вас цікавити більше, ніж примхи ваших робітників... Зрештою, я так хочу, і ви мені, будь ласка, не заважайте.

Пан Ганебо глянув на неї трохи схвильований; руки йому затремтіли, а суворе його холодне обличчя

залізно-дисциплінованої людини скривилося від захованого таємного болю.

Пані Ганебо сиділа перед ним з голими плечима, трохи надто повна й обважніла, але ж дуже ще ваблива,—пишна Церера, позолочена золотою осінню.

І враз непереможно схотілося йому втопити голову поміж ці білі груди, такі близькі до нього, забутись про все на хвилину в розкішній цій теплій кімнаті, напоєній дражливими пахощами мускусу, де в кожній дрібниці почувався смак хтивої жінки—але це був тільки мент, і пан Ганебо мовчки відступив од дружини: вони жили вже десять років окремо.

— Гаразд,—сказав він, виходячи.—Хай приїздять, не будемо відкладати.

Пан Ганебо був з Арденів. Спочатку йому довелося витерпіти тяжку боротьбу за існування. Він лишився бідним сиротою мало не на вулиці в Парижі. Самотужки, з величезними зусиллями, скінчив він на двадцять четвертому році життя «Вищу Гірничу Школу» й дістав посаду інженера на шахті Сен-Барб у Гран-Комбі. Через три роки його призначили на окружного інженера на шахтах Марль у Па-де-Кале. Тут йому несподівано пощастило, як часто щастить людям його фаху: він одружився з дочкою багатого араського фабриканта. П'ятнадцять років прожило подружжя в маленькому провінціальному місті нудно, одноманітно, й ніщо, ніяка подія не схвилювала тихого цього, ніби вкритого ряскою життя,—в них навіть не було дітей. В серці пані Ганебо наростало незадоволення—її безмірно дратувало таке життя; з молоком матери ввісавши пошану до грошей, вона гордувала своїм чоловіком, що мав невеличку лише платню й не міг задовольнити ні одного з її честолюбних бажань, вимріяних ще змалку в пансіоні, але пан Ганебо був бездоганно чесний, виконував свої обов'язки суворо й точно, як салдат на варті, й ніколи не спекулював.

Що далі, то вища ставала стіна між ними, а найбільше спричинилося до цього якесь дивне, незрозуміле почуття, що вбиває найпалкішу пристрасть: між їхніми тілами не було гармонії; він до нестями закоханий був

у свою дружину, вона мала гарячий темперамент за-ласної блондинки, а проте вони одразу почали спати по окремих спальнях, розчаровані, незадоволені. Вона взяла собі коханця, про що чоловік її так і не довідався.

Нарешті, пан Ганебо перейшов з Па-де-Кале до Парижу на адміністративну посаду, сподіваючись догодити цим дружині; але Париж, цей Париж, що про нього вона мріяла, як була ще малесеньким дівчатком, що про нього вона снила, відколи одержала свою першу ляльку,—остаточно роз'єднав їхнє життя: вони стали зовсім чужі одне одному.

У столиці пані Ганебо за один тиждень змила з себе увесь провінціяльний намул, раптом набула паризького шику й поринула з головою у вир усіх безумств тогочасного елегантного життя.

Незабаром вона зійшлася з одним чоловіком, не криючись, одверто, палко покохала його, і десять років свого життя в Парижі віддала цьому коханню і мало не вкоротила собі віку потім, коли полюбовник покинув її. На цей раз пан Ганебо, звичайно, не міг не дізнатися про зраду і кінець-кінцем після багатьох гидких, жахливих сцен мусів схилити голову перед безчільністю цієї жінки, що жадібно впивалася щастям і втіхою, де тільки могла їх узяти. Після розриву з полюбовником, що смертельно вразив пані Ганебо, її чоловік узяв посаду директора на копальнях у Монсу і повіз туди свою хвору з горя та розпуки дружину, сподіваючись, що може вона переродиться душею, хоча тут, у цій чорній, самотній пустині.

Тепер у подружжя Ганебо запанувала знову та сама нудота, те саме незадоволення, що й колись, на початку їх спільного життя.

Глибока тиша одноманітного голого простору, що простягся рівний-рівний у безмежну далечінь, ніби заспокоїла, втишила біль пані Ганебо; вона любила говорити, що поховала себе навіки тут, у цій пустині, що всьому вже кінець і що душа її вже вмерла: та й справді—вона така далека була вже від життєвої суєти, так вже все надокучило їй, що навіть не суму-

вала, помічаючи, як гладшає з кожним днем. І раптом цю цілковиту апатію збурило останній, гарячковий порив, бажання жити, ще трохи пожити,—і цілих пів року пані Ганебо дурила себе новою оманю: заходилася опоряджувати на свій смак невеличкий директорський будинок, що, на її думку, був жахливий і міщанський.

За її наказом сюди навезли силу-силенну чудесних тканин та килимів, різних гарненьких дрібничок та дорогоцінних художніх виробів, і по всій окрузі пішла поголоска аж до самого Ліля про ці розкоші. Опорядивши свою оселю, пані Ганебо знову занудилася: безглузді ці безкраї лани, безмежні, чорні шляхи без жадного кущика, без жадного деревця були нестерпні, а темний люд, що кишів навколо неї—викликав у неї лише огиду.

І знову почалися скарги та докори; пані Ганебо гірко дорікала чоловікові, що той віддав її життя на жертву своїй мізерній кар'єрі, своєму мізерному заробіткові, тим сорока тисячам франків, яких ледве-ледве вистарчало на їхнє вбоге, нікчемне життя. Чому не робить він, як інші, чому не вимагає свого паю, не візьме акцій, не стане нарешті людиною? В її докорах почувалась жорстокість багаті жінки, що принесла великий посаг. Завжди коректний, пан Ганебо прикривався своєю офіційною сухістю ділової людини, хоч душу його розривала жага до цієї жінки, жага запізнена, шалена, що захоплює іноді людину цілком на схилі життя. Його дружина ніколи не була для нього коханкою і йому повсякчасно невідступно ввиджалося, як вона віддасться йому хоч раз у житті так, як віддавалася іншому чоловікові. Що-ранку він мріяв про те, що переможе її ввечері, але потім, коли вона дивилася на нього своїми холодними очима, коли він чув, що вся її істота не хоче його, відвертається від нього, він раптом заховувався в собі, боявся торкнутися навіть її руки.

За зовнішнім холодом, в душі пана Ганебо крилася ніжна лагідна вдача, і він страждав мовчки, що життя не дало йому родинного щастя, і страждання цьому нічим було зарадити.

За півроку, коли приміщення було вже зовсім повному опоряджене, пані Ганебо надокучила вкрай вся ця метушня, і вона знову засумувала; вона почувала себе жертвою людської жорстокости і казала собі, що радо прийме смерть.

На цей саме час до Монсу приїхав Поль Негрель. Батько його—капітан з Провансу—давно помер, і вбога його вдова, Негрелева мати, жила в Авіньоні з мізерної ренти й ледве-ледве перебивалася, щоб дати синові освіту.

Коли Негрель скінчив політехнічну школу, дядько запропонував йому посаду інженера в Воре. Ганебо прийняли його тепло, мов рідну дитину; він днював і ночував у них, їв, пив, навіть мав окрему кімнату і через те міг половину своєї платні посилати матері, а одержував він тепер три тисячі франків. Пан Ганебо пояснював свою гостинність тим, що молодому хлопцеві важко буде заводити своє власне господарство—кожен інженер мав від Товариства окремих будинок,—але насправді він просто соромився свого доброго вчинка і хотів якось прикрити свою ласку. Пані Ганебо сподобалася роля добросердної дядини, вона відразу почала ніжно піклуватися своїм небожем, казати йому по-родинному «ти», і справді кілька перших місяців, як мати, дбала про Негреля, давала йому безліч різних порад з найменшого приводу, — ласці її, здавалося, не було краю. Але ж вона була жінка і потроху переходила на особисті інтимніші розмови. Цей, хоча й молодий ще, а такий уже практичний юнак, холодний та безпринципний, що мав про кохання готові теорії старого філософа, розважав її; її смішила в'їдливість його колючого песимізму, їй подобалося, як загострюється його худе обличчя з тонким носом, коли висловлює він скептичні свої погляди. Звичайно, одного якось вечора, Негрель опинився в обіймах пані Ганебо; вона віддалася йому ніби лише з доброго серця свого, щоб приголубити бідного хлопчика, і ввесь час приказувала, що в душі в неї пустка і що вона хоче бути йому тільки щирим другом. Та й справді, дядина не ревнувала небожа. Вона любила дратувати його, що він залиця-

ється до вивізниць, яких він взирав потворами, мало не гнівалася навіть на нього: молодий хлопець, а не має навіть розказати якоїсь молодечої любовної пригоди! Потім пані Ганебо захопилася думкою будь-що-будь одружити Негреля і почала мріяти про те, як вона офірує своє життя цьому молодому подружжю, як сама, власними своїми руками віддасть його якійсь молодій заможній дівчині, а тимчасом їхні взаємини не мінялися. Для цієї оспалої жінки, що не мала ніяких обов'язків, ніякої роботи, що не мала вже в житті нічого перед собою, це була просто тимчасова забавка, і їй вона віддавала своє останнє тепло.

Так минуло два роки. Якось серед ночі, панові Ганебо здалося, ніби чийсь босі ноги швидко пройшли мимо його дверей, і гидка підозра виринула в його душі. Страшенно це його обурило,—як, у нього, в його власному домі таке паскудство між цими людьми, що граються в матір та сина! Це було щось нечуване, відворотне... Але на другий якраз день пані Ганебо почала розмову про те, що вона нарешті вибрала наречену для Поля, а саме—Сесіль Грегуар.

Вона так щиро захопилася цим шлюбом, що пан Ганебо навіть почервонів за себе: як міг він допуститися негідної такої думки? Підозра розвіялась, лишилася тільки но вдячність до небожа: відколи той оселився в них, у великій їхній оселі стало не так безнадійно сумно, як було доти.

З будуару своєї дружини пан Ганебо зійшов у передпокій і зустрів там Поля, що допіру оглянув шахти і тепер повернувся додому; уся ця кумедія з страйком, здавалося, дуже смішила його.

— Ну, що? Як там справи?—спитав дядько.

— Нічого. Я обійшов присілки. Усі сидять по своїх хатах ніби спокійно... Здається, збираються відрядити до тебе депутацію.

— А це ти, Полю!—пролунав з другого поверху голос пані Ганебо.—Ходи но сюди, розкажи мені твої новини. Які чудні ці люди—так щасливі, а ще сердяться!

Отже пан директор нічого більше на цей раз не дізнавсь, бо дружина забрала до себе його посланця, і

повернувся до свого кабінету, де за цей час набралася вже на столі нова купа депеш.

Грегуари приїхали об одинадцятій і дуже здивувалися: льокай панів Ганебо, Іполіт, що стояв уже на дверях, висадив їх занадто хапливо з карети й глянув спершу якимось сполохано на вулицю. Запони на вікнах у вітальні були спущені, і гостей провели просто до директорського робочого кабінету. Пан Ганебо попросив вибачити, що так їх приймає, і пояснив, що як вікна у вітальні виходять на вулицю, то він не хоче справляти на робітництво неприємного вражіння: хай не думають, що пани з них кепкують.

— Як, то ви ще й досі нічого не знаєте?—казав він далі, помітивши, що його слова дуже здивували гостей.

Коли панові Грегуару розказали, що страйк уже вибухнув, він спокійно знизав плечима:—Пусте! Шахтарі хороші, чесні люди.

Пані Грегуар ритмічно хитала підборіддям; вона цілком погоджувалася з чоловіком і, як і той, непохитно вірила, що вуглярі будуть довіку покірливі.

Сесіль, що була сьогодні дуже весела й аж цвіла здоров'ям та свіжістю в своєму ясному, суконному вбранні,—лише всміхнулася, почувши слово «страйк»; для неї це значило: відвідини шахтарських присілків та милостиня бідним.

Нарешті розчинилися двері, і, шелестячи своїм шовковим шлейфом, увійшла вся в чорному пані Ганебо, а за нею Негрель.

— Ах, яка нудота!—скрикнула вона ще на порозі.—Невже ці люди не могли хоч трохи почекати з своїм страйком! Уявіть собі, Поль не хоче везти нас до Сен-Тома!

— То ми залишимося тут,—ввічливо відповів пан Грегуар.—Це навіть приємніше.

Поль тільки вклонився і не підійшов до пані Грегуар та до Сесіли; обурена з такого холодного відношення, пані Ганебо дуже красномовно зиркнула на нього, мов наказуючи йому звернути увагу на дівчину, і коли почула веселий їхній сміх, то повила їх ніжним матернім поглядом.

Пан Ганебо перечитав ще кілька депеш, написав кілька відповідей, а тимчасом коло нього точилася розмова: пані Ганебо оповідала своїм гостям, що лишила чоловіків робочий кабінет так, як він був раніше; справді—видно було, що рука господині не доторкалася цієї кімнати з червоними, злинялими шпалерами, важкими меблями з червоного дерева та з старими, потертими теками. Так минула майже година, й пани збиралися вже сісти до столу; аж ось увійшов льокай.

— Пан Денолен просить побачитися з паном директором.

Через хвилину гість увійшов до кімнати і вклонився господині. Він був схвильований.

— А, й ви тут!—сказав він, побачивши Грегуарів.— То вже почалося? — обернувся він круто до директора.— Мене допіру повідомив про це мій інженер... У мене поки-що все гаразд—шахтарі всі вийшли на роботу, але страйк може перекинутися й на них. Мене це трохи турбує... А як у вас?

Він прилетів верхи, і в його підвищеному тоні та різких рухах, що надавали йому такої схожості з вислуженим кавалерійським офіцером, чути було справді неспокій, дарма, що він яко мога стримував себе.

Пан Ганебо почав йому докладно оповідати, як стоять справи на шахті, але на цю хвилину Іполіт відчинив саме двері до їдальні,—тоді господар попрохав вибачити й запросив гостя до столу.

— Поснідайте з нами. Я докінчу вам за десертом.

— Гаразд! Як хочете,—просто згодився пан Денолен; власні думки так турбували його, що він навіть забув подякувати, але відразу схаменувся й попрохав пані Ганебо дарувати йому його негречність.

Та надзвичайно ласкаво лише всміхнулася і звеліла подати ще один куверт.

Гостей своїх посадовила вона так: праворуч і ліворуч від свого чоловіка пані Грегуар та Сесіль, коло себе пана Грегуара й пана Денолена, а Поля між панночкою та її батьком.

За закускою, пані Ганебо, всміхаючись, промовила:

— Вибачайте, будь ласка, милі гості, устриць

немає... Ви ж знаєте, понеділками їх завжди підвозять з Остенде до Марш'єна, і я хотіла була послати куховарку в кареті, але та побоялась: каже, що її можуть побити камінням.

Вибух веселого сміху покрив ці слова, надто вже кумедні здались вони товариству.

— Прошу тихо!..—незадоволено зауважив пан Ганебо, глянувши у вікно,—вікна в їдальні також були на вулицю.—Не слід знати робітництву, що ми приймаємо сьогодні гостей.

— А все ж таки перед нами на тарільці кільце запашної ковбаски, якої вони ніколи не понюхають,—відповів пан Грегуар.

Це теж усіх розсмішило, але на цей раз сміялися вже тихше. Товариство почувало себе дуже добре; та й справді, в цій кімнаті з важкими дубовими меблями було дуже затишно: стіни були пообивані м'якою фламандською тканиною, за скляними дверцятами у шафках виблискувало столове срібло; було тут багато бронзи, а в ній відбивалося листя високої пальми, що росла в майоліковій вазі. За вікном стояв холодний день, дув рвачкий, північно-східній вітер; але знадвору сюди не заходив навіть найменший його подих; тут було тепло, як в оранжереї; кімната була сповнена ніжних пахощів ананасу, порізаного кружалками в глибокій круглій кришталевій вазі.

— Може б спустити на вікна фіранки? — запропонував Негрель,—йому подобалося лякати Грегуарів.

Покоївка, що помагала льокаєві, зрозуміла це як наказ; тоді почалися нескінченні жарти—товариство почало вдавати, що бояться необережно взяти в руки виделку, шклянку, що вони сидять у переможеному місті й кожну страву зустрічали так, ніби це була якась щаслива знахідка, якої ворог не встиг пограбувати; але за цією штучною веселістю крився страх; час-од-часу хто-небудь нишком мимоволі скидав оком на вулицю, ніби ціла згряя голодного люду пасла звідти очі на розкішний їхній стіл.

Після яєчні з трюфелями подали форель. Розмова

перейшла на торговельну кризу, що тривала вже вісімнадцять місяців і де далі, то дужче згострювалася.

— Цього треба було сподіватись, — це наслідок останніх блискучих років, — промовив Денолен. — Ви тільки подумайте, скільки в нас тепер того мертвого капіталу набралось! Скільки грошей закопано в різні підприємства — залізниці, порти, канали, в різні шалені спекуляції! Та хоч би й у нас,—набудували з великого розуму таку силу цукроварень, ніби в нашому департаменті буряки тричі на рік родять... І що ж! Тепер у всіх грошей немає, треба дочекатися, щоб витрачені мільйони дали прибуток; оце якраз і є причина жахливого цього становища, — всі справи стали і стоять.

Пан Ганебо заперечував панові Денолену, але погоджувався з ним, що добробут останніх років вкрай зіпсував робітника.

— Аж згадати дивно! Був час, коли наші шахтарі заробляли мало не по шість франків на день — вдвоє більше, ніж заробляють тепер!—скрикнув він.—Розкішно жили й запаніли вкрай. А тепер, звичайно, неприємно обмежувати себе так, як давно колись.

— Пане Грегуаре, зробіть мені ласку, ще трошечки цієї форелі, — перебила чоловіка господиня. — Адже вона справді дуже ніжна на смак?

Пан Ганебо казав далі:

— Але хіба ж ми цьому винні? Нам це все також надзвичайно дошкуляє. Відколи фабрики почали одна по одній ліквідуватися, ми самі не знаємо, як збутися величезних запасів вугілля. Попит що-разу зменшується, а ми мусимо якось повертати собівартість нашого вугілля... Цього якраз і не хочуть зрозуміти робітники.

Усі на хвилину замовкли. Льокай приніс смажені куріпки, а покоївка почала наливати гостям у чарки шамбертен.

— В Індії голод,—тихо казав Денолен, ніби сам до себе.—Америка припинила замовляти чавун та залізо і наробила цим страшених збитків нашим заводам. Ми ледве держимося; досить одного далекого вибуху й увесь світ здригнеться... А наша імперія ще так пишалася цією гарячковою індустріалізацією.

Він схилився над своїм крильцем куріпки, а потім заговорив голосніше:

— Нещастя в тому, що коли ми хочемо зменшити собівартість, то цілком логічно мусимо здобувати більше вугілля, бо инакше зменшення попиту відбивається на заробітній платні і це дає потім право робітникам говорити, що вони покутують чужі гріхи.

Ці щирі слова викликали цілу суперечку; що-ж-до дам, то, звичайно, вся ця розмова їх далєбі не цікавила, а втім кожен найбільше цікавився власною тарілкою. Льокай знову ввійшов до їдальні. Він ніби мав щось сказати, але не зважувався.

— Що там таке?—спитав пан Ганебо.—Якщо депеші, то принесіть їх сюди. Я чекаю відповіді.

— Ні, це не депеші, пане... Це добродій Дансар; він зостався в передпокої,—боїться потурбувати.

Директор перепросив гостей і сказав покликати старшого наглядача. Усі обернулися, і Дансар, величезний, засапаний, схвильований, став за кілька кроків од столу. По присілках було скрізь тихо, але робітники пришлють депутацію; через кілька хвилин вона буде тут.

— Гаразд, спасибі! — сказав пан Ганебо.—Двічі на день, уранці й увечері, ви повідомлятимете мене про все, що робиться.

Тільки но Дансар вийшов, як знову почалися жваві жарти,—на стіл якраз подали салату, і товариство сміючись заявило, що не можна гаяти ані хвилини, а то шахтарі не дадуть її доїсти. Але найбільше насмішила всіх покоївка. Негрель попрохав її подати йому хліба, а вона відповіла так тихо й так перелякано—«зараз, пане», наче за її спиною стояла ціла юрба грабіжників, що ось-ось згвалтують та заб'ють її.

— Можете говорити, — ласкаво звернулася до неї господиня.—Їх ще тут немає.

Панові Ганебо принесли новий пакет паперів, і він запропонував прочитати вголос одного листа. Це писав П'єрон; він дуже чемно повідомляв пана директора, що мусів теж пристати до страйкарів, бо боїться помсти товаришів, і додавав, що йому довелося взяти також

участь навіть у депутації, хоч він сам страшенно обурений з цього вчинку.

— Ось вам і воля праці!—скрикнув пан Ганебо.

Тоді розмова знову перейшла на страйк, і директора попрохали висловити свою думку.

— О, нам це не первина, бачили ми й не таке! Пробайдикують тиждень, а найбільше два, як і в останній раз було. Пошвендяють, попиячять по шинках, а як прикрутить голод, то й вернуться до шахти.

Денолен похитав головою.

— Ні, на жаль, я не такий певний, як ви... На цей раз вони, здається, краще зорганізовані. Адже в них є каса взаємодопомоги?

— Каса є, але в ній лежить ледве-ледве три тисячі франків. Я маю підозру на одного шахтаря — Етьєна Лантьє, що там усім верховодить. З нього добрий робітник, і мені не хотілося б звільняти його, як колись цього славнозвісного Расенера, що й досі труїть Воре своїми балачками та пивом. Дарма! Через тиждень половина шахтарів стане до роботи, а через два—й усі десять тисяч.

Пан Ганебо говорив це цілком щиро; його хвилювало тільки те, що Управа може йому закинути цей страйк, і він втрає її ласку. Останніми часами начальство ставилося до нього ніби не так прихильно, як колись.

Не доївши своєї салати, директор уважно перечитав ще раз усі відповіді з Парижу на депеші; вдумувався в кожний зворот, кожне слово, за яким міг критися інший зміст. Гості вибачили йому — це був не сніданок, а ніби якась перекуса на бойовищі перед першими вибухами канонади.

Тоді й пані пристали до розмови. Пані Грегуар співчутливо похитала головою: бідолахи, як вони голодуватимуть! Сесіль вже уявляла собі, як вона роздаватиме бідним хліб та м'ясо, а пані Ганебо просто здивувалася, почувши про злидні вуглярів. Хіба ж вони нещасні? Мають від Товариства житло, паливо й лікарську допомогу—чого ж їм ще треба? Її зовсім не цікавило це робоче бидло, і не знала вона про нього нічого,

окрім кільканадцятьох вивчених слів, що ними викликала захват у своїх паризьких гостей. Кінець-кінцем вона сама повірила цим словам, і невдячність шахтарів аж до серця тепер її обурила.

А тимчасом Негрель не переставав лякати Грегуара. Сесіль йому навіть трохи подобалася, і він охоче згодився б одружитися з нею, щоб зробити приємність своїй тіточці, але в його серці не було ніякої закоханості, він був надто, як кажуть, битий і про себе говорив, що не здатен уже закохатися й «обкрутити» себе не дасть.

Негрель претендував, що він є республіканець, але з робітниками поводився надзвичайно суворо й умів дуже гостро й дотепно кепкувати з них в товаристві дам.

— На жаль, я також не дивлюся так оптимістично на речі, як мій дядько,—казав він.—Певно буде ще великий заколот... І тому й раджу вам позамикати на десять замків вашу Піолену,—вони вас можуть дощенту пограбувати.

Хвилину перед тим, пан Грегуар з своєю звичайною добродушною усмішкою, ще ніжнішою, ніж в його дружини, говорив як батько рідний про шахтарів.

— Мене пограбувати?—скрикнув він, оторопівши.— За що ж їм мене грабувати?

— А хіба ви не акціонер Товариства? Ви самі нічого не робите й живете з чужої праці. Нарешті, ви представник ненависного капіталу, а їм цього цілком досить... Запевняю вас, що якби революція взяла гору, то все ваше майно вони б одібрали, бо воно награвоване!

— Моє майно награвоване? — пролопотів він. — Хіба ж мій прадід не заробив своїм власним горбом ті гроші, що на них купив свій маленький пай!? Хіба ми не ризикували втратити ті гроші, якби підприємству не пощастило? Хіба я тепер витрачую свої прибутки на щось негідне?

Пані Грегуар і Сесіль аж пополотніли; господиня це помітила й, щоб заспокоїти їх, сказала:

— Поль жартує, запевняю вас, мій любий пане Грегуаре!

Але в Греґуара все аж кипіло, і, коли до столу подали велику тарілку раків, він поклав собі аж три одразу, й не тямлячи, що робить, почав перегризати їм клешні зубами.

— Я нічого не кажу, деякі акціонери справді надуживають,—не вгавав він.—Мені казали, наприклад, що дехто з міністрів у подяку за певні послуги дістав од Товариства кілька наших деньє,—та це ж просто хабар! А хоч би й цей ясновельможний герцог, наш наймогутніший акціонер—прізвища його я, звісно, не називатиму... Усе його життя це просто якийсь неймовірний скандал,—скільки мільйонів переводить він на жінок, на гульню та на зовсім непотрібні розкоші... Але ж ми... ми люди прості, тихі, чесні, не спекулюємо, живемо здоровим, нормальним життям, на чуже не зазіхаєм і помагаємо бідним. Ні, ні! Якщо наші робітники посміють забрати в нас хоч одну голку, то вони, справді, грабіжники й розбишаки!

Негрель мусів уже сам заспокоїти схвильованого пана Греґуара, хоч нишком і кепкував з його гніву.

Обнесли ще раз раки, кожушки так само хрумтіли, а тимчасом розмова перейшла на політику.

Дарма, що в пана Греґуара аж тремтіло ще все з переляку, він висловлював дуже ліберальні погляди й жалкував за Луї-Філіпом. Що-ж-до Денолена, то той вимагав твердої влади й доводив, що імператор став на згубний шлях і що всі його поступки дуже небезпечні.

— Згадайте 89-рік,—казав він.—Хто, як не сама аристократія з її захопленням тогочасними філософськими вигадками, призвела країну до революції? Тепер буржуазія з її шаленим лібералізмом, руйнацькими повадами та підлещуванням до народу веде ту саму безглузду гру... Так, так, ви самі гострите зуби страху, щоб воно могло легше всіх нас пошматувати. І запевняю, воно пожере нас дощенту.

Пані не дали йому далі говорити і, щоб перевести розмову на інше, почали розпитувати його, чи здорові його дочки.—Люсі поїхала до Марш'єну і співає там з однією подругою, а Жанна малює голову якогось

старого жебрака. Але пан Денолен розповідав про це якось неуважно, не спускаючи очей з директора, що забув, очевидячки, зовсім про своїх гостей і втопив очі в свої депеші. З-за цих тоненьких папірців Деноленові ввиджався Париж і владні накази членів Управи, що вирішать долю страйку. На цей раз не міг він побороти свого неспокою і раптом спитав:

— Але що ж ви кінець-кінцем думаєте робити?

Пан Ганебо аж здригнувся, але відповів досить невиразно.

— А там побачимо.

— Звичайно, вам що! Ви маєте силу в руках і можете чекати,—снував уголос свої думки Денолен.—Але коли страйк перекинеться на Вандам,—я пропав. Правда, я пустив Жан-Бар, він працює, але ж однієї цієї шахти мало і, щоб якось викрутитися, я мушу невпинно видобувати вугілля,—маленька зупинка,—і все загине... Так, так, становище моє зовсім таки кепське, запевняю вас.

Ці слова, що вирвалися мимоволі з самого серця пана Денолена, дуже вразили пана Ганебо. Він слухав, а тимчасом у голові в його зародився цілий план: якщо страйк, справді, затягнеться, чому не використати його? Можна буде повести справу так, що сусід остаточно збанкрутує і буде змушений продати Товариству за безцінь свою шахту, а він, директор, поверне собі таким чином ласку начальства, що давно вже мріяло загарбати Вандам.

— Якщо Жан-Бар завдає вам такого клопоту, то чому ж ви не відасте його нам?—спитав він сміючись.

Але Денолен уже розсердився на себе за свою щирість і скрикнув:

— Ні в світі!

Його запал всіх страшенно насмішив, і за десертом товариство було за страйк зовсім.

Залита кремом шарлотка з яблук усім страшенно сподобалась; ананас теж був бездоганний, і пані довго обговорювали рецепт, як його найкраще приправляти.

Як завжди, після ситого цього сніданку подали груші, яблука, виноград.

Настрій був чудесний, тіло розм'якло, язика розв'язалися, усі говорили відразу, зворушені, розчулені, а тимчасом льокай наливав у келишки рейнське вино, замість шампанського—шампанське мали за занадто тривіальний трунок.

Але ж серед цієї злагоди не можна було забувати про серйозну справу—шлюб Поля з Сесіллю. Пані Ганебо дивилася на свого племінника так пильно, що той одразу змінив свій тон, став дуже ввічливий, улесливий і кінець-кінцем привернув до себе прихильність Греґуарів, яких зовсім був приголомшив своїми страшними байками про злочинні наміри шахтарів. Неприємне вражіння розвіялося.

Пана Ганебо вразив цей німий, занадто тісний зв'язок між дружиною його та племінником; як могли вони так мовчки порозуміватися? І вмить у нього знову виникла колишня підозра—в цих інтимних поглядах йому ввижався ніби фізичний дотик. Але ні, ні, це все дурниці—навіщо ж тоді цей шлюб, тут, у нього перед очима, і він заспокоївся.

Іполіт обносив каву, коли раптом убігла на смерть перелякана покоївка.

— Пане, пане, вони вже тут!

То прийшла депутація. Десь грюкнуло дверима, і крізь сусідні покої повіяло якимсь холодним подихом жаху.

— Проведіть їх до вітальні,—наказав пан Ганебо.

Гості за столом зиркнули одне на одного; в очах їх була турбота, і розмова раптом притихла.

Згодом знову почалися жарти, гості вдавали, що ховають рештки цукру в кишені, хтось порадив швидше позамикати столове срібло. Але директорове обличчя мов скам'яніло.

Коли з сусідньої кімнати почулися важкі, нерівні кроки, що потопали в м'яких килимах, сміх відразу урвався; заговорили пошепки.

Пані Ганебо озвалася стиха до свого чоловіка:

— Сподіваюся, ви доп'єте каву?

— Звичайно, хай почекають.

Ганебо удавав, що його цікавить тільки чашечка з

кавою, але ж видно було, як він нервується, як сторожко наставляє вухо, як прислухається до найлегшого шелесту.

Поль з Сесілею встали. Він хотів, щоб дівчина глянула в замкову дірочку в дверях. Сміх душив їх; вони ледве ворушили губами.

— Бачите?

— Бачу... Один здоровий, товстий попереду, а за ним двоє худорлявих.

— Правда, які у них страшні обличчя, — справжні розбійники?

— Та ні бо, навпаки, вони надзвичайно милі.

Пан Ганебо відразу підвівся—кава занадто гаряча, він доп'є її потім. Виходячи, притиснув пальця до вуст,—не треба, мовляв, дратувати робітників.

Усі мовчки повернулися на свої місця.

Нишком сиділо товариство коло столу, боячись поворохнутися й напружено прислухаючись до цих неприємних, грубих чоловічих голосів.

II.

Ще напередодні страйку Етьєн з кількома товаришами обрали на зборах в «Авантажі» делегатів, що мали піти до Дирекції.

Дізнавшись, що Маге теж обрано в депутацію, Магедиха тільки руками сплеснула й спитала чоловіка, чи йому так таки кортить, щоб їх усіх швидше на вулицю вигнали? Та й сам Маге довго відмовлявся. Їх обох однаково обурювала кривда долі й непросвітні їхні злидні, а проте, коли настав час перейти од слова до діла, віками вихована покора перемогла, виступив зловісний страх за шматок хліба, і вони вже самі воліли й далі гнути спину, аби тільки не наражатися на небезпеку.

Маге покладався на жінку у всіх життєвих питаннях,—її поради були завжди розумні й доречні, але на цей раз він її слухав, слухав, та нарешті й на нього набігло серце—тим паче, що й сам він боявся не менше за неї.

— Одчепись!—гримнув він і ліг лицем до стіни.—

Хіба ж можна зраджувати товаришів? Я зробив, що треба, і край!

Магедиха лягла й собі. Вони довго мовчали. Нарешті вона промовила:

— Твоя правда,—тільки знай, мій бідолашний чоловіче, тепер усім нам капут.

До столу сіли о дванадцятій годині, о першій бо делегати мали зійтися в «Авантажі», а звідти йти просто до пана Ганебо. Поснідали картоплею, і як масла залишилося тільки но малесенька грудка, то ніхто до нього й не доторкнувся—залишили на вечір, щоб було чим хліб намастити.

— А знаєш, що ми ухвалили? Говоритимеш за всіх ти,—озвався раптом Етьєн до Маге.

Того, мов громом вдарило, і він аж оторопів.

— Ні в світі! Ще чого!—скрикнула Магедиха.—Хай уже йде, хай іде, тільки не дозволю я, щоб його там за ватажка якогось мали. Чому він, а не хто інший?

Тоді Етьєн почав їй красномовно й палко доводити, в чому річ: Маге найкращий їхній робітник, розумний, обережний, всі його люблять і поважають. В його вустах вимоги шахтарів набудуть серйозної рішучої ваги—начальство зрозуміє, що такий чоловік на вітер не говоритиме. Спочатку хотіли були уповноважити його, Етьєна, але ж він занадто ще нова, свіжа людина—на нього не звернуть такої уваги, як на старожильця, знайомого з місцевим життям. Кінець-кінцем усі товариші звіряються на Маге, обирають його, як найкращого з них, і тому він не має права відмовлятися, це було б просто негідно.

— Добре, добре, віддавай свою шкуру за інших, старий. Я вже на все пристаю!

— Та я не знатиму, що й говорити,—пролопотів зніяковілий Маге.—Я їм такого наплету, що й купи не держиться.

Етьєн радий, що вмовив таки Маге, лягнув його весело по плечі.

— Скажеш, що буде на серці, кращого й не треба.

Дід Бонемор—опух на ногах йому почав трохи відтухати—слухав, розминав щелепами картоплю й

тільки похитував головою. Усі замовкли—картопля була найкраща страва, діти давилися нею й сиділи тихо. Проковтнувши картоплину, старий помалу пробубонів:

— Говори до гори, а з гори саме покотиться. Хоч що товчи їм, а буде все одно, ніби ти й нічого не сказав... Бачив я, бачив я чимало всякої всячини на своєму віку. Років сорок тому нас шаблюками від директорського будинку гнали... Тепер вас може й до хати впустять, та тільки наговоритесь ви з ними, як з оцією стінкою... Що там уже казати! Гроші в їхніх руках, то їм і море по коліна.

Всі знову замовкли, сем'я сумно похнюпилася над порожніми тарілками... Маге з Етьеном встали з-за столу. Дорогою зайшли до Левака та П'єрона, й усі вчотирьох подалися до «Авантажу»—сюди мали надійти представники від сусідніх присілків. Нарешті всі двадцять делегатів зійшлися, остаточно встановили свої вимоги до Товариства, що про них мали вони говорити з директором, і подалися разом до Монсу. Гострий, північно-східній вітер гуляв над сошею. Коли вони підійшли до містечка,—вибила година.

Директорів льокай сказав почекати й замкнув перед ними двері, але через кілька хвилин повернувся й увів їх до вітальні. На вікнах були спущені запони,—він їх підняв, і крізь тонке мережево в кімнату глянуло несміливе світло сірого холодного дня.

Жовтоголові й жовтовусі, чисто виголені, по-святковому вдягнені в суконну одягу шахтарі лишилися самі; вони не сміли сісти, стурбовано мняли в руках свої кашкети й переступали ногами на м'якому килимі, скося поглядаючи на розкішні меблі. В кімнаті цій були помішані всі стилі за тогочасною модою на різні старовинні речі: крісла Анрі II, стільці Луї XV, італійська шафочка від сімнадцятого століття, еспанський конгатор—від п'ятнадцятого століття, а на порт'єрах—золоті прикраси з стародавніх риз. Це старе золото, старовинні тканини ніжних, збляклих кольорів, вся ця якась церковна велич неприємно вразили робітників, але викликали разом з тим якусь повагу до себе.

Пишне руно східнього килима немов в'язало ноги, а

хвиля рівномірного ласкавого тепла з калорифера вийнула раптом у перемерзлі на рвачкому вітрі щоки і сперла дух; це затишне тепло, здається, найбільше приголомшило шахтарів.

Минуло п'ять хвилин. Де далі вони почували себе що-разу неприємніше в цій пишній затушкованій кімнаті.

Нарешті до вітальні ввійшов пан Ганебо; сурдут на ньому був застібнений щільно, по-військовому, на всі гудзики, а на грудях виступала вузька скромненька стрічка від ордена.

Ганебо заговорив перший.

— Ага, це ви! Так ви незавдоволені, обурені...—і з холодною чемністю додав.—Прошу, сідайте, я радий поговорити з вами.

Шахтарі обернулися, шукаючи очима, де сісти. Одні несміливо примостилися на кінчиках ближчих стільців, інші стояли,—цей гаптований шовк лякав їх.

Усі мовчали. Пан Ганебо підкотив до каміна своє крісло й кинув оком на делегатів, мов хотів пригадати їхні обличчя. Відразу впізнав він П'єрона, що ховався за чужими спинами аж попід стінкою; потім очі його спинилися на Етьєні. Той сидів спереду, якраз супроти нього.

— Гаразд! Так що ж ви маєте мені сказати?

Пан Ганебо був певен, що відповідь йому цей молодий шахтар, і дуже здивувався, коли наперед виступив Маге.

— Як то!?!—мимоволі скрикнув він.—Ви, один з найкращих наших робітників, ви були завжди такий розумний, вся ваша сем'я працює в нас, відколи почали копати першу шахту—і ви тут! Мені дуже, дуже неприємно бачити вас на чолі незадоволених.

Маге слухав, спустивши додолу очі, а потім почав. Спочатку він говорив мляво, вагаючись.

— Пане директоре, я чоловік спокійний, тихий, ніколи ніякої каверзи не робив—якраз тому й обрали мене товариші. Ви самі бачите, що ми не шукаємо якогось заколоту, що ми не призвідники, не бешкетники, не лиходії які... Ми тільки хочемо, щоб усе було

по-правді, нам не сила вже довше голодувати, і ми собі думаємо так: треба ж якось зробити, щоб ми хоч хліба що-дня досхочу мали.

Голос його смілішав.

— Ви самі знаєте, що ми не можемо погодитися на вашу нову оплату,—казав він далі; він дивився тепер просто директорові у вічі.—Кажуть, що ми кепсько цямруємо. Це правда, ми завжди цямруємо прихватком, часу, бачите, не вистарчає; бо якби ми цямрували як слід, то б наш робочий день зменшився, а як ми вже й так на хліб заробити не можемо, то що б тоді було? Хіба всім вашим робітникам так таки камінь на шию та й у воду, чи що? Платіть нам більше, то ми й цямруватимемо краще й не будемо думати, щоб більше вугілля того вибити, бо ж тільки воно саме й годує нас. Так воно є, так воно й буде. Щоб робота була совісна, треба платити за неї совісно. А ви що вигадали? Га? Цього ми ніяк не можемо зрозуміти. Ви зменшуєте ціну від вагонетки, а зате платите окремо за цямрування й кажете, що воно виходить на одне. Хай навіть те, що ви кажете й правда, та нам з цього не легше, бо ж цямрування все одно в нас забирає більше часу. Так, чи так, а виходить, що нас обкрадають. Найприкріше нам те, що все це не так: одне на одне воно зовсім не виходить; Товариство просто кладе собі в кишеню по два наші сантими з кожної вагонетки,—от і все.

— Так, так, він правду каже,—загомоніли тихо й інші шахтарі, бо пан Ганебо, видно, хотів був спинити Маге,—тільки той не дав урвати собі мови. Тепер він уже запалився, і слова полилися вільно й нестримно. Час-од-часу він сам прислухався, здивований, до свого голосу, наче це говорив хтось інший, а не він. Ці слова накипіли в нього десь глибоко,—він навіть сам не знав, що вони ховаються там,—і тепер вони виривалися з серця, переповненого вщерть. Він говорив про невиласні їхні злидні, про тяжку роботу, про жінку й дітей, що пухнуть з голоду вдома, про те, що живуть вони гірше за бидло. Говорив про мізерні останні виплати, про штрафи та прогульні дні, що зводять платню на нівець, про те, якими ревними слізьми зустрічає сем'я

цю нікчемну обкраяну платню. Чи ж то їх усіх завзялися вигубити доценту?

— Так отак, пане директоре,—закінчив Маге,—ми прийшли вам сказати, що як нам однаково і так, і так подихати, то краще вже ми повмираємо, склавши руки,—хоч спина не болітиме. Ми кинули роботу й спустимося в шахту тільки тоді, коли Товариство пристане на наші умови. Воно хоче будь-що-будь зменшити нам платню від вагонетки, а за цямрування платити окремо. А ми хочемо, щоб усе було, як і досі, та щоб нам іще по п'ять сантимів від вагонетки накинули. Отже, ви самі покажете, хто стоїть за правду й згоду.

З гурту почулися поодинокі вигуки:

— Так... так... Він сказав те, що ми всі думаємо... Ми хочемо тільки, щоб усе було по-правді.

Інші мовчали, тільки головами похитували,—згодні були. З-перед очей зникла в них ураз розкішна заля з золотими оздобами, з гаптованими тканинами та таємничими якимись старовинними речами, і навіть барвистого килима під важкими їхніми сабо, вони ніби більше не помічали.

— Та дайте ж і мені нарешті відповісти!—скрикнув пан Ганебо. Це все почало вже його дратувати.—По-перше, Товариство не заробляє по два сантими на вагонетці,—це неправда... Ось порахуймо.

Усі загомоніли разом, не в лад. Щоб розбити шахтарів, директор звернувся до П'єрона, але той не хотів виступати, ховався за спинами товаришів і бубонів щось невиразне. Зате Левак просторікував за всіх, виривався наперед, доводив те, чого й сам не знав, і тільки плутав справу.

У млосному, оранжерійному теплі світлиці серед укритих м'якими тканинами стін безгучно потопає гомін голосів.

— Коли ви всі говоритимете разом, то ми ніколи не порозуміємося.

Пан Ганебо взяв себе в руки; тепер він говорив, як завжди, спокійно, суворо-чемно, без серця; перед шахтарями знову стояв лише управитель, що одержав наказ від начальства і примусить цей наказ будь-що-будь

поважати. З першого слова увага його спинилася на Етьєні, і тепер він не спускав очей з нього, намагався втягти його в розмову, але той уперто мовчав; раптом пан Ганебо залишив питання про два сантими й поставив справу ширше.

— Ні, краще ви признайтеся по-правді, що на вас впливають, зовні впливають ганебно, злочинно! Якась пошесть пішла тепер на все робітництво і косить найкращих!.. Мені й слухати нікого не треба,—я сам бачу, що вас, таких спокійних, розсудливих, мов підмінили. Хіба не так? Вам обіцяли більше масла ніж хліба, вам наговорили, що тепер настав час і вам запанувати... Одно слово, вас зтягають до цього славнозвісного Інтернаціоналу, до цієї розбійницької зграї, що мріє знищити все суспільство.

Тоді Етьєн перепинив його.

— Ви помиляєтеся, пане директоре! Досі ще ані один з шахтарів кам'яновугільних копалень Монсу не вступив до Інтернаціоналу, але коли їх штовхнуть на цю стежку, то вони всі, як один, будуть у його лавах. Залежить це лише від Товариства.

Тепер всі інші шахтарі мов зникли: в кімнаті лишилися тільки Етьєн та пан Ганебо; боротьба пішла між ними один на один.

— Товариство—заступник, оборонець цих людей, і ви даремно погрожуєте йому. Цього року воно витратило триста тисяч франків на нові шахтарські присілки,—а яка йому з цього користь? Я не кажу вже про пенсії, про вугілля, про ліки,—звідки це все? Ви, здається, людина розумна,—адже за кілька місяців ви показали себе таким добрим робітником,—чому ж не ширите ви серед товаришів саме цих думок, нащо знаєтеся з людьми свідомо лихими, навіщо топите самі себе? Так, я кажу про Расенера,— у свій час мусіли ми з ним розпрощатися, щоб врятувати робітництво від соціалістичної гнилизни... Ви днюєте й ночуєте в нього, це він вас напутив закласти вашу касу взаємодопомоги; якби це була тільки ошадна каса,—ми б, звичайно, охоче на неї погодилися, але ми чуємо, що це зброя проти нас... Це та сила, що дасть вам змогу воювати з нами. І от

я мушу сказати вам, що Товариство хоче наглядати до певної міри за цією касою.

Етьєн не заперечував, тільки впився в директора очима. та губи йому якось нервово тремтіли. На останні слова він усміхнувся й спокійно відповів:

— То це нова вимога, бо досі пан директор ніби не вимагали цього контролю. На жаль, ми б і самі щиро хотіли, щоб Товариство дбало трохи менше за нас і замість удавати нашого заступника та оборонця від усіх злигоднів, було тільки просто справедливе й давало нам те, що нам належить, тоб-то щоб воно давало нам увесь наш заробіток і не переполовинювало його. Хіба ж чесно за кожної промислової кризи штовхати все робітництво на голодну смерть, аби не зменшився дивіденд акціонерам? Хай пан директор хоч що говорить, а все таки нова система оплати—це замасковане зменшення платні, і якраз це нас найбільше обурює... Товариство робить недобре: коли йому треба зменшити свої видатки,—воно примушує терпіти це на своїй шкурі тільки робітника.

— Ага! Ось воно нарешті!—скрикнув пан Ганебо.— Я давно вже ждав цього. Так ми примушуємо людей голодувати? П'ємо з них кров? Як можете говорити такі дурниці ви? Ви ж, здається, повинні були б знати, на яку небезпеку наражаються повсякчасно капітали, вкладені в промислові підприємства, ну, хоча б у копальні. Тепер добре устаткована шахта коштує півтора-два мільйони, а скільки неймовірного зусилля треба покласти, щоб величезна ця сума грошей дала нарешті якийсь мізерний прибуток. Мало не половина всіх французьких підприємств неминуче банкрутує... І зрештою невимовне безглуздя винуватити ті підприємства, що якось ще борються і не гинуть. Так, робітникам доводиться страждати, а хіба й підприємці не страждають так само? Невже ви гадаєте, що криза ця дошкуляє Товариству менше, ніж вам? Не від Товариства залежить збільшити, або зменшити платню,—усе підпорядковує собі конкуренція, і всі мусять вважати на неї, бо инакше один кінець — збанкрутувати. Ремствуйте на

факти, а не на Товариство... Але ви й слухати не хочете, не хочете зрозуміти!

— Ні, ми дуже розуміємо, що нам нема чого сподіватися за таких обставин, як тепер. Через те якраз робітники й зроблять колись так, що ці обставини зміняться.

Етьєн промовив ці, ніби зовсім спокійні, слова тихо й просто, але в голосі його було стільки переконаности та погрози, що враз усе замовкло. В глибокій, зосередженій тиші пронісся наче невловимий подих жаху, і всім стало якось незручно, ніяково. Інші делегати, що навіть не зрозуміли, як слід, останніх Етьєнових слів, відчули проте, що в цій багатій кімнаті, серед цих вибагливих розкошів, він поставив руба їхні вимоги, і знову дивилися вони скося на теплі лінії тканин, на м'які вигідні фотелі, на всю цю пишноту... За найдрібнішу з цих прикрас шахтар міг би цілий місяць мати юшку на столі.

Пан Ганебо довго сидів замислений, нарешті підвівся—розмова скінчилась. Шахтарі й собі повставали. Етьєн помітно підштовхнув ліктем Маге, але язик у того знову вже мов заляк, і він почав нескладно й плутаючись.

— Так оце, пане директоре, все, що ви маєте нам сказати?.. То ми перекажемо товаришам, що ви відкидаєте всі наші умови.

— Я, мій друже, нічого не відкидаю! Я служу, як і ви, і маю сили не більше від останнього попихача на шахті. Мені дають певні накази, і моє завдання вимагати, щоб їх як слід виконували. Я сказав вам те, що, на мою думку, мусів вам сказати, але вирішувати нічого не смію... Ви повідомили мене про ваші вимоги,—я подам їх до відома Управи й перекажу вам відповідь.

Він не хотів розпалитися і говорив коректно, як личить високому урядовцеві: холодно, ввічливо, як личить представникові влади, що не має власного голосу і є лише знаряддя у чужих руках. І шахтарі дивилися тепер на нього з підозрою: звідки взявся цей чоловік? Навіщо йому так брехати, яка йому користь з цього? Скільки він, мабуть, краде, стоячи так між ними та

справжніми хазяями... Може це якийсь проїдисвіт— йому платять як робітникові, а він живе он як, на всю губу.

Етьєн знову наважився взяти слово.

— От бачите, пане директоре, який жаль, що ми не можемо особисто вдатися до кого слід. Ми б з'ясували багато дечого, ми розказали багато такого, чого ви може й не добачаєте. Якби знати, до кого звернутися!

Пана Ганебо це не розгнівило, він навіть всміхнувся.

— Ага... так! Що ж—коли ви не вірите мені, то справа значно ускладняється... Гаразд,—звертайтеся туди!

Він показав кудись за вікно,—і голови делегатів повернулися в той бік за його рукою. Куди це «туди»? Мабуть до Парижу? Але вони не були цього певні... «Туди»... Це слово відступало в якусь жахливу далечінь, в якусь недосяжну, таємну країну, в царство неznаного бога, що сидить напочепках у своїй божниці. Вони його ніколи не побачать, вони тільки почували, що він є і здалеку тяжить своєю залізною силою над десятьма тисячами вуглярів копалень Монсу. Директор говорив, а за його спиною причаїлася ця сила і з уст його промовляла до них незрозумілими словами.

І враз якесь знесилля пригнітило їх, і навіть Етьєн знизав плечима, ніби говорячи, що шкода й розмови. Пан Ганебо ласкаво поплескав Маге по руці й спитав, як ся має Жанлен.

— Хіба це не жорстока навка, а ви ще не хочете як слід цямрувати й опинаятесь. Ви ще поміркуйте й побачите тоді, що страйк є однаково згубний для всіх. Через який тиждень ви помиратимете з голоду,—куди ви тоді подінетесь? Я покладаю надію на ваш розум і певен, що найпізніше в понеділок ви знову станете на роботу.

Шахтарі один за одним посунули мовчки з кімнати; знову затупотіли ноги, позгиналися спини. Директор сподівався тільки на їхню покору, але ніхто й слова не відповів йому на його слова.

Пан Ганебо провів їх трохи й зробив підсумок розмови: отже Товариство завело нові ставки, а робітники вимагають збільшити на п'ять сантиметрів платню від вагонетки. Щоб не лишити делегатам жадної надії, він

попередив їх на останку, що Управа напевно одхилить їхні вимоги.

— Поміркуйте як слід перше, ніж зробити якусь дурницю,—промовив він ще раз,—його непокоїла їхня мовчанка.

У передпокої П'єрон уклонився директорові низько-низенько, а Левак удав, ніби надягає кашкета. Маге хотів був щось сказати на прощання, але Етьєн знову штовхнув його непомітно ліктем. Шахтарі вийшли мовчки, і тільки двері гучно грюкнули серед грізної тиші.

Пан Ганебо повернувся до їдальні: товариство мов зацікавлено перед карафками з лікером. Кількома словами він переказав Деноленові зміст розмови,—обличчя того ще дужче осумніло. Пан директор нахилився над своєю холодною кавою, а тимчасом за столом намагалися завести розмову про щось інше; але нарешті самі навіть Грегуари знову заговорили про страйк — вони дуже дивувалися, як це й досі немає такого закону, щоб забороняв робітникам кидати роботу.

Поль заспокоював Сесіль і казав їй, що незабаром мають прибути жандари.

Нарешті пані Ганебо покликала льокая.

— Іполіте, ми зараз перейдемо до вітальні,—повідчиняйте вікна, відсвіжіть її, як слід.

III.

Минуло два тижні, пішло на третій. У понеділок із надісланих до Дирекції списків виявилось, що шахтарів вийшло на роботу ще менше. Адміністрація сподівалася, що в цей день скрізь розпочнеться нормальна робота, але впертість Товариства дратувала робітництво. Застрайкували не самі лише Воре, Кревкер, Міру та Маделен,—у Вікторії та в Фетрі Контель на роботу виходила ледве ледве четвертина всіх робітників, і навіть у Сен-Тома було неспокійно. Страйк що-далі поширювався і захоплював усіх, ставав загальним.

Над Воре нависла похмура тиша, пустка. Занепала велика майстерня, заснула робота, це спинилася машина.

Уздовж високих містків на тлі сірого, зимового неба

стояло кілька забутих вагонеток—у них був той самий смуток німий, що й скрізь навколо.

Внизу, між тонкими підпорами що-разу зменшувалися вугляні бурти, залишаючи по собі смуги голої чорної землі; запаси колодця гнили на дощі. Біля пристани так і стояла до половини навантажена баржа,—мов задрімала на мутній воді, а на самотному насипу,—дарма, що поливали його зливи,—димувала сірчиста суміш, поволі розкладаючись. Забута тачка розкарячила догори свої держална. Але найбільшою пусткою віяло від будівель, від сортувальні з зачиненими віконницями, від мовчазної баштиці над шахтою, де колись усе гриміло й стугоніло, від захололих паровиків, від велетенського димаря, звідки тепер звивались тільки час-од-часу тоненькі цівки диму. Машина працювала лише вранці, коли спускали в шахту конюхів з оброком та наглядачів. Окрім наглядачів під землею ніхто не працював; тепер вони були вже за простих робітників і мусіли пильнувати підземних галерій, що дуже швидко псуються без належного догляду. З дев'ятої години ранку машина переставала працювати, під землю можна було спускатися тільки лише сходами. Над мертвою масою будівель, похованих під завоем чорного пилу, виривався тільки віддих відливого смоку—протяжний, глибокий—останній прояв життя шахти; якби цей віддих спинився, вода б затопила всі галерії.

Навпроти шахти на узгір'ї присілок «Двохсот сорока» теж наче вимер. Префект поліції прилетів був сюди, жандари пригналися верхи, але страйкарі були такі спокійні й сумирні, що й префект і жандари повернулися ні з чим.

Ніколи ще в шахтарському присілку, що лежав чорною плямою серед безмежної голої рівнини не точилося так тихо життя, як тепер. Щоб не кортіло до трактира, чоловіки спали ціліснітькі дні, жінки менше кавували, менше сварилися й судили сусідок; навіть діти наче розуміли, що не час пустувати, й бігали тихенько босоніж і билися нишком, не галасуючи. Скрізь панував цілковитий порядок, а це слово перебігало з вуст до вуст—шахтарі не хотіли гвалту й заколоту.

У Маге було завжди повно людей. Етьєн, як секретар каси взаємодопомоги, розподілив зібрані три тисячі між найбільшніми робітниками; крім цього з різних боків набігло ще кілька сот франків з різних підписних листів. Але за останній час усі запаси прийшли до краю, у шахтарів не було змоги чинити опір, і повставала примара голову. Мегра—він обіцяв давати набір харчі протягом двох тижнів—чомусь зноровився наприкінці першого тижня й рішуче відмовив давати харчі без грошей. Звичайно, він слухався усіх наказів начальства—може воно й цього вимагало від нього, може воно вирішило покласти одразу край усій тяганині й добити голодом присілок. А проте Мегра мав свої тиранські примхи; коли батьки посилали до нього по продукти гарну дівчину, що припадала йому до смаку, він давав хліба, а коли ні,—то виганяв її з порожніми руками. Магедихи він до себе й на поріг не пускав,—мстився за те, що не прийшла Катерина. Як на гріх, ще й морози вдарили, і жінки з одчаєм дивилися, як тануть їжні запаси вугілля,—страшно, тривожно було в них на серці,—доки чоловіки не стануть на роботу, не дасть, не дасть їм палива Товариство. Мало було подихати з голоду, треба було ще й замерзнути.

У Маге вже нічого не було, Леваки ще якимось перебивалися,—Бутелу дав двадцять франків. Зате в П'єронів гроші не переводились. Щоб показати сусідам, що й вони голодують, і відкараскатись від позичок, вони брали набір у Мегра, а Мегра охоче був би кинув усю свою крамницю П'єронісі під ноги, коли б тільки вона йому пальцем кивнула. Від суботи в багатьох родинах лягали спати не вечерявши. Починалися страшні дні, але ніхто й не писнув — із спокійною мужністю корилися слову—«порядок». Було це якимось цілковите побожне довір'я, сліпа упевненість вірних. Їм обіцяли, що настане час, коли прийде правда, і вони готові були терпіти, щоб загальне щастя перемогло. Голод розпалював уяву, ніколи ще тісний небозвід не розступався так широко над завороженим зором цих злидарів. Затуманені очі вже ледве бачили, але їм ввиджалося десь вгорі чарівне місто, тепер таке близьке й здійсненне, де

всі люди будуть братами, де настане золотий вік, де всі спільно працюватимуть та спільно споживатимуть земне добро. І ніщо не порушувало твердої впевненості, що колись таки вступлять вони в це місто.

В касі грошей все меншало; Товариство було вперте, кожний новий день мав приносити ще тяжчі злидні, а надія їх не згасала—вони спокійно тільки всміхалися і кпили з усього. Хай навіть земля розступиться під їхніми ногами,—і тоді їх врятує чудо. Ця віра була їм замість хліба і зогривала їм голодні шлунки. Гола юшка з чистої води перетравлювалася занадто швидко, шлунки були порожні, але Маге й інших шахтарів захоплювало якесь дивне почуття; в голові шуміло з голоду, а перед очима стояло те краще світосяйне майбутнє, що давало сили мученикам християнським спокійно йти назустріч диким звірам.

Тепер уже з Етьєна став справжній проводир. Вечорами в нескінченних розмовах він промовляв, як оракул, до своїх слухачів; набуті знання загострювали його розум — він говорив тепер з великим апломбом про все на світі. Цілими ночами сидів він над книжками, діставав тепер багато листів та передплатив навіть собі бельгійського соціалістичного «Месника»; це був перший часопис у присілку,—тут ще ніхто ніколи не передплачував газет; через нього Етьєн здобув собі великий авторитет серед товаришів. Популярність його зростала з кожним днем, і це страшенно його підбадьорювало. Він вів широку кореспонденцію, листовно обговорював з усією округою долю робітництва, давав поради воязьким вуглярам; він—колишній механік, потім вибійник з чорними масними руками—був осередком усього, почував, як навкруг нього вирує живий вир людей, і гордощі його зростали непомірно. Він ступив на вищий щабель, непомітно для себе ріднився з ненависною буржуазією, набував її смаків до певних життєвих вигод, зрозумів її інтелектуальні втіхи. Гнітила Етьєна тільки свідомість свого неуцтва, що примушувала його мимоволі червоніти й хвилюватись перед кожним панком у сурдуті. Етьєн учився й далі так само самотужки, так само пожадливо накидався на книжки, але йому браку-

Вало методу, набуте знання дуже помалу осідало, і в голові його йшла страшена плутанина. Але часами, коли він дивився тверезо на речі, його починало турбувати, чи вправиться він з своїм завданням—і ставало страшно: а що, коли він не на своєму місці, що, коли він не та справжня, потрібна людина? Може треба було б якогось адвоката, ученого, що міг би говорити й провадити справу, не накликаючи біди на товаришів? Але через хвилину він уже обурювався на себе за ці сумніви й до нього поверталася попередня його впевненість. Ні, ні, жадних адвокатів,—усі вони шарлатани, вони використовують своє знання на те, щоб тільки викохувати своє сало на шкурі народній! Буде, що буде! Робітники й самі зуміють уладнати свої справи.

І знову мрія стати народнім проводарем заколисувала його: Монсу йому скорилося, може, хто зна, не тільки Монсу, а й сам Париж, далекий Париж у сизому мареві? Депутатство, а там трибуна в розкішній залі, а він, перший депутат-робітник у парламенті, пронизує пекучими словами всіх буржуа.

Останніми днями Етьєн ходив сам не свій, вагався, не знав, що почати. Плюшар засипав його листами й пропонував прибути до Монсу, щоб надихнути нового запалу страйкарям. Він мав скликати закриті збори й головувати на них, але за цим крилася інша думка. Плюшар хотів використати страйк—затягти до Інтернаціоналу місцевих шахтарів, що досі ставилися до нього з певною підозрою.

Етьєн не бажав зайвого галасу, а проте був би навіть погодився, щоб Плюшар приїхав до них, та тільки Расенер рішуче повстав проти цього, а Расенерової думки не можна було легковажити: заслуги його були давніші, він мав чимало прихильників серед шахтарів, і Етьєн не знав, що відписати.

В понеділок, якраз о четвертій годині, прибув з Ліля новий лист. У кухні сиділи тільки Етьєн та Магедиха. Маге нудився без роботи і пішов ловити рибу в протоці, за шлюзами: якщо попадеться здорова рибина, її можна буде продати й купити хліба. Старий Бонемор і малий Жанлен подалася кудись, — ноги вже в них обох

одужали, і вони хотіли спробувати їхню силу, а дітей забрала Альзіра—вони годинами блукали тепер по насипу й збирали вугляну потеруху.

Перед вогнищем, де ледве жевріло кілька жарин—тепер уже не можна було палити цілу добу—сиділа Магедиха; розстібнувши кохту вона годувала Естеллу, із пазухи їй звисала її величезна біла грудь.

Коли Етьєн згорнув листа, вона спитала:

— Ну, що? Добрі новини? Пришлють нам грошей?

Він тільки головою похитав.

— Сама не знаю, як доживемо цей тиждень,— а все ж якось буде,—казала вона далі.—Як сам знаєш, що твоя правда, то це якось піддає духу, й кінець-кінцем бачиш, що твоє буде зверху. Так я кажу, чи ні?

Тепер уже Магедиха була теж за страйк—як завжди, обміркувавши з усіх боків справу. Звичайно, краще було б примусити Товариство бути справедливим, не кидаючи роботи, але як уже роботу покинули, то не можна до неї братися, не виборовши свого права. Тут Магедиха виявляла надзвичайне завзяття: краще померти з голоду, ніж показати, що ти не правий, коли твоя була правда.

— Ет, холери на них немає!—скрикнув Етьєн.—Звільнила б нас від цих визискувачів!

— Ні, ні, не можна нікому смерти зичити,—заперечила Магедиха.—Нам з цього не поможеться, а на їхнє місце стануть інші. Хай тільки більше розуму наберуться та второпають, нарешті, в чому річ,—з мене й цього досить, я спокійно чекатиму, бо ж скрізь є добрі люди... Ви самі знаєте, що ваша політика мені не до смаку.

Та й справді, Магедиха гудила різні гучні, запальні слова й казала, що вони тільки людей баламутять. Що за роботу треба платити стільки, скільки вона того варта, це так, але нащо морочити собі голову всякими непотрібним речами, нащо панів та уряд зачіпати, нащо шитися не в своє діло,—тільки щоб шию набили?

А проте, свого пожилця Магедиха поважала,—він був не п'яниця, платив їй вчасно свої сорок п'ять франків, хлопець порядний, знає, як поводитися, а решту можна було йому й подарувати.

Етьєн завів розмову про республіку. Республіка дасть хліба всім людям, але хазяйка недовірливо похитала головою: 48-й рік дався їй добре в-знаки,—клятий був це час—після нього лишился вони голі, мов ті гробаки. Тоді якраз вийшла вона за Маге. Магедиха згадувала минуле й похмуро говорила про колишні злидні, втопивши далеко кудись свої очі, а Естелла, не випускаючи з рота матеріної груди, тимчасом так і заснула. Етьєн сидів замислений і мовчки дивився на цю величезну білу грудь, таку білу, що поруч неї жовтизна жіночого попсованого нечистого обличчя вирізнялася ще дужче.

— Ані ліярда в кишені,—тихо казала Магедиха,—нічим пельку заткнути, а всі шахти стали, як одна. Е, та що й казати! Точнісінько таке саме лихо було на бідний люд, як і тепер.

Раптом обоє аж заціпили: відчинилися двері і до кімнати ввійшла Катерина. Відколи Шаваль забрав її з Воре, вона не наверталася додому. Дівчина так хвилювалася, що не зачинила навіть дверей, мовчки стала на порозі й уся затремтіла—гадала, що застане вдома саму тільки матір, але тут був ще й Етьєн,—і враз те, що надумала сказати, йдучи дорогою, вилетіло їй з голови.

Катерина витягла з кишені два пакунки — каву та цукор — і несміливо поклала їх на стіл. Її непокоїв страйк ворезьких шахтарів, сама вона працювала в Жан-Барі. Чим иншим могла вона допомогти батькам? Ось принесла дечого, мов для дітей, а й усім трохи легше буде. Але її добрий намір не зворушив Магедихи.

— Замість носити сюда солодощі, краще була б лишилася вдома та заробляла на хліб батькам.

І вона почала картати дочку, відводила душу й кричала тепер все те, за що нарікала на неї поза очі ось уже цілий місяць. Ан, яка! — шіснадцяти років нема, батьки з голоду пухнуть, а вона втекла, прилипла, як шевська смола, до хлопця. Страховище, виродок нещасний! Дурницю можна було пробачити, але такого паскудства забути не можна. Іще коли б її на віршовці держали, а то вільна як птах, тільки й горя, що додому ночувати вертайся.

— Ну, говори! Яке в тобі шило сидить?

Катерина стояла нерухомо біля столу й слухала, похиливши голову. Її худе, недорозвинене дівоче тіло здригалося, вона хотіла відповісти матері, але слова не слухалися їй, застрягали в роті.

— Хіба ж я цього хотіла?—нетвердо відповіла вона.—То ж він. Як він хоче, то що ж мені робити? Він дужчий, його й сила. Хіба ж можна було знати, як воно потім буде. Так воно вже сталося, повернути назад не можна... Інший кращий не буде. Тепер уже однаково... Тепер тільки треба, щоб він зо мною одружився.

Катерина боронилася мляво, їй вже пригнобила пасивна покірливість жінки, жінки, що занадто рано пізнала самця. Хіба ж це не загальний закон? Дівчину, ще майже дитину, гвалтують десь за насипом, потім непросвітні злидні у власній хаті, в тому разі, як любовник схоче одружитися з нею, а коли ні, то ще гірше щось—хіба ж вона що інше бачила, про що інше мріяла? І вона червоніла з сорому, що на неї кричать, мов на повію яку, тільки тому, що було це перед цим парубком, тільки це приголомшувало її, тільки тому вона так тремтіла.

Етьєн відійшов від столу й нахилився над вогнищем—ніби роздмухував жар,—не хотів заваджати. Але вони зирнулися: як вона зблідла, змарніла, а все ж яка вона гарна, і які гарні ці ясні очі на пожовклому вже трохи обличчі. І якесь дивне почуття обгорнуло Етьєна: колишня ворожість ізникла відразу, йому захотілося тільки, щоб ця жінка була просто щаслива з тим іншим. Це не була ще байдужість, він не міг її залишити так на людську ласку, він піде до Монсу, примусить того поводитися з нею як слід. Але в цьому ніжному погляді, що завжди ніби віддавав їй себе, Катерина прочитала лише співчуття—як він, мабуть, поневажає її, коли може так дивитись на неї. Серце їй боляче стиснулося, і слова застрягли в горлі... Вона замовкла.

— Так, краще мовчи,—суворо казала мати.—Коли прийшла, щоб зостатися, то заходь, а коли ні, то геть звідси, щоб і духу твого не було; щастя твоє, що в мене дитина на руках, а то б я тебе так почастувала, що й до нових віників не забула б.

І раптом погроза здійснилась—дівчина аж отетеріла з несподіванки та болю: хтось налетів на неї з-заду і боляче вдарив ногою. Це був Шаваль,—з розгону вскочив він у кімнату—двері були відчинені—і, мов жеребець, брикнув її з усієї сили в зад. Кілька хвилин він уже стежив за нею знадвору.

— Шлюха! Паскуда!—кричав він.—Я йшов за тобою, я знав, що ти бігаєш сюди до полюбовничка—ач, аж жижки трусяться, так кортить. Та ще й платиш йому за це? За мої гроші кавою його поливаєш.

Магедиха й Етьєн прикипіли на місці.

Шаваль люто замахнув рукою, щоб ударити Катерину, та відбігла до дверей.

— Підеш ти звідси к бісовому батьку, чи ні?

Дівчина боязко притиснулася в кутку до стіни. Шаваль накинувся на Магедиху.

— Добра робота—мати хату стереже, поки дочка, задерши догори ноги, на ліжку вивертається.

Він схопив Катерину за руку, тряс її і тягнув за собою, а на порозі ще раз обернувся до Магедихи, що скам'яніла на своєму стільці. Вона забула застібнути кохту; Естелла заснула в неї на колінях, уткнувшись носом у вовняну спідницю, і величезні голі груди її звисали вільно аж на живіт, мов вим'я тилистої корови.

— Коли дочки вдома нема, то мати за неї відробляє,—кричав Шаваль.—Світи, світи голим тілом перед пожилцем,—він, паскудник, і цим не погидує.

Етьєнові аж руки тремтіли дати ляпаса товаришеві й вирвати від нього Катерину, проте він стримав себе,—не хотів здіймати бучі, хвилювати присілок бійкою. Але останні слова розлютили його до нестями. Чоловіки стояли один супроти одного. Очі їх були наляті кров'ю, стара ненависть, давні ревності вирвалися з серця. Один з них мусів загинути.

— Бережись!—зашипів Етьєн крізь зціплені зуби.—Я з тебе шкуру здеру.

— Спробуй!—відповів Шаваль.

Вони впивалися ще кілька секунд один одному в вічі, гарячим, важким диханням дихаючи один одному в обличчя. І раптом Катерина опинилась між ними;

схопила за руку свого полюбовника і з усієї сили потягла його геть,—тікала не обертаючись.

— Тварюка!—пробубонів Етьєн, грюкнувши дверима. Така лють кипіла в ньому, що він мусів сісти, бо ноги не держали.

Магедиха так і зосталася, як сиділа, проти нього й тільки безсило розвела руки.

Упала важка, напружена тиша; обоє мовчали: тяжкі думки облягли їх. Етьєнова думка поверталася мимо його волі до цих білих важких грудей, і нараз йому стало якось соромно, ніяково, він одганяв цю думку, а вона настирливо поверталася. Звичайно, цій жінці було вже сорок років, і її обважніле тіло совісної, занадто плодючої самиці дуже обвисло, але довгасте, повне обличчя з слідами колишньої краси було зовсім ще не погане, і вся вона, велика, огрядна, дебела, вабила ще, і ніхто з шахтарів не відмовився б від неї.

Помалу й спокійно, взяла Магедиха обома руками свої груди і почала запихати їх за пазуху; маленький рожевий кінчик уперто не слухався і вона убгала його пальцем, потім поволі застібнулася й відразу мов постарішала, обважніла—вся в темному, в чорній своїй потертій сукні.

— Свиня він,—промовила вона.—Тільки паскудній свині може спасти на думку така гидота... Звичайно, мені начхати на нього, не вартий він, щоб про нього говорити.

І, не спускаючи очей з Етьєна, додала своїм щирим, спокійним голосом:

— Звичайно, і я грішна, та тільки якраз не розпусна. За все життя мене мали тільки но двоє—один вивізник—було мені тоді ще п'ятнадцять літ, а потім Маге. Якби й Маге покинув був мене, як і той перший,—не знаю, що було б тоді з мене. Та я й не деру кирпичи, що поводитася, як слід, відколи ми побрались... Бачите, часом не робиш поганого тільки тому, що нагоди немає... Я кажу тільки про те, що було,—ну, а з сусідок не кожна може цим про себе так похвалитися,—правда?

— Правда,—відповів Етьєн, піводячись.

Він пішов на вулицю, а Магедиха зсунула два

стільці, поклала на них Естеллу й почала роздмухувати жар. Якщо пощастить батькові піймати риби, можна буде що-небудь зварити.

Надворі вже смеркло, холодний вітер упав на землю, а Етьєн ішов уперед, схиливши голову; чорна нудьга обняла його.

Це вже була не лють на того чоловіка, не жаль до бідолашної скривдженої дівчини. Те грубе, звіряче, що зробила допіру ця тварюка, кудись відходило, стиралося, втрачало свою вагу. Перед Етьєном вставало тепер загальне страждання, увесь жах, увесь розпач безрадісних злиднів—голодний присілок, жінки й діти, що лягали спати, не вечерявши, увесь цей люд, що боровся до краю голодний.

І знову, як часом уже бувало, вагання посіло його,—сутіні навколо були важкі й безнадійні,—ніколи ще пекучий цей сумнів так його не мучив. Яку страшну відповідальність узяв він на себе. Чи штовхати цих людей ще й далі, підбурювати до опору тепер, коли вже немає ні грошей, ні кредиту? І чим воно скінчиться, коли не буде ніякої допомоги і голод приб'є завзяття?

І раптом перед ним повстала страшна картина руїни: конають діти, плачуть матері, а чоловіки, виснажені, змарнілі, повертаються знову на шахту.

Етьєн ішов сошею, спотикаючись об каміння; думка, що Товариство переможе, що він сам накликав горе на товаришів, мучила й жахала його. Він підвів голову,—перед ним лежало Воре: темна маса його будівель здавалася ще важча й темніша під низько навислими густими сутіннями. На самотній садибі шахти купчилися великі, нерухомі силуети, мов руїни покинутої фортеці. Скоро машина зупинялася, душа відлітала з цих стін. В пізню таку пору не було тут і малесенької іскри, ані лихтаря, ані голосу людського, і навіть віддих смоку здавався якимсь далеким хрипінням, що виривалося не знати звідки серед цієї забутої пустки.

Етьєн дивився вперед, і кров закипала в ньому. Так, робітники голодували, але й Товариство втрачало мільйони. Чому неодмінно переможе воно в цій боротьбі між працею та грішми? У кожному разі

перемога обійдеться йому не дешево, його трупи можна буде порахувати потім,—поки ще рано.

І знову Етьєна охопив войовничий запал, дике бажання покласти будь-що-будь край цим злидням; хай усе, хай навіть смерть. Краще вже всьому присілкові загинути відразу, аніж конати отак помалу з голоду та неправди. Він згадував уривки з перчитаних не зовсім зрозумілих йому книжок, приклади з життя народів, що підпалювали свої міста, аби тільки спинити ворога, оповідання про матерів, що розбивали голови своїм дітям об брук і тим рятувати їх від рабства, про чоловіків, що воліли вмерти з голоду, аніж споживати хліб тиранів. Ці образи підносили його дух, червона радість проривалася з чорного завою журби, розганяла сумніви, вкривала соромом щоки за хвилеву його зневіру.

Знов у ньому прокинулася віра в себе, знову підступала до серця гордощів хвиля й поривала вгору. Він почував себе знов проводирем,—йому коритимуться, для нього підуть на саможертву, і він п'янів з цієї радості, з почуття цієї сили, з передчуття своєї перемоги. Етьєн уявляв собі просту, але величню картину: він переможець, але він зрікається влади й віддає її народіві в руки...

Раптом Етьєн здригнувся: голос Маге сполохав його мрії; шахтар підійшов непомітно й оповідав йому тепер про щасливу несподіванку—він зловив чудесну форель і продав її за три франки. Юшка буде. Етьєн відстав трохи від Маге—той подався просто до присілка, а він сам завернув до «Авантажу», — дочекався, поки шахтар, що сидів там, пішов додому й рішуче сказав Расенерові, що напише цю ж мить до Плюшара—хай приїздить до них негайно.

Етьєн вирішив безповоротно — треба скликати таємні збори: коли вуглярі Монсу стануть до лав Інтернаціоналу, вони переможуть напевне.

IV.

Закриті збори мали відбутися у трактирі «Веселий Джигун» о другій годині дня в четвер. Вдова Дезір

тяжко боліла душею за своїх любих діточок, вуглярів, страшенно лютувала на Товариство, а надто відколи трахтир її почав пустіти. Ніколи ще не бувало такого тверезого страйку,—п'яниці боялися носа на вулицю вистромити, щоб не порушити наказу про порядок та добре поводження. Та головна вулиця в Монсу, де в свята не можна було й протиснутися за натовпом, тепер була мовчазна, похмура, сумна. Пиво не лилося вже через край з шинквасів та з животів, рівчаки уздовж пішоходів повисихали, на соші перед пивницями «Казімір» та «Прогрес» видно було самі лише бліді обличчя шинкарок, що марно виглядали гостей. Та й у самому Монсу вся шереха трахтирів, пивниць та кав'ярень — «Ланфан», «Тізон», «Пікет» та інші — мов заніміла. Тільки но в «Сен-Елуа» — в улюбленій пивниці наглядачів—наливали ще по кілька кухлів на день. І навіть «Вулкан» спорожнів, споживачів не було, і «панночки» сиділи без роботи, дарма, що, зважаючи на скруту, охоче були б спустили ціну з десяти на п'ять су. Справжня жалоба нависла над всією округою, жаль за серце брав.

— Сто чортів!—кричала вдова Дезір, ляскаючи себе долонями об стегна,—а все ті клятві жандари! Хай вони мене хоч у колоди засадять, а проте, я їм ще дамся в знаки!

Для всього начальства, для всіх хазяїв, вдова Дезір мала одне загальне назвисько «жандари» й у це слово вклала все своє презирство до ворогів народу. З великою радістю згодилася вона на Етьєнове прохання: вся її господа до послуг шахтарів, і залю віддасть їм задурно, й сама розішле всім запросини, коли вже закон цього вимагає. Може законові це й не до смаку, то що ж, воно й краще—хай вищиряє зуби, хай трошки полютує.

Етьєн дав переписати декому з письменних сусідів півсотні запросин і другого дня приніс їх удові Дезір; запросини порозсилали по всіх шахтах до делегатів та до деяких певних людей.

Офіційно на порядку денному стояв розгляд справи про продовження страйку, а насправді всі чекали на

Плюшара і на його промову, що мала викликати масовий вступ шахтарів до Інтернаціоналу.

Настав четвер. Ще зранку Етьєн почав хвилюватися, його колишній товариш, що обіцяв телеграмою прийти в середу ввечері, чомусь не приїздив і досі. Що там сталось? Неодмінно треба було з ним порозумітися перед зборами, а його, як на гріх, і немає. О дев'ятій годині Етьєн пішов до Монсу—може той поїхав просто в містечко, не завітавши до Воре?

— Ні, вашого приятеля я не бачила, а в мене вже все готове, ось погляньте,—відповіла вдова Дезір і повела Етьєна до залі.

Тут zostалися ті самі прикраси, що були на останній вечірці, — гірлянди з різноколірних паперових квіток з паперовим вінком посередині та вздовж стін позолочені картонні дощечки з іменнями святих. Тільки замість естради для музиків, у кутку поставили стіл та три стільці, а через усю залю—лави для членів зібрання.

— Чудесно!—сказав Етьєн.

— Прошу вас, будьте, як у власній хаті,—казала далі хазяйка.—Репетуйте, галасуйте досхочу... Якщо жандари припруться сюди, то їм доведеться спершу через моє тіло переступити.

Хоч на душі в Етьєна й було дуже неспокійно,—він мимоволі всміхнувся: ця зух-баба була справді така здоровезна й мала такі пишні груди, що на кожну з них треба було б по одному чоловікові—один не подужав би обхопити—тому мабуть з шістьох своїх кохавників, вона приймала тепер по парі що-вечора.

Аж ось до трактиру несподівано прийшли Суварін з Расенером. Хазяйка залишила їх утрюх в великій порожній залі і вийшла кудись.

— Маєш! І ви тут?—здивовано скрикнув Етьєн.

Відбувши нічну зміну—машиністи не страйкували—Суварін прийшов сюди просто подивитися, цікавий, що буде. А от Расенер ходив уже два дні якийсь непевний, і з масного, круглого його обличчя збігла добродушна ухмілка.

— Плюшара досі нема, мене це дуже турбує,—сказав Етьєн.

Расенер одвернувся й пробубонів крізь зуби:

— Мене це не дивує, я його й не сподіваюся.

— Як то?

Расенер набрався нарешті духу й, глянувши товаришеві сміливо у вічі, промовив:

— Якщо хочеш знати, то я йому теж послав листа і в цьому листі благав його не приїздити... Так, так, на мою думку, ми маємо вирішувати свої справи самі, без сторонньої допомоги.

Етьєн аж затремтів з люті й, гостро дивлячись на Расенера та запинаючись, проговорив:

— Ти... це... зробив?.. Ти... це... зробив?

— Так, я це зробив, але ж ти й сам знаєш, як я вірю Плюшарові. Він хлопець розумний і певний—на нього можна покластися. Та тільки наміри мені ваші не подобаються. Політика, уряд—це все не для мене. Мені треба тільки, щоб шахтарям жилося краще. Так. Я попрацював під землею двадцять літ, обливався потом, пух з голоду разом з іншими й запрягнув будь-що-будь поліпшити якомось долю тих бідолах, що там залишились. І я знаю, знаю напевно, ваша вся балаканина нічого доброго не дасть, ви тільки накличете на робітника ще гірше лихо. Голод змусить його кінець-кінцем повернутися на шахту, і тоді почнуть дерти з нього по три шкури. Товариство віддячить йому ціпком, як собаці,—ага, утік з своєї будки, братику, а тепер повертаєшся?! Ось чого я не можу дозволити—чуєш?!

Вип'явши наперед живота, твердо стоячи на товстих своїх ногах, Расенер говорив далі голосніше, упевненіше. Уся його терпляча, розсудлива вдача виявлялася в цих простих зрозумілих словах, що сипалися з його вуст рясно, вільно, безупину. Хіба не безглуздя сподіватися, що можна відразу переменити увесь світ, поставити робітника на хазяїновому місці, поділити гроші, як ділять яблуко. Не одна тисяча років мине, поки це, може, й здійсниться. Отож, дайте спокій,—ніякого чуда бути не може. Коли не хочеш розбити собі носа, то найрозумніше йти простим шляхом, вимагати реформ можливих, поліпшити якомога долю робітництва. От якби примусити Товариство, щоб воно дало легші умови праці,—

це був би великий здобуток, а то дивіться, щастя яке—уперлись, як барани, й поздихають усі к бісовому батьку!

Етьєн не заваджав йому говорити—з обурення аж дух йому перехопило; нарешті він скрикнув:

— Та чи маєш ти кров у жилах?

Йому хотілося ляснути по пиці цього чоловіка і, щоб не датися на спокусу, він швидко відійшов на другий кінець залі, сердито розсовуючи лави й виливаючи на них свій гнів.

— Ви б хоч двері зачинили,—не треба людям чути,—промовив Суварін.

Зачинивши сам двері, він сів спокійно на стілець коло столу, скрутив цигарку й дивився на обох товаришів своїми ласкавими, розумними очима; тонкі губи його торкнула ледве помітна усмішка.

— Про мене гнівайся, лютуй, тільки нікому це не допоможе,—спокійно казав далі Расенер.—Спочатку мені здавалося, що ти маєш здорову голову на в'язах. Ти зробив, як слід,—наказав товаришам сидіти тихо й не рипатися з хати, взагалі використав свій вплив, щоб додержати порядку, а тепер сам хочеш призвести до колотнечі.

Етьєн уперто ходив по залі, пробиваючи собі дорогу поміж лавами, а проходячи повз Расенера, хапав його що-разу за плечі, тряс і кричав йому просто в лице свої заперечення.

— Ет, сто чортів! Та хіба ж я не хочу бути спокійним? Так, я примусив їх до дисципліни, так, я ще й досі раджу їм сидіти тихо. Та тільки ж не можна, щоб по нас ногами ходили! Щасливий ти, що можеш не хвилюватись, а мені часом аж голова обертом іде!

Ще було щире слово. Етьєн сміявся тепер з своєї колишньої віри неофіта, з своєї святобливої мрії про чарівне місто, де всі люди стануть братами, де нарешті запанує правда.

— Коли тобі приємно бачити, як люди гризтимуть одне одного, мов ті вовки, до кінця віку, то, звичайно, найкраща рада згорнути руки й чекати. Ні! треба

самому боротися, бо інакше неправді не буде кінця, і багаті виссуть усю кров з бідних!

Етьєн ніяк не міг простити собі свого колишнього безглуздя: як міг він доводити, що не слід мішати політику до соціального питання? Тоді він нічого ще не знав, але скільки перечитав, скільки вивчив він з того часу! Тепер уже думки його стали ясніші, логічніші, і він пишався, що має свою власну систему, але висловлював її трохи нескладно, і в словах його чутно було відгуки різних теорій, що одну по одній відкидав він їх, вичитавши якусь нову, кращу.

Але над усіма теоріями стояла все ж таки теорія Карла Маркса: капітал—наслідок грабунку, і право праці—відвоювати награбоване. Що-до практичних заходів, то спершу захопив Етьєна Прудон фантастичною мрією про взаємний кредит, про величезний банк для обміну, що усуне всіх посередників. Потім перейнявся він Ласалевою теорією про кооперативні товариства: держава допоможе, і поволі з усієї земної кулі зробиться єдине промислове місто; нарешті Етьєн дійшов до колективізму й почав доводити, що все знаряддя праці має бути віддане колективам. Але й це не набуло ще виразних форм; він не знав, як здійснити цю мрію, а крім того, його гризли різні ще сумніви та непевність, що не дозволяли йому висловлювати абсолютні сектанські твердження. Треба було тільки взяти владу в свої руки, а там буде вже видно.

— Яка тебе муха вкусила?—палко скрикнув Етьєн,—стаючи знову перед Расенером.—Хіба ж ти сам не казав, що далі так бути не може, і воно мусить увірватися?

Расенер трохи почервонів.

— Так, я це казав. І коли воно таки ввірветься, ти побачиш, що я покажу себе не гірше за інших... Тільки я не хочу бути з тими, хто дужче ще каламутить воду, щоб усім верховодити.

Тепер почервонів Етьєн. Вони вже більше не кричали, говорили тихо, в'їдливо, колючи один одного злими словами, і враз між товаришами мов холод війнув.

Насправді тільки це суперництво загострювало

незгоду між ними: одного доводило до революційних крайностей, другого штовхало в надмірну, нещирю обережність, і таким чином мимоволі відміняло справжній хід їхніх думок; це був фатальний збіг обставин, і вони несвідомо грали небажані навіть для себе ролі.

Суварін мовчки слухав їхню розмову, і на його ніжному, майже дівочому обличчю виступало презирство, безмірне презирство тієї істоти, що готова віддати своє життя за ідею тихо, непомітно, навіть без мученицького вінця.

— Ага, так це ти на мене вернеш?—спитав Етьєн.— Заздриш?

— Заздрю на що? — відповів Расенер. — Я ж не вдаю з себе великого діяча, не намагаюся утворити в Монсу окремої секції, не хочу стати за її секретаря.

Етьєн хотів заперечити, але той не дав.

— Та признайся ж бо нарешті—тобі потрібен ваш Інтернаціонал, як торішній сніг, просто кортить стати в нас на чолі, удавати з себе велике цабе й листуватися з славетною, федеративною Північною Радою.

Расенер замовк.

Тремтячи всім тілом, почав Етьєн:

— Хай так, хай так... Я гадав, що закинути мені нічого не можна; здається, не порадившись з тобою, я ніколи нічого не робив, бо знав, що ти боровся тут давно, ще до мене. Але як тобі з душі верне, коли біля тебе є хтось інший, то тепер я все робитиму сам... Отже попереджаю тебе: збори відбудуться, коли навіть Плюшар не приїде, а товариші вступають до Інтернаціоналу без твоєї згоди.

— Ну, чи вступають, чи ні, це ще невідомо,—пробубонів Расенер.—Спершу їх треба примусити платити внески.

— А ніколи в світі! Інтернаціонал на страйкарів не напосідатиме. Ми заплатимо пізніше, зате він нам відразу допоможе.

Расенер не стерпів.

— Добре, побачимо!.. Я теж член твоїх зборів і я говоритиму. Так, так, я не дозволю морочити голову своїм друзям, я покажу їм, у чому справжня їхня

користь. Побачимо, за ким вони підуть,—за мною,— мене вони вже знають понад тридцять років, чи за тобою—хлопчиськом, що менше, як за рік, усе перевернув у нас догори ногами... Ні, ні! Побачим, хто кого!

І Расенер пішов геть, але виходячи так грюкнув з серця дверима, що паперові гірлянди аж задрижали на стелі й позолочені картонні дощечки підстрибнули на стінах.

Велику порожню залю поняла важка тиша.

Суварін з цигаркою в зубах сидів за столом, як завжди лагідний, спокійний, мовчазний.

Походивши ще кілька хвилини по кімнаті, Етьєн почав говорити довго, багато—розважав душу. Хіба ж він винен, що товариші цураються цього лежебока-гладуна й переходять до нього? Він виправдувався, доводив, що зовсім не шукав популярності, не знав навіть, як воно сталося, звідки взялася ця прихильність і довіра до нього всіх товаришів і нарешті його влада над ними. Як могли обвинувачувати його, ніби він хоче зчинити заколот тільки лише для своєї слави та самолюбства! І він бив себе з розпачу в груди й доводив свої братні почуття, потім раптом став перед Суваріним і скрикнув:

— Чуєш! Якби крапля крові хоч одного друга пролилася через мене, я б негайно втік до Америки.

Машиніст знизав плечима, і тонкі його губи знову торкнула тонка ухмілка.

— Кров... що ж, хай і кров,—ледве чутно проказав він.—Земля її прагне...

Заспокоївшись трохи, Етьєн сів на другому кінці й сперся руками об стіл. Це бліде обличчя з замріяними очима, що сплахували час-од-часу червоними вогниками і ставали тоді хижими й дикими, бентежило його, мало якийсь дивний вплив на його волю. Суварін навіть рота не розкрив, але Етьєна втишило й без слів його мовчання, і він потроху заспокоївся.

— Гаразд!—а щоб ти зробив? Хіба не моя правда, хіба не час перейти нарешті до діла?.. Як на твою думку? Правда, найкраще вступити до цієї спілки?

Суварін випустив, не поспішаючи, цівкою з рота дим і відповів своїм улюбленим словом:

— Дурниці! А проте поки-що й це не погано. Їхній Інтернаціонал незабаром стане на ноги—він узявся до нього.

— Хто?

— Він!

Суварін вимовив це слово тихо, з якимсь побожним запалом, скинувши оком на схід. Він говорив про свого вчителя, руїтника-Бакуніна.

Тільки він один може струсонути світ, як слід, а твої вчені з їхньою еволюцією—всі вони ніщо. Коли на чолі стане він, не скінчиться й трьох років, як Інтернаціонал розчавить увесь світ.

Етьєн напружено слухав. Він горів бажанням вчитися, зрозуміти цей культ руйнування, що на нього налякав лише досить невиразно Суварін,—ніби ховаючи справжні таємні його засади.

— Ти з'ясуй мені нарешті, яка ж ваша мета?

— Все знищити... Щоб не було ні націй, ані влади, ні власності, ні бога, ні культу.

— Гаразд, я це розумію, але до чого це все доведе?

— До примітивної комуні без визначених форм, до нового світу, до первопочатку.

— Але як? Як ви це зробите?

— Вогнем, отрутою, кинджалом. Розбійник — це справжній герой, народній месник, активний революціонер без пишних фраз, вичитаних з книжок. Треба цілою низкою несусвітніх замахів вжахнути владарів і збудити нарід.

Почавши говорити, Суварін ставав страшний. Захоплений, схопився він з стільця—містичне полум'я виривалося з його блідих очей, а тонкі його руки вп'ялися в край стола з такою силою, ніби хотіли його розламати. Етьєн налякано дивився на нього: він згадував неясні оповідання Суваріна про якісь страшні події — про міни, підкопані під царський палац, про начальників поліції, заколених, як кабанів, про коханку його, єдину жінку, що її він любив ціле своє життя: її повісили в Москві, це було вранці,—падав дощ, а він стояв у юрбі й голубив її поглядом в-останнє...

— Ні, ні, — прошепотів Етьєн і одмахнувся рукою,

ніби відганяючи від себе ці жахливі картини. У нас до цього ще не дійшло. Убивства, підпали, пожежі,—ніколи! Це жах якийсь, це несправедливо; товариші повстануть як один проти цього й задушуть злочинця.

Етьєн ніяк не міг зрозуміти цього, вся його істота обурювалася проти жорстокої чорної мрії знищити весь світ, викосити його мов жито на полі, залишивши голу пустку на землі. Ну, а потім що? Як народяться нові покоління на цьому згарищі? Він домагався виразної певної відповіді.

— З'ясуй мені свою програму. Ми хочемо знати, куди ми йдемо.

Тоді Суварін, втопивши замислені свої очі кудись в далечінь, одповів уже спокійно й лагідно:

— Усі гадки про майбутнє—злочинні, бо вони стоять на заваді безпосередньому руйнуванню й гальмують поступ революції.

Від цих слів на Етьєна дихнуло холодом, але він засміявся. Він припускав, що в цих поглядах була певна частка правди, і жахлива їхня простота вабила його. Тільки як почнеш розказувати товаришам такі байки, то даси занадто великі козирі Расенерові,—до справи треба підходити практично.

Хазяйка запросила поснідати, і вони перейшли до сусідньої кімнати; в будні кімнату цю від залі відокремлювала пересувна перегородка. Поснідавши яєчною та сиром, Суварін встав і хотів іти, але Етьєн почав його затримувати.

— Нащо лишатись? Щоб тільки слухати ваші нікому непотрібні дурниці? Я вже наслухався досить — бувай!

І пішов з цигаркою в зубах—лагідний і упертий. Етьєн хвилювався де-далі дужче. Вибила перша година. Плюшар справді, здається, не додержав слова. О пів на другу почали сходитися делегати. Етьєн сам перепускав їх—боявся, що Товариство надішле, як завжди, своїх шпигів. Він перечитував кожне запрошення, оглядав обличчя; багато гостей не мало карток, але досить було, щоб він знав їх особисто, і їх впускали. О другій годині надійшов Расенер; він став перед конторкою і,

спокійно розмовляючи з приятелями, почав палити люльку. Його глумливий спокійний настрій вкрай знервував Етьєна, а до того ще й кілька бешкетників прийшло: Захар, Муке та інші, звичайно тільки знічев'я: до страйку цим хлопцям було байдужісінько; їм тільки подобалося байдикувати, і було смішно: як це так, що можна нічого не робити. Вони сіли гуртом до столу, пропивали останні су на пиво, жартували, кпили з завзятих страйкарів і глузували, що ті подохнуть з нуду й зі злости.

Збігло ще чверть години. Незадоволений гомін у залі ставав голосніший, шахтарям уривався терпець. Етьєн з одчаєм підійшов до дверей, але якраз вдова Дезір, що висунула була голову на вулицю, скрикнула:

— А ось і ваш пан добродій!

То справді під'їхав Плюшар.

Перед ганком зупинилися запряжені здороженою конякою дрожки, і щуплий, непоганий з себе чоловік з занадто великою чотирьохкутньою головою вискочив на брук і швидко пішов до трактира; на ньому був чорний суконний сурдут, і взагалі він був одягнений чисто, як заможний робітник. Уже п'ять років не брав Плюшар у руки терпуга, дуже чепурився, особливу увагу звертав на свою зачіску й надзвичайно був гордий з свого громадського поспіху; а проте рухи в нього були якісь звязані, поїдені залізом, нігті не відростали на його здорових руках. Він мав дуже діяльну й шанобливу вдачу, енергійно поширював свої ідеї, безперестанку їздив по всій окрузі.

— Тільки не сердьтеся на мене, — скрикнув він, попереджаючи усі питання й докори.—Учора вранці засідання в Прельї, увечері збори у Валансеї... Сьогодні сніданок у Марш'єні з Сованьє. Звідти я на візника й просто до вас. Втомився вкрай—чуєте, як захрип? Та дарма, однаково говоритиму. Стривайте,—схаменувся він на порозі.—А картки—я ж про них зовсім забув. Добра була б робота!

Плюшар метнувся назад до дрожок—візник уже був завернув на стайню,—вийняв з чамайдана чорну дерев'яну скриньку й поніс її під пахвою.

Щасливий Етьєн ішов за ним слідом, осяяний його величністю, а насуплений Расенер стояв осторонь, не сміючи простягти товаришеві руку, але той уже сам стискав її і ледве згадав мимохідь про листа. Які вигадки! Чому було не скликати цих зборів? Коли є змога—збори треба завжди скликати, де тільки можна. Хазяйка запропонувала йому випити чогось, але він відмовився—нема нащо, він і так говоритиме.

Плюшар страшенно поспішав, — увечері хотів ще встигнути до Жуазелю, де йому треба було порозумітися з Легуже.

Всі гуртом вони посунули до залі, і якраз на цю хвилину надійшли й Маге з Леваком. Двері замкнули, щоб почувати себе певніше, і гурток бешкетників ще дужче загеготав, а Захар крикнув Муке, що може вони всі разом висидять там одну дитину.

З півсотні шахтарів чекали, розмістившись на лавах; повітря у залі було важке, задушне; прілий дух ще не вивітрився після останньої вечірки. Тихий гомін перекотився по кімнаті, голови повернулися, тимчасом новий гурт сідав на вільні місця. Шахтарі повітріщали очі на цього лільського панка—чорний сурдут неприємно їх уразив.

На Етьєнову пропозицію негайно обрали президію,—він називав прізвища, а шахтарі підносили руки за бажаних членів. На голову обрали Плюшара, а на помічників йому Маге й самого Етьєна. Зачовгали стільцями; президія розмістилася за столом, і раптом голова зник на одну мить з перед очей аудиторії—ані на хвилину не випускав він з рук своєї скриньки і тепер поставив її біля себе на підлозі. Виринувши з-за столу, Плюшар стукнув легенько кулаком, закликаючи товаришів до порядку, а потім хрипко почав:

— Громадяни!..

Нараз у стіні відчинилися дверцята, і він замовк: то з кухні ввійшла вдова Дезір; у руках вона несла гацю з шістьма кухлями пива.

— Нічого, нічого, не турбуйтеся, — прошепотіла вона,—знаю сама, коли говориш, завжди в горлі пересихає.

Маге поставив тацю на стіл, і Плюшар заговорив далі. Він сказав, що його дуже зворушила тепла зустріч робітників з Монсу, просив пробачити йому запізнення, кілька разів згадував про свою втому й запалене горло, а потім дав слово громадянинові Расенеру, як той попрохав.

Расенер уже виліз наперед і став біля кухлів з пивом; трибуни не було, і він сперся на спинку стільця. Він був дуже схвильований і перше, ніж заговорити, відкашлявся.

— Товариші!..

На шахтарів найбільше впливали легкість та добродушність його мови—він міг говорити невтомно, цілі години. Він говорив рівно, без гострих рухів і тільки всміхався, заливаючи всіх словами, аж доки всі не погоджувалися з ним.—«Так, так, вірно, твоя правда». Але сьогодні, після перших слів, він відчув глуху ворожість аудиторії й тому почав дуже обережно, торкнувшись поки-що тільки питання про страйк: спершу треба було викликати оплески, а тоді вже повставати проти Інтернаціоналу... Звичайно, ганьба—погодитися на вимоги Товариства, але які злидні навколо, яке жахливе майбутнє чекає шахтарів, якщо вони довго ще стоятимуть на своєму. Він навіть і не натякнув, що треба скоритися, а проте слова його підточували завзяття.—Расенер говорив, що присілки вимирають з голоду, питав—на що сподіваються ті, що стоять за дальший опір?

Кілька приятелів спробували були його підтримати, але це ще дужче підкреслило холодне мовчання більшості та загальне незадоволення: його слова, що далі, то дужче дратували присутніх. Не маючи надії відвоювати собі прихильність аудиторії, Расенер дав волю своєму гніву й почав віщувати страшенні знегіддя товаришам, якщо вони дадуть забивати собі баки різними провокаціями, занесеними з-за кордону.

Дві третини аудиторії посхоплювалися з місця, кричали, хвилювались, не давали йому говорити—аджеж це просто глум; він поводитьсь з ними, як з дурними, як з нетямущими дітьми!

Жадливо відпиваючи пиво з кухля, Расенер не вважав на галас і намагався всіх перекричати, кричав, що не народився ще той, хто б не дав йому виконати свій повин.

Плюшар підвівся і, як дзвіночка в нього не було, з усієї сили грюкав кулаком по столі й волав своїм здушеним хрипким голосом:

— Громадяни!.. громадяни!..

Нарешті він якось вгамував трохи збори, проголосував пропозицію позбавити Расенера слова, і той мусів замовкнути. Представники від усіх шахт, обрані ще на побачення з директором, підбурювали інших—голод доводив усіх до нестями, нові ідеї пустили вже коріння. Наперед було видно, яку постанову винесуть збори.

— Істи має що, то йому на все начхати,—закричав Левак, погрожуючи Расенерові кулаком.

Етьєн перехилився за спиною в Плюшара до Маге й почав його заспокоювати; старий шахтар аж почервонів з люті, так його обурила ця лицемірна промова.

— Громадяни,—дозвольте взяти слово мені,—сказав голова.

Настала глибока тиша. Плюшар заговорив хрипко, через силу, але йому це була не первина: він ніяк не міг позбутися свого ларингіту й возив його за собою по всіх усюдах разом з своєю політичною програмою. Але поволі він надавав своєму голосові належної повноти й досягав навіть патетичних ефектів, розставивши широко руки, похитуючи ритмічно плечима наприкінці кожного періоду; від його красномовности дхнуло казанню; говорив він по-церковному й ковтав кінці своїх речень, що однотонним своїм наростанням та спаданням зрештою переконували слухачів.

Промову свою Плюшар присвятив величі та чеснотам Інтернаціоналу, того самого Інтернаціоналу, що його він на початку своєї агітаторської кар'єри колись висміював по тих місцевостях, де йому доводилося бувати. Він пояснив, що мета цієї організації—визволення робітництва, й змалював її грандіозну будову: спочатку

комуна, далі провінція ¹⁾, далі нація і нарешті над усім нагорі—людство.

Оратор доповнював свої слова широкими рухами: руки його нагромаджували в повітрі поверхи невидимої будови, підносили вгору велетенський храм майбутнього. Потім він перейшов до внутрішньої організації Інтернаціоналу, прочитав статут, поговорив про конгреси, зазначив, на скільки зросло значіння їхнього діла, як поширилася програма: колись вони обмежувалися тільки питанням про заробітню платню, а тепер уже дійшли до розв'язання соціальної проблеми. Не буде більше жадних національностей, робітники всього світу об'єднуються на ґрунті загальної справедливості, виметуть геть усю буржуазну гнилизну, утворять нарешті нове, вільне суспільство, де той, хто не працює,—не зачне. Він розривався і дихав так важко, що аж паперові квітки коливалися під закуреною стелею, такою низькою, що вона мов пригнічувала до землі звук його голоса.

Закивали головами, дехто скрикнув:

— Вірно, вірно! Пристаємо!

Плюшар усе говорив: не скінчиться й трьох років, як вони увесь світ подолають; це вірна перемога,—усі народи пристали до них, з усіх боків плавом пливуть свіжі лави. Ніколи ще жадна релігія не мала такої сили вірних. А потім, коли робітники нарешті запанують, вони самі дадуть свої закони хазяям,—тоді й ті почують на своєму горлі залізну руку.

— Атож! Атож! Тоді вже хазяї будуть грабатися під землею.

Одним порухом руки Плюшар закликав до порядку. Тепер він підійшов до питання про страйк. Принципово він страйкам не співчував—на його думку, це взагалі занадто звичайний засіб, що тільки збільшує страждання робітництва; але коли вже страйк став неминучий, треба держатися до останнього, бо все таки страйки до певної міри підривають капітал; якраз у цих випадках Інтернаціонал є справжній заступник робітництва.

¹⁾ Одиниця адміністративного поділу Франції.

Плюшар навів кілька прикладів: ось, даймо, страйк бронзовиків у Парижі; довідавшись, що Інтернаціонал посилає страйкарям певну допомогу, хазяї так перелякалися, що відразу пристали на всі вимоги.

У Лондоні Інтернаціонал врятував вуглярів однієї копальні—завернув своїм коштом цілий загін бельгійських робітників, що їх закликав був власник шахти. Вступаючи до Інтернаціоналу, шахтарі прилучаються до великої армії трудящих, що воліють померти один за одного, ніж залишатися рабами в капіталістичному суспільстві.

Вибух оплесків не дав Плюшарові договорити. Він обтер хустиною спітніле чоло, але рішуче відмовився від пива, що йому підсовував Маге, і коли знову розкрив був рота, новий грім оплесків не дав йому сказати слово.

— Готово! — метнувся він до Етьєна. — Досить. Де картки? Сюди їх.

Голова зборів нахилився знову під стіл і виринув з невеличкою дерев'яною скринькою в руках.

— Громадяни, ось членські картки!—перекричав він нарешті несусвітній галас шахтарів.—Хай підходять до мене ваші представники, я видаватиму їм картки, а вони розподілять їх потім поміж усіма, а як слід упорядковано буде вже пізніш.

Расенер знову виступив наперед, знову хотів заперечити. Етьєн теж хвилювався; він мав зараз виступати. Зчинився страшенний гармидер і галас. Левак махав кулаками—мов ось-ось кинеться битись. Маге говорив щось стоячи, але не можна було розібрати й одного його слова; з підлоги здіймався прибитий порох від колишніх балів, що тут відбувалися, й отруював повітря крутим духом молодих шахтарок та шахтарів, що тут танцювали.

Раптом маленькі двері відчинились, і в кімнату просунулися здоровезні груди й живіт удови Дезір.

— Цитьте, до бісового батька! — гаркнула вона на всю пельку.—Жандари!

То справді приїхав з чотирма жандарами окружний комісар скласти протокола та розпустити збори.—

але правда—трохи запізно. Стоячи на дверях, хазяйка ось уже п'ять хвилин точила з ними баляси й доводила, що це її власне приміщення, і вона має право запросити до себе своїх добрих друзів; але нарешті її відштовхнули, і вона кинулася попередити своїх любих діточок.

— Тікайте сюдою, — казала вона. — Один паскудник вартує фіртку на подвір'ї. Дарма,—двері з дровника виходять у заулочок... Швидше! Швидше!

Комісар грюкав уже нетерпляче кулаком у двері і як йому давно не відчиняли, то він почав погрожувати, що звелить їх виважити. Мабуть, там був якийсь шпиг, бо комісар кричав, що збори незаконні—більшість присутніх не має запросних карток.

У залі заметушилися ще дужче. Не можна було тікати так, не проголосувавши навіть чи вступати до Інтернаціоналу, чи страйкувати далі, чи страйк припинити. Кожен говорив своє, і всі кричали разом.

Нарешті голова вирішив все таки нашвидку проголосувати: хто за те, щоб вступити до Інтернаціоналу—хай підніме руку.

Цілий ліс рук піднявся вгору, і делегати похапцем заявили, що приєднуються самі й дають згоду за своїх відсутніх товаришів.

Так вступило до Інтернаціоналу десять тисяч вуглярів кам'яновугільних шахт у Монсу.

Потім почали тікати, хто куди. Щоб забезпечити шахтарям відступ, удова Дезір приперла важким своїм тілом двері, що аж дрижали за її спиною: жандари били об них прикладами. Шахтарі стрибали через лави й тікали один за одним на кухню, а звідти через дровник у вуличку. Расенер зник перш за всіх. Слідом за ним, сподіваючись на кухоль пива, кинувся Левак, що забув уже, як лаяв допіру товариша. Етьєн схопив свою касу в руки, але лишився разом з Плюшаром та Маге: вони мали вийти останніми. Тільки но вибігли вони з залі, як клямка зіскочила з дверей, і комісар опинився віч-на-віч з удовою,—на мить її живіт та груди ще загородили йому дорогу.

— Чого це ви мені будинок трошите,—легше вам з

цього, чи що,—кричала вона.—Адже самі бачите, що нікого нема.

Комісар був людина млява й лінива і ненавидів усякі драматичні події—він тільки пригрозив посадити вереску в холодну й, забравши своїх жандарів, пішов писати протокола. А Захар з Муке боки собі рвали, глузуючи з осміяної збройної сили, так їм подобалася витівка товаришів.

Опинившись на вулиці, Етьєн кинувся бігти що-духу, несучи під пахвою скриньку з картками й наздогнав інших. Раптом він згадав про П'єрона й поцікавився, чому той не прийшов. Маге, біжучи поруч з ним, відказав, що П'єрон заслаб на дуже зручну хворобу—просто боїться накликати на себе гнів начальства.

Шахтарі хотіли, щоб Плюшар ще побув з ними, але той не зупиняючись одказав, що він їде негайно до Жуазелю, де Легуже чекає його наказів. Робітники побажали йому щасливої дороги й, не озираючись, не зупиняючись, накивали п'ятами на Монсу. Вони бігли навпростець через усе містечко, кидаючи на-бігу один одному яке-небудь слово,—засапані, спітнілі. Маге з Етьєном весело сміялися, певні, що тепер переможуть: коли вже Інтернаціонал пришле їм грошей, то бідолашньому Товариству доведеться навколюшках благати їх стати на роботу. І в цьому вибухові надії, в цьому дзвінкому тупотінні важких сабо по дорогах, було ще й інше щось,—похмуре, дике, якийсь свавільний подих, що мав надхнути гарячковим своїм запалом усі присілки.

V.

Збігло ще два тижні. Був початок січня, холодні тумани скували безмежну рівнину. Настала така скрута, що вже нікуди було далі; кожен новий день приносив нові злидні, присілки конали. Чотирьох тисяч франків, що їх надіслав з Лондона Інтернаціонал, ледве вистарчило на хліб на три дні. Більше нічого, ні звідки. Велика надія на допомогу згасла, згасало завзяття. На кого ж у світі покладатися, коли навіть їхні брати про них забули!

І серед суворого зимового холоду шахтарі почували себе покинутими, самотними, відрізнаними від усього світу.

У вівторок у присілкові «Двохсот сорока» не було вже ні крихти хліба. Етьєн з делегатами билися мов риба об лід: по всіх сусідніх містах і навіть у Парижі пустили нові підписні листи, збирали пожертви, скликали збори, але всі ці зусилля гинули марно: громадська думка, що спочатку була озвалася на цю подію—потроху охолола, — страйкові цьому не видно було кінця-краю, і все йшло якось надто мляво й однома-нітно, без яскравих драматичних вибухів.

На мізерну милостиню, що прибувала до каси, можна було ледве-ледве підтримати найбільніші родини — заможніші заставляли одну по одній свої речі, розпродавали поволі свій господарській мотлох; усе добро—вовна з матрасів, посуд, навіть меблі переходило до тандитників. На короткий час наче блиснула була маленька надія, і шахтарям здалося, що вони врятовані: щоб переманити до себе покупців Мегра, дрібні крамарі Монсу, що їх він душив своєю могутньою конкуренцією, запропонували давати продукти набір; та й справді, тиждень цілий у бакалійній крамничці Вердонка та булочників Карубля та Смельтена не зачинялися двері, але запас їхній незабаром вичерпався, і вони му-сіли закрити свої крамнички. Раділи за те судові виконавці—боргів тих набралось стільки, що шахтарі не скоро їх позбудуться. Набір ніхто вже більше не давав, нічого було більше продавати—ані ганчірки, ані дрія-вого горщика,—хоч лягай у куток, та й здихай, мов той пес шолудивий.

Етьєн, здається, готовий був би шкуру свою продати. Він одмовився од призначеної йому платні, заставив у Марш'єні своє нове суконне вбрання, радий, що в казанку в Маге ще кілька день покипить тепер гола юшка, залишив собі лише чоботи, щоб, як він казав, твердо на ногах стояти.

Болюча думка почала гризти Етьєна: чи не занадто рано вибухнув страйк, може б треба було діждатися, поки набереться більше грошей, а тоді вже страйку-

вати; ця в'їдлива думка доводила його до нестями. Йому здавалося, що брак грошей—це єдина причина катастрофи, бо якби в шахтарів вистарчило коштів, вони мали б силу, довго не здавалися б і кінець кінцем напевно перемогли б.

І Етьєн згадував Суварінові слова, як той казав, що Товариство призводить шахтарів до страйку, щоб відразу в корені знищити їхню касу. Він не міг дивитися на вбогий цей присілок, на цих нещасних людей, що конали без хліба по холодних нетоплених хатах—з болю розривалася душа. Не міг сидіти він удома згорнувши руки і далеко ходив битими шляхами, ходив багато й довго, аж поки не стомлювався вкрай. Одного вечора, повертаючись з далекої проходки, Етьєн побачив коло Рекійярської шахти на землі непритомну жінку; напевне зомліла з голоду; він підвів її й почав гукати на якусь дівчину, що стояла по той бік баркана.

— Ага, це ти, Мукето!—скрикнув він, коли дівчина підійшла,—здалеку він її не пізнав.—Поможи но мені трошки, треба було б її чимсь напоїти.

Зворушена до сліз, Мукета побігла в хистку свою хатинку, що змайстрував старий Мук серед руїни, і через якусь хвилину вернулася з пляшкою ялівцевої горілки та з хлібиною в руках. Горілка відразу допомогла—жінка прийшла до пам'яті і мовчки, не сказавши й слова, жадібно впилася зубами в хліб. Це була мати одного шахтаря; вона жила теж у присілку тільки від Куньї, а тепер верталася з Жуазелю, де сподівалася позичити в сестри десять су, та так ні з чим і додому пішла. Попоївши подалася вона собі до присілка приголомшена, а Етьєн, як стояв, так і зостався на місці серед руїн Рекійярської шахти, серед темних силуетів старих шоп, що ховалися за кущами тернини.

— Чуєш, ходи но до мене! Чарочку вип'єш? — весело спитала Мукета.

Етьєн вагався.

— То ти ще й досі боїшся мене?

Етьєн пішов за нею,—її сміх звеселив і його. Так щиро й щедро віддала вона свій хліб тій бідній жінці, що серце його розчулилося. Вона не хотіла приймати

його в батьковій половині, а повела просто до себе й зараз же налила дві чарочки. В її кімнатці було дуже чисто й охайно, і Етьєн щиро похвалив її. У Муків було всього, здається, вдосталь: батько ходив, як завжди, до Воре, бо конюхи не кидали роботи, а сама Мукета, щоб не тинятися без діла вдома, найнялася за пралю і заробляла тепер по тридцять су на день. Можна й з хлопцями гуляти й бути трудящою дівкою.

Раптом Мукета підійшла до Етьєна, ніжно обвила рукою його стан і тихенько спитала:

— Скажи, чому ти не хочеш мене любити?

Вона це сказала так любо та влєсливо, що він мимоволі всміхнувся.

— Та ні ж бо, я тебе дуже люблю.

— Ні, ні, не те... Ти ж знаєш, що мені так хочеться, так хочеться—я просто сама не своя. Ну! Це було б так хороше!

Мукета казала правду, вона домагалася цього вже цілі пів року. Етьєн мовчки дивився на неї. Дівчина тупила до нього, обвивала своїми тремтячими руками і зняла до нього очі з таким благанням, з такою любов'ю, що зворушила його вкрай. В круглому її, товстому, пожовклому від вугляного пороху обличчі не було нічого гарного, але очі її палали, її істота якось дивно вабила до себе; вона вся тремтіла з бажання, вся зашарілася, помолодшала і стала зовсім юна й рожева, і Етьєн не посмів відмовитися від такого смиренного, але гарячого дару.

— А, так ти хочеш, ти хочеш,—пролепетала у захваті Мукета...

Вона віддалася йому незграбно, безтямно, сама не своя, ніби ще не займана дівчина, вперше, мов ніколи не знавши ще чоловіка; а коли почали прощатися, то вдячності її, здавалося, не буде кінця: палко дякувала вона Етьєна, в нестямі цілувала йому руки.

Етьєнові було трохи ніяково; ця ласка долі не дуже його стішила, бо прихильністю Мукети ніхто не похвалявся і, йдучи додому, він дав собі слово ніколи більше сюди не повертатись, а проте якесь дружнє почуття до

цієї дівчини в нього зосталося,—вона справді хороша людина.

Вдома чекали на нього такі важливі новини, що пригода з Мукетою умент вилетіла йому з голови. Пішла чутка, що Товариство може й поступитися трохи, якщо делегати владуться ще раз до пана директора,—в кожному разі наглядачі так говорили. А насправді, запекла боротьба не так давалася в-знаки навіть шахтарям, як шкодила самим шахтам. Підприємці вперлися, затялися й шахтарі й самі поглиблювали згубу та руїну: робітники пухли з голоду, але гинули й капітали. Кожен день простою поглинав сотні тисяч франків. Машина живе, доки вона рухається,—спинилася машина—це її смерть. Знаряддя й матеріял псувались, капітал не давав зиску й танув, як вода на піску. Запасів вугілля на шахтах що день, то ставало менше. Товариство завело балачку про те, що час уже звернутися до близької сусідки—Бельгії, а це була не аби-яка загроза на майбутнє. Дирекція вдавала, що їй усе дарма, але найбільше лякали її страшенні збитки в самій шахті: підземні галерії руйнувалися, склепіння в розколинах осідало щоразу нижче і нічим було цьому зарадити. Наглядачі не встигали лагодити обшивки; то тут, то там ламалося дерево, то тут, то там завалювалася земля. Шахта так підупала, що перше, ніж розпочати роботу, треба було б кілька місяців лагодити зруйновані галерії. Тривожні чутки облетіли вже всю околицю: казали, що в Кревкері, наприклад, в головному штреку на протязі триста метрів завалилося склепіння й тепер до зложища Сен-Пом неможливо буде дістатися; у Мадлені зложище Могрету почало обвалюватися—його затопило водою. Дирекція вперто спростовувала ці чутки, але дві події, одна за однією—примусили її зізнатись. Якось вранці люди побачили, що близько Піолени, над північною галерією Міру,—вона завалилась напередодні,—геть зрушився ґрунт, а на другий день на дні Воре стався такий обвал, що все передмістя аж здригнулося, мов од землетрусу, і навіть зачепило два будинки.

Етьєн з делегатами довго вагалися, не знаючи справжніх намірів дирекції. Вони питали Дансара, але той

відповів якось уникливо: звичайно, Товариство дуже жалкує, що сталося таке непорозуміння і зробить усе можливе, щоб якось налагодити справу, але він не може сказати нічого певного. Кінець-кінцем шахтарі вирішили піти до пана Ганебо: хай потім на них не нарікають, що вони не використали слушної нагоди й не дали Товариству виправити своєї помилки. Але вони заприсяглися не поступатися й вимагати вперто свого, бо ж їхні вимоги лише справедливі й чесні.

Побачення з директором відбулося у вівторок; цього дня чорні злидні нависли наче ще нижче над присілком. Розмова точилася не така щира, як той раз. Маге й тепер узяв слово й пояснив директорові, що товариші доручили йому дізнатися, чи не має Товариство сказати їм щось нове. Спочатку пан Ганебо вдавав, ніби слова ці дуже його здивували: він не одержав ніяких нових наказів і взагалі ні про які зміни не може бути й мови, доки шахтарі вперто стоять на своєму та бунтуватимуть. Директор говорив холодно й звисока; непохитний його тон справив на делегатів надзвичайно погане вражіння і навіть коли вони йшли сюди з більш-менш згодливими намірами, то самого цього тону було вже досить, щоб вони ще дужче завзялися на дирекцію. Але потім директор почав говорити інше,—хотів, очевидно, дійти якихось обопільних поступок,—даймо, що скажуть робітники на таку пропозицію: за цямрування Товариство їм платитиме окремо, але зате накине на вагонетку по два сантими, славнозвісні ті два сантими, що про них було стільки балачок,—тоді ніхто вже не скаже, що шахтарів намагаються визискувати. До цього він додав, що бере це на власну відповідальність, що нічого певного ще не вирішено, але він сподівається дістати згоду в Парижі.

Але делегати рішуче відкинули його умови й повторили свої вимоги: усе має бути по старому, а крім того плюс п'ять сантимів набавки на вагонетку. Тоді пан Ганебо признався, що може навіть негайно розпочати переговори і почав умовляти делегатів погодитися на його пропозицію, зглянутися на нещасних жінок та дітей їхніх, що гинуть з голоду. Шахтарі вперто диви-

лися в землю, похмуро хитали головами й одностайно відповідали: ні!

Розпрощалися неприязно. Пан Ганебо грюкнув спесередя дверима. Делегати подалися додому гуртом, важко гупаючи своїми грубезними закаблуками по соші з німою безвладною люттю переможених.

О другій годині того самого дня, жінки вирішили й собі спробувати щастя: чому б не піти ще раз до Мегра? Це була остання надія: може пощастить власкавити цього чоловіка, може він згодиться давати набір ще один тиждень. Придумала це Магедиха, що взагалі надто часто покладалася на людське добре серце. Вона намовила Чаплію та Левачиху піти разом. П'єрониха не пішла—дуже жалкувала, але ніяк не могла покинути хворого чоловіка—він усе нездужає, і кінця тій хворобі не видно. Надійшло ще кільканадцять жінок і всі посунули гуртом до Монсу, похмурі, нещасні, голодні, заступаючи людям дорогу. Дивлячись на цей натовп, містечкові буржуа тривожно похитували головами, хапливо замикали на замки двері, а одна пані навіть швиденько заховала своє столове срібло.

Зустрічали шахтарок так уперше в містечку, і це був поганий знак: коли вже й жінки повилазили з хат на биту дорогу, то добра не буде. У Мегра зчинився жахливий гвалт. Спочатку він був пустив їх до крамниці, жартував, удавав, ніби певен, що прийшли вони поквитувати свої борги: ой, які ж милі молодички—ач, умовилися між собою і принесли гроші гуртом. Але скоро Магедиха розкрила рота, Мегра заговорив одразу інше—ніби обурився. Що вони, глузують з нього? Ще набір дати? Вони, мабуть, хочуть його з торбою по світу пустити? Ні, годі! І Мегра посилав шахтарок до бакалійника Вердонка, до пекарів Карубля та Смелтена, коли ті їм більше до вподоби. Жінки слухали його принижені й злякані, покірливо перепрошували, з розпачем вдивлялися йому в вічі—може таки змилується? Тоді Мегра почав знову жартувати й обіцяв віддати Чаплії всю свою крамницю, коли вона візьме його за любовника. Підлий страх примусив жінок засміятись,

і вони сміялися, сміялися, а Левачиха навіть ляпнула, що вона згодна.

Раптом Мегра заговорив грубо, нахабно й почав їх гнати з крамниці, і як вони не йшли й волали до нього, то він штовхнув якусь. Ті, що вже вийшли надвір, почали його лаяти запроданцем, перекінчиком, а Магедиха, знявши догори руки, стала накликати помсту та смерть на його голову й обурено кричала, що такий негідник не має права їсти.

Додому вернулися похмуро. Побачивши жінок з порожніми руками, чоловіки сумно похилили голови. Всьому кінець, нічим вечеряти, без юшки й спати полягають. Ланцюг майбутніх днів простягнувся у якийсь холодний морок без єдиної теплої іскри надії. Але ж вони цього хотіли і ніхто й не думав здаватись. Навкруги було безпорадне, безпросвітне горе, та воно ще дужче дратувало шахтарів, і вони сиділи мовчки, уперті, запеклі, мов зацьковані звіри у лігві, готові краще вмерти, аніж вийти звідтіля, і хто б посмів підняти голос, що час уже скоритися? Одностайно заприсягнулися вони стояти за одне, і ніхто не зрадить товаришів-страйкарів, як не зраджували вони товаришів, засипаних на дні шахти. Так воно було, так воно мусіло бути: шахта була добра школа, і шахтарі вміли терпіти. Мало не від самої колиски доводилося проходити цим людям через огонь і воду, і тому вони могли тепер спокійно посидіти ще один тиждень з порожніми животами і до їхньої витривалости домішувалося горде почуття салдата, горда свідомість людини, що пишається своїм ремеслом: повсякчасна боротьба з смертю навчила їх віддавати своє життя. Це була якась горда бравада саможертвою.

Смеркало. Тяжко було в хаті в Маге; біля захолололого вогнища, де ледве ще жевріла остання жменька вугляної потерушки, сумно сиділи гуртом і мовчали.

Що-дня витягати вони з матрасів потроху вовну й носили її продавати, і тепер уже не залишилося від неї й жменьки; позавчора продали за три франки дзигарі; відколи знайоме рідне цокання заніміло, велика кімната здалася гола й порожня. На буфеті лишилася тепер

тільки но остання прикраса—рожева скринька з карто-
ну, давній подарунок Маге; Магедиха любила її і шану-
вала, мов якийсь справжній скарб. Обидва гарні стільці
вже теж зникли, і тепер дід Бонемор з дітьми тулилися
сяк так на старій засняділій лавці—принесли її з садка.
Сизі сутіні впали на землю, і в кімнаті стало ще ніби
холодніше.

— Що робити?—промовила Магедиха, сидячи на-
почепках перед вогнищем.

Етьєн стояв і мовчки дивився на наліплені на стінку
портрети імператора з імператрицею: він давно б уже
позривав їх, та тільки Маге не дозволяли: все ж таки
хоч якась прикраса й стіни не такі голі.

— Ці перекінчики бачать, що ми здихаємо, і навіть
двох су не подарують,—пробубонів він крізь зуби.

— Може б я скриньку віднесла?—сказала вагаючись
Магедиха, бліднучи на виду.

Маге—він сидів на краечку стола, звисивши ноги й
безсило схиливши на груди голову—раптом випростав
свій стан.

— Не смій, не хочу!

Жінка з болем підвелася й обійшла кімнату. Госпо-
ди! Щоб дожити до таких клятих злиднів! У буфеті ані
крихти, ані шкуринки, продавати вже нічого, просто
навіть і не придумаєш, як його хліба шмат купити!
А вогонь ось-ось погасне...

Мати визвірилася на Альзіру: вона послала її на на-
сип по вугілля, а дівча вернулося з порожніми рука-
ми—мовляв, начальство забороняє збирати потерушку.
Начхати на те начальство! Ач, яке—над паскудними
уламками трясеться! Це ж не крадіжка, не бо-зна-що.
Налякана дівчина поскаржилася, що якийсь чоловік на-
хвалявся ляпасів їй надавати, а проте обіцяла піти ще
раз взавтра раненько—хай уже б'ють.

— А Жанлен? Де ще цей шибеник подівся, скажіть
мені,—згадала Магедиха.—А ще казав, що принесе са-
лати,—були б пощипали її, як ті вівці. Згадаєте моє
слово—додому він не вернеться. Уже й вчора дома не
ночував—не знаю, як він там промишляє, тільки в цьо-
го стерва ніби завжди повно в животі.

— Може жебрає по шляхах?—промовив Етьєн.

Магедиха аж підскочила й несамовито сиснула кулаки.

— Не може бути!.. Мої діти жебрають! Краще я їх і себе власними руками задушу!

Маге вгніздився знову на краєчку стола. Діти, Анрі та Ленора, довго дивувалися, чому це досі їм не дають їсти, а потім зарюмсали. Старий філософ Бонемор, щоб обдурити голод, мовчки мняв у роті язика. Балакати не хотілося, усі мов заціпилися, під тягарем своїх болів. Усі були хворі, всі підтопталися, дід кахикав і спльовував чорним; ревматизм знову прикрутив його, починалася водянка; батька душила дихавиця, коліна набрякли; золотушні виснажені спадковою анемією діти й матір ще дужче зблідли. Звичайно, все це були наслідки роботи в копальнях, але ж ніхто не скаржився на недугу, доки було що їсти, а ось тепер у присілку люди, як мухи, мруть. А вечеряти якось треба. Господи! Що робити, куди йти.

Густі похмурі сутіні нависли ще нижче; стало ще темніше. Етьєн наче хотів щось зробити, але вагався—серце йому шарпав пекучий біль.

— Постривайте, я скоро вернусь, може пощастить,—сказав він нарешті.

Він згадав про Мукету. У неї напевне знайдеться хлібина—вона йому охоче віддасть. Йому дуже не хотілося йти знову до Рекійяру, ця дівчина покірливо цілувала йому той раз руки, наче закохана якась служниця, але ж не можна було кидати друзів у нещасті, як треба буде, то він вже її приголубить.

— Я теж піду попитаю, а то ка-зна-що—сидиш, як дурна,—сказала Магедиха і грюкнула дверима. Дід, батько й діти лишилися так, як сиділи, мовчазні; допіру Альзіра запалила недогарок, і він освітив тьмяним світлом кімнату. Надворі Магедиха постояла хвилинку й зазирнула до Леваків.

— Чуєш, я тобі якось позичала хлібину—чи не віддала б ти мені тепер?

Та й замовкла. Тут була, здається, ще більша скрута, ніж у неї самої в хаті—надії на хліб було мало.

Левачиха сиділа, втопивши очі в холодне вогнище, а п'яний чоловік—його десь напоїли натщесерце цвяхарі—спав на столі. Обпершися об стіну, добрячий Бутелу машинально терся об неї плечима—наче ошелешений трохи: отаке—збирав, збирав собі чоловік про чорний день, і все в нього забрали, і він дивувався, що доводиться тепер підтягати порожній живіт ремінцем.

— Ага, хліба, голубонько, — відповіла Левачиха. — А я якраз хотіла була до тебе йти позичати.

Левак пробубонів щось зо сну, а жінка спересердя стукнула його лобом об стіл.

— Мовчи, свиното! Так тобі й треба—хай хапа за печінку! Ач, за горілку друзі можуть платити, а чи не краще було б двадцять су позичити?

Левачиха довго ще кричала, розважала душу серед цього бруду й гидоти—хазяйство своє вона вже давно так занехаяла, що в хаті стояв нестерпний сморід. Хай все йде шкереберть к бісовому батьку—начхати їй на все!

Її синаш, оцей паскудник Бебер, з самого ранку дременув кудись—туди йому й дорога, хай і зовсім не вертається—клопоту менше буде. Нарешті вона скрикнула, що йде спати—хоч зогріється трохи—й штовхнула в бік Бутелу.

— Гайда! Ходи на гору! Вогонь погас, на якого біса палити свічку—не хочу я на тарілки порожні дивитись. Ет, швидше, Луї! Кажу ж тобі, ходімо спати... Прилипнеш одне до одного й легше стане... А цей бісової віри п'яниця хай мерзне тут сам.

Від Левачихи, Магедиха рішучим кроком повернула до П'єронів через садочки. З хати чутно було сміх; вона постукала, і враз усе стихло. Одчинили не зразу—довелося постояти добру хвилину.

— Це ти?!—скрикнула ніби страшенно здивована П'єрониха.—А я думала—лікар.

І не даючи сусідці сказати й слова, зацокотала далі:

— Горенько, горенько моє, усе він нездужає,—показала вона рукою на П'єрона, що сидів перед веселим розпаленим вогнищем.—На виду наче й здоровий, а в животі таке, що просто горе: треба держати в теплі—ото й палимо все, що є.

П'єрон проте пашів здоров'ям—щоки цвіли, сам аж не лусне, і він даремно охкав—хворим його б ніхто не назвав. А до того Магедисі відразу вдарив у ніс запашний дух смаженого трусика.

П'єрони тут мабуть добре попоїли—тарілку з печенею напевно кудись спохвату заховали, але не встигли змести з стола масних кришок; а посередині на столі стояла ще й забута пляшка з вином.

— Мати пішла до Монсу,—може десь хліба роздобуде, а ми її все виглядаємо,—казала далі П'єрониха—раптом слова застягли їй у горлі,—пляшка з вином впала їй теж у око; але вона одразу схаменулась і розказала цілу байку: вино... так, так, це вино...—його принесли чоловікові піоленські пани,—бо лікар сказав йому бордо пити... й почала дякувати тим панам—які вони добрі, хороші люди. А особливо панночка, лагідні такі, не горді, ходять по шахтарських хатах, милостиню власними своїми ручками роздають.

— Знаю я їх, добре знаю,—пробубоніла Магедиха.

Серце їй боляче стискалося—так, так, хто багатий, тому й щастить, багатому чорт діти колише—знайшли кому ці піоленські пани помагати!—Краще були б річку водою напували. А ось їй, так ніколи ніхто не допоможе—на похиле дерево й кози скачуть: як це вона тих панів прогавила? Були ж вони в присілку—може, якби вгледіла, то хоч що-небудь витягла б.

— А я оце прийшла до тебе поглянути, чи не можна б чого у вас дістати? Може вам не так кепсько, як нам,—призналася вона нарешті:—може локшини позичили б жменьку, га?

П'єрониха сплеснула з розпачем руками.

— А нічогісінько, моя любко—так таки нічогісінько, щоб я з цього місця не зійшла. А ще й мати не вертається—напевно нічого не здобула. Ох-ох-ох, доведеться покластися не вечерявши.

Раптом з льоху почувся дитячий плач—П'єрониха розлютувалась і почала калатати кулаками об двері. Це та клята гульвіса Лідка—її замкнули—хай знає, як цілісінський день швендяти по всіх усюдах, мов неприкажана! Ач, яка, з ранку дременула й тільки о п'ятій

приплеталася додому! Чисте лихо з нею, хати не держиться, повсякчас кудись тікає.

Магедиха все ще стояла посеред кімнати й не насмілювалася піти додому. Цей буйний вогонь проймав її тіло своїм млосним теплом аж до болю, до відчаю, а думка, що тут їли, що тут є їжа, ще дужче стискала порожній шлунок. Звичайно, стару вони кудись випроводили, а дівчинку замкнули, щоб пожерти на дозвіллі свою печеню. Е, хоч що там кажи, а як жінка вміє з чужими хвостом крутити, то в хаті й достатки, й злагода.

— Добраніч!—сказала вона раптом.

Тимчасом надворі вже зовсім стемніло, місяць з-за хмари кидав на землю тьмянний косий промінь. Замість піти додому навпростець, через садки, Магедиха обійшла вулицею—не маючи сили вернутися до хати. З усіх дверей уздовж мертвих причілків визирав голод, дивилася пуста. Нащо стукатися, домагатися—скрізь однакові злидні. Відколи почалася скрута,—а цьому було вже кілька тижнів—навіть самий дух смаженої цибулі, цей крутий дух, яким ще здалеку дхнуло від шахтарських присілків—геть вивітрився; тепер од хат дхнуло тільки старим льохом, вогкою, порожньою ямою, мертвизною. Десь за цими стінами стихали, танули, потопали в далині якісь невиразні звуки, придушений плач, уривчаста лайка; важка тиша оповивала поволі присілок—на тіла, навалені купами на голих ліжках, спускався голодний сон з страшними привидами.

Проходячи повз церкву, Магедиха вгледіла чиюсь хапливу тінь, зраділа, прискорила кроки. То ішов абат Жуар, панотець їхній, що правив службу божу щонеділі в тутешній каплиці: мабуть, він зазирнув був до ризниці в якійсь своїй справі і тепер вертається додому. Зігнувши спину, абат швидко йшов пішоходом, і вся його сита, спокійна постать немов говорила, що він має тільки одне бажання: жити з усім світом у злагоді. Він прийшов сюди вночі даремно, мабуть, не хотів, щоб його бачили, не хотів себе, борони боже, якимсь, бува, скомпромітувати. Гомоніли, ніби він дістав підвищення на чині, десь навіть бачили його з майбутнім

його заступником — худим, як жердка, абатом, з червоними жаринами-очима.

— Пан-отче, пан-отче,—пролепетала Магедиха.

Але абат не спинився й тільки похапцем кинув їй:

— Добривечір, добривечір, голубонько.

Магедиха постояла безсило перед своїми дверима—ноги ледве держали її, потім ввійшла в хату. Ніхто не поворухнувся. Маге сидів так само понурій на краєчку стола. Дід Бонемор та малі щільно тулилися одне до одного на лаві, щоб трохи зігрітись, словом не перемовились, слова ніхто не сказав—тільки свічка догоріла до краю, і навіть підсліпуватий її вогник згасав. Стукнули двері, і діти жваво повернули свої голівки, але ж, побачивши матір з порожніми руками, знову похнюпились,—їм так хотілося гірко заплакати, але не сміли: чого доброго ще нагорить.

Магедиха схилилася стомлена перед похололим вогнищем; ніхто її не розпитував, усі мовчали—зрозуміли й без слів, не варт було ворушити губами—тільки зайва втома; вони чекали вже без надії, безвладні, прибиті, чекали на останній порятунок—може Етьєн десь таки хоч що-небудь винишпорить. Хвилини тяглися довго, безконечно, їх навіть перестали вже рахувати.

Етьєн прийшов з клуночком у руці—приніс дванадцять холодних печених картоплин.

— Оце й усе, більше нічого не дістав.

У Мукети хліба так само не було, і вона віддала йому свій обід, силоміць втиснула в руку цю ганчірку з картоплею, ніжно-ніжно й щиро цілуючи його.

— Спасибі, я вже там попоїв,—збрехав Етьєн, коли Магедиха поклала перед ним його пайку.

Він дивився похмуро на дітей, що жадливо накинулися на картоплю. Батько й мати теж не доторкнулися до неї, щоб дітям більше лишити; зате старий проковтнув усю свою частку—довелося навіть одну картоплину від нього відібрати для Альзіри.

Етьєн розказував новини: упертість страйкарів так розлютувала Товариство, що воно вирішило звільнити найдужче скомпромітованих, найупертіших та верховодів; миру воно не хоче, йому треба війни. Були й ще

гірші чутки, ніби значна частина робітництва здалася на підмову й має взятися до роботи: взавтра, кажуть, у Вікторії та у Фетрі-Контель усі, як один, спустяться в шахту і навіть в Мадлені та в Міру вийде третина на роботу.

— Ага! Вже й зрадники завелися! Прокляті! Ми їм покажемо!—скрикнув Маге й скочив на землю розпалений, червоний.—До завтра! Завтра ввечері в лісі! Як боронять нам говорити в «Джигуні», то вже в лісі ніхто не заборонить, ми там, як у себе в хаті.

Наглитавшись картоплі, старий Бонемор був задрімав і аж підскочив від цього крику: це був давній заклик до єднання—колись давно шахтарі збиралися теж нишком по лісах, як треба було чинити опір королівським салдатам.

— Так, так, до Вандаму! Коли всі туди, то й я з усіма!

Магедиха палко порвалася наперед.

— Ми всі підемо туди! Досить уже цієї зради та наруги.

Етьєн постановив, що шахтарі з усіх присілків зйдуться як один завтра ввечері у Вандамі; але вогонь у грубі догорів, як і в Леваків, свічечка враз погасла. Не було вже ані вугілля, ані гасу, лягали спати помацки, голодні, холодні, од холоду зашпари заходили. Плакали діти.

VI.

Жанлен одужав і міг уже ходити, але кістки йому зрослися так погано, що він закривів на обидві ноги; він бігав тепер по-качиному, перехильцем, але ж так само прудко, як і колись, і так само скидався на якесь шкідливе, злодійкувате звіря.

Того вечора, присмерком Жанлен з нерозлучними своїми приятелями Лідкою та Бебером вартували вже довго на Рекійярським шляху—причаїлися за барканом на якомусь белебені супроти поганенької бакалійної крамнички, збудованої на самому повороті при дорозі. Крамарка, стара підсліпувата баба, розташувала на прилавку весь свій товар—кілька корбочок з сочевицею

та квасолею, густо присипаними чорним порохом. Суха, як ремінь, засиджена мухами тріска висіла на одвірку; на неї саме й пас Жанлен свої вузенькі, хижі очі. Він уже двічі підбивав Бебера зірвати її з цвяшка, але досі аніяк не можна було цього зробити: що-разу на дорозі то той, то той пройде—біда та й годі, і чого ці люди скрізь вештаються,—не дадуть зробити діла!

Якийсь вершник показався з-за повороту, і налякані діти аж до землі припали за барканом: це був пан Ганебо. Відколи вибухнув страйк, його можна було часто зустріти верхи на битому шляху; відважно й спокійно їздив він сам один поміж непокірливими присілками—хотів безпосередньо бачити, що діється навколо. Досі над вухом у нього ні разу ще не просвітіла каменяка; люди, що здибались дорогою, проходили мовчки повз,—і тільки наче занадто помалу йому вклонялися, не поспішали; але найчастіше натрапляв він на закоханих, що ні про яку політику не думали, а просто упивалися насолодою по різних закутках, де тільки було це можливо.

Кобила бігла ристю, директор сидів на ній рівно,—рівно й дивився просто перед себе, не повертаючи голови, щоб, бува, не сполохати когось. Навкруги нього було стільки тої жадібної вільної любови, він бачив, почував її скрізь, і серце йому розривалося од марного, невтишного бажання.

Панові Ганебо ще здалеку впала в око ця купка дітей—двоє хлопчиків, що навалилися на дівча,—нещасні малюки і ті вже труться одне об одного! Очі йому звологніли, і він зник за поворотом—рівний-рівний на своєму сідлі, по-військовому застібнутий на всі гудзики.

— От чорти! То це й до вечора кінця не буде! Ану мерщій, Бебере, за хвіст її!

Але якраз на стежку вийшли два чоловіки, і хлопчик аж вилаявся нишком спересердя: він упізнав голос свого брата Захара. Захар оповідав дуже жваво Муке, як він зовсім несподівано знайшов у подолі жінчиної спідниці сорок су,—ач, яка, куди зашила! Обоє завдоволено геготіли й ляскали один одного по плечах, а Муке надумав

цікаву розвагу: велике змагання в глега. Рівно о другій годині вони вийдуть завтра з «Авантажу» й подадуться в напрямку до Монтуар, близько Марш'ена. Захар згодився. На якого біса надокучають їм з тим страйком! Роботи нема, то чому ж не погуляти?

Завернувши за ріг, приятелі зустріли Етьєна, що йшов од каналу; він озвався до них, і всі троє стали.

— Та це ж вони й ночуватимуть тут на дорозі,—пробубонів з одчаєм Жанлен.—Смеркає. Стара вже лагодиться свої торби ховати...

На стежці показався ще якийсь шахтар; він ішов до Рекійяру, і Етьєн пішов з ним. Коли вони проходили повз баркан, Жанлен почув кілька слів з їхньої розмови: вони говорили про збори у лісі,—виявилось, що їх відкладено на завтра: за один день не встигли б повідомити усіх шахтарів.

— Ага, так головну машину пустять завтра,—прошепотів хлопчик до своїх приятелів.—Треба піти. Чкурнемо надвечір? Га?

Нарешті навкруги не було вже видно нікого, і Жанлен звелів Беберові починати.

— Гайда! Сміло! За хвіст її! Та бережись—стара має цупкі пазурі, як замете тебе помелом, то й перекинешся!

На щастя, вечір був темний, невидний. Бебер вискочив з-за баркана, схопився руками за рибину, шворка луснула, і хлопець кинувся чим дуж навіткача, розмахуючи здобиччю, мов летючим змієм, а за ним прожогом Жанлен з Лідкою. Здивована баба вийшла з своєї крамнички, знизуючи плечима: що воно за отара гупає по дорозі?—було так темно, що розгледіти вона нічого не могла.

Ці шибеники завдавали страху цілій околиці—мов якась дика орда навалилася на неї. Спочатку вони не виходили за межі самого Воре—вовтузилися по вугляних буртах, вилазили звідти чорні, мов справжні негри, грали в схованки поміж стосами колодця, зникали там з головою, як у нетрах дівичої пущі. Потім захопили насип; з голих його схилів, де ще всередині клекотіло полум'я, любісінько спускалися на власних своїх сідалах, а там, де вже поросла ожина та тернина,

тихенько нищпорили й бавилися в гущавині, мов ті шкідливі мишенята. Потроху діти вилазили з своїх засідок, поширювали свої володіння, билися до крові на купах цегли, гасали по ланах, запихалися без хліба різними соковитими рослинами та корінцями, грабалися на узбережжі каналу, ловили в намулі дрібну рибку й глitalи її живцем. З часом вони набиралися духу й почали виходити на лови що-разу далі, одбивалися від присілку на багато кілометрів аж до Вандамського лісу під його лапасте верховіття; тут на-весні вони обжиралися суницями, а влітку горіхами та боровицею, і незабаром уся безмежна рівнина стала їх неподільною власністю.

У цих дітей, з очима голодних вовченят, зростала жадоба нищити, красти, плюндрувати. Ця жадоба штовхала їх геть з присілка на битий шлях, і вони блукали по всій околиці від Монсу аж до Марш'ена, шукаючи здобичи та пригод. Жанлен, як завжди, верховодив своїм злодійським загоном, то посилав його на поле красти цибулю, то в садки красти садовину, то на різний крам, порозставляюваний на ваганках перед крамницями. По всій окрузі почали нарікати на страйкарів, гомоніли про якусь справжню організовану банду.

Одного разу Жанлен примусив Лідку обікрасти навіть свою мачуху,—вона мала витягти в П'єронихи з баньки, що стояла на поличці біля вікна, два десятки цукерок з ячного цукру. Лідку за це добре відшмагали, але вона перетерпіла мовчки й не виказала на Жанлена, бо тремтіла перед його авторитетом. Найгірше було те, що хлопець забирав собі майже всю здобич. Бебер мусів також приносити йому данину, а до того ще й радіти, коли отаман не лупцював його й не забирав собі геть усього.

Жанлен не знав упину й почав зловживати своїм впливом; Лідку бив тепер так, як б'ють свою законну жінку, а довірливого Бебера під'южував на різні небезпечні вибрики й страшенно радів, коли траплялося якось підвести цього опецькуватого хлопчиська, що міг би прибити його одним своїм здоровенним кулаком.

Жанлен однаково поневажав Бебера й Лідку, поведився з ними, як з своїми рабами, й дурив їх, що має коханку—королівну, таку гарну, таку гарну, що обоє вони негідні навіть на очі їй навернутись. І справді, останніми часами Жанлен поведився якось чудно: раз-у-раз чи то в кінці вулиці, чи то на повороті стежки—хоч де б вони були—раптом зупинявся, одбирав у товаришів усю здобич і, грізно насупивши брови, наказував їм іти просто до присілка, не повертаючи голови й не отягаючись.

Так воно було й сьогодні: на перехресті, де дорога повертала на Рекійяр, діти зупинилися на хвилину звести дух.

— Віддай! — скрикнув Жанлен і видер у товариша суху рибину.

Бебер обурився.

— Я теж хочу,—адже я взяв її.

— Га? Що?—визвірився Жанлен.—Схочу, то дам, а не схочу, то й не дам. Тільки в кожному разі не сьогодні. Сьогодні—дзуськи! Може вавтра, коли зостанеться.

Жанлен штовхнув Лідку до Бебера, поставив їх струнко, мов салдат при зброї, а сам зайшов їм за спину й суворо наказав:

— Стоятимете так не обертаючись п'ять хвилин... І бережіться, чортенята, якщо озирнетесь, то з кущів одразу вискочать дикі звіри, пожеруть вас і кісток не лишать. Потім підете просто додому! І гляди, Бебере, як посмієш дорогою доторкнутися до Лідки,—я про це дізнаюсь однак—і тоді гляну вам, звідки у вас ноги ростуть.

Сказавши це, Жанлен зник у темряві, легко й нечутно ступаючи по землі босими ногами. Хлопчик і дівчина стояли, як укопані, п'ять хвилин, боячись глянути назад, боячись поворухнутись, боячись, що з темряви простягнеться невидима рука й боляче лясне їх. Залякані, затуркані діти кінець-кінцем щиро одне одного полюбили—їхєднав спільний жах. Бебер мріяв, як він схопить Лідку й міцно-міцно стисне її в своїх обіймах, як це робили дорослі; Лідка теж хотіла цього,—а,

як би приємно було, коли б хтось її лагідно тихенько приголубив; але ж ані Бебер, ані Лідка ніколи не зважилися б переступити Жанленову волю. Ніч була глупа, темна, але вони навіть не поцілувалися і йшли рядком сумні, розчулені, певні, що досить їм доторкнутися одне до одного, як Жанлен візьметься звідкись і наб'є їх.

Етьєн теж пішов до Рекійяру; напередодні Мукета благала його вернутися до неї, і він вернувся, соромлячись, не сміючи признатися сам собі, що ця дівчина його вже вабить, а вона... вона ж обожувала його, мов Христа. Проте, Етьєн поклав розірвати з нею; він побачить її, скаже, щоб вона не ходила за ним назирці, бо що подумують товариші! Тепер не час для любощів, нечесно навіть маніжитися, коли навкруги люди гинуть з голоду.

Етьєн не застав Мукети вдома і сів почекати на неї, пильно вдивляючись у кожну людську постать, що час-од-часу проходила мимо.

Під зруйнованою баштицею чорніло жерло колодязя. Над ним стирчала рівна балка з рештками заваленого даху, що, як дивитися з боку, нагадувала шибеницю. Мурування горішньої закраїни пообсипалося, з розколини стреміли маленькі горобина та платан і, здавалося, ніби обоє вони ростуть із надр самої землі. Скрізь була дика пустка. Над чорною діркою позапліталось цупке коріння, позавалювалася стара, трухлява обшивка, буйно поросла трава, глід та тернина—на-весні вільшанки вили тут свої гнізда.

Товариство не хотіло витратити зайвих коштів на догляд старої шахти і вже десять років збиралося її засипати, але у Воре не було окремого вентилятора і, як воно сполучалося з Рейкійяром, то обидві копальні мали одну спільну провітрювальну піч; вона містилася в Рекійярі, і зруйнована шахта була за димар; тільки обшивку нижньої частини цієї шахти закріпили, як слід, упоперек брусами і таким способом цілком одгородили її від того ходу, кудою колись спускалися кліті з вагонетками; усі галерії цілком були знехаяні, крім нижньої, найголовнішої, де пашіла ця здоровезна,

пекельна піч, повна розпаленого, кам'яного вугілля; вона давала такий тяг, що в суміжній ворезькій копальні з одного краю до другого повсякчасно шугав справжній борвій. Про всякий випадок, щоб стара шахта не була відрізана цілком від поверхні, дирекція наказала пильнувати запасних сходів і не давати їм руйнуватися; тільки ніхто про це не дбав, в колодязі було вогко, і сходи гнили собі, а деякі площадки вже й позавалювалися. Над чорним жерлом навис кучерявий кущ ожини, і як горішні східці геть пообламувалися, то, щоб дістати ногою найближчої цілої дошки, треба було цупко вчепитися в корінь горобини і тоді вже спускатися у чорну безодню, покладаючись на саму лише ласку долі.

Етьєн причаївся за кущами і довго терпляче чекав. Але ось у гущавині щось зашаруділо й ледве чутно прослизнуло між гілками,—мабуть, сполоханий вуж,—аж ні: за мить у темряві спалахнув сірничок, і Етьєн, на превелике своє диво, впізнав Жанлена. Хлопчик запалив свічку й пірнув у чорну безодню під землю. Це так зацікавило Етьєна, що він і собі підійшов до колодязя; малий уже зник, але на другій площадці сходів блимав ще вогник. Хвилину Етьєн вагався, потім схопився за коріння й пірнув за хлопцем; в голові його промайнула думка, що він зараз полетить сторчака кудись униз на п'ятсот метрів, але ж нога його намацала щабель, і він почав обережно спускатися. Хлопчик, мабуть, нічого не чув, бо постать його манячила ввесь час під ногами в Етьєна, світло спускалося щоразу нижче, а здоровезна темна тінь від маленького кривоногого тільця тривожно танцювала й хилиталася на стінах. Жанлен дряпався вниз, мов мавпеня, і там, де бракувало східців, спритно орудував руками, ногами й підборіддям. Кожні сходи були сім метрів завдовжки; сходи йшли за сходами—одні були ще міцні, інші тріщали, ніби ось-ось зламаються; вузькі площадки погнили, потрухлявіли, вкрилися цвіллю, і нога ступала по них м'яко, мов по моху; де далі ставало горячіше, знизу з колодязя пашіло, мов з печи, спирало дух, хоча тепер підземне вогнище палало не так

шалено, як за нормальних часів; бо, звичайно, коли пекельна піч поглинала на п'ять тисяч кілограмів кам'яного вугілля денно, то той, хто наважився б зазирнути в її «димар», обсмалив би собі геть чисто всю шкуру.

— Ото, кляте жабеня! Куди воно скаче?—лаявся задиханий Етьєн.

Двічі він мало не ввірвався. Дерев'яні сходи були мокрі і слизькі. Якби йому хоч свічка! Але навкруги було зовсім темно, тільки летючий вогник далеко під ногами показував дорогу. Кілька вже разів Етьєн боляче забився у темряві. За ним було вже двадцять сходів, але це ще не був кінець. Етьєн почав рахувати—двадцять один, двадцять два, двадцять три—глибше, глибше, далі й далі—коли ж нарешті вони спиняться?

Од пекучої задухи тріщала голова, і Етьєнові здавалося, що він падає просто в розпечений горен. Нарешті він дістався до великої підземної зали, колишньої вантажної, і раптом тьмяний вогник зник у темній бічній галерії. Тридцять сходів! Отже вони були тепер за двісті десять метрів од земної поверхні.

— Чи довго він ще водитиме мене?—думав Етьєн.—Мабуть, він залазить спати в стайню.

Але вхід до лівої галерії, де містилася стайня, геть зовсім завалило землею. І знову довелося йти, але що далі, то тяжче й небезпечніше. Сполохані кажани зривалися з кутків, тріпали крилами й чіплялися до темного склепіння. Треба було поспішати за тьмяним вогником, і Етьєн кинувся за Жанленом у темну галерію. Але ж там, де дитина перехоплювалася вільно, мов гадючка, Етьєн пролазив ледве-ледве, на превелику силу. Як усі старі підземні ходи, ця галерія страшенно сплющилася, що далі, то щільніше обступали її земляні стіни, нижче осідало склепіння. Подекуди лишилися зовсім вузькі хідники, такі вузькі, як комин, але вони мали теж кінець-кінцем зникнути. Земля задушувала колишню галерію, навалювалася всією своєю вагою на неї, поламані дерев'яні підпори стреміли з усіх боків і що-хвилини загрожували вп'ястися в тіло своїми шпичками, гострими, як лезо шпади. Етьєн обережно ліз за Жанленом навколюшках, а то й на животі; раптом

ціла згряя наляканих пацюків пронеслася, тікаючи, по його спині.

— Бий тебе лиха година! Та коли ж цьому кінець!?—сердився Етьєн; ноги йому немилосердно ломило; він важко дихав.

Нарешті вузький прохід почав ширшати; прорачкувавши так якийсь кілометр, вони опинилися обоє в зовсім цілому просторому коридорі. Це був зазубень колишнього штрека, кудюю колись возили вагонетки до «вантажної»; він скидався на природню печеру. Етьєн стежив здалеку за Жанленом: хлопчик устроїв свічку між двома каменяками, розташувався, дуже задоволений, і не хапаючись, як людина, що може нарешті спокійно зідхнути в своїй хаті. Та й справді, цей закуток підземної галерії було чудесно опоряджено: долі в кутку лежала м'яка постіль з сіна, з старих брусів складено було щось подібне до столу, а на тому столі стояло багато всякої всячини—хліб, яблука і навіть кілька надпитих пляшок ялівцевої горілки—це було справжнє грабіжницьке лігво з купами різної здобичи, що назбиралася тут не за один тиждень; тут було багато й зовсім непотрібних хазяїнові цього житла речей, як, наприклад, мило, вакса, вкрадені, очевидячки, тільки тому, що хотілося вкрати. І малий злодіяка розкошував серед цих награбованих скарбів і егоїстично втішався ними на самоті.

— Та чи є в тебе совість?—скрикнув Етьєн, звівши дух.—Ач, куди він лазить житись, коли ми там, на горі, всі з голоду пухнемо.

На смерть наляканий, Жанлен затремтів і витріщив безпорадно очі, але, впізнавши Етьєна, відразу заспокоївся.

— Хочеш, пообідаємо?—сказав він.—Від шматочка смаженої риби, певно, не відмовишся? Га? Ось пожди.—І, не випускаючи рибини з рук, хлопчик заходився зчищати з неї мушиний слід чудесним новеньким ножиком-кинджалом із кістяною колодочкою—на таких ножиках завжди бувають голосні якісь гасла; на цьому стояло тільки одне слово «Любов».

— А ножик у тебе непоганий,—сказав Етьєн.

— Це подарунок. ...Лідка подарувала, — одповів

Жанлен, не пояснивши, що цього ножа Лідка вкрала за його наказом з пересувної ятки в Монсу, перед трахтиром «Відтята голова».

— А правда, тут у мене гарно?—гордо додав він, обчищаючи старанно рибу.—Трохи тепліше, ніж на горі, та й пахне нібе краще, га?

Етьєн присів; йому кортіло поговорити з цим хлоп'ям; гніву вже не було, лишилася тільки цікавість до цієї ненажерливої дитини, такої завзятої, зіпсутої, на всякі вигадки хитрої. Та й справді, Етьєн почував себе дуже добре в цій печері, тут було не надто душно, а тепло й приємно, як у лазні, знадвору не долітало найлегшого подиху вітру, а там нагорі лютував зимовий, пронизливий холод і дошкуляв так, що бідакам аж зашпари заходили.

За довгі роки повітря в занехаяних галеріях відсвіжилося, шкідливий копальняний газ вийшов, і тепер тут пахло лише старим перегнилим деревом та тонким летючим етером та гвоздиною. Старі дерев'яні підпори виглядали тепер дуже чудно; скидалися на блідо-жовтий мармур, облямований білястим мережевом якоїсь патлатої рослинності, що вкривала його, ніби химерним серпанком, шовком і перлами вигаптованим. В інших місцях цяминня поросло грибами. А навкруги літали білі метелики й білі мушки; сніжно-білі павуки снували своє павутиння—уся підземна галерія кишіла силою білих, блідих, безбарвних істот, відрізаних навек від сонячного проміння.

— І тобі тут не страшно?—спитав Етьєн.

Жанлен глянув на нього здивований.

— Страшно? Чого? Адже я тут сам один.

Хлопчик вже обшкрябав рибину, запалив невеличке багаття і почав її пекти. Потім розрізав буханець хліба на дві половини. Етьєн не відмовився від своєї пайки. Риба була страшенно солона, але молодим міцним шлункам здалася розкішною.

— Тепер я розумію, чому ти гладшаєш, коли у нас всіх кістки повипиналися. Свинота ти, щоб ти знав—сором жерти, як з немочи, коли... А про інших в тебе й гадки нема.

— От тобі й маєш!—А чому ж інші такі дурні?

— Добре робиш, що ховаєшся, бо коли б батько дізнався, що ти став на злочинську стежку, він би тобі добре наклав.

— А хіба пани нас не обкрадають? Ти ж сам це завжди говориш. Так, я поцупив у Мегра цю хлібину,—але я тільки взяв у нього те, що він нам винен.

Етьєн нічого не відповів, трохи збентежений цими словами; він сидів з повним ротом і мовчки вдивлявся в цю дитину з гострою мордочкою, зеленими очицями та з відстовбурченими вухами, на цього виродка з темними інстинктами й хижою хитрістю дикуна, що ніби повертався поступово до своєї первісної звірячої подоби. Шахта його породила, шахта й добила його, покалічивши йому ноги.

— Ну, а Лідку ти коли-небудь береш із собою?—знову спитав Етьєн.

Жанлен зневажливо скривив губи.

— Це дівча? Звичайно, ніколи... Баби надто язикаті.

І він знову з погордою засміявся. О! він так поневажав цих слинявих, безглуздох Бебера й Лідку. Вони вірять усім його нісенітницям, тягнуть для нього різні ласощі—по губах тече, а в рот не попадає... І ось тепер вони плентаються додому з порожніми руками, а він тимчасом їсть гарячу рибу... Ця думка приємно лоскотала його самолюбство.

— На самоті краще. Сам з собою буваєш завжди в злагоді,—поважно закінчив маленький філософ.

Етьєн доїв хліб, хильнув горілки, міркуючи, що мабуть доведеться зловжити Жанленовою гостинністю; найкраще це просто потягти його нагору за вухо й суворо заборонити красти, а як не послухає, то настрахати тим, що батько про все дізнається. Але раптом спала йому нова думка: адже це відлюдне сховище може чудесно придатися комусь з товаришів та на решті йому самому, якщо справи там нагорі підуть занадто кепсько.

Примусивши Жанлена забожитися, що той не засне на сні, як це з ним іноді траплялося останніми часами, й повернеться ночувати додому, Етьєн узяв недо-

гарок і пішов перший, а хлопчик залишився господарювати.

Дарма, що холод проймав до кісток, Мукета примостилася на колоді й уперто дожидала Етьєна. Вгледівши його ще здалеку, вона кинулась йому назустріч, обвила руками його шию і, коли той сказав, що вони більше не зустрічатимуться, в серце їй ніби гострий ніж уп'явся. Господи, чому ж? Хіба вона мало його любить? І боячись за себе, що дасться на спокусу й проти волі своєї ввійде до неї в хату, Етьєн повів дівчину на дорогу й почав їй пояснити лагідно, як тільки можна лагідніше, що вона компромітує його перед товаришами, компромітує його політичну справу.

Мукета здивувалася—та хіба ж це зачіпає політику? Нарешті їй спало на думку, що йому соромно знатися з нею; це зовсім її не вразило,—що ж, це цілком природня річ, і вона запропонувала Етьєнові таке: хай при всіх ударить він її по щоці; тоді всі подумають, що він її кинув... але нишком, нишком, тихенько він іноді зайде до неї... вони бачитимуться дуже рідко... трошки... трошечки. Дівчина просила, благала несамовито, обіцяла критися, не затримувати його довше, як на п'ять хвилин... Це глибоко зворушило Етьєна, але він уперто відмовлявся. Так було треба. Йому жаль стало дівчини й захотілося бодай на прощання приголубити її. Переступаючи помалу, дійшли вони так до перших будинків у Монсу, стали, обнялися під ясным промінням круглого величезного місяця.

На шляху показалася якась жіноча постать—проходячи хапливо повз них, вона якось чудно здригнулась, ніби спіткнулася ненароком.

— Хто це?—спитав стурбований Етьєн.

— Це Катерина вертає з Жан-Бару,—відповіла Мукета.

Жінка йшла тепер з похиленою головою, квола, стомлена, нетвердо ступаючи. Етьєн дивився на неї в розпуці. Нащо, нащо побачила вона їх! І так йому сердито стало за себе... А втім... Хіба вона не сама пішла за другим? Хіба вона не завдала йому, Етьєнові, такого самого болю на цьому таки Рекійярському шляху, як

віддалася тому, другому? Проте, йому було страшенно тяжко, що він оддячив їй тим самим.

— Слухай, я тобі скажу,—прошепотіла скрізь сльози прощаючись Мукета.—Ти не хочеш мене тому, що важиш на другу.

На завтра випала хороша година; небо було морозне, ясно-блакитне; стояв погожий зимовий день, один з тих днів, коли земля, як кришталь, дзвенить під ногами. Жанлен дременув з дому о першій ще годині, але мусів подождати за церквою Бебера; хлопці мало не подалися без Лідки,—мачуха замкнула була дівчину в льоху, але потім випустила й наказала нарвати півнісінський кошик салати, а як не нарве, то сидітиме цілу ніч з пацюками в льоху; налякана Лідка хотіла була одразу піти по зілля, але Жанлен відрадив: не горить, можна буде й пізніше нарвати. Йому вже давно не давала спокою Расенерова «Польща». Якраз, коли вони проходили повз «Авантаж», вагітна самичка вибігла на дорогу; умить хлопчик підскочив до неї, схопив її за вуха й убгав у кошик, що висів у Лідки на руці. Ото сміху буде, коли звірятко побіжить, мов цуцик, за ними до лісу.

Діти зупинилися на хвилину поглянути на Захара й Муке, що вихилили допіру з двома іншими товаришами по кухлю пива й лагодилися розпочати гру в глеґа. Виграш—новий кашкет і червона фулярова хустина—лежав поки-що в Расенера і мав перейти до переможця. Грачі розбилися на дві пари й почали обговорювати умови гри: перша зупинка буде на фармі Пайо, від Воре за три кілометри.

Захар почав перший, бо завзявся довести глеґа до фарми за сім ударів, а Муке тільки за вісім.

Глеґа—невеличке яечко з буксового дерева,—поставили на брук гострим кінцем догори, і грачі взяли свої довгі кії з оббитими бляхою довбешками, щільно обвиті мотузком.

З «Авантажу» виступили рівно о другій годині. Починаючи гру, грач мав право на три вдари підряд, і Захар дуже влучно вдарив глеґа,—за першим разом той полетів чотириста метрів наперед через бурячники.

По шляхах та присілках грати в глеґа суворо забороняється, бо можна було покалічити, а то й убити кого.

Муке, що мав право тільки на один удар, теж почав добре й відкинув глеґа на сто п'ятдесят метрів назад. Грачі розпалилися. Одна партія шпарко гнала глеґа наперед, друга відганяла його назад, і хлопці гасали як навісні по замерзлій, кочкуватій ріллі, спотикаючись і збиваючи собі ноги.

Захоплені Жанлен, Бебер та Лідка довго стрибали за грачами, коли раптом «Польща» нагадала про себе. Кошик теліпався у Лідки на руці, і звірятко скажено билосся в ньому. Дуже цікаво було б подивитися, чи вміє воно прудко бігати?..

Діти відстали від грачів і випустили звірятко; воно дременуло чим дуж наперед, діти за ним; вони гралися так з годину сошею, гналися за ним, бігли йому навперейми й що було сили верещали, щоб нагнати на нього більшого страху. Але порське звірятко вислизало з рук, і діти так би були й не піймали його, якби не те, що було воно вагітне.

Раптом засапані дітлахи почули за спиною крик і лайку: непомітно й зовсім несподівано наскочили вони на глеґа, і Захар мало не проломив києм черепа молодшому своєму братові. Це була вже четверта партія; від фарми Пайо грачі подалися на Катр-Шемен, а звідти до Монтуар; тепер вони гналися до Пре-де-Ваш. Отже, за годину вони відмахали два з половиною льє, а до того промочили горло дорогою в кав'ярні Вінсента і в трахтирі Труа-Саж. На цей раз на чолі партії стояв Муке, лишалося ще тільки два вдари, і він переможе. Аж ось раптом Захар, що, як завжди, штукарив і грав вахлувато, вдарив так влучно києм, що загнав глеґа в глибокий рівчак при дорозі. Партнер Муке ніяк не міг вибити кулю звідти. Хоч сядь та й плач! Грачі розпалилися, кричали, сперечались, але довелося починати нову партію.

Від Пре-де-Ваш до Ерб-Рус не було навіть і двох кілометрів, на це було досить п'яти ударів, а в Леренара можна буде спочити й випити по кухлику.

Жанлен щось знову надумав, дочекався, щоб старші

відбігли, а тоді витяг з кишені мотузочок і прив'язав його до задньої лапки звіряткові. Це було дуже кумедно: «Польща» побігла перехильцем поперед дітей, висмикуючи лапку й так безпорадно шкутильгаючи, що діти аж боки собі рвали. Потім Жанлен прив'язав її за шию, щоб вона бігла скочки. Але крілиха вже стомилася і не встигала перебирати лапками; тоді діти потягли її за собою, волочучи то спиною, то животом по землі, як візок. Ця гра тривала понад годину. Звірятко почало вже безсило хрипіти, але біля лісу, недалеко Крюшо, діти знов почули голоси грачів і швиденько сховали крілиху в кошик.

Тепер уже молоді шахтарі відмахували кілометр за кілометром, майже не зводячи духу, й зупинялися тільки на хвилину, щоб випити кухоль пива біля намічених задалегідь трахтирів. З Ерб-Рус вони погнались до Бюші, потім до Круа-де-П'єр, потім до Шамбле. Земля гула під ними, кремезні ноги тупотіли за глегом, а той летів, підстрибуючи, як дзиґа на льоду: година сприяла грі, ноги не грузли в замерзлу землю, хоч легко було зламати в'язи. У сухому холодному повітрі вдари стугоніли, мов постріли; міцні мускулясті руки стискали обмотане мотуззям держално, напружене тіло з страшенною силою поривалося наперед; такої б сили було досить, щоб забити бика. Гра точилася далі; глеґ летів від краю до краю голої рівнини, через рови, яри, баркани й низькі огорожі. Треба було мати дуже здорові міхи в грудях, а в колінях залізні звязки, щоб грати в цю гру. Вибійники любили її, охоче розминали свої задубілі м'ясні після довгої праці в копальні. Були й такі скажені завзятці, переважно старші парубки, що гналися, не відпочиваючи, аж по десять лье; у двадцять п'ять літ це, звичайно, дурниця, але в сорок—тіло вже занадто важке; сорокалітні шахтарі в глеґа не грали.

Вибила п'ята година, почало сутеніти. Грачі наближались до Вандамського лісу; це була остання партія, що мала вирішити, кому припаде кашкет та нова хустина. Байдужий до громадських справ, Захар, як завжди, кепкував: ото кумедія—врізатися так у саму гущу товаришів, що зійшлися на поважні збори.

Відколи діти вийшли з присілку, Жанлен не раз поглядав скося на ліс,—йому кортіло туди. Він погрозив Лідці кулаком, коли та насмілилася сказати, що вже час вертатися додому; вона вже шкодувала, що не послухала мачухи, й злякалася: ні, ні, неодмінно треба нарвати тієї салати, але Жанлен обурився. Що таке? Не йти на збори? Ні, він мусить послухати, що патякати-муть там старі. Жанлен штовхав Бебера і, щоб веселіше минув час,—до лісу було вже недалеко,—запропонував одв'язати мотузку, пустити звірятко на землю й підганяти його камінцями. Глибоко в ньому зростало інше, глухе пожадливе бажання: забити самичку, затягти її в свою підземну нору і там з'їсти. Звірятко знову кинулося навіткача, зморщивши носика й прищуливши вушка; одна каменяка зачепила йому спину, друга перебила хвоста і, дарма, що вже зовсім стемніло, тут би йому був і кінець, та раптом вгледіли діти з-за дерева на галяві Етьєна з Маге. В нестямі накинулися вони на звірятко й знову втокмачили його в кошик. Майже одночасно Захар, Муке та обидва їхні партнери вдарили в-останнє киями, і глеґ доскочив мало не до самої галявини.

Збори мали ось-ось початися. На землю впали сутіні, і всю голу рівнину заповнили мовчазні постаті; вони сунули, сунули плавом стежками, дорогами то окремими темними цятками, то гуртками до сизих верховин Вандамського лісу. В присілках ставало порожньо; навіть діти й жінки подалися з дому, ніби щоб погуляти при ясному місяці, під глибоким ясным небом. Дороги зливалися з темрявою; мовчазних гуртків, що нечутно простували ними до одного місця, не було навіть видно, тільки почувалося, як щось важке, велике, опановане одним почуттям, тупотить і суне кудись у темряві. І невиразний якийсь шелест, якийсь гомін нічних голосів віддавався по голих кущах, по сухих огорожах.

Пан Ганебо помалу повертався додому на своїй кобилі, прислухаючись до цих далеких звуків. Дорогою він зустрічав силу силенну цих пар; скільки їх там гуляло цього погожого зимового вечора! Усе закохані й закохані—ідуть втішатися коханням попід стінами,

припавши вустами до вуст. Він звик до цього—як часто зустрічав він ці самі пари, цих дівчат, що віддавалися на кожному місці, цих бідаків, що пожадливо запихалися цією єдиною дармовою втіхою. І ці нахаби ще нарікають на долю, та ж вони можуть вільно, досхочу, скільки влізе пити єдине у світі щастя—любов. З якою радістю помирав би він з голоду, як і вони, коли б можна було почати життя знову з жінкою, що віддавалася б йому бездумно, на купі каменю, з усією силою свого лона, з усім палом свого серця. Але нещастю його не можна було нічим зарадити, і він заздрих цим бідакам.

Коняка переступала помалу і, схиливши голову на груди, пан Ганебо повертався замислений додому: цей невиразний гомін, що потопає у чорній долині, рвав йому душу і скрізь вчувалися йому жагучі поцілунки.

VII.

Збори мали відбутися на просторій згористій галявині План-де-Дам. Біла колонада широковітих буків з рівними, стрункими стовбурами, вкритими зеленкуватими плямами лишайів, обступала її щільним колом. На траві лежало кілька підтятих велетнів свіжого порубу, а ліворуч здіймалися рівні геометричні стоси вже готового дерева. Надвечір похолодало. Обмерзлий мох хрустів під ногами. Внизу, при землі, була ще чорна ніч, і лапасте гілля буків вирізнялося темним мережевом на блідій, небесній бані. Повний місяць впливав на небі і затопляв своїм сяйвом вогники зірок.

На збори зійшлося три тисячі вуглярів—чоловіки, жінки, діти—і все це стовпище гуло, рухалося, заливало галяву по самі береги, але раз-у-раз надходили нові гуртки, і море голів, повите ще темрявою хвилювалося ген-ген поміж деревами аж до сусідньої ділянки, і над нерухомим, задубілим бором здіймався глухий гук, наче вітер під бурю.

Етьєн, Расенер та Маге стояли вгорі на схилі. Між ними спалахнула суперечка, і голоси їхні лунали гостро й сердито. Гурт чоловіків обступив їх і слухав. Левак

злісно стискав кулаки, П'єрон полохливо відвернувся, дуже стурбований, що мусів таки прийти (не можна ж було довше посилатися на гарячку); дід Бонемор із старим Муком, що теж причвалали до лісу, сиділи мовчки рядком на викорчуваному пні, здавалося, глибоко задумані. За ними зібрався гурток гонивітрів—Захар, Мукета та інші, що прийшли сюди, звичайно, щоб тільки поштукарити та витрішки половити. Навпаки, жіноцтво стояло поважно й статечно, мов у церкві, ще далі, трохи осторонь. Магедиха тільки мовчки похитувала головою на глухі прокльони Левачихи. Філомена кахикала,—відколи вдарила зима, бронхіт її знову розгулявся. Лише Мукета реготала на всю губу, слухаючи, як стара Чаплія нарікала на рідну свою дочку і взивала її запроданкою та бездушним вибрудком за те, що та відпасується на паскудствах свого чоловіка й посилає матір шукати вітра в полі, щоб самій нажертися трусикової печені на дозвіллі.

Тягнувши Лідку за руку й наказуючи Беберові не відставати, Жанлен виліз на стос й уместився з товаришами високо над усією юрбою.

Сварка почалася через Расенера, що вимагав обрати спершу правосильну президію зборів, а тоді вже переходити до порядку денного. Він і досі ще лютував,—не міг забути своєї ганебної поразки у «Веселому Джигуні», і тепер дав собі слово за всяку ціну поквитуватися сьогодні, певний, що, побалакавши поза різними делегатами віч-на-віч з усім шахтарським людом, відразу поверне собі свій втрачений колишній вплив. Етьєна це обурило — яке безглуздя обирати президію тут, на цьому просторі, серед цього лісу! Настав час боротися революційно. Їх цькують, мов тих вовків, і вони боротимуться дико й запекло. Бачучи, що сварці не буде кінця, він скочив на звалене дерево, і відразу юрба заніміла.

— Товариші! Товариші!

Невиразний гомін стих, і наче глибоке зідхання полинуло над галявиною. Тимчасом Маге вгамовував обуреного Расенера.

— Товариші!—дзвінко й чітко говорив далі Етьєн.—

Як нам не дають говорити, як проти нас, як проти розбійників якихось, висилають жандарів, то ми порозуміємося тут. Тут ми вільні, тут ми в себе вдома, ніхто не примусить нас мовчати в цьому лісі, як не можна сказати «мовчи» звірам або птахам.

Гучні вигуки громом відповіли промовцеві:

— Так! Правда! Ліс наш! Тут нам вільно розмовляти! Говори!

Одну мить Етьєн стояв мовчки на зваленому дереві.

Місяць тільки но сходив на небі і освітлював саме лише верховіття, морок ще не розвіявся над темною масою людей, що потроху заспокоїлися й притихли; Етьєнова постать на горбку була ще теж темна й коливалася, мов чорна тінь, над юрбою. Поволі підняв Етьєн угору руку й почав, але тепер голос його не гримів; він говорив стримано, просто, як уповноважений від народу, що складає звіт про свою роботу. Тепер з'явилася нагода сказати давно наготовану промову, що її не дав йому виголосити того разу тоді у «Веселому Джигуні» поліцейський комісар.

Намагаючись говорити по-вченому й спираючись лише на факти, голі факти, Етьєн передусім побіжно оглянув історію страйку й висловив свою думку про страйки взагалі; принципово він був проти них; шахтарі не хотіли припиняти роботу; примусила їх до цього Дирекція своїм новим тарифом... Потім він нагадав про перше побачення делегатів з директором, безсоромність Управи й нарешті друге побачення й запізню вже згоду віддати шахтарям ті два сантими, що їх хотіли спершу ганебно так украсти. Далі Етьєн пояснив цифрами, куди було витрачено надіслані гроші, а також у якому сумному стані перебуває тепер їхня каса взаємодопомоги й сказав кілька слів на оборону Інтернаціоналу, Плюшара та інших організаторів, що віддавали всі свої сили на справу цілого людства, на справу всесвітньої перемоги й не могли тому зробити більше на користь страйкарів Монсу. Отже, загальне становище ускладнюється. Товариство повертає розрахункові книжки місцевим шахтарям і погрожує найняти замість них нових робітників з Бельгії; воно впливає всіма можли-

вими засобами на кволих та хистких і навіть вже переконало декого стати на роботу. Етьєн говорив сухо й одноманітно, ніби щоб ще дужче підкреслити всі ці невеселі новини, говорив про всепереможний голод, про розбиті надії, про останні гарячкові змагання. І раптом так само спокійно й тихо скінчив:

— От серед яких обставин, товариші, мусите ви винести свій присуд. Чи хочете ви далі страйкувати? Коли хочете, то чи гадаєте перемагати Товариство і як?

Глибока тиша впала на землю з зоряного неба. Невидима юрба мовчала в пільмі, прибита цими словами, і з-поміж дерев чути було тільки розпачливий віддих грудей.

Етьєн заговорив знову, але тепер голос його лунав инакше. Це говорив уже не секретар спілки, а ватаг, проводар, апостол істини. Невже серед шахтарів знайдуться такі мерзотники, що не додержать свого слова? Нащо ж товариші страждали марно цілий місяць? Невже на те, щоб повернутися на шахту, покійрно схиливши голову, й засудити себе на довічні злидні? Хіба не краще одразу вмерти—зате хоч спробувати стати на боротьбу з сваволею капіталу, що душить голодом працівника? Вічно терпіти голод, терпіти його доти, доки не штовхне він найсмирніших на бунт,—та хіба ж це не безглузда гра, хіба може вона довше тривати.

Етьєн говорив про те, як виснажують шахтарів, про те, що тільки на них падають тягарем згубні наслідки промислових криз і що коли через конкуренцію хазяї знижують ціну на свої вироби, то знов таки голодувати доводиться тільки робітникам. Ні! Нового тарифу приймати не можна, це—замасковане здирство,—у шахтарів просто хочуть украсти по одній робочій годині на день. Але годі! Терпець урвався... Час настав!.. Злидарі за всяку ціну дійдуть правди.

Етьєн замовк, стояв нерухомо з піднесеними вгору руками. Дзвінко вдарило слово «правда», юрба стенилася, затремтіла, гук оплесків, мов шелест сухого вітру, покотився поміж деревами.

— Правда! Настав час правди!— залунало по галлявині.

Етьєн розпалювався. Він не був такий красномовець, як Расенер, мова його не лилась так легко й плавко, йому бракувало слів і, вимучуючи іноді з великим зусиллям якесь кострубате речення, він мав звичку двигати плечем, ніби це допомагало йому. А проте під час цих неприємних запинок у нього раптом з'являлися надзвичайно влучні й зрозумілі образи та звороти, що цілком переймали слухачів. Дуже вражали їх Етьєнова постать і жестикуляція: перед шахтарями стояв шахтар, і рухи його були свої, звичні, як на роботі: промовляючи, Етьєн притискав щільно до тіла свої лікті, потім простягав руки з стисненими кулаками й раптом випинав наперед нижні щелепи, наче хотів укусити. І всі казали, що він хоч і непоказний, а примушує слухати себе.

— Заробітна платня—це нова форма рабства,—почав Етьєн знову, і в голосі його почулося тремтіння.— Шахта мусить належати шахтареві так, як море належить рибалці, а земля—селянинові... Чуєте? Шахта належить вам, вам усім, що ось уже ціле століття платите за неї своїм потом, своїми злиднями.

Туманні питання права та законодавства про шахти Етьєн поставив руба. Надра землі, як і сама земля, належать усій нації, і різні акційні товариства монополізували свою владу над ними лише через низку нечесних привілеїв. Зокрема ж, що-до копалень Монсу, то законність цих концесій ще непевніша з огляду на давні договори з власниками колишніх феодинів за стародавнім звичаєм Гено. Отже шахтарі мають лише відвоювати те, що їм належить...—і рука Етьєнова простяглася вперед, у далину, обводячи всю голу рівнину, всю околицю, ген-ген поза темною смугою лісу.

Тимчасом місяць вплив вище на небо, і промінь упав з лапастого верховіття на Етьєна. Юрба ще була повита тінню, і коли з темряви перед нею виринула ця біла осяяна постать, що широко розкидала навкруг себе щедрою рукою такі багатства, вона знову заплескала й плескала довго та вперто.

— Так! Так! Він каже правду. Слава!

Нарешті Етьєн перейшов до свого улюбленого

питання про знаряддя праці; воно все мусить належати колективові, — з великим захопленням повторював він ці слова, і жорстокість їхня приємно лоскотала його вухо. За останній час з ним сталася велика еволюція. Почавши з розчулених братерських почуттів християнина-неофіта й з сумирних мрій змінити почасти умови заробітної платні, Етьєн дійшов до політичної ідеї про те, що заробітну платню треба взагалі скасувати. Ще недавно, на зборах в «Веселому Джигуні», його поняття про колективізм були ще досить невиразні й безформні, але з того часу його погляди що-до цього вилились в цілу сталу складну програму. Кожен пункт цієї програми Етьєн якомога науково обґрунтовував своїм слухачам. Він виходив з тієї аксіоми, що, лише знищивши державу, можна здобути волю. Коли нарід захопить владу в свої руки, почнуться різні реформи, а саме: поворот до примітивної комуні, замість сем'ї, збудованої на принципах морали й покори, народження сем'ї вільної, рівноправної, повна громадська політична та економічна рівність через те, що колективові належатиме заряддя праці й вироблятиме він його необмежену кількість, і нарешті професійна освіта коштом колективу. Отже, старе, гниле суспільство треба перелити в нові зовсім форми. Етьєн нападав на шлюб, на право спадкоємства і звичайним своїм широким порухом руки, порухом косаря, що косить достиглий хліб, валив додолу всі пам'ятники минулих віків і поруч з цим другою рукою відбудовував майбутній світ, світодайний храм правди й справедливості, що виросте на світанку двадцятого віку. З цього надмірного психічного напруження розум починав туманіти й лишався тільки фанатизм засліпленого сектанта. Здорова критична думка, сумніви й зневіра раптом кудись зникали. О! збудувати цей храм нового світу так легко, легко. Етьєн обміркував усе наперед, передбачив усе й тепер говорив про майбутнє життя, про звичайну машину, яку можна зібрати до купи за дві години,—а кров і вогонь—те все пусте, те його мало обходило.

— Настав наш час!—вигукнув він в-останнє.—Тепер уже ми скоштуємо влади й багатства!

Радісний крик вибухнув з глибини лісу й покотився до Етьєна. Місяць заливав тепер білим своїм сяйвом усю галявину і на її ясному тлі вирізнялося далеко поміж величезними сірjavими стовбурами дерев аж до сусідніх ділянок хвилясте море голів. В морозному прозорому повітрі видно було схвильовані обличчя, блискучі очі, роззявлені роти—ціле стовпище голодних чоловіків, жінок і дітей, що дістали нарешті право видерти з чужих рук пограбоване колишнє їхнє добро. Гарячі слова пройняли їх своїм палом, і вони вже не почували зовнішнього холоду. Релігійна екстаза підносила їх над землею; це була гарячкова віра перших християн у близький прихід царства справедливости. В Етьєновій промові були деякі незрозумілі технічні вирази, деякі незрозумілі думки, але невиразність і абстрактність ті якраз і давали ще більше простору уяві, ще більше обіцяли їм вабили. Тепер вони, шахтарі, господарі; годі страждати, прийшла нарешті радість і для них.

— Так! Так! Настав наш час! Смерть визискувачам!

Жінки палали як у гарячці. Магедисі з голоду голова теж обертом пішла, і завжди спокійна жінка була мов сама не своя; Левачиха репетувала; стара Чаплія махала, як скажена, кощавими відьмацькими руками. Філомені розривав груди страшенний кашель, а захоплена Мукета вигукувала найніжніші слова до оратора. Переконаний, переможений Етьєновою промовою Маге щось гнівно кричав; П'єрон тремтів, Левак, не перестаючи, щось теж просторікував. Гонивітри з Муке та Захаром на чолі невдало силкувалися кепкувати, але почували себе ні в сих, ні в тих і тільки дивувались, як це довго так товариш промовляє, не промочивши собі ані разу горла. А найдужче за всіх телесувався на своєму стосі Жанлен, підбурюючи Лідку та Бебера й немилосердно тріпаючи в руках кошика з звірятком.

Юрба знову застугоніла. Етьєн упивався своїм успіхом, своєю славою. Досить було одного його слова, щоб у цих трьох тисячах грудей забилися серця жвавіше, і він почував свою владу над ними, почував, як майже реально тримає їх усіх у своїх руках.

Етьєн був певен, що якби Суварін зволив прийти до них на збори, то його б захопила ця промова, він би пізнав у ній власні свої ідеї, був би задоволений з анархічного поступу свого учня, з його політичної програми—звичайно, крім тези про народню освіту; бо Суварін вважав, що освіта це взагалі пережиток, сентиментальна дурниця і, на його думку, блаженне цілюще нецтво це була та купеля, де людство мало обмитися й оновитися.

З усіх лише Расенер злісно й зневажливо знизував плечима.

— Та чи даси ти мені нарешті сказати слово?— крикнув він до Етьєна.

Той скочив на землю.

— Говори, побачимо, як вони тебе послухають.

Расенер став на його місце й рукою закликав юрбу до порядку, але гомін не вщухав; ті, що стояли ближче, пізнали товариша, і його ім'я облетіло все стовпище аж до останніх рядів між високими деревами. Його не хотіли вже слухати,—це був повалений ідол, і сама його присутність страшенно дратувала тих, що колись йому поклонялись. Його балакучість, його добродушна мова, що лилася так легко, вільно і так довго чарувала шахтарів, здавалася тепер тепленькою, солоденькою водичкою, що могла приспати лише свідомість страхополохів. Даремно Расенер кричав серед загального гамору, силкувався виголосити свою давно надуману довгу промову про те, що нове законодавство не перетворить одразу світу, що для соціальної еволюції потрібен час. З нього сміялися, його обсвистували; це була ще гірша поразка, ніж у «Веселому Джигуні»—тепер уже не можна було нічим зарадити, це була незабутня ганьба... Кінець-кінцем в Расенера почали шпурляти грудками замерзлого моху, і якийсь пронизливий жіночий голос вискnuв:

— Геть зрадника!

Расенер пояснював, що шахта не може належати шахтарям, як верстак ткачеві, доводив, що далеко було б краще й корисніше добиватися участі в

прибутках бо, маючи інтерес, робітник стане так би мовити своїм братчиком.

— Геть зрадника!—підхопила тисяча голосів, і в повітрі засвистіло каміння.

Расенер зблід, і сльози відчаю виступили йому на очі. Усе, чим він жив, раптом загинуло; двадцять років приятни, двадцять років панування над думками товаришів розтоптала ногами невдячлива ця юрба... Болюче в саме серце вражений, не маючи сили довше говорити, Расенер скочив на землю.

— Смієшся?—пробубонів він до Етьєна, що переможно дивився на нього.—Смійся! Бажаю, щоб і тобі було те саме і, згадай моє слово,—це буде!

І ніби скидаючи з себе відповідальність за майбутні видимі нещастя, Расенер махнув рукою і подався геть самотний білою мовчазною рівниною.

Знову знялися крики й свист, але нараз юрба здивовано замовкла. На поваленому дереві стояв дід Бонемор. Він говорив уперто щось серед галасу й гармидеру. Досі вони з старим Муком сиділи осторонь, як завжди, мовчазні і задумані, ніби згадуючи про давнє минуле. Допіру, мабуть, охопила його, як це час-од-часу з ним бувало, непереможна потреба говорити, якась сила підіймала з глибини в ньому далеке минуле, давні спогади оживали, і тоді слова годинами точилися з його старечих уст.

Усе замовкло. Юрба уважно слухала діда Бонемора, блідого, як привид, у місячному сяйві. Те, що він казав, не стосувалося безпосередньо до страйку; він говорив про якісь давні незрозумілі події, і подив зростав. Старий розказував про свої молоді літа, про смерть двох своїх дядьків там, на дні Воре, про запалення легенів його дружини, що поклато її в домовину, але ж провідна його думка крутилася навколо одного: життя було завжди те саме й ніколи краще не стане. Колись давно п'ять сотен шахтарів зібралося так само в цьому лісі, бо король не хотів укоротити робочого дня... Але Бонемор не докінчив про це і перескочив уже на інше, почав про якийсь давній страйк... стільки тих страйків бачив він на своєму віку! Усі вони народжувалися тут

у лісі, під цими деревами, на План-де-Дам, у Шарбонері... а то й ще далі, коло Со-дю-Лу. Іноді бувало це взимку, часом літньої гарячої пори. А одного разу вдарила така злива, що всі порозбігалися по своїх хатах, та так і не вирішили нічого. Десь завжди нахоплювалися королівські салдати, й кінчалось стріляниною.

— Ми підносили руку отак і присягали не йти на шахту. І я, і я присягав. Так... так... присягав і я...

Юрба мовчки дивилася й слухала, але неприємне, тяжке почуття помалу обгортало її. Етьєн, що напружено стежив за цією сценою, скочив нарешті на дерево поруч з старим. Серед інших товаришів він угледів допіру Шавалю, і думка, що Катерина теж тут, надхнула йому нового запалу,—хай вона знає, хай вона бачить його перемогу.

— Товариші, ви чули? Це один з найстаріших наших робітників. Ви чули, скільки він страждав, і, чуєте, чуєте, наші діти терпітимуть ті самі страждання, коли ми не поквитаємось з злодіями і з катюгами.

Ніколи ще не бував Етьєн такий страшний: піддержуючи однією рукою Бонемора, мов той прапор злиднів та туги, він говорив з диким якимсь надпоривом. Швидкими, рвачкими словами нагадав він шахтарям про першого з Маге, про весь цей шахтарський рід виснажений, понівечений. Що дали цій родині сто років каторжної праці на ненажерливе Товариство?—Голод, злидні, ще гірший голод, ще тяжчі злидні.

Він порівнював цих злидарів з череватими членами Управи—з тих, грабіжників-акціонерів, гроші аж лізуть, ось уже ціле століття вони живуть, як продажні дівки, чужим коштом, нічого не роблячи, й тільки тішать своє тіло. Чи ж не жах це страшний? Цілі покоління людей від батька до сина мусять гинути з голоду під землею тільки для того, щоб міністри розкошували на чужі гроші, щоб покоління ясновельможних панів і буржуа могли безжурно бенкетувати та спокійно собі гладшати по затишних своїх куточках перед теплими камінами.

Етьєн ознайомився з професійними шахтарськими хворобами і тепер говорив про них з яскравими,

жахливими підробицями: виснаження, анемія, золотуха, бронхіт, дихавиця, ревматизм, що паралізує тіло. Шахтарів кидають на поталу машинам, заганяють, мов те бидло, купами в тісні халупи; великі підприємства поглинають їх, узаконюють поволі рабство і незабаром з робітників цілої нації, з мільйонів робочих рук утворюють покірну армію рабів для одного мільйона відгодованих дармоїдів.

Але ж тепер шахтарі не колишне бидло, темне й не-свідоме, загнане під землю. З глибоких глибин шахти повстають лави нових громадян. Зерно проростає, і проб'ється воно крізь землю одного ясного сонячного дня й дасть багаті жнива. Тоді побачать чи за сорок літ роботи на шахті можна давати сто п'ятдесят франків пенсії шестидесятилітньому дідові, що вихаркує вугілля з себе й ледве ступає набряклими ногами? Так! Робітництво покличе до суду капітал—цього незна-ного, безликого бога, що причаївся десь у своїй таєм-ній божниці й звідти смокче кров із тих, хто, конаючи самі голодом, годують його. Так але ж настане час, і голодні ринуть до того храму, полум'ям пожежі освіт-лять ідолові обличчя, уздрять його і потоплять у крові цього кабанюгу, відгодованого людським м'ясом.

Етьєн замовк, але простягнена його рука показувала на невідомого ворога кудись від краю до краю землі.

На ці слова юрба відгукнулася таким криком, що навіть буржуа в Монсу тривожно глянули в напрямку до Вандамського лісу, стурбовані, чи не завалилось часом щось знову в копальнях.

Нічні птахи звилися над лісом у ясну небесну гли-бінь. Етьєн поспішав кінчати.

— Товариші, кажіть своє слово. Чи згодні ви ще й далі страйкувати?

— Згода! Згода!

— То що ви гадаєте вчинити? Якщо зрадники ста-нуть завтра на роботу, ми загинули.

Подихом бурі відповів йому натовп.

— Смерть зрадникам!

— Отже, ви нагадаєте їм про дану присягу. Зро-бімо так: товариші, підемо всі на шахти, перекидьки

одумуються, а Товариство побачить, що ми всі стоїмо за одне, що ми всі одностайно волиємо вмерти, але не поступимося.

— Так! Так! На шахти!

Етьєн весь час шукав очима Катерину серед блідих схвильованих облич перед собою, але вона, очевидячки, не прийшла, зате ввесь час Шаваль стояв у нього перед віччю, зневажливо й глузливо знизував плечима, ніби кепкуючи з Етьєна, хоч душу його й гризла така заздрість, що він шкуру б свою продав, аби тільки зажити хоч трошечки такої слави.

— І коли серед нас є шпиги, то хай бережуться, бо їх знають,—казав далі Етьєн.—Так, так... Я бачу тут вандамських шахтарів, що не кинули досі роботи...

— Це ти, мабуть, про мене?—спитав зухвало Шаваль.

— Про тебе, чи про іншого кого,—річ не в тому... але як ти вже заговорив, то й я тобі скажу: хіба ж ти не розумієш, що ситим не місце серед голодних. Ти працюєш у Жан-Барі...

— А як же! Працює... Баба його на нього працює,—глузливо промовив хтось.

Кров ударила в лице Шавалеві.

— То хіба ж, трастя його матері, працювати, виходить, заборонено?

— Заборонено,—скрикнув Етьєн.—Коли товариші голодують ради загального добра, тільки себелюби та лицеміри стають на боці хазяїв. Якби ви пристали до страйку, ми б уже давно перемогли. Хіба сміє хоч один вандамець іти на роботу, коли в Монсу застрайкували? Якби скрізь, повсюди, у пана Денолена, як і в нас, робота раптом стала, отоді б здригнулася б вся країна... Чуєш? Усі вандамці зрадники! Так! Всі ви зрадники! Зрадники!

Юрба захвилювалася, навкруги Шавалю замаяли кулаки, прогриміло грізне: «Смерть зрадникам! Смерть!».

Шаваль пополотнів, але скажена заздрість, бажання подолати Етьєна за всяку ціну, раптом навіяла йому щасливу думку.

— Та послушайте ж ви мене! Приходьте завтра до Жан-Бару і побачите, як я там працюватиму... Ми

з вами. Мене послали сюди, щоб я вам це сказав. Треба загасити печі під паровиками, механики теж мусять кинути роботу. К бісу смоки—хай стають... Хай заливає шахти водою... Хай усе летить шкереберть!

Буря оплесків покрила його слова, і про Етьєна забули. З'явилися нові промовці, один за одним вискакували вони на повалене дерево, розмахували руками, кидали в розбурхану юрбу дикі гасла. Це було безумство, палке нетерпіння релігійної секти, що знемоглася, даремно чекаючи чуда, й тепер сама його викликала. В спорожнілих з голоду головах стояв чорний туман, маревом маячили кров, пожежі, а над ними в світодатній апотеозі сходило на землю вселюдське щастя. Місяць спокійно лив своє проміння на розбурхане стовпище, дрімуча пуща повивала своєю глибокою тишею цей хижий крик. Тільки мерзлий мох хрустів під ногами, а кремезні буки з тонким чорним мережевом верхів'єм—чорним на білому небі—стояли рівно, сильні, могутні, не бачучи, не чуючи нікчемних тих створінь, що ворушилися в них під ногами.

Юрба зворухнулася, і раптом Магедиха опинилась попліч чоловіка. Це вже було не колишне розсудливе подружжя; гнів, розпука, що наростала в них протягом останніх місяців, вирвалися їм з серця, і вони підтримували тепер Левака, що кричав: «Смерть інженерам!».

Г'єрон кудись зник. Бонемор з Муком шамотіли разом якісь страшні незрозумілі погрози. Захар ні з того, ні з цього почав галасувати й закликав руйнувати церкви, а Муке бив києм об землю, щоб його було чути.

Жінки скаженіли: взявшись у боки, Левачиха визвірилася на Філомену за те, що та ніби то посміла зареготати; Мукета казала, що жандарів треба так брикнути по одному місці, щоб вони з сідел повискакували. Чаплія, вгледівши Лідку без кошика й без салати, надавала їй ляпасів і ще досі ляскала в повітрі своїми кощавими руками, ніби лупцюючи незримих, неависних тих хазяїв.

На мить Жанлен аж похолов — якийсь хлопчик

сказав Беберові, що пані Расенер бачила, як вони вкрали крілиху, але ж турбувався не довго: як ітимуть додому, то випустять звірятко нишком коло «Авантажу», і все буде добре. Це заспокоїло Жанлена і він заходився ще дужче кричати й махати своїм новим ножиком, пишаючись тим, як гордо виблискує в його руці сталеве лезо.

— Товариші! Товариші!—хрипко й безпорадно кричав Етьєн, щоб утихомирити юрбу й на чомусь порозумітись.

Нарешті на нього звернули увагу.

— Товариші, завтра вранці до Жан-Бару? Згода?

— Так! Так! До Жан-Бару! Смерть зрадникам!

Грім трьох тисяч голосів знявся до неба й завмер у прозорому місячному сяйві.

ЧАСТИНА П'ЯТА.

I.

О четвертій годині ранку місяць зайшов, і стало зовсім темно. У Деноленів ще спали. Стара кам'яниця з позамикуваними вікнами й дверима стояла мовчазна й похмура в кінці великого досить занехаяного саду, що відділяв її від шахти Жан-Бар. Причілком будинок виходив на самотний Вандамський шлях. Саме містечко Вандам лежало за три кілометри звідціль, зараз за лісом.

Утомлений Денолен—напередодні він перебув кілька годин під землею,—хропів на своєму ліжку, повернувшись носом до стіни, коли це раптом йому приснилося, що хтось його кличе. Розплющивши на превелику силу очі, він почув, що справді хтось його гукає, схопився з ліжка й відчинив вікно.

У садку стояв один з вандамських наглядачів.

— Чого вам?—спитав Денолен.

— Пане, шахтарі бунтуються,—половина не хоче працювати і не пускає інших.

Денолен не зрозумів одразу в чому річ, в його обважнілій голові шуміло й гуло, хвиля, як лід холодного повітря, пройняла його.

— А сто чортів! То примусьте їх працювати,—пробубонів він.

— Та вони вже цілу годину воловодяться,—одказав наглядач. —Тому ми й вирішили вас потурбувати. Крім вас їх ніхто не погамує.

— Гарзд! Іду!

Схвильований Денолен хутко вдягся; в його обважнілій голові вмить стало ясно. Ані льокай, ані куховарка не продерли й очей. Можна було б усе доценту пограбувати, і ніхто б і не почув.

Але за дверима по той бік площадки почувся якийсь збентежений шепіт. Денолен вийшов з своєї спальні і раптом двері з кімнати його дочок одчинилися, й обидві вийшли назустріч батькові в білих, хапливо надягнених пенюарах.

— Що сталося, тату?

Старша, чорнява Люсі—огрядна й вродлива—мала двадцять два роки; молодшій Жанні, маленькій на зріст, дуже тендітній та ніжній блондинці з золотим волоссям, тільки но сповнилося дев'ятнадцять.

— Так, нічого,—заспокоїв дочок Денолен.—Просто наших галабурдників якийсь гедзь укусив. Піду на шахту, побачу, що там таке.

Дівчата проте ні за що в світі не хотіли пускати батька натщесерце—неодмінно треба йому зогрітись, а то знов повернеться додому хворий, ні до чого не здатний, з розладом шлунку; Денолен одмовлявся, давав слово чести, що йому страх як ніколи.

— Слухай, таточку,—сказала нарешті Жанна, обвиваючи руками його за шию.—Доки не вип'єш чарку рому, та не заїси її двома бісквітами, доти я від тебе не відступлюся, так і понесеш мене з собою.

Денолен присягався, що бісквіти стануть йому кісткою в горлі, але мусів таки скоритись.

Дівчата побігли перед ним з запаленими свічками вниз до їдальні, на перший поверх. Посадивши батька до столу, дочки почали швиденько поратися: одна налила йому рому, друга побігла по бісквіти.

Пані Денолен померла дуже молодою, і Люсі з Жанною росли на дозвіллі й виховували себе самі,—й, треба сказати, досить таки невдало. Батько пестив їх без міри й не боронив їм нічого. Старша снила й мріяла про кар'єру співачки та про театр, а молодша захоплювалася до нестями малярством і виявляла тут дуже ексцентричний смак. Але коли з часом батькові справи підупали й довелося значно обмежити себе у всьому,

ці, такі, здавалося, легковажні дівчата з хлоп'ячими артистичними манірами показали, що вони в дійсності здатні на різні господарські хитрощі і взагалі дуже хазяйновиті. Вони міцно тримали в руках гаманця, пильним оком викривали найдрібніші помилки в рахунках, не давали випорснути зайвому сантиметові, сварилися і торгувалися з крамарками, як не треба краще перероблювали раз-у-раз свої вбрання і таким чином дуже хитро ховали від людського ока скруту, що з кожним днем зростала.

— Їж-бо, тату,—сказала Люсі.

Але в батька, мабуть, лежав на серці якийсь камінь, бо знову він замовк замислений і похмурий; це її збентежило.

— Чого ти так кривишся, тату? Мабуть, щось важливе сталося. Скажи, в чому річ? Ми тебе не покинемо, а на тому сніданку обійдуться й без нас.

Люсі говорила про запросини до дружини директора залізної гуті в Марш'ені: вранці пані Ганебо мала заїхати каретою по Сесіль до Грегуарів, а звідти до них.

Це була чудесна нагода оглянути місцеві майстерні, домни та коксові печі.

— Звичайно, ми лишимося вдома,—сказала Жанна. Але пан Денолен розсердився.

— Ще чого! Кажу ж бо вам, що нічого страшного нема. Зробіть мені ласку, негайно лягайте в ліжку, а о дев'ятій, як умовилися, будьте готові.

Він поцілував дочок і хапливо вийшов.

Кроки його дзвінко залунали по мерзлій землі в садку, потім все стихло.

Жанна заткнула пляшку з ромом, а Люсі сховала бісквіти. В їдальні в Деноленів було холодно й надзвичайно чисто—почувалося, що тут не густо на їжу. Дівчата скористалися з нагоди й уважно оглянули, чи добре прибрали слуги кімнату з вечора, чи не стоїть що часом не на своєму місці. І справді, на столі валялася забута серветка,—льокаєві за це буде вранці догана.

Обдивившись усе, як слід, Жанна з Люсі пішли на решті до себе нагору.

Ідучи навпростець до копальні, вузькою стежкою через город, Денолен думав про свою скруту, про колишнє своє деньє—цей заритий в шахту мільйон, що його він сподівався був збільшити вдсятеро, а тепер от може що-хвилини позбутися. Різні неприємні несподіванки переслідували що-разу його підприємство: непередбачені ремонти на шахті, взагалі надзвичайно несприятливі умови добування вугілля, і раптом ця жахлива промислова криза в той час, коли Жан-Бар почав уже давати нарешті певний прибуток. Денолен розумів, що досить страйкові перекинутися до нього, і шахта його загинула. Звичайно, Жан-Барові було далеко до Воре, але його добре відремонтували і зробили з нього, як казали інженери, «зовсім гарненьку копальню». Колодязь поширили на півтора метри й значно поглибили; тепер він був сімсот вісім метрів завглибшки, але цього ще мало; Денолен поставив скрізь найновіше устаткування, за останнім словом науки; поставив нову машину, нові кліті й різне найновіше приладдя. Навіть у надвірніх будівлях почувалася певна витонченість та елегантність: залім пересівальні був зубчастий, мережаний, на баштиці красувалися дзигарі; машиновий відділ та приймальня навіть мали певний стиль, були збудовані на кшталт доби Ренесансу, а димар над шахтою підносився вгору мозаїчною спіралею з чорної та червоної цегли. Смок стояв на сусідній старій шахті Гастон-Марі, і тільки через те її покищо підтримували. Праворуч і ліворуч од колодязя з клітями в Жан-Барі було ще двоє сторчових каналів—один був за димар для парового вентилятора, а в другому містилися запасні сходи, що сполучали копальню з земною поверхнею.

Шаваль прийшов сьогодні на роботу перший, о третій годині ранку й заходився палко агітувати товаришів і доводити, що вони мусять зробити так само, як і сусіди—вимагати, щоб їм накинули по п'ять сантиметрів з вагонетки. Незабаром усі чотири сотні шахтарів та шахтарок, розмахуючи руками й галасуючи, посунули з бараку, де звичайно роздягалися перед роботою, і залили всю приймальню. Ті, що хотіли працювати,

стояли босі з лямпочками в руках і з кайлами або лопатками під пахвами; інші, з супротивної партії, що не поскидали ще своїх сабо й плащів (холод був страшний, і треба було вдягатися тепліше) загородили дорогу й не пускали їх до колодязя. Наглядачі аж похрипли, закликаючи всіх до порядку й марно благаючи не робити дурниць і не заваджати тим, хто хоче працювати.

Шаваль, угледів Катерину—вона була вже в шахтарському вбранні—в штанях, у куртці з синім каптурцем на голові—й розлютувався. Встаючи вдосвіта, він суворо наказав їй лежати в ліжку, але ж вона не послухала й пішла за ним. Страйк страшенно бентежив Катерину; Шаваль ніколи не давав їй грошей, і дуже часто доводилося їй платити за себе й за нього: що з нею буде, коли вона не матиме свого заробітку? Одна жахлива думка не давала їй спокою: думка про дім розпусти, куди потрапляли всі голодні, безпритульні вивізниці.

— Клята баба! На якого біса прителіпалася сюди?—скрикнув Шаваль.

Катерина пробурмотіла, що вона не багачка й мусять працювати.

— Так ти смієш проти мене йти, шлюхо?.. Геть додому, а то я виштирю тебе так, що й своїх не пізнаєш!

Катерина боязко одсахнулася, але не пішла—вона зостанеться і побачить, що буде далі.

Денолен увійшов до приймального відділу. Лихтарі кидали тьмяне світло; навколо юрба гула й хвилювалася у напівтемній залі. Швидким оком оглянув він це стовпище—усе знайомі обличчя вибійників, вантажників, вивізниць—усіх їх аж до останнього попихача він добре знав. Робота в цьому відремонтованому, чистому ще приміщенні раптом стала; пара з легким свистом виривалася з машини, кліті наче завмерли на нерухомих линвах, вагонетки з вугіллям стояли покинуті на півдорозі; порозбирали ледве вісімдесят лямпочок—решта горіла на своїх місцях у лямпівника. Денолен був певен, що досить буде сказати йому слово, і всі негайно стануть до роботи.

— Що тут сталося, діточки мої?—дзвінко, мов поклик мисливського рогу, пролунав його голос.—Що вас розгнівило? Скажіть мені все,—ми вже якось дійдемо згоди.

Взагалі Денолен поводився з своїми шахтарями просто, по-родинному, але роботи вимагав не аби-якої. Самовпевнений, жвавий, палахкий — він силкувався підкорити собі шахтарів перш за все своєю трохи грубою добродушністю і багатьох привертав таки до себе; а найбільше поважали його за відважність—він був завжди з ними під землею, перший кидався вперед, перший наражався на небезпеку, коли яке нещастя спало на шахту. Після вибуху копальняного газу, коли найсміливіші шахтарі полотніли, — тільки він не стрався, звелів обв'язати себе мотузками попід пахви й спустився перший в копальню. І так було двічі.

— Гаразд! Тільки не примушуйте мене шкодувати, що я поручився за вас... Ви ж знаєте, що я не схотів пускати до себе жандарів... Скажіть мені спокійно—в чому річ? Я слухаю!

Одразу всі замовкли, похнюпились, зніяковіли. Нарешті Шаваль виступив наперед.

— Бачите, пане Денолене, ми не можемо стати до роботи, поки нам не накинуть по п'ять сантимів на вагонетку.

Денолена це наче дуже здивувало.

— Що таке? П'ять сантимів? Чому? Адже я не нарікаю, що ви погано цямруєте, не заводжу нового тарифу, як мої сусіди в Монсу?

— Може воно й так, а проте, наші товариші-страйкарі кажуть правду. Вони не приймають нового тарифу, а крім того, вимагають наддатку, бо інакше не сила як слід працювати—і край. Умови негодящі. Ми хочемо, щоб нам накинули по п'ять сантимів. Так я кажу, чи ні?

Десятки голосів підтримали Шавалья, загомоніли й, розмахуючи й галасуючи, шахтарі потроху обступили Денолена тісним колом. Очі йому гнівно спалахнули,—він боявся, що дасться на спокусу й схопить когось з цих людей за в'язи. Кулаки Деноленові стиснулись—він любив тверду владу і ледве стримував свій

гнів; розумніше було умовити, переконати цих людей, і він почав знову:

— Ви хочете, щоб я вам набавив п'ять сантимів? Що ж, я згоден, робота того варта. Тільки дати їх не можу. Коли я вам їх дам, то сам піду з торбою. Зрозумійте одне: ви хочете жити—так?—але для цього перш за все треба, щоб жив я. А в мене докотилася вже ниточка до клубочка; хай тільки трошки збільшиться собівартість вугілля, і я полечу шкереберть... Два роки тому, за останнього страйку, я поступився,—пам'ятаєте?—Бо міг, тоді ще міг. Але, як це збільшення заробітної платні окошилося на мені—не знаєте? Два роки вже кручусь, кручусь і викрутитися не можу. А хочете почути, в якому становищі я тепер? Так слухайте. Я волію одразу сказати «шабаш», аніж через місяць, і так та с'як метикували де взяти грошей для вас, бо грошей не буде.

Шаваль засміявся недобрим сміхом просто в вічі Деноленові—який це хазяїн, що розповідає так одверто про свою скруту? Інші похнюпилися—уперто, недовіркувато: в їхній голові не вмещалася думка, що хазяїн може бідувати. Відома річ—наживає мільйони з своїх робітників—хіба ж могло бути инакше.

Денолен почав пояснювати, яка запекла боротьба йде ввесь час між ним та невсипущим Монсу, що чатує на кожен його крок і готове накинутися й поглинути його, тільки но він спіткнеться. Скажена конкуренція примушує його берегти кожне су, а тут ще, як на гріх, галерії в Жан-Барі лежать занадто глибоко, і пристави вугілля на поверхню обходиться через те надзвичайно дорого; тільки тому, що вугляні зложища в нього товсті й надійні, він с'як-так ще борсається. Після останнього навіть страйку він ні за що на світі не збільшив би платні, якби не Монсу; Монсу збільшило, мусів збільшити й він, боячись, що, коли цього не зробить,—усі робітники розійдуться від нього. Добре, хай вони застрайкують, а що буде потім? Чи легше їм стане, коли він буде примушений продати Жан-Бар, і всі вони запряжуться в ярмо Товариства? Він не царює десь далеко, в якомусь невідомому святому святих; він не

з тих акціонерів, що наймають собі управителів; управитель стриже шахтарів, а ті ніколи навіть в вічі не бачать свого хазяїна. Він, Денолен,—справжній хазяїн, він ставить на карту не то гроші, а своє здоров'я й життя. Страйк для нього все одно, що видима смерть, бо запасу вугілля він не має, а проте клієнтуру свою повинен якось задовольняти. Крім того, капітал, витрачений на устаткування шахти, не може лежати мертвою масою. Як виконає він свої обов'язання? Хто платитиме відсотки за ті суми, що йому довірили приятелі? Для нього страйк—це банкрутство.

— Ось що я мав вам сказати, мої соколики,—скінчив Денолен.—Послухайте мене, адже не можна вимагати, щоб людина собі самому власними руками перебрала горло—так? Набавити вам цих п'ять сантиметрів, чи згодитися на страйк—для мене однаково, що піти на заріз.

Денолен замовк. Юрба загомонила. Частина шахтарів наче завагалася. Дехто підійшов до колодязя.

— Хай буде так: хай кожен робить так, як хоче,—сказав один наглядач.—Кажіть, хто згоден працювати?

Катерина виступила одна з перших, але Шаваль злісно її відштовхнув.

— Ми всі за одне! Тільки перекінчики зраджують товаришів.

З цієї хвилини не було вже надії дійти будь-якої згоди. Знялася страшна колотнеча, страшний галас; на тих, хто підійшов був до колодязя, люто накинулися всі інші й відштовхнули їх геть аж до стін. Денолен у розпучі спробував був боротися сам-один з цією юрбою, вгамувати її силою, але це було марне безумство, і він мусів відступити. Кілька хвилин, засапаний, червоний, просидів він нерухомо на стільці в глибині контори приймача, такий приголомшений і безпорадний, що в голові в нього не було більше аніякої думки. Заспокоївшись трохи, Денолен звелів наглядачеві покликати Шавалья, і коли той зволив прийти до нього, показав рукою іншим вийти:

— Ідіть, ми поговоримо вдвох.

Денолен хотів з'ясувати собі, з якого тіста зліпле-

ний цей Шаваль. З перших його слів він зрозумів, що це чоловік чванливий, заздрий, задиркуватий. Отже, треба було його чимсь підлестити, і директор почав удавати, що дивується, як цей, такий видатний, хороший, робітник так мало цікавиться своїм майбутнім; на нього вже давно накинули оком, він безперечно дістав би незабаром велике підвищення... і раптом цей страйк. Кінець-кінцем Денолен підійшов просто до справи й запропонував з часом наставити Шавалья на наглядча. Шаваль слухав мовчки, з міцно стиснутими кулаками, але потроху вони ослабли. В голові його йшла напружена робота: коли він стоятиме на своєму й страйк вибухне, то все таки він гратиме другу скрипку, залишиться тільки Етьєновим помічником; але тепер перед ним була інша, більша честь, з'явилась нагода піднятися угору, стати самому начальством. Кров ударила йому в лице від цієї гордовитої думки, він просто сп'янів. До того страйкарі, що мали вже давно прийти, десь забарилися і, мабуть, не прийдуть, певне щось їх затримало,—може й жандари, а тому якраз тепер час поступитись.

Але Шаваль здався не відразу й довго вдавав, б'ючи себе обурено кулаком у груди, що він людина незламна й непідкупна. Кінець-кінцем, не сказавши хазяїнові й слова про те, що вчора закликав страйкарів до Жан-Бару; він обіцяв заспокоїти товаришів і умовити їх стати до роботи.

Денолен не виходив із своєї схованки; навіть наглядчі трималися осторонь і слухали здалеку. Шаваль цілу годину змагався з товаришами. Частина шахтарів сичала на нього, і понад сто душ пішли сердиті додому, вирішивши таки застрайкувати, як незадовго перед тим умовляв їх і сам Шаваль. Було вже по сьомій годині, починався день ясний, морозний, веселий день. І раптом шахта ожила, робота знову закипіла. Перша почала працювати машина, заворушився важіль, закружляли сталеві линви, розмотуючись і намотуючись, потім ударив сигнал, і люди почали спускатися в шахту; кліті набирали живий вантаж, поринали в колодязь, і знову виринали; шахта поглинала свою щоденну

порцію вибійників, вивізниць, хлопчаків, а по чавунових тафлях приймальні тимчасом знову загуркотіли вагонетки.

— Якого бісового батька тут стирчиш? — гукнув Шаваль на Катерину, що чекала біля колодязя своєї черги.—Іди працювати, досить ловити гав!

О дев'ятій годині ранку, коли пані Ганебо приїхала з Сесіль, Люсі й Жанна були вже зовсім готові, в дуже елегантних убраннях, дарма, що разів з двадцять уже перероблюваних. Денолен здивувався, побачивши поруч з каретою й Негреля верхи. Хіба й чоловіків прощено? Тоді пані Ганебо пояснила з своєю звичайною матірньою лагідністю, що її налякали,—ніби то по всій околиці швендяють якісь непевні волоцюги, і вона вирішила взяти з собою оборонця. Негрель сміявся, запевняв, що це пусте: нічого страшного нема, звичайні погрози горланів; покричать, погаласують, але ніхто не насмілиться бодай камінь у шибку шпурнути. Ще їй досі радісно схвильований, Денолен розказав, як щасливо вгамував допіру своїх вандамських бунтарів, і запевнив дочок, що тепер цілком заспокоївся. Поки панночки сідали в карету, що стояла перед садибою на вандамським шляху, товариство милувалося чудесною годиною, не помічаючи, як десь з безмежної рівнини нарастав якийсь непевний гук, не помічаючи далекого тупотіння людських ніг, а його можна було б почути, припавши вухом до землі.

— Гарзд! А ввечері ви приїдете по своїх любих панночок і пообідаєте з нами, — нагадала вдруге пані Ганебо. Пані Грегуар теж обіцяла мені заїхати по Сесіль.

— Будьте певні, приїду,—відповів Денолен.

Карета рушила на Вандам. Жанна й Люсі визирнули ще раз із вікна, усміхаючись на прощання батькові, що стояв край дороги й дивився їм услід, а Негрель погнав галопом коня позаду за швидкими колесами.

Виїхавши з лісу, карета повернула до Марш'ена. Недалеко від Тартаре, Жанна спитала пані Ганебо, чи знає вона Кот-Верт, але та призналася, що хоч живе в Монсу ось уже п'ять років, а ще й досі ніколи не

бувала в тій стороні. Тоді всі вирішили взяти трохи в бік і подивитися на ту місцевість. Тартаре лежало на узліссі; це була зовсім гола, дика пустка, а під нею глибоко в землі вже довгі століття клекотіла пожежа, поглинаючи зложища кам'яного вугілля. Про це склалася ціла легенда; місцеві шахтарі оповідали, що на цей Содом у надрах землі, де розпутні вивізниці чинили всяку мерзоту, упав колись небесний вогонь і так несподівано, що дівчата не встигли вихопитися на землю і ще й досі горять на дні в цьому пеклі.

Темно-червоне каміння було покрите, мов проказою, білястою плівою галуною. З розколин вибивалися, наче якісь химерні жовті квіти, плями сірки. Небої, що наважувалися прийти сюди серед ночі, присягалися, що бачили в цих розколинах полум'я—то грішні душі смажилися на підземному багатті. Блудні вогники перебігали по землі, а смердюча диявольська кухня парувала день і ніч і отруювала своїм важким, гарячим чадом повітря навколо. І серед цієї заклятої пустки, серед цього дикого, страшного Тартаре, мов чудо віковичної весни,—здіймався лагідний схил Кот-Верт, вкритий завжди зеленими, буйними травами, завжди зеленими буками з завжди свіжим, зеленим листом. Свіжий лист наростав там раз-у-раз замість зів'ялого, а багаті поля родили тричі на рік. Це була природня теплиця, бо вугляні шари, що горіли глибоко в землі, завжди зогрівали її з середини. Сніг ніколи не затримувався на цьому вічно-зеленому куточку. Поруч з голим гіллям темного бору, величезний букет розквітлого зела пишався під ясным зимовим небом і навіть по його краях не було ніде прибитої морозом рудої лямівки.

Незабаром карета виїхала на рівнину. Негрель сміявся з старої легенди, пояснюючи, що підземні пожежі в шахтах цілком природне явище і що викликає їх шумування вугляного порошу. Як не загасити такої пожежі, то вона палатиме без кінця. У Бельгії, наприклад, щоб загасити підземний вогонь, довелося навіть якось відвести річку й затопити одну копальню, бо ніщо не помагало. Негрель не докінчив свого оповідання: шляхом весь час ішли шахтарі, але тепер їх

набралося аж надто багато, і це було трохи підозріло. Вони сунули гуртками, скося поглядаючи на розкішну карету, якій мусіли давати дорогу. Що далі, то більше їх ішло; вони геть загатили дорогу, і через невеличкий місточок над Скарпою довелося переїхати зовсім помалу, кроком. Що сталося? Чого всі висипали на дорогу? Панночок це дуже збентежило, Негрель з підозрою дивився на цю збурену рівнину, почувавши щось непевне, і всім їм відлягло від серця тільки тоді, коли, нарешті, карета в'їхала в Марш'єн.

Під сліпучим, сонячним промінням потьмарилися вогні батарей коксових печей та домн з гостроверхими баштицями. Над містом стелився дим, вічно насичений сажею, і сажа та падала й падала безперестанку на землю чорним дощем.

II.

Уже цілу годину відкочувала Катерина вагонетку за вагонеткою в Жан-Барі; піт заливав їй очі. Дівчина була мокра, як хлющ, і зупинилась на мить оцтерти обличчя. Шавалья, що з товаришами бив вугілля в сусідній розколині, здивувало, що раптом колеса перестали гуркотіти. Лямпи ледве блимали, за чорним порохом не видно було нічого.

— Що таке?—гукнув він.

І коли Катерина відповіла, що серце їй розривається і вона просто тане від спеки, Шаваль сердито гримнув:

— Дурна, зроби, як ми, скинь сорочку.

Вони працювали за сімсот метрів углуб від земної поверхні, в північній частині Жан-Бару, в першій галерії зложища Дозіре. Звідси до вантажної було три кілометри. Коли хтось починав говорити про цю частину копальні, місцеві шахтарі блідли й притишували голос, ніби говорив він про справжнє пекло, а найчастіше тільки мовчки головами хитали, — вважали за краще не згадувати зовсім про цю безодню, повну розпаленого вугілля. Що далі на північ, то ближче було Тартаре, то глибше врізувалися галерії Жан-Бару в підземне пожарище, що від нього тріскалося каміння на поверхні землі. У тому зложищі, де працювала тепер

Шавалева артіль, температура сягала 45°; це було в самому серці пекла, серед довічного полум'я, і якраз це полум'я бачили перехожі в Тартаре на дні кам'яних розколин, що випльовували на землю сірку й видихали отруйну пару. Катерина була вже без куртки, а тепер скинула з себе й штани й знову взялася до вагонетки з голими руками й ногами, в одній сорочці, підперезаній мотузкою, мов блуза.

— А все таки так буде легше, — голосно сказала вона.

Окрім задухи, її мучив ще й якийсь таємний страх. Останні п'ять днів, відколи вони почали працювати в цій галерії, їй не йшли з голови ті страшні, колишні оповідання про вивізниць колишніх часів, що пеклися на вічному вогні під Тартаре за жахливі провини, про які люди не насмілювалися навіть згадувати. Звичайно, тепер вона не йняла віри цим дурним байкам, а проте, що, як раптом перед нею виступить з стіни жінка червона, як розпалена піч, з двома жаринами замість очей? Що вона тоді зробить? І піт ще рясніший котився їй з чола.

Катерина мала відкочувати свою вагонетку тільки на вісімдесят метрів од того місця, де працювала їхня артіль; тут вагонетку приймала друга вивізниця, худа тридцятилітня вдова, і котила її ще на вісімдесят метрів далі, аж до підніжжя узвозу, а там з усіх вагонеток, спущених сюди також і з горішніх галерій, приймач складав валки й пускав їх до вантажної.

— Ач, яка! Що вигадала! — скрикнула худа вивізниця, вгледівши Катерину в одній сорочці. — А ось мені ніяк не можна. Ці шмаркати приймачі просвітку з своїми паскудствами не дають.

— Великий клопіт — чоловіки! — відповіла Катерина. — Тут так вимучишся, що вони не в голові.

І вона подалася геть, пхаючи поперед себе вагонетку.

У цій глибокій галерії стояла така нестерпна спека не тільки через те, що Тартаре було так близько; поруч ішла теж надзвичайно глибоко під землею одна з залишених галерій сусідньої шахти Гастон-Марі, де

десять років тому вибухнув копальняний газ; через той вибух загорілося тут вугляне зложище і горіло ще й досі за «гаткою», — збитою з глини дуже ненадійною стіною, яку доводилося раз-у-раз ладнати. Власне, як свіже повітря туди не прибувало, то пожежа мала б загаснути, але, очевидячки, якісь невідомі нікому повітряні струмені підтримували ту пожежу, бо ось уже десять років глиняна «гатка» пашіла, мов справжня цегляна піч, і була така гаряча, що об неї можна було обпектися. І от уздовж цієї стіни на протязі сотні, а то й більше метрів, в температурі, що сягала 60°, вивізниці котили свої вагонетки.

Катерина ще двічі повернулася і знову їй почало забивати дух. На щастя, галерія ця була простора й висока, бо зложище Дезіре було одне з найгрубших у Жан-Барі, і шахтарі могли вибивати в ньому вугілля навіть стоячи, — хоча воліли б працювати перегнувшись впоперек, аби тільки було чим дихати.

— Ет! сто чортів! Чого знов заснула?—крикнув на Катерину Шаваль, тільки но гуркіт її вагонетки замовк.—Ну, й правда, узяв собі на шию шкапу! Чи ти візьмешся нарешті до роботи? Накладай і коти!

Катерина не послухала; якесь дивне почуття зростало в ній поволі; вона стояла внизу, в кінці галерії, спершись на лопату, й мовчки дивилася на всіх цих чоловіків. У тьмяному червонастому світлі лямпочок вони маячили, мов крізь якусь млисту заслону в неї перед віччю,—голі-гільцем, як звіри, й такі чорні від вугляного пороху та поту, що їй навіть не соромно було дивитися на їхнє голе тіло.

Там, у цих непевних, пекельних сутінях, серед глухих ударів та стогонів кишіла якась темна робота,— вигиналися мавпячі хребти, маячили напружені до незмоги, мов обгорілі, руки й ноги. Але вибійникам її певне краще було видно, бо раптом кайла замовкли, і на Катерину посипалися жарти: яка метка—штани з себе скинула!

— Бережись! Ще застудиш!

— Диви! В неї справжні ноги! Еге, Шавалю, тут на двох вистачить.

— Треба подивитись! А підніми но сорочку! Вище, вище!

Шаваль, ані трохи не обурений з цих жартів, визвірився знов на Катерину.

— Ет, к бісу з такою роботою! До паскудства вона швидка! Ач, як прислухається!

На превелику силу змогла Катерина навантажити вагонетку. Галерія була така широка, що обпиратися об цямриння було неможливо, і її босі ноги сковзались по слизьких рейках, даремно шукали якоїсь підпори. Вона посувалася помалу, напружуючи витягнені за-кляклі руки й вилучивши спину. Вже за кілька метрів від глиняної «гатки» стояла пекельна спека, і дівчині з усього тіла починав капотіти великими краплями піт, як дощ під грозу. Не встигла вона пройти й третини своєї дороги, а вже змокла, як хлющ, вся чорна, страшна, не бачучи світу за потом. Вузька, мов намочена в чорнилі сорочка прилипла їй до тіла й зачучувалася що-разу вище, аж по самі клуби, не давала рухатися, заваджала працювати.

Катерина мусіла знову зупинитися.

— Що їй таке сьогодні? Ніколи ще не нили так усі кістки. Мабуть, це від важкого повітря.

Цю глибоку, далеку галерію взагалі ніколи не провітрювали. Повітря тут було й справді отруйне, не кажучи вже про копальняний газ, що бив шахтарям у ніс що-дня, що-години і що на нього вже ніхто й уваги не звертав,—із стін виривалися з тихим дзюрчанням, мов клекіт струмка, ще різні інші шкідливі випари; і бувало їх иноді стільки, що світло в лямпочках гасло. Катерина добре знала це «мертве», як кажуть шахтарі, повітря: внизу збиралися важкі, задушливі гази, а вгорі легкі, що могли раптом спалахнути й ударити блискавицею на цілу шахту, на сотні людей. Вона наковталася вже їх стільки з дитинства, що навіть дивно було, чому це сьогодні вони їй так дошкуляють, чому так шумить у вухах, пече в горлі?

Катерині вже була не сила терпіти, вона почувала, що мусить роздягтися зовсім: це була якась нестерпна мука, кожна зморшка полотна різала, пекла, в'їдалася

їй у тіло. Дівчина зробила ще одне зусилля, але руки не слухали, і вона мусіла випростатися. Прикриється потім! І Катерина зірвала з себе мотузку й сорочку так швидко й гарячково, ніби зірвала б з себе й шкуру, якби була сила.

Нетвердим кроком старчихи, що жебрує під осінньою сльотою по битих шляхах, Катерина порачкувала за своєю вагонеткою гола, мокра від поту, забрьохана по живіт, мов та змучена шкапа. Але відчай обійняв її,—і без сорочки не стало легше. Щоб скинути іще? У вухах дзвонило ще дужче, вона мов оглухла, залізний обруч стискав скроні. Лямпочка на вагонетці згасала—от-от погасне. Катерина впала навколюшки. Думки її сплутались, змішалися, було тільки одне бажання підкрутити гніт. Двічі намагалася вона поглянути, в чому річ, і двічі, ставлячи лампу на землю перед себе, помічала, що вогник блідне, ніби і йому не було чим дихати. І раптом він зовсім погас, усе залила темрява, в голові ніби закружляло якесь млинове коло, серце заніміло й перестало битись, невимовна втома скувала його, скувала руки, ноги, усе тіло. Катерина впала горілиць на землю; важкі гнітючі гази душили її.

— Ця клята баба, здається, знов спочиває,—прогривів сердитий Шавалів голос з розколин.

Шаваль наставив вуха, але гуркоту коліщат не було чути.

— Катерино! От ледача гадина!

Голос його завмер далеко в чорній галерії, але на відповідь ані слова, ані віддиху.

— Мабуть, хочеш, щоб я тобі потиличниками поміг?

Але ніщо не ворухнулось у мертвій тиші. З лямпочкою в руці розлютований Шаваль вискочив з розколин і мало не спіткнувся об Катеринине тіло; вона лежала впоперек дороги, мов нежива. Він стояв і дивився на неї, роззявивши рота. Що їй таке? Невже прикинулась, щоб трохи відпочити. Але ж ні. Він освітив лямпою її лице, і лампа мало не згасла, підняв лампу вгору, потім нахилив донизу і зрозумів, що дівчина зомліла, мабуть, від важкого повітря. Гнів його раптом зник, прокинулося почуття товариського

обов'язку—товариш-шахтар у небезпеці—треба допомогти. Гукнувши, щоб подали сорочку, Шаваль схопив на руки голу непритомну Катерину й підняв її над долівкою високо, як тільки міг. Тримаючи її в одній руці, а в другій обидві лямпи,—одежу йому накинули на плече,—Шаваль що-духу кинувся пріч. Темні галерії розбігалися перед ним і він повертав то праворуч, то ліворуч, шукаючи єдиного, цілющого джерела життя — струменя повітря із зледенілої рівнини, що надходило сюди через вентилятор. Нарешті почув він дзюрчання води з підземного джерела й став.

Це було на перехресті просторого штреку, що обслуговував колись Гастон-Марі. Протяг тут був шалений, і Шаваль здригнувся з голови аж до п'ят, посадив Катерину обережно на підлогу, притуливши її спиною до дерев'яної підпори, але очі її ще й досі були заплющені; вона не приходила до пам'яті.

— Катерино, ну-бо! От лихо! Годі жартувати подурному. Посидь хоч хвилинку так, поки я намочу це лахміття.

Шавалья жахало її м'яке, безвладне тіло. Він хутко намочив сорочку в джерелі, обтер нею дівчині лице. Катерина лежала, мов мрець уже закопаний у землю. Потім по її щуплому тілі, що так пізно, недавно тільки почало розвиватися, по дитячих грудях, животу та стегнах виснаженої, передчасно згвалтованої дівчини, пробіг дріж. Нарешті Катерина розплющила очі й ледве чутно прошепотіла:

— Як холодно...

— Ну, це вже мені більше подобається!—скрикнув Шаваль.—Йому вже одлягало від серця і він заходився одягати Катерину. З сорочкою не було клопоту, але, натягаючи на превелику силу на неї штани, Шаваль таки вилаявся; це було не так то легко зробити, бо Катерина йому майже зовсім не помагала. Вона була якась приголомшена, не розуміла, де вони й чому вона гола, але, пригадавши, засоромилась: як могла вона скинути навіть сорочку? Та невже ж всі її бачили голу, неприкриту навіть навкруг стану хоч якоюсь хустиною? Шаваль жартував, вигадував усяку всячину, присягався, що приніс її сюди крізь цілу шереду шахтарів, а ті всі

вишикувалися, щоб тільки поглянули на неї. І як це їй на думку спало послухати його? Він пожартував, а вона й справді виставила на показ свій голий зад. Але потім він почав божитися, що товариші не встигли розгледіти навіть, який у неї той зад, круглий чи гострий, адже він, Шаваль, нісся з нею на руках, як вітер.

— У, сто чортів! Та я теж зовсім задубів,—сказав він, і собі вдягаючись.

Катерина ніколи ще не бачила Шавалья, щоб був він коли такий ласкавий; за одним людяним словом він не міг, щоб не ляпнути одразу якихось двох дурниць. Як добре було б жити завжди отак у злагоді. Млосна втома розлилася по Катерининому тілі, і велика чула ніжність пройняла її всю. Дівчина всміхнулася й прошепотіла:

— Поцілуй мене...

Він поцілував її і ліг оплеч, чекаючи, поки зможеться вона стати на ноги.

— Бачиш,—казала Катерина,—ти даремно кричав тоді на мене, я справді не могла більше терпіти. У вас там в розколинах не так душно, але ти й уявити не можеш, як паримося ми в тій галерії.

— Звичайно, на муріжку, під деревом було б багато краще,—відповів він.—Тобі на цій ділянці дуже тяжко, я й сам це знаю, моя бідолашна!

І дівчину так зворушили ці слова, що їй захотілося догодити йому, і вона заговорила бадьоріше, жвавіше.

— Це все пусте, я просто втомилась. А до того ще сьогодні й повітря якесь дуже тяжке. Ось я тобі зараз покажу, яка я ледача гадина. Коли треба працювати, то працюй і годі. Так я кажу, чи ні? Я краще здохну, а не кину роботи.

Вони замовкли. Він обняв її за стан і притиснув до своїх грудей, щоб не застудилась. Катерині стало вже багато краще, і вона власне могла б узятися вже знову до роботи, але таке радісне було це забуття, така приємна ця втома.

— Тільки, тільки...—казала вона дуже тихо,—мені хотілося б, щоб ти був трохи ласкавіший до мене... Так хороше, коли хоч трошки одне одного любиш...

І вона тихенько захлипала.

— Та я ж люблю!—скрикнув Шаваль.—Адже я тебе взяв!

Катерина тільки головою похитала. Як часто беруть хлопці дівчат, щоб тільки мати біля себе жінку, а чи вона щаслива, до цього їм байдужісінько. Теплі сльози покотилися в неї рясніше з очей... Як добре б жилося їй, якби вона була натрапила на іншого, що завжди обіймав би її так ніжно своєю рукою... На іншого?

І перед віччю в неї, схвильованої і розчуленої, промайнув невиразний образ того, іншого... Але те все скінчилось. Не треба й думати... Тепер вона хотіла одного: прожити весь свій вік із цим чоловіком, аби тільки він не бив її так дуже.

— Коли любиш, то спробуй хоч іноді бути таким, як тепер.

Ридання стиснули Катерині горло, і Шаваль знову поцілував її.

— Ото дурна... Ну, присягаюся тобі, буду, буду ласкавий. Хіба я вже такий лихий, аджеж не гірший за інших?

Катерина дивилася на нього і почала всміхатися крізь сльози. Може й правду він каже,—щасливих жінок так мало на світі. Вона не дуже йняла йому віри, а проте давала себе заколисувати цій хвилевій радості. Який він ласкавий! Господи, якби так трошечки, трошечки довше... Вони міцно обняли одне одного. Збігло кілька хвилин. Здалеку почулися кроки, і Шаваль з Катериною встали. Троє шахтарів бачили, як він біг з дівчиною на руках, і прийшли поглянути, в чім річ. Вернулися всі разом. Було вже близької десятої, і вони сіли посидіти в прохолодному куточку, перед тим, як знову залазити в свої темні, розпалені нори. Всі п'ятеро доїдали вже свої брике й лагодилися запити кавою з пляшок, як здалеку, з далеких галерій долинув до них якийсь неясний, тривожний гук. Що сталося? Невже ще якийсь нещастя? Вони схопилися й побігли що-духу. Дорогою зустріли кількох інших шахтарів. З усіх боків неслися вибійники, вивізниці, хлопчаки—все бігло, все кричало, ніхто нічого не знав, але сталося, мабуть,

щось страшне. Відразу заметушилася вся копальня: з галерій вискакували перелякані, несамовиті постаті, лямпочки танцювали в руках і потопали в темряві смугою червонистих вогників. Де сталося нещастя? Чому ніхто не скаже де?

Раптом пробіг мимо якийсь наглядач, кричучи:

— Рубають линви! Рубають линви!

Сліпий жах пронісся по темних галеріях, скажено затупотіли ноги. Люди шаліли несамовиті. Нащо рубають линви? Хто рубає? Адже всі шахтарі на роботі. Це було щось неймовірне, жахливе.

Аж ось знову другий наглядач крикнув:

— Страйкарі з Монсу рубають линви! Усі нагору!

І враз Шаваль зрозумів. Схопивши Катерину за руку, він став, як укопаний. Ноги йому заніміли—отже там, нагорі, він стане перед страйкарями. Ця наволоч таки приперлася, і жандари не захопили її, як він сподівався. Спочатку йому спало було на думку завернути назад і вибратися на землю через Гастон-Марі, але там давно вже не працювали кліті. І, ховаючи свій переляк, не знаючи, що йому робити, Шаваль лаявся і кричав, що безглуздя бігти так прожогом, що над головою їм не капає. Може, ніхто й на думці не має—поховати їх всіх під землею.

І знову, тепер уже ближче, прогримів наглядачів голос:

— Усі нагору! До сходів! До сходів!

Хвиля з людських тіл потягла за собою Шавалья, а він штовхав поперед Катерину, клянуци її за те, що вона не швидко біжить. Певне хоче, щоб вони обоє zostалися під землею й подохли тут з голоду. Ці шибеники з Монсу можуть любісінько потрощити сходи, не чекаючи, поки люди повилазять нагору. З таких жахливих думок голови пішли обертом; всі наче показалися, летіли, мов очманілі, чорними галеріями з одним божевільним бажанням прибігти першим, вихопитися на землю поперед інших. Стояв крик—кричали, що сходи переламано, й що тепер ніхто вже не врятується. У вантажній зчинився страшний тиск: з усіх галерій вискакували, як затички з пляшок, несамовиті

люди, кидалися до колодязя, штовхалися, давилися коло вузьких дверей каналу зі сходами.

Старий конюх, що про всяк випадок одвів допіру коні до стайні, дивився збоку на цю скажену юрбу байдужно, з погордою: він звик до самотних ночей на дні шахти й був певен, що його завжди якось витягнуть звідти, хоч що.

— Іди поперед мене!—гукнув Шаваль Катерині.—Як падатимеш, то хоч піддержу.

Шахтарі пробігли чвалом три кілометри, засапані, приголомшені, знову вкриті з голови до п'ят потом. Катерина безвладно бігла туди, куди несла її юрба. Розлютований Шаваль з усієї сили сіпнув її за руку, аж хруснули кістки: дівчина жалісно скрикнула, і сльози покотилися їй з очей: як швидко забув він свою клятьбу... ні, ні, щаслива вона не буде ніколи.

Але вона страшенно боялася його, й не йшла. Коли він буде ззаду, то весь час підганятиме її стусанами й щипатиме. Несамовитий натовп сунув наперед і тиснув їх.

Крізь обшивку колодязя падала великими краплями вода, а дощаний поміст над водозбіжною ямою тремтів і вгинався від страшного тиску. Якраз у цьому самому Жан-Барі тому два роки сталося велике нещастя: увірвалася линва і кліть упала в яму,—двоє людей втопилося тоді—вода ж була десять метрів заглибшки. Шахтарі згадали це: дошки не витримують, і їм загрожує те саме, коли вони так напиратимуть.

— Ну, то й здихай тут, дурепо! Хоч здихаюсь тебе,—закричав Шаваль і подряпався вгору. Катерина полізла слідком.

Від дна шахти до поверхні землі було сто й двоє сходів, кожен метрів сім завдовжки, і ними найбільше могло йти разом троє людей. Площадки з вузькими, прикритими дірками, кудою ледве можна було просунути плечі, перетинали впоперек канал і підтримували сходи. Цей канал схожий був на плескатий вогкий димар, а безконечні сходи йшли вгору майже сторчма, рівними, одноманітними поверхами. Чоловікові треба було що-найменше двадцять п'ять хвилин, щоб видря-

патися нагору цим велетенським димарем. А втім цими сходами користувалися дуже рідко, тільки коли псувалися кліті, або взагалі у виключних випадках.

Спочатку Катерина лізла вгору досить бадьоро. Вона звикла ходити під землею босоніж по гострих вугляних уламках, і тому пооббивані залізом сходці не дуже їй дошкуляли. Загрубілі на важкій роботі руки невтомно й легко чіплялися за поручні.

Несподівана ця пригода навіть розважала Катерину і розвіювала її журні думки про власне горе: потік людей так кумедно звивався довжелезною, безконечною гадюкою,—як голова її вилізе з шахти, хвіст довго ще теліпатиметься на помості. До жерла колодязя було ще далеко, навіть передущі не пройшли ще навіть третини дороги. Ніхто не розмовляв, чути було тільки глухий гук від ніг, а вогники ламп, немов блудні зорі, простяглися знизу вгору довгою, рухливою смугою і смуга та підносилася все вище вгору.

За спиною в Катерини якийсь хлопчик почав рахувати уголос сходці, тоді вона почала рахувати й собі. Поминувши п'ятнадцять сходів, дійшли вони до другої вантажної. Катерина якось наткнулась на Шавалеві ноги. Той вилаявся й сердито крикнув їй, щоб вона краще вважала. Раптом увесь цуг з темних постатей зупинився, завмер.

— Що таке? Що сталося?—питали всі з переляку.

Що вище піднімалися вони, що ближче до денного світла, то страшніше ставало від невідступної думки про те невідоме, що чекало їх там, нагорі. Хтось кинув чутку, що треба лізти назад, що далі сходи поламано; тоді стало ще страшніше, бо кожен сам собі думав нишком про це, і кожному завмирало серце зо страху: адже що-хвилі він міг беспорядно повиснути над безоднею. Потім з уст до уст перебігла інша чутка—ніби якийсь вибійник упав зо сходів. Але ж певного ніхто нічого не знав, за гамором нічого не було чути.

Доки вони так стоятимуть,—ночувати їм тут, чи що? Але нічого не дізнавшись, темний ключ людей заворушився знов і поліз угору повагом, через силу. Тільки ноги тупотіли, та танцювали вогники ламп. Мабуть,

східці поламалися десь вище вгорі. На тридцять других сходах, дійшовши до вантажної третього поверху, Катерина відчула, що ноги й руки починають їй мліти. Спочатку її ніби закололо шпильками в шкіру, а потім пальці на руках перестали відчувати дерево і залізо. Якийсь невиразний пекучий біль стиснув їй м'ясні. Дівчина потроху переставала розуміти, що діється навколо, вона згадала, як дід Бонемор оповідав про старі часи, коли шахта була так ще погано упоряджена, що вугілля з-під землі виносили кошиками по голих сходах, і ту роботу було покладено на десятилітніх дівчаток. Досить було якійсь спіткнутися, досить було грудці вугілля випасти з кошика, як кілька дітей летіло сторч головою аж до самого низу. З цих думок Катерині починало корчити руки й ноги... Ні, ні, ніколи вона не вилізе нагору.

Кілька разів ключ шахтарів зупинявся, і можна було за цей час трохи перепочити, але згори, з землі дихало чимсь таким жахливим, що дівчина зовсім туманіла. Над нею й під нею тривожно дихали чужі груди, від цієї височини, від безконечного висходу голова йшла обертом і нудило. Катерина наче сп'яніла з цього мороку, нічим було дихати, тісні стіни вузької труби впивалися їй у тіло до незмоги. Було душно, піт обливав її всю, але вогкість проймала до кісток, важкі холодні краплі падали безупину на неї крізь обшивку, і дівчина безсило тремтіла. Де далі краплі падали так рясно, що загрожували загасити лампи.

Шаваль двічі гукав на Катерину, але не почув відповіді. Чого вона там мовчить, язика згубила, чи що? Невже не можна сказати, чи тримається вона ще на ногах?

Минуло вже півгодини, але вони посувалися так помалу і з таким зусиллям, що пройшли тільки п'ятдесят дев'ять сходів. А ще ж лишалося сорок три! Катерина ледве відповіла, що тримається міцно. Якби призначалась, що не має вже сили, Шаваль знову б вилаяв її ледачою гадиною. Залізо на східцях різало ноги і мов поперепилювало їх аж до кісток.

Катерина не могла вже стулити пальців, і їй здава-

лося, що подряпані її заляклі руки не зможуть більш триматися за поручні, і вона впаде, впаде горілиць і покотиться вниз з викрученими від надмірного напруження плечима й стегнами. Лізти було страшенно незручно, а найгірше було те, що сходи стояли майже сторчма і чіплятися треба було самими лише руками, притискаючись щільно животом до східців. Люди ди-хали так голосно, що не чути було їхніх кроків, і це потужне, рвачке хрипіння стоголосою луною віддава-лося по вузькій тій трубі. Линуло воно знизу, з самого дна, й стихало там десь нагорі, у жерлі шахти.

Почувся крик, стогін, і вмить облетіла звістка, що якийсь хлопчик пробив собі череп об край площадки.

А Катерина все дряпалася. Нарешті підземний дощ ущух, але повітря було важке, вільготне, дхнуло льо-хом, смерділо старим, іржавим залізом і вогким дере-вом. Катерина вперто машинально рахувала: вісімде-сят один, вісімдесят два, вісімдесят три,—отже ще дев'ятнадцять сходів. Ритмічно, одноманітно проказу-вала вона про себе ці цифри, і тільки цей одноманітний повільний ритм підтримував її. Ішла й рухалася несві-домо; і коли здіймала безтямно догори очі, то бачила тільки, що вогники ламп крутяться спіралею в неї над головою. Руки й ноги їй були в крові, і здавалося, що вона вмирає, що ще одна мить, і вона покотиться в бе-зодню. А до того ще зчинився тиск; ті, що дряпалися позаду, почали напирати на передущих, увесь ланцюг з людських тіл стеноуся, всі лютували з втоми, не могли вже перемогти себе, мусіли за всяку ціну й як-най-швидше побачити сонце. Передні вже дісталися до по-верхні—отже сходи цілі, але знов божевільна думка запаморочила всім голови вкрай: а що, коли страйкарі все ж таки поперебивають сходи, щоб не дати вилізти тим, що відстали, і вони лишаться в цьому мороці, коли вже інші вдихають вільне повітря. Знову на-трапили на якусь перешкоду, всі знову стали: посипа-лася лайка, але люди все ж посунули вгору, штовха-лися, лаялися, силкувалися випередити одне одного.

Раптом Катерина покликала Шавалю на ймення і впала в розпуці; але той не почув: він змагався з това-

ришем—бив його з усієї сили підборами попід боки, щоб швидше продертися наперед. Катерину відштовхнули, затоптали... Вона зомлівала. Їй почало ввиджатися, що вона колишня дівчинка—вивізниця, що уламок вугілля випав з кошика на неї, ударив її і вона летить на дно, мов підбитий камінцем горобець. Лишилося тільки п'ятеро сходів, шахтарі лізли майже цілу годину. Сама не знаючи як, Катерина опинилася на верхні; певне чиїсь плечі винесли її нагору, або вузькі стіни каналу не дали їй упасти на дно. Раптом блискуче сонце вдарило їй у вічі, і Катерина побачила себе в гущі ревучої, розсатанілої юрби, що свистіла й шикала на неї з усіх боків.

III.

З самого ранку, ще вдосвіта, присілки заворушилися, і тривожна хвиля покотилася ген-ген по всіх шляхах, по всій безмежній рівнині. Але виступити на призначену годину шахтарі не змогли, бо раптом вдарила погана чутка: в околиці з'явилися драгуни й жандари. Переказували, ніби вони прибули вночі з Дуе і ніби це сталося через запроданця Расенера, що попередив про все пана Ганебо. Одна вивізниця присягалася навіть, що сама на власні очі бачила, як директорський льокай поніс депешу на телеграф. Шахтарі стискали кулаки й, піджидаючи салдатів, визирали нишком з-поза фіранок надвір, де починав сіріти блідий світанок.

О пів на восьму, коли вже зійшло сонце, присілки облетіла нова чутка, що заспокоїла найгарячіших. Виявилося, що переполох був безпідставний: відколи почався страйк, генерал на бажання префекта лільської поліції дав наказ своїм салдатам об'їздити час-од-часу околицю. Отже це був звичайнісінький об'їзд. Страйкарі лаяли й проклинали цього префекта, що був дурив їх своїми обіцянками полагодити якимсь справу мирним способом, а тепер посилає що-тижня загони салдатів, щоб нагнати на робітників страху. Але коли драгуни й жандари спокійнісінько повернули коні на Марш'єнський шлях, оглушивши присілки лише дзвінким тупотом об замерзлу землю,—шахтарі почали

кейкувати з цього бевзя, а разом з його салдатів, що завертають голоблі саме перед небезпекою.

До дев'ятої години шахтарі були наче зовсім спокійні, сумирно походжали перед своїми хатами й дивилися вслід останнім жандарам, що зникали вже в даліні на шляху. Буржуа в Монсу спали ще глибоким сном, поринаючи в пуховиках на своїх широких постелях. Люди бачили, як уранці карета з пані Ганебо від'їхала кудись від директорської садиби, пан Ганебо працював, очевидячки, в себе в кабінеті, бо будинок стояв замкнений і мовчазний, наче мертвий. Ніде по шахтах не порозставляли військового дозору,—це була легковажна необачність в часи небезпеки, природня абсурдність переважно всіх катастроф, фатальна помилка уряду, що недооцінює належно подій.

Вибила дев'ята година. Нарешті перші вуглярі посунули Вандамським шляхом до Жан-Бару, як були постановили там у лісі.

Етьєн одразу зрозумів, що всі три тисячі товаришів, як він сподівався, напевно не зійдуться. Багато з них вирішили, мабуть, що похід взагалі відкладено, але найгірше було те, що кілька неорганізованих гуртків вихватилися вже наперед самі, без проводиря; неодмінно накоять якогось лиха й скомпромітують усю справу, коли він не стане на чолі.

Сотня шахтарів виступила ще перед світом і піджидала інших десь у лісі, під широковітими буками.

Етьєн зайшов до Суваріна порадитися, але той тільки плечима знизав. Десятеро відважних хлопців могли, на його думку, зробити далеко більше, аніж ціле стовпище людей. Він взагалі не хотів брати участі в цій справі й знову втопив свої очі в книжку. Найпростіше було б підпалити Монсу й край, а то ще почнуться різні балачки та маніжності. Виходячи з трактиру, Етьєн побачив Расенера; той сидів дуже блідий перед каміном; коло нього стояла його дружина, висока й довга, в своїй вічній чорній сукні, й дорікала йому в'їдливими, але дуже чемними словами.

Маге вважав, що треба додержати слова. Взяти участь в цьому поході—святий обов'язок кожного.

Але за ніч гарячкове завзяття шахтарів потроху охолонуло. Маге почав турбуватися й казав, що надійніші чоловіки мусять неодмінно піти туди, щоб не дати іншим наробити якого лиха. Магедиха хитнула головою; вона була теж такої самої думки. Етьєн казав, що боротися треба революційно, але не відбирати нікому життя. Виходячи з дому, він одмовився від свого шматка хліба (напередодні йому дали буханця і пляшку ялівцевої горілки), але випив три чарки підряд, щоб холод не так дошкуляв, і навіть налив собі горілки ще й на дорогу в баклажку. Альзіру лишили глядіти дітей. Бонемор лежав у ліжку: після вчорашньої біганини знов почало крутити йому ноги.

Про всяк випадок, щоб не накликати підозри, вирішили вийти з присілка поодинці. Жанлен зник кудись ще з самого ранку, Маге з жінкою пішли ніби до Монсу, а Етьєн вирушив просто до лісу, сподіваючись ще застати там товаришів. Дорогою він нагнав гурт жінок—між ними були стара Чаплія й Левачиха. Мукета принесла каштанів, і ті трощили їх з лушпайками, щоб набити повніше животи. Але в лісі нікого не було,—шахтарі подалися вже до Жан-Бару. Етьєн повернув у той бік і нагнав їх саме тоді, як Левак з сотнею інших товаришів увіходили вже на територію шахти. Звідусіль прибували вуглярі—Маге прийшли шляхом, жінки поспішалися просто полем. Гуртом, безладно, беззбройно плили люди плавом, мов гірська річка, що виступала з берегів. Жанлен виліз на високий поміст, ніби готуючись побачити якесь цікаве видовище. Етьєн угледів його ще здалеку. Він побіг ще швидше й прийшов на шахту разом з першими товаришами—їх зійшлося досі всього сотні зо три.

Раптом угорі, на сходах, що вели до приймальні, показався Денолен, і юрба на мить стала, завагалася.

— Чого вам треба?—спитав він твердо й голосно.

Коли карета, звідки до нього всміхалися на прощання обидві його дочки зникла в далині, він повернувся на шахту; якесь непевне, тривожне почуття не давало йому спокою. Але скрізь був порядок: люди спустилися на роботу, машина працювала справно,—і

заспокоївшись знову, Денолен почав про щось розмовляти з головним наглядачем, коли це його повідомили, що до Жан-Бару підходять страйкарі. Він глянув з вікна пересівальні на людський потік, що заливав його шахту й зростав що-хвилини, і зрозумів, що проти цієї юрби він безсилий.

Зібрати навколо себе можна було що-найбільше десятків зо два робітників. Він загинув. Він почував, що прийшов кінець.

— Чого вам треба?—сказав він удруге, блідий, вгамовуючи свій гнів і силкуючись зустріти сміливо цей останній, страшний удар.

Юрба заворушилася, загомонила. Нарешті наперед виступив Етьєн.

— Пане,—промовив він,—ми не хочемо робити вам нічого злого, але робота повинна стати.

Денолен повів себе так, ніби перед ним стояв якийсь дурник.

— Невже ви гадаєте, що зробите мені добро, спинивши в мене роботу? Це все одно, що вистрелити мені в спину... Так, мої робітники під землею і до свого часу звідти не вийдуть,—хіба що заб'єте мене.

На гострі ці слова юрба аж застугонила. Маге ледве держав Левака, що рвався з кулаками наперед, а тим часом Етьєн старанно переконував Денолена, що революційне поводження страйкарів є цілком законне; але той заперечував, що кожен має право працювати, що він взагалі не має охоти говорити про такі дурниці й хоче бути хазяїном на своїй шахті, тільки шкодує, що немає під боком чотирьох добрих жандарів, щоб розігнати умить цю босоту.

— Так, я сам винен і заробив на це. З такими розбишаками, як ви, можна змагатися тільки силою. Тільки уряд гадає повернути вас до себе, потураючи вам. Хай лише дасть він вам зброю, і ви відразу потопчете його ногами.

Етьєн аж тремтів, але ще стримував себе.

— Я вас прошу, добродію,—заговорив він тихше,—накажіть, щоб ваших робітників зараз приставили на гору, бо я не ручуся за те, що буде потім, я не певен,

чи здолаю здержати товаришів. Ви ще можете запобігти нещастю.

— Не накажу! Нічого не накажу! Дайте мені спокій. Я вас не знаю. Ви не мій робітник, і тому нам немає про що говорити. Тільки розбійники ходять по шляхах та грабують чужі оселі.

Юрба заревла й покрила криком його голос. Найдужче галасували жінки. Але Денолен не здавався. Йому навіть легше ставало від цих щирих неприкрашених слів, що виривалися нарешті вільно з його владлюбного серця. Він однаково загинув, загинув без вороття, навіщо ж ще принижувати себе, навіщо зайве підлещування?

З усіх боків прибували нові гурти шахтарів; зібралось їх уже сот із п'ять, і всі вони сунули до дверей пересівальні. Але Денолен не тікав,—хай його розірвуть на шматки, він з місця не зійде. Раптом хтось шарпонував його з-заду до себе—це був старший наглядчач.

— На бога, пане... Кінчиться кровопролиттям... Нащо нівечити даремно людей?

Денолен пручався і не хотів іти.

— Наволоч! Бандити! Ви нас згадаєте, коли сила буде знов у наших руках.

Це були його останні слова розлютованій юрбі.

Його відтягли назад і якраз вчасно. Задні натискали на передніх і притиснули їх до сходів так, що аж бильця погнулись.

Найдужче лютували жінки, підбурюючи чоловіків своїм криком і виском. Але сходи були занадто вузькі; люди збились в одну купу і не скоро дійшли б вони до колодязя, якби тим, що були ззаду, не спало на думку вдертися в шахту іншими ходами,—з усіх боків, через барак, через пересівальню, через паровичню люди посунули лавами. Менше, як за п'ять хвилин, вони захопили вже всю шахту й, гнівно розмахуючи кулаками й галасуючи, розбіглися по всіх її трьох поверхах, охоплені дикою радістю: вони перемогли непокірливого хазяїна!

Наляканий Маге кинувся перший, кричучи:

— Вони ще його вб'ють! Не треба вбивати!

Етьєн уже біг попереду, але, збагнувши, що Денолен замкнувся добре в кімнаті наглядачів, гукнув:

— То що ж! Не з нашої причини. Сам винен,—такий запеклий.

Досі Етьєн був більш-менш спокійний; шалений сказ цієї юрби не захопив ще його, але ж на серці в нього було дуже тривожно. Ще й те вражало його самлюбство та гордість проводаря, що він втрачає владу над збаламученим цим людським морем, що, замість спокійно й твердо, як він хотів, виконати волю народню, починає скаженіти. Даремно закликав Етьєн товаришів до спокою, даремно кричав, що не треба давати козирів своїм ворогам зайвими, гвалтовними вчинками.

— До паровиків! — кричала Чаплія. — Гасімо вогонь!

Левак десь вихопив підпилка й розмахуючи ним, як кинджалом, покрив увесь гамір жахливим своїм криком.

— Хлопці! Рубай линви! Рубай линви!

Уся юрба підхопила цей крик, — тільки Етьєн та Маге даремне ще силкувалися перекричати, переконати її.

Галас не вщухав.

— Але ж під землею є люди, товариші,—скрикнув з усієї сили Етьєн.

Гамір ще збільшився, з усіх кінців залунали розлютовані голоси:

— Так їм і треба! Хай там і сидять! А крім того сходи є!

Думка про запасні сходи додала страйкарям ще більшого запалу, і Етьєн зрозумів, що лишилося тільки одне—попустити. Щоб запобігти ще більшому нещастю, кинувся він до машини: треба було принаймні підняти кліті, бо перепилені линви, падаючи, могли розчавити їх своєю страшенною вагою. Машиніст і кілька інших денних робітників, кудись ізникли.

Поки Етьєн пускав машину, Левак з двома товаришами вже подряпались угору до бантини з крутнями.

Тільки но кліті підняли й закріпили на засувки, як згори почувся пронизливий в'їдливий виск підпилка об сталь. Стало зовсім тихо. Цей рипучий згук заповнив, здавалося, всю шахту; люди позадирали голови й схвильовано слухали. Маге,—він стояв спереду, найближче до машини, — почував, як якась дика радість опановує його, ніби зуби підпилка, перегризаючи линви, що спускалися просто в це пекло, де вже ніхто не стаждатиме більше, враз звільняли всіх від тяжкого горя, болів і злиднів.

Чаплія побігла по сходах до бараку:

— Гасімо вогонь! До паровиків! До паровиків!

Жінки ринули за нею. Магедиха кинулася й собі, боячись, що вони потрощать там усе чисто по дорозі; вона силкувалася вдержати їх від зайвого бешкету, так само, як і Маге закликав до спокою чоловіків. Магедиха була врівноваженіша за інших і вважала, що можна домагатися свого права, не роблячи людям шкоди. Коли вона прибігла до паровичні, баби вже погнали звідти обох кочегарів, а Чаплія, сидючи напочепках перед піччю з величезною лопатою в руках, завзято вигрїбала на цегляну підлогу розпалене до ясного жару вугілля; але воно не гасло й застелило паровичню чорним димом. До п'яťох паровиків було десять печей, і за мить інші жінки люто заходилися й з них вигрїбати вугілля. Левачиха, як лещетами обхопила лопату обома руками, а Мукета підтикала спідницю мало не по самий живіт, щоб не зайнялася. У червоних відблисках полум'я, розпатлані, спітнілі жіночі постаті здавалися криваві. Це був якийсь відьмацький шабаш. Купи вугілля підносилися вгору й пашіли таким палючим жаром, що стеля великої паровичні почала тріскатися.

— Годі!—скрикнула Магедиха.—Уже починає горіти!

— Хай горить!—одповіла Чаплія.—Отже добре попрацювали. Так їм і треба проклятим! Не даремно ж я казала, що вони мені заплатять за смерть мого чоловіка!

— Стривайте, я загашу! Я все випущу,—пролунав раптом Жанленів пронизливий голос.

Хлопчик удерся до паровичні мало не перший і шмигляв тепер перевальцем між розскаженим стовпо-вищем жінок у захваті від цього гармидеру, шукаючи, яку б найшкідливішу шкоду зробити; тепер йому спало на думку відкрити крани й випустити пару. Білі хвилі виривалися як постріли на волю, наче буря пронеслася над паровичнею, усі п'ять паровиків спорожнилися умить з таким свистом, громом і ревом, що аж у вухах задзвеніло. Усе раптом зникло, змішалось за білою за-слоною,—розпечене вугілля зблідло; жіночі постаті, мов якісь страшні привиди, замаячили, безвладно ма-хаючи руками. Тільки хлопець стремів угорі на гале-рійці над усіма й визирав з виру білої пари з роззявле-ним од вуха до вуха ротом, у захваті, що зняв такий вихор і бурю.

Минуло з чверть години. На купи жару вилили кілька відер води й остаточно загасили вогонь: про пожежу не могло більше бути й мови.

Але гнів юрби не згасав, а ще дужче розгорався. Чоловіки позбігалися з молотками, жінки озброїлися залізними штабами—хотіли трощити паровики й ма-шини, зруйнувати всю шахту дощенту. Етьєна попе-редили про це, і він прибіг разом з Маге. Гарячкова хвиля почала захоплювати навіть його, він сам п'янів, а проте ще боровся й благав товаришів заспокоїтись. Линви поперепилювано, вогні погашено, паровики по-рожні,—отже працювати далі ніхто не може.

Але Етьєнові слова сипалися марно,—ніхто його не слухав, і йому довелося здатися знову на волю юрби, коли раптом біля низеньких дверцят каналу із сходами зчинився страшений галас:

— Геть зрадників! Запроданці! Мерзота! Геть, геть!

То з-під землі показалися нарешті перші шахтарі. Денне світло відразу засліпило їх, і якусь мить вони стояли приголомшені, кліпаючи безпорадно очима, а опам'ятавшись, полохливо похапцем відступали один за одним до дороги, а там уже тікали світ за очі.

— Геть падлюк! Геть перекидьків!

З найдальших закутків шахти до сходів збіглася вся юрба шахтарів, за три хвилини ніде не лишилося й

одного чоловіка—усі п'ять сотень стали в дві шереди,— щоб безсоромні вандамці пройшли зганьблені поміж зрадженими товаришами.

Крик зростав. Обшарпаних, вкритих чорною, ще свіжою від недавньої роботи грязюкою, вандамців, що несміливо вилазили з вузеньких дверцят каналу, зустрічав галас, свист, сипалися злісні жорстокі слова; усіх піднімали на глум.

— Овва! Який здоровий — ноги три вершки завдовжки, а за ними відразу зад. А цей — ой-ой-ой! Хльорки з «Вулкану» носа одгризли. А той, кислоокий—ой, як віск з очей капотить—для десятих церков на свічки вистарчить! А он—оте здоровило беззаде, а довге, як великий піст!

Назустріч репаній, дебелий вивізниці з здоровенним задом і товстелезними грудьми, що теліпалися аж на животі, прогримів скажений регіт. Її хотіли облапати.

Ще далі жарти ставали лютіші, жорстокіші, запахло бійкою, а тимчасом бідолашні вандамці вилазили один за одним, тремтячи з холоду й скоса позираючи на страйкарів, що-хвилини ждучи, що їх битимуть. Мовчки слухали вони лайку, й хто зна як уже дякували долі, коли щастило їм утекти з шахти.

— Ух! Скільки ж їх там нарешті?—спитав нетерпляче Етьєн.—Його дивувало, що з-під землі суне така сила люду, й страшенно сердило, що на роботу вийшло не кілька окремих, заляканих голодом та гнівом начальства бідаків, а майже всі вандамці. То, виходить, у лісі йому збрехали?

Раптом Етьєн скрикнув і кинувся наперед,—на порозі стояв Шаваль.

— Сто чортів! Так ось куди ти нас покликав!

Посипалися прокльони, і юрба обступила щільніше зрадника.

— Учора присягався, а сьогодні працює разом з іншими! Глузує з товаришів, чи що?

— Тягни його! У колодязь! У колодязь!

Сполотнілий Шаваль щось безладно лопотів, силкувався щось пояснити, але Етьєн урвав йому слово:

шалений сказ юрби захопив і його і, не тямлячи себе з великого гніву, він скрикнув:

— Хотів бути під землею, і будеш... Ну... гайда, паскудна пико!

Етьєнів голос потонув у новому реві юрби. Якраз на цей час вийшла з-під землі й Катерина—засліплена сонячним сьйвом, налякана цим ревом, вона зупинилася на порозі, боячись устряти до рук цій дикій орді; ноги їй були мов перебиті, руки скривавлені, вона важко відсапувалася...

Магедиха вгледіла дочку й кинулася, піднявши на неї руку.

— А-а, шлюхо, ти теж тут! Мати з голоду пухне, а ти її зраджуєш для свого бахура!—Маге не дав жінці вдарити її; сам люто схопив Катерину й, трясучи її з усієї сили, почав їй дорікати. Старі Маге люто кричали й лаялися тепер дужче за всіх.

Вгледівши Катерину, Етьєн зовсім знестямився.

— Гайда, гайда! На інші шахти! І ти з нами підеш, паскудний кабанюго,—крикнув він на Шавалю.

Шаваль ледве встиг забрати з бараку свої сабо й напнути на задубілі плечі вовняну фуфайку.

Юрба потягла його ту ж мить з собою, увесь час підганяючи, щоб не спинявся. Катерина похапцем узула свої сабо, застібнула на собі комір чоловічої куртки, що її вона носила, відколи вдарили морози, і побігла в нестямі за своїм любовником; вона не могла покинути його самого, бо ті заб'ють, напевно заб'ють його...

Дві хвилини—і Жан-Бар збезлюднів. Жанлен знайшов десь ріжок і почав сурмити в нього, ніби скликаючи пронизливими цими згуками череду. Жінки—Чаплія, Левачиха й Мукета, попідтикавши спідниці, щоб легше було бігти, були напереді, а Левак вихопив десь сокиру й махав нею, як старший барабанник своєю палічкою. З усіх-усюд збігалися нові товариші і всі разом, тепер уже мало не тисячною юрбою, посунули безладно на сошу, затопивши її, мов повіддю. Вихід з шахти був занадто вузький, і дошки барканів затріщали під натиском юрби.

— На шахти! Геть зрадників! Годі працювати!

Глибока тиша повила Жан-Бар. Ніде нікого! Денолен вийшов з кімнати наглядачів, повів рукою, щоб за ним не йшли, і тихою ходою один подався оглядати свою шахту. Він був блідий і дуже, дуже спокійний. Став біля колодязя, глянув угору на перепилені линви. Сталеві їхні кінці безпорадно звисли вниз; на їхньому чорному, обмащеному салом тілі блищала свіжа рана від зубів підпилка. Потім Денолен піднявся до машини й глянув на її нерухомий важіль, подібний до спаралізованої кінцівки якоїсь величезної істоти, доторкнувся рукою до охололого вже металу й затремтів, ніби торкнувшись мертвяка.

Від машини Денолен спустився в паровичню, пройшов помалу повз роззявлені, залиті водою пащі погаслих печей, ударив ногою об стінку паровика, і лункий порожній дзвін відповів йому. Так! Усьому кінець! Це вже остання крапля. Навіть як налагодити линви, знов розпалити печі,—то де ж узяти робітників? Ще два тижні страйку—і він банкрот. І тепер, коли він твердо зрозумів, що рятунку для нього вже немає, ненависть його до цих розбишак раптом зникла, він почував, що всі, всі винні гуртом; це була спільна, віковична помилка. Звичайно, страйкарі ці—тварюки, але тварюки темні, що не вміли читати й подихали з голоду.

IV.

Голою рівниною, під блідим промінням зимового сонця, юрба простувала вперед, розпливаючись по соші між бурячниками.

За Фуш-о-Беф Етьєн став на чолі страйкарів; не зупиняючи їх, викрикував накази, організовував похід. Поперед усіх скакав з ріжком Жанлен, пронизуючи повітря дикими звуками. З ним у перших лавах йшли жінки,—деякі з ломаками в руках. Магедиха дивилася дико вперед, ніби шукала десь у далині обіцяне, світодайне місто правди. Чаплія, Левачиха й Мукета чітко вибивали крок у своїм рям'ї, ніби салдати, маршируючи

на бій,—чи ж посміють жандари,—якщо чого доброго здибаються на дорозі—вдарити на жінок?

Чоловіки сунули в хвості невлад, чередою. Хвіст юрби розвертався, наїжившись вістрями залізних штаб. Над усім виблискувала своїм лезом проти сонця Левакова сокира. Етьєн ішов у самій гущі й, ані на мить не спускаючи з Шаваля очей, примушував того ввесь час іти поперед себе. Маге йшов за ними й час-од-часу скидав похмурим оком на Катерину. Усі жінки виступали на чолі юрби, вона одна втиснулася між чоловіків і вперто тупала біля свого коханця, щоб його, бува, не скривдили. Вітер куйовдив волосся на непокрытих головах; чути були тільки, як тупотять дерев'яні сабо по твердій землі, і здавалося, що то тупотить череда, підбурена дикими звуками пронизливого ріжка.

Раптом новий зойк знявся до неба.

— Хліба! Хліба! Хліба!

Був південь. Шоститижневе недоїдання далось в-знаки порожнім животам, а свіже повітря й далека дорога ще дужче розпалили їх. Од сухих шкуринок хліба та кількох Мукетиних каштанів не лишилося й гадки, шлунки криком кричали, і до гніву на зрадників прилучався ще й цей біль.

— На шахти!.. Кінець роботі! Хліба!

Етьєн відмовився вранці від свого сніданку, і тепер щось нестерпно ссало йому в грудях під серцем. Він не скаржився, тільки час-од-часу простягав несвідомо руку до баклажки й пожадливо пив горілку. Холодний дріж проймав його, і йому здавалося, що якби не це питво, то сили б зрадили його. Щоки йому шаріли, очі розгоралися, але ж п'яний ще він не був і вперто силкувався запобігти зайвому насильству.

Юрба дійшла вже до Жуазельського шляху, і враз якийсь вандамський вибійник, що прилучився до страйкарів, щоб помститися Деноленові, скрикнув:

— До Гастон-Марі! Спинімо смоки! Затопімо водою Жан-Бар!

Люди піддалися цьому закликові й збочили за товаришем вправоруч. Етьєн марно благав не чіпати смоку. Нащо нищити підземні галерії? Його серце

робітника обурювали ці руїницькі замаху, хоч гнів і душив його. Маге згоджувався, що вилити свою злість на машину—несправедливо. Але вибійник закликав до помсти, на Етьєна ніхто не звертав уваги, і, щоб перекричати його, Етьєн гукнув що було сили:

— До Міру! Там засіли зрадники! До Міру! До Міру!

Він махнув рукою і направив людський потік ліворуч. А тимчасом Жанлен знову вискочив наперед і засурмив ще голосніше. Зчинився страшенний тиск. На цей раз Гастон-Марі було врятовано.

Звідси до Міру було чотири кілометри, і страйкарі дісталися туди за півгодини, мало не бігцем безконечною рівниною. Канал перерізував її збоку довгою крижаною стрічкою. Тільки вкриті інеєм обголілі дерева уздовж високих його берегів, вирізнялися наче якісь велетенські канделябри, на одноманітному тлі рівнини, що простяглася широко ген-ген у безвість, поринаючи в небо, як у морі, на далекому обрії. Ланцюг хвилястих пагорбків заступав у далині Монсу й Марш'єн, а навкруги був тільки голий простір безмежний.

Но помості пересівальні в Міру стояв наглядач. Він вийшов назустріч юрбі. Всі добре знали діда Кандье, найстарішого з усіх наглядачів Товариства. Він був увесь білий, з білим волоссям, з білою шкірою. Дід Кандье мав уже сімдесят два роки, але був ще зовсім здоровий і дужий—справжнє диво серед шахтарів.

— Гей, шибеники! Який це вас дідько сюди приніс?—крикнув він.

Юрба стала. Повага до цього старого робітника спинила її; це був не хазяїн, а свій, товариш.

— Під землею є люди. Накажи їм кинути роботу,—промовив Етьєн.

— Еге, під землею є люди,—відповів дід Кандье,—вісім десятків людей,—інші перелякалися вас, чортяк... Тільки попереджаю—ні один не кине роботи, а то доведеться вам мати діло зі мною.

Юрба загомонила, чоловіки натиснули ззаду, жінки посунули наперед. Наглядач хутко зійшов з помосту й став на дверях.

— Діду, ми маємо на це право,—спробував переко-
нати його Маге.—Ми домагаємося, щоб усі шахти за-
страйкували, тому й примушуємо товаришів держати
нашу руку, бо як же инакше дійти свого? Га?

Якусь хвилину старий стояв мовчки; певне, на пи-
таннях солідарности розумівся так само зле, як і Маге.

— Нехай ви й маєте право,—відповів він нарешті.—
Але я знаю своє,—мені наказано і я мушу слухатися.
Я тут сам один. Люди мусять працювати під землею
до третьої години, і вони лишаться там до третьої го-
дини, хоч би що!

Слова старого поринули в скаженому галасі. Ку-
лаки замаяли в повітрі. Жіночий галасливий крик заля-
щав у нього над вухами, гаряче дихання дмухнуло в
обличчя. Але дід Кандье стояв твердо на ногах, високо
піднісши білу голову з сніжно-білим волоссям і борід-
кою. В голосі його було стільки завзяття, що він
дзвінко пролунав над розбурханою юрбою і повершив
її лемент.

— Сто чортів! Ні один з вас туди не ввійде! Слу-
хайте! Так вірно, як оце сонце світить на небі, я краще
здохну, а не дам вам доторкнутися до линв... Геть далі,
а то я кинуся ось зараз перед усіма вами сторч голо-
вою в шахту.

Юрба здригнулася і відступила назад приголомшена,
а старий дід казав далі:

— От свинота, не може розчолопати цього... Я та-
кий самий робітник, як і ви. Мені сказали глядіти
шахти, і я гляджу.

Далі думка його не сягала; старий, вузькоголовий
зі згаслими очима від безрадїсної чорної тієї ночі, що
серед неї збігло п'ятдесят літ його життя, дід Кандье
мов заляк в упертій свідомості свого військово-суво-
рого обов'язку. Товариші схвильовано дивилися на
нього, і десь глибоко в них луною озивалося те, що він
казав, прокидався послух салдата, прокидалися по-
чуття братерської єдності й готовності на саможертву.

Непевний, що переконав страйкарів, старий шахтар
сказав удруге:

— Геть, а то я кинуся сторч головою в шахту.

Юрба схвильовано відхлинула назад.

Страйкарі залишили Міру. Скажена гонитва безконечною сошею, серед оголілих полів почалася знову, і знову знявся крик:

— До Мадлен! До Кревкер! Кінець роботі! Хліба! Хліба!

Раптом у самому натовпі почалася штовханина,—казали, ніби Шаваль хотів був утекти. Але Етьєн схопив його за лікот і крикнув, що ребра йому поперебиває, коли він знову надумає зрадити товаришів. Шаваль пручався й злісно бубонів:

— Звідки на мене ця напасть? Чи вже тепер людині й дихати не вільно? Я мерзну ось уже цілу годину. Мені треба обмитися. Пустити!

Змочений потом, вугляний порошок зашкаруб на його тілі, і це справді страшенно дошкуляло йому, а фуфайка зовсім не гріла.

— Іди, іди! А то вже ми тебе обмиємо!—відповів Етьєн.—Було не лізти учора поперед усіх та не розпинатися так.

Юрба неслася вперед, не зупиняючись. Етьєн уперше глянув на Катерину. Та ані на ступінь не відставала. Йому було страшенно прикро, що вона так близько біля нього, така нужденна, така нужденна в своїх забрьоханих штанях і в витертій чоловічій куртці... Вона тремтіла з холоду, падала, мабуть, з утоми, а проте все бігла.

— Ти... ти можеш іти додому,—звернувся до неї Етьєн.

Катерина ніби й не чула, тільки глянула на нього,—вони зустрілися поглядами, і в її очах спалахнув докір. Чому він хоче, щоб вона покинула свого хлопця? Звичайно, Шаваль не був до неї ласкавий і навіть часом бив, але ж вона була його, він перший її взяв, і її неймовірно дратувало, що вся ця зграя, ця тисяча людей повстали на нього одного. І якби було треба, вона б кинулася боронити його від усіх цих людей, не тому, що жалувала його, а з самої лише гордості.

— Іди геть!—скрикнув сердито Маге.

Батьків наказ вплинув на Катерину, і дівчина пішла

трохи тихше. Повіки її набрякли від стримуваних сліз, але через хвилину вона вернулася назад на своє старе місце підтюпцем. Тоді її вже лишили.

Юрба перерізала Жуазельський шлях, звернула на дорогу до Крон, а потім подалася на Куны. Тепер на рівному обрії виступили темні димарі заводів, а позовдж бруку вишикувалися дерев'яні шопи й майстерні з широкими, запорошеними просвітами.

Вуглярі поминули два шахтарські присілки—присілок «Ста восьмидесяти» та присілок «Семидесяти шести»; на заклик ріжка, на тисячовустий крик з присадкуватих хаток вибігали цілі родини—чоловіки й діти—всі прилучалися до товаришів, і хвіст юрби набухав. Поки дійшли до Мадлени, шахтарів набралось вже з півтори тисячі. Дорога йшла трохи згористо, і гудючий, людський потік мусів обігнути насип, щоб вийти на територію шахти.

Допіру вибила друга година, але наглядачів уже повідомили про наступ страйкарів, і вони наказали негайно вивезти людей нагору. Коли юрба докотилася до Мадлени, з клітей виходили останні два десятки робітників; вони відразу кинулися навікача, і їм навздогін посипалося каміння. Двох парубків прибили, у третього відірвали від куртки рукав. Гонитва за людиною врятувала шахту,—ані линвам, ані паровикам не зробили ніякої шкоди. Живий потік покотився далі, до сусідньої шахти, Кревкер.

Кревкер був за п'ятьсот усього метрів від Мадлени. Тут робітники почали уже розходитися додому, і юрба нахопилася саме вчасно. Жінки піймали якусь вивізницю і, розпанахавши їй штани, відшмагали її по голому заду під гучний регіт чоловіків. Хлопчикам надавали ляпасів, вибійники тікали з намнятими боками та порозбиваними носами. Гнів юрби не знав упину, од давньої жадоби віддячити за споконвічну кривду хміліли голови, юрба звіріла, душилася криком; то кричала смертельна помста, ненависть до зрадників, ненависть до злиденно-оплачуваної роботи, то ревли за хлібом голодні животи.

Страйкарі кинулися до линв, але підпиллок чомусь

не брав криці; терпіння не вистарчало, це було надто марудно—всіх охопив тепер один гарячковий порив—уперед, уперед, уперед! В паровичні зламали один кран, печі позаливали так щедро водою, що аж чавунові ґрати потріскалися.

З Мадлени вирішили йти на Сен-Тома. Це була найкраще дисциплінована шахта, страйк не зачепив її зовсім, і тепер там мало бути під землею сім сотень шахтарів—ця думка лютила до нестями шахтарів. Стривайте, стривайте—зустрінуть вас, голуб'ята, ломаками, буде справжня січа, от тоді порахуємо, скільки вас поляже!

Але тут загомоніли, що на Сен-Тома є жандари—ті самі жандари, що з них нині вранці ще кепкували. Як про те дізналися?—ніхто того сказати не міг. Але чутка ця сполохала страйкарів... Не на Сен-Тома, так на Фетрі-Кантель—байдуже!

Знову пішли обертом голови, люди знов затопили дорогу. На Фетрі-Кантель! На Фетрі-Кантель! Там ще є чотири сотні запроданців—сміху буде доволі.

Шахта Фетрі-Кантель лежала в балці над річкою Скарпою, за три кілометри звідціль. Страйкарі сходили вже на пагорбок Платрієр, коли раптом над юрбою пролунав чийсь голос, що жандари може засіли якраз у Фетрі-Кантель. І в мить увесь похід облетіла від краю до краю чутка, що в Фетрі-Кантель справді таки вартують жандари. Юрба пішла нараз тихшою нетвердою ходою і над безмежною рівниною, що мов заснула відколи на шахтах спинилася робота, нараз дихнуло панікою і стало страшно. Чому ще досі не перестріли їх салдати? Кара ще не прийшла, але неодмінно прийде, і ця думка всіх неприємно хвилювала. З юрби почувся новий заклик:

— На Вікторію! На Вікторію!—і люди кинулися в інший бік.

Отже у Вікторії нема ані салдатів, ані жандарів? Ніхто того докладно не знав, але всі чомусь заспокоїлися й повернули назад на Бомон, а щоб швидше вибитися на Жуазельський шлях, то посунули навпростець, полями. Коло залізниці розламали загородку й

перейшли на той бік через насип. Звідси недалеко вже було й до Монсу, положисті пагорбки зливалися поволі з низьким рівнем полів, а навкруги, на всю безмежну рівнину, далеко аж по чорні силуети будинків Марш'єна, розкинулися морем голі бурячники.

На цей раз довелося пройти добрих п'ять кілометрів, але людей поривала наперед така потужна сила, що вони не почували навіть тяжкої втоми, не почували, як ниють розкривавлені ноги. Похід розростався; дорогою з усіх присілків приєднувалися нові товариші, і коли страйкарі перейшли на той бік каналу мостом Магаш і спинилися перед Вікторією, їх було вже дві тисячі.

Але вибила вже третя година, робота скінчилась, і юрба не застала на шахті нікого. Це було страшенне розчарування; даремно кричали бунтарі й погрожували—помститися не було на кому, зате грабарів, що прийшли на другу зміну, зустріли камінням. Все пішло шкереберть—юрба захопила всю шахту; лютуючи, що не можна набити пики зрадникам, вона накинулася на приладдя. Помста, жорстока, отруйна помста наростала; безконечні роки голодування розпалювали жадобу нищити й убивати.

За шопою кілька вантажників накладали вугілля на підводі,—Етьєн їх угледів.

— Ану, геть звідси під три чорти!—скрикнув він.— Ані грудочки не вивезете з шахти.

На його заклик підбігла сотня страйкарів, і вантажники ледве встигли втекти. Коні повипрягали, оперіщили їх батогами; налякані тварини помчали пріч у поле, а тимчасом інші страйкарі перекинули підводу догори колесами й поламали голоблі.

Левак кинувся рубати сокирою поміст, але підпори не піддавалися; тоді йому спало на думку розібрати колію, що йшла через всю копальню від краю до краю. Вся юрба взялася до цієї роботи. Маге залізною штабою, замість лому, зривав чавунові подушки, а Чаплія тимчасом потягла жінок до приміщення з лампами; дрючки замахали в повітрі і незабаром всю підлогу засипало побите скло. Магедиха біла тепер так само

несамовито, як і Левачиха. Усі пообмащувалися в масло; Мукета витирала подолом руки й весело реготала з себе, що вона така брудна, а Жанлен вилив їй ще й за сорочку масла з лампи.

Але бешкет голоду не вгамував. Порожні животи во-
дали голосніше, і знову знявся до неба страшний лемент:

— Хліба! Хліба! Хліба!

Один старий наглядач, давній робітник, мав коло Вікторії маленьку крамничку, але тепер утік, і крамничка стояла замкнена—мабуть, порожня. Коли жінки поперебивали всі лампи, а чоловіки остаточно зруйнували колію,—всі гуртом обступили крамничку; за хвилину вилетіли двері й віконниці. Хліба ніде не було, знайшли тільки два шматки сирого м'яса та мішок картоплі, а потім натрапили ще й на пів сотні пляшок ялівцевої горілки; горілка зникла вмить, наче пісок увібрав.

Етьєнова баклажка була порожня, і він налив її знову по шийку. Горілка розбирала, і від недоброго голодного хмелю до очей йому підступала кров, а з поза побілілих губів хижо виблискували, як у вовка, кливаки.

У тій метушні Шаваль раптом зник; помітивши це, Етьєн зчинив страшений галас, кілька чоловіків кинулися шукати втікача й знайшли його разом з Катериною за стосом дров.

— У, стерво, боїшся руки забруднити! — кричав Етьєн.—У лісі вимагав, щоб машиністи кинули роботу, щоб спинити смоки, а тепер крутиш хвостом, хочеш сухий з води вилізти? Не буде цього! Ми вернемося на Гастон-Марі, і я примушу тебе розтроцити смок власними руками. Так! Так! Ти його розтроциш!

Етьєн був п'яний і сам нацьковував тепер свою зграю на той самий смок, що його був урятував всього кілька годин тому.

— На Гастон-Марі! На Гастон-Марі!

Юрба підхопила цей заклик і кинулася вперед. Шавалеві вчепилися в плечі, потягли його, штовхаючи з усіх боків, за собою, а він тільки белькотав, що йому треба будь-що-будь обмитись.

— Та йди бо геть!—крикнув Маге на Катерину, що знов потюпала за ними.

На цей раз дівчина навіть не зупинилася і тільки кинула на батька пекучий погляд.

Назад ішли тією самою дорогою. Ізнов простягся безмежний простір, перерізаний довгими, одноманітними смугами шляхів. Була вже четверта година; сонце схилялося до обрію, і на замерзлу землю падали довгі хисткі тіні від розбурханої тієї орди.

Монсу про всяк випадок поминули і, щоб не робити гака через Фурш-о-Беф, подалися на Жуазельський шлях, повз Піолену.

Грегуарів не було вдома: допіру поїхали віддати візиту нотареві, а потім мали завітати до Ганебо по Сесіль.

Садиба з самотною алеєю обголілих тополів, з обголілим городом та садом, ніби спала. В будинку теж ніщо не ворухилось; шибки в добре затушкованих вікнах заприли—там, усередині, було, мабуть, дуже тепло, і від цієї глибокої тиші віяло добродушністю, добробутом, чимсь дуже затишним, патріархальним—м'якими постелями, ситими стравами і взагалі тим спокійним щастям, серед якого збігало зрівноважене життя Грегуарів.

Юрба мовчки йшла поздовж надійних мурів Піолени, обтиканих битим склом нагорі, не зупинялася і лише похмуро поглядала на садибу крізь залізні ґрати. Знову знявся галас:

— Хліба! Хліба! Хліба!

Тільки два здоровезні руді пси—«данці», зіп'явшись на задні лапи та пороззявлявши свої пащеки, люто загавкали на відповідь. Галас почули також дві служниці Грегуарів—кухарка Мелані та покоївка Оноріна; жінки припали до вікна і з-за спущеної фіранки дивилися, пополотнілі, з холодним потом на чолі, на цей дикунський похід; а коли камінь, один єдиний камінь, що його шпурнули з юрби у вікно, пробив одну з сусідних шибок, служниці попадали навколюшки, певні, що прийшла вже смерть. Каменя кинув Жанлен; змайструвавши з мотузочка пращу, він послав мимохідь

Грегуарам люб'язне привітання від себе, а потім знову засурмив у свій ріжок.

Юрба йшла далі, галасуючи:

— Хліба! Хліба! Хліба!

Людська хвиля ввесь час зростала, і до Гастон-Марі докотилося вже дві з половиною тисячі одержимих, що нищили й змітали все на своєму шляху, наростаючи де далі на силах, мов буйний потік. Годину тому тут проїздили жандари; селяни направили їх навмисне в протилежний бік, і ті подалися на Сен-Тома, не поставивши в Гастон-Марі бодай кількох вартових.

Страйкарі розсипалися по всій шахті і за якихось чверть години загасили вогонь у печах, з паровиків повипускали пару, будівлі зруйнували. Найбільшу ненависть викликав смок. З останнім видихом пари він став і занімів, але цього було не досить і на нього накинулися, мов на живу істоту: їм треба було позбавити його життя.

— Перший удар тобі!—сказав Етьєн Шавалеві й втиснув йому в руку молотка.—Бий! Ти ж присягався бути разом з іншими.

Шаваль тремтів, відступив, його штовхали з усіх боків, і молоток випав йому з рук. Не довго думаючи, страйкарі заходилися самі троцтити смок залізними штабами, уламками цегли, камінням—усім, що потрапляло під руку; гатили навіть дрюками, що аж тріски розліталися. Гайки вискакували, мідні й сталеві частки розпадалися, мов перебиті кінцівки. Хтось з усієї сили загнав у чавунове тіло смоку кайло, вода ринула, побігла, а потім, наче передсмертний стогін, щось тихо, в-останнє забулькотіло.

Це був кінець. Скажений натовп кинувся надвір, натискаючи ззаду на Етьєна, що ані на мить не відпустив Шавалю.

— Запроданцеві смерть! У колодязь! У колодязь його!

Шавалю потягли, а він, посинілий, зацькований, белькотав тільки вперто, настирливо, як маніяк, щоб йому дали обмитися.

— Пожди, як тобі вже так хочеться... то тут і ряжка є!—скрикнула Левачиха.

З води, що витекла зі смоку на землі, зібралася здорезна калюжа, затягнена білим льодом, як корою. Лід пробили, Шавалья штовхнули наперед і примусили його встромити голову в холодну воду.

— Швидше, швидше, бий тебе лиха година!—приказувала Чаплія.—А то самі тебе втовкмачимо... А тепер пий! Пий! Як скотина мордою з жолоба.

Шаваль мусів стати рачки й почав сьорбати воду. Всі реготали жорстоко й злісно. Одна жінка потягла його за вуха, друга підбрала на дорозі жменю свіжого конячого гною і шпурнула її йому межі очі. Пошматована, стара фуфайка повисла на ньому лахміттям, і Шаваль помалу відсовувався далі, нишком, похмуро поглядаючи, як би втекти.

Маге штовхав його, Магедиха теж скаженіла—обое мстилися за стару образу, і навіть Мукета, що взагалі лишалася доброю приятелькою до колишніх своїх любовників, лютувала на Шавалья, лаяла його як тільки вміла і нахвалялася здерти з нього штани, щоб поглянути, чи таки справді він ще чоловік.

Етьєн спинив її.

— Досить! Нема чого лізти усім. Слухай, ти,—коли хочеш, ми поквитуємося удвох.

Кулаки йому стиснулися, очі спалахнули смертельною люттю; горілка збудила жадобу крові.

— Що ж, готовий ти, чи ні? Один з нас мусить полягти тут. Дайте йому ножа! Я собі маю.

Знесилена дивилася Катерина на Етьєна. Пригадала, як він колись признався, що хміліє за третьою чаркою,—стільки тієї отрути перелили йому в кров його батьки-п'яниці,—і що як вип'є, то непереможно починає хотіти зжертви людину.

І раптом вона кинулася вперед, дзвінко ляснула з обох рук Етьєна по щоках і, душачись гнівом, крикнула йому в вічі:

— Падлюка! Падлюка! Падлюка!.. Тобі мало всієї цієї мерзоти? А тепер, коли він не встоїть на ногах, ти хочеш ще його забити?

Вона повернулася лицем до батьків, до всіх.

— І ви, і ви, всі ви падлюки!.. Падлюки!.. Забийте й

мене разом з ним. Я вам очі повидираю, коли посмієте ще раз доторкнутися до нього. У-у, падлюки!

Вона заступила свого Шаваля й завзято обороняла його, забуваючи побої, забуваючи злиденне своє життя з ним; тепер вона знала тільки одно, і це підносило її: вона належала йому, бо він її узяв, і тому сором їй, коли з нього так знущаються.

Етьєн аж побілів,—забити, забити її! — але потім, мов відганяючи від себе тяжкий хміль, повів рукавом по чолі і серед раптової тиші промовив:

— Вона каже правду, досить уже... Забирайся к бісу!

Ту ж мить Шаваль кинувся бігти, а за ним і Катерина; люди стояли й здивовані дивилися їм вслід, як повертали вони з дороги. Магедиха тільки пробубно-ніла:

— Не гаразд зробили. Треба було його лишити. Він ще втне якесь паскудство. Згадаєте моє слово.

Але юрба вже посунула вперед. Вибила п'ята година. Низько над обрієм, червоне, як жар, пізне сонце залило загравою безмежну рівнину. Якийсь перехожий сказав страйкарям, що салдати подалися на Кревкер. Тоді юрба повернула назад, і новий наказ перебіг з уст до уст:

— На Монсу! До Дирекції!.. Хліба!.. Хліба!.. Хліба!..

V.

Пан Ганебо підійшов до вікна своєї кімнати; перед ганком стояла карета, в ній його дружина мала їхати в гості до Марш'ена. Якусь хвилину він дивився вслід Негрелеві, що скакав верхи коло дверцят, а потім сів спокійно до стола працювати.

Коли його дружини й небожа не бувало вдома, то великий будинок здавався зовсім порожній. Кучер по-віз пані Ганебо, Розу, нову покоївку, відпустили гуляти до п'ятої години, і на хазяйстві лишилися тільки льо-кай Іполіт та куховарка. Іполіт снував нечутно в м'яких пантофлях по кімнатах, а куховарка ще з самого ранку заклопотано поралася на кухні з своїми

казанками та пательнями, бо ввечері на обіді мали бути гості.

У самотному будинку було зовсім тихо й спокійно, ніщо не заваджало, і пан Ганебо лагодився сьогодні як слід попрацювати. Він наказав нікого до себе не пускати, але о дев'ятій годині Іполіт потурбував його— прийшов Дансар з новинами і тільки від Дансара довідався директор про вчорашні збори в лісі. Наглядач оповідав усе так докладно й з такими підобицями, що, слухаючи, пан Ганебо, мимоволі згадував про його зальоти до П'єронихи такі вже всім відомі, що двічі, а то й тричі на тиждень до Дирекції приходили анонімні листи, де говорилося про розпусні витівки старшого наглядача: очевидячки сьогоднішні відомості йшли від самого П'єрона, а переказала їх Дансарові П'єрониха. Занадто вже дхнуло від них альковом. Пан Ганебо при цій нагоді дав зрозуміти Дансарові, що він усе знає, але тільки порадив тому бути обережнішим і не доводити діла до скандалу. Ця несподівана догана серед ділової доповіді страшенно налякала Дансара; він почав вибріхуватися, щось белькотати, та раптом здоровий ніс його густо почервонів: очевидячки, сумління в наглядача було таки й справді нечисте. Нарешті він перестав навіть заперечувати, радий, що так легко здихався цієї рахуби, бо взагалі директор, людина бездоганно чесна й цнотлива, суворо карав службовців за залицяння з шахтарками. Розмова знову зайшла про страйк: звичайно, ці збори в лісі—просто зухвальство різних крикунів, насправді ніякої небезпеки нема. В кожному разі жандари з салдатами об'їхали вранці всю околицю і нагнали на робітників такого страху, що ті кілька день напевно не посміють і носа вистромити.

Коли Дансар пішов, пан Ганебо хотів був одразу послати на телеграф льокая з депешею до префекта, але передумав: це був би зайвий доказ того, що він боїться. Він і так не міг простити собі своєї короткозорости,—роздзвонив усім, навіть до Управи написав, що найпізніше через два тижні на шахтах почнеться нормальна робота, а вийшло зовсім не те. На преве-

лике його диво, страйк тривав уже мало не два місяці, а кінця йому ще не було видно. Пан Ганебо з одчаєм почував, як кожен новий день підточує його авторитет, як адміністратора—тільки щось надзвичайне, якась надзвичайна заслуга могла повернути йому колишню ласку начальства. Він саме надіслав до Управи листа, прохаючи дати вказівки, що йому робити в разі заколоту, але відповідь запізнилася,—мабуть, прибуде з кур'єром надвечір.

Директор заспокоював себе, що коли на те буде воля начальства, він встигне ще й тоді звернутися телеграфно куди слід, щоб на всі шахти вислати військову варту,—хоч, на його власну думку, цього не слід було робити, бо це могло спричинитися лише до зайвого кровопролиття та колотнечі.

Він мав дуже енергійну вдачу, але така велика відповідальність непокоїла навіть його.

До одинадцятої години пан Ганебо працював спокійно, серед мертвої тиші, тільки чутно було, як десь далеко, на другому поверсі Іполіт натирає воском підлогу. Потім прибули дві депеші: в першій директора повідомляли про напад страйкарів на Жан-Бар; у другій про їхній бешкет. Пан Ганебо нічого не розумів. Чого треба цим людям від Денолена? Чому полізли вони до нього, замість напасти на якусь шахту Товариства? Проте хай руйнують Жан-Бар — це допоможе йому здійснити давно задуманий, улюблений його план: прилучити Вандам до Монсу.

О дванадцятій годині пан Ганебо поснідав на самоті у великій порожній їдальні; льокай нечутно човгав пантофлями по підлозі й мовчки прислуговував йому. Ця самотність і тиша навівали ще тривожніші думки, і холод стискав серце.

Нараз до директорського будинку прибіг ще один наглядач, його провели до їдальні, і він оповів, що страйкарі посунули на Міру. І не встиг пан Ганебо ще допити своєї кави, як йому подали нову телеграму: Мадлені та Кревкеріві загрожує та сама небезпека. Тоді він зовсім стерявся. Кур'єр мав прийти о другій годині... Що робити? Негайно викликати військо? Чи

може не робити нічого на власний страх і зачекати трохи, поки буде наказ від Управи. Пан Ганебо вернувся до свого кабінету,—хотів перечитати листа до префекта лільської поліції, що його мав скласти вчора Негрель. Але листа на столі не було—небіж лишив його, мабуть, у себе в спальні, де вночі мав звичку працювати.

Думаючи лише про службовий цей лист, пан Ганебо швидко пішов до Негреля нагору.

Він відчинив двері й здивований зупинився: спальню було ще й досі неприбрано, очевидячки, Іполіт забув, або просто полінувався це зробити. В кімнаті було надто тепле, пріле, важке повітря, почувалося, що цілу ніч двері були щільно зачинені, а до того ще й душник від калорифера забули зачинити. Враз панові Ганебо вдарило в ніс якимись пронизливими пахощами, миска на умивальнику була повна туалетної води,—це, мабуть, від неї ішов такий дух. В кімнаті був страшенний гармидер—одежа була порозкидувана, мокрі рушники порозвішувані на стільцях, постіль покошлана, пом'ята, простираadlo звішувалося на килим.

Неуважно зиркнувши навколо себе, пан Ганебо підійшов просто до столу з паперами, двічі переглянув усі теки, але потрібного йому листа не було нігде,—куди в біса запроторив його отой гонивітер?

Пан Ганебо обійшов кімнату, оглядаючи уважно всі меблі, чи не валяється десь часом у іншому місці папірець, коли це між ковдрою і простираadлом у покуйовдженій постелі йому впала в око якась блискуча цятка. Машиналино підійшов він до ліжка, засунув руку і витяг маленький золотий слоїк. Пан Ганебо відразу пізнав його—це був слоїк його дружини, слоїк з етером, що його вона завжди при собі носила. Як, яким чином потрапив він сюди, до Поля в ліжку? І раптом директор зблід: його дружина спала тут.

— Перепрошаю, я бачив, що пан пішли нагору...—почувся з-за дверей несміливий голос. Іполіт увійшов до кімнати і цей розгордіяш страшенно його вразив.

— Господи! Ще й досі не прибрано! Роза собі повіялася, і всю роботу лишила на мене.

Пан Ганебо стиснув кулак з такою силою, ніби хотів роздушити тендітну пляшечку.

— Чого вам треба?

— Пане, там знову прийшов один чоловік з Кривера, листа приніс.

— Добре! Йдіть собі, хай почекає.

Його дружина спала тут! Замкнувши двері на защіпку, Ганебо розтулив пальці й дивився на слоїк, що лишив на його долоні червоний слід. І враз відчув усю ту гидоту, що кублилася в його господі стільки вже місяців. Згадав колишні свої підозріння, незрозумілий шелест попід дверима, кроки босих ніг серед нічної тиші мовчазного будинку. То його дружина прокрадалася нагору до цієї кімнати.

Пан Ганебо упав на стілець, уп'явшись очима в покошлане ліжко, і довго нерухомо сидів так, прибитий. За дверима щось зашаруділо, потім постукало, хтось хотів увійти, і це вернуло його до пам'яті.

— Пане... Ага, тут замкнено...—говорив льокай.

— Чого вам знову?

— Там щось непевне... Кажуть робітники усе нищать... Прибігло ще двоє. І депеші є.

— Дайте спокій! Я зараз.

Адже пораючись у кімнаті, Іполіт теж міг побачити цю пляшечку... З цієї думки в пана Ганебо аж на серці похололо. А проте для льокайя це ж не була, мабуть, таємниця: скільки разів заставав він це ліжко ще теплим після блуду, змітав з подушок волосся «пані», бачив на білизні мерзенні плями. Чого цей Іполіт докучає сьогодні так? Мабуть, навмисне? Певне кепкує?.. Може не раз підглядавав він, підслухував під дверима, які паскудства робили його хазяї.

Пан Ганебо мов скам'янів на своєму стільці, не зводячи очей з цього ліжка. Його минуле, повне безконечних страждань ввиджалось йому: шлюб, потім одразу незрозуміла дизгармонія між тілами їхніми і між почуттями, невідомі для нього коханці дружини, і нарешті той останній роман у Парижі, що його він терпів цілих десять років, як терплять якісь прикрі примхи хворої людини... Потім переїзд до Монсу,

безумна надія на те, що одноманітне життя в цьому вигнанні, спокій, тиша і нарешті старість вилікують її— і вона вернеться до нього. Потім... потім цей небіж, цей Поль, якому вона хотіла стати ніби за матір, якому вона так часто говорила про своє мертве, навіки присипане попелом серце... А дурень-чоловік нічого не бачив, нічого не розумів і безтямно кохав свою дружину... свою... яку мали хто знає скільки чоловіків, і тільки він один мати не міг. Якою шаленою, ганебною пристрасстю кохав він її! Він би впав перед нею навколюшки, щоб тільки вона згодилася дати йому ті рештки, те, що лишилося ще після інших... І рештки ті вона віддавала цьому хлопчикові.

Пан Ганебо здригнувся—здалеку задзеленчав дзвінок. Це визначало, що з Парижу прибула пошта. Він давно вже наказав сповіщати дзвінком про прибуття кур'єра. Пан Ганебо встав, щось болюче стиснуло йому горло і він грубо скрикнув:

— Ет, к бісу, к бісу все. Плювати я хотів на всі їхні депеші й листи!

Дикий шал обхопив його—втоптати, втоптати ногами всю цю мерзоту в смердючу помийну яму. Ця жінка просто шлюха. Він взивав її найбрутальнішими словами, обплювував самий її образ... А цей майбутній шлюб Поля з Сесілею, що його вона готувала з такою спокійною ухмілкою? Що це таке? Так, виходить, у цієї жінки не лишилося вже навіть ані пристраси, ані ревностей, не лишилося нічого крім похоти? Цей останній роман тільки розпуста, тільки звичка до самця, звична розвага, звичний десерт? Пан Ганебо винуватив тільки свою дружину й майже зовсім виправдував Поля; це в неї прокинулося несите бажання, це вона взяла цього юнака, покуштувала його з нічого робити, як куштують зелене яблуко, вкрадене десь при дорозі. Кого ж вона візьме ще, ким ще не погидує, коли під боком більше не буде гречних практичних небожів, що з охотою приймають від хазяїна обід, постіль та ще й його жінку?

В двері тихенько постукали, і Іполіт прошепотів у дірочку:

— Пане, прибув кур'єр... Та й пан Дансар знов прийшов—каже, що дійшло вже до крові...

— Іду, іду вже к бісовому батьку!

Що їм зробити? Вигнати їх, коли вернуться з Марш'єна, як смердючих тварюк, яким не місце під його стріхою? Він візьме палицю й вижене їх, хай в інше місце несуть свою розпусту. Повітря в цій кімнаті таке тепле, важке, задушне від їхніх зідхань, від видиху їхніх грудей, що так близько були одні до одних. Ці пронизливі пахощі, що ударили йому в лице, коли він ввійшов сюди,—це дух мускусу. Мускусом пахло все тіло його жінки—хтива любов до міцних пахощів—це теж одна з нездорових її звичок. І в цих мисках з водою, у пом'ятих простирадлах, у всьому цьому розгордіянні, у цій просякнутій гріхом кімнаті ввиджалися йому тепло та дух блуду. Безсила лють охопила його. Ганебо кинувся на ліжку й почав бити кулаками по ньому, по тих місцях, де позначилися обриси тіла тієї жінки й того небожа, поздирав і зім'яв ковдри й простирадла,—що так м'яко й безвладно піддавалися його скаженим ударам, ніби самі знесилилися від довгої ночі кохання.

Знову почулися Іполітові кроки на сходах. Ганебо відразу опам'ятався, витер собі чоло і якусь хвилину важко відсапувався, силкуючись утишити своє серце. Він стояв перед дзеркалом і дивився на своє обличчя—за цей короткий час воно так змінилося, що його не можна було й пізнати. Неймовірним зусиллям волі він узяв себе в руки й, помічаючи в дзеркалі, що обличчя йому стає спокійніше, вийшов з кімнати. Внизу, окрім Дансара, ждало його нетерпляче п'ятеро посланців. Усі вони принесли надзвичайно погані звістки; страйкарі бешкетують по шахтах; небезпека зростає що-хвилі. Старший наглядач оповів йому докладно про подію в копальнях Міру, врятованих завдяки мужності діда Кандьє. Директор слухав, хитав головою, але нічого не чув: думки його лишилися там, нагорі, в тій кімнаті. Він вислухав усе, сказав, що вживе потрібних заходів, і відіслав їх.

Залишившись на самоті перед своїм столом, дирек-

тор стиснув руками голову, заплющив очі, наче заснув, і довго сидів так нерухомо. Пошта з Парижу лежала перед ним на столі; зібравшись на силу, пан Ганебо вирішив нарешті пошукати, чи немає там сподіваної відповіді Управи. Спочатку рядки листа затанцювали в нього перед вічню, але потім він зрозумів таки, чого хоче начальство: в листі, звичайно, не було безпосереднього наказу загострити становище, але натяк був цілком виразний: розрухи серед шахтарів змусять адміністрацію вжити енергійніших заходів, щоб покласти край безконечному цьому страйкові.—Отже, все зрозуміло, і, не вагаючись далі, директор негайно розіслав депеші до префекта Лільської поліції, до командира полку в Дуе, до Марш'єнського жандарського управління. Це була принаймні якась полегкість; він міг замкнутися тепер сам один, нікуди не виходити, послатися просто на подагру.

Цілий день пан Ганебо нікого не приймав і мовчки сидів у своєму кабінеті серед листів та депеш, що сипалися на нього безупину. Здалеку стежив він, як наступала страйкарська згряя з Мадлен на Кревкер, з Кревкер на Вікторію, з Вікторії на Гастон-Марі й одночасно діставав звістки про безпорадність жандарів, проте, що вони ніяк не можуть натрапити на бешкетників, бо людність своїми брехнями збиває їх з правдивого шляху. Хай перегризуться всі, хай гине все, хай все руйнують!.. І він знову стискав руками голову, прикривав пальцями очі й сидів так, безсилий, бездумний, серед глибокої тиші в порожньому будинкові. Час-од-часу здалеку долітав до нього тільки брязкіт посуду—то куховарка старанно готувалася до обіду.

Сутінь вже захопила кімнату, смеркало, вибила п'ята година, а він усе сидів приголомшений, нерухомий, спершись ліктями на свої папери. Раптом почувся якийсь гамір. Пан Ганебо підняв голову—це певне приїхали ті двоє... Але крики зростали, і коли він підійшов до вікна, знявся страшний лемент:

— Хліба! Хліба! Хліба!

То юрба страйкарів затопила Монсу, а жандари на

цей час понеслися в протилежний бік до Воре, певні, що якраз там вибухла небезпека.

За два кілометри від перших будинків Монсу недалеко місця, де перехрещувався великий шлях з Вандамським, пані Ганебо й панночки натрапили на похід страйкарів.

Час пройшов дуже приємно; поснідавши в Марш'єнського дирекотра, товариство відвідало майстерні та сусідню гуту. Наприкінці цієї ясної зимової днини, недалеко вже від Монсу, Сесіль, угледіла при дорозі маленьку ферму, й запропонувала випити по шклянці свіжого молока на дозвіллі. Думка сподобалася, і пані повиходили з карети, а Негрель галантно скочив з коня.

Пишні гості схвилювали господиню-селянку і та заметушилася, хотіла бодай застелити стіл чистою скатертиною, але Жанні й Люсі заманулося побачити, як доять корову; тоді всі з шклянками в руках перейшли до хліва—це було зовсім уже по-простому; ноги поринали в солом'яних підстільках, і товариство весело сміялося. Пані Ганебо поглядала на молодь з своєю ласкавою-матерньою ухмілкою й кінчиками губок пила по трошку молоко з шклянки... Як ось здалеку почувся незвичайний якийсь шум.

— Що це таке?—спитала вона стурбовано.

Хлів стояв при самій дорозі й мав широкі ворота, бо одночасно це був і хлів, і сінник. Люсі й Жанна вистромилися з воріт і дуже здивувалися: з лівого боку, з Вандамської соші сунуло з великим галасом щось чорне, якийсь розбурханий потік.

— От тобі й маєш! Невже це наші крикуни справді таки розгнівалися?—пробубонів Негрель і глянув на дорогу й собі.

— Певне це знову вуглярі,—сказала селянка;—вони вже тут проходили. Щось недобре робиться, уся околиця в їхніх руках.

Селянка говорила дуже обережно й придивлялася до своїх гостей, як вражає їх кожне її слово і, помітивши, що перелякала їх своїми словами, додала:

— Мерзотники! Мерзотники вони всі!

Негрель зрозумів, що їхати до Монсу вже запізно, наказав завести негайно карету на подвір'я й сховати її з кіньми за повіткою. Свого коня він дав був потримати хазяйському хлопчикові і тепер сам прив'язав його біля карети. Вернувшись застав він тітку й панночок на смерть переляканих—вони вже лагодилися йти за хазяйкою—та мала їх десь переховати в себе. Але, на його думку, в цьому хліві було найбезпечніше,—ніхто не прийде шукати їх у сіні. Ворота були дуже ненадійні, і крізь великі щілини поміж потрухлими дошками видно було все, що діється на дорозі.

— Сміливіше,—сказав Негрель.—Ми дорого продамо своє життя!

Цей жарт нагнав ще більшого страху. Гамір зростав; не видно було ще нікого; на безлюдному шляху шугав наскоками вітер, мов хвиля на морі перед великою бурею.

— Ні, ні, я не можу дивитись,—сказала відходячи Сесіль і сховалася в сіно.

Пані Ганебо душила ненависть до цих людей, що зіпсували їй її приємну гулянку, вона аж зблідла і, стоячи під стіною, поглядала з огидою навкруг себе. Люсі й Жанна тремтіли, а все таки припали очима до щілини, щоб бачити, що діється надворі. Таке ж бо цікаве видовище!

Гуркіт наближався, земля аж гула. Поперед усіх скавав Жанлен, сурмлячи в свого ріжка.

— Красні пані, витягайте швидше свої слоїки, запахло народнім потом,—тихо промовив Негрель: хоч погляди він мав і республіканські, а проте любив покепкувати з простого люду в жіночому товаристві.

Рев і вихор бурі покрив його дотеп. За хлопчиком, світлячи крізь рам'я голим тілом, тілом самиць, що втомилися приводити на світ злидарів, виступали жінки—мало не тисяча розпатланих, розкуйовджених жінок. Деякі йшли з немовлятами на руках і підносили їх високо вгору, хилитаючи ними, мов якимсь прапором помсти й жалоби. Молодші махали над головами палками, вип'явши войовничо груди. Старі баби, бридкі, страшні, кричали так несамовито, що шкура на їхніх

всохлих шиях, здавалося, ось-ось трісне з напруги. За ними сунула тисячна юрба чоловіків. Вона котилася одним суцільним клубком, таким збитим і таким щільним, що не можна було навіть розгледіти окремих постатей, збляклих штанів та пошматованих кашкетів—усе зливалося в одну землисту, одноманітну масу. Очі палали, з чорних дірок роззявлених ротів лунала Марсельєза, але строфи пісні безладно потопали в гудючому реві під цокання дерев'яних сабо об тверду землю. Понад головами серед гострих залізних брусів промайнуло рівно й високо лезо сокири, і ця єдина сокира вирізалася гострим профілем своїм на вечірньому ясному небі, як різак гільотини, як стяг.

— Які жорстокі обличчя!—тихо сказала пані Ганебо.

— Щоб я пропав, коли пізнаю хоч одне з них,—процідив крізь зуби Негрель.—Звідки взялися ці душо-губи?

Та й справді—гнів, голод, страждання останніх двох місяців і скажений цей біг з шахти на шахту зробили з обличчів вуглярів звірячі морди, звірячі морди, з витягненими наперед щелепами. Сонце заходило, останні промені залили темним пурпуром безмежну рівнину. Тоді мов кривава річка затопила шлях і здалося, що шляхом тим несуться заляпані гарячою мазкою різники.

— О, як чудесно!—тихо промовила разом Жанна й Люсі. Ця страшна, але величня картина збудила в них художній смак. Але ж вони теж злякались і відступили до пані Ганебо, що стояла далеко в хліві, спершися на жолоб. Досить було комусь з цієї юрби зазирнути тільки в щілину трухлявих цих воріт, і прийде смерть... Ця думка проймала її холодом. Негрель почував, що теж полотніє. Взагалі він мав дуже сміливу вдачу, але тепер жах, дужчий за його волю, жах, що дихає з безвісти невідомого, наче скував його. Сесіль закопалася в сіно і лежала там нерухомо, як мертва. Інші теж не хотіли дивитися, але не могли, ніяк не могли відвести очей.

...Червоний привид революції неминуче й скоро запалить цих людей одного з таких кривавих вечорів. Так, прийде вечір, коли нарід зірветься з ланцюга й понесеться так битими шляхами і кров буржуа потече

потоками, в повітрі замають одрубані голови, поси-
плеться золото з випорожнених скринь. Жінки лемен-
туватимуть, а чоловіки вищирять свої вовчі щелепи.
Так, тоді буде те саме рам'я, той самий грім важких
сабо, те саме брудне тіло й смердючий піт і те саме
страшне стовповище.

Як варвари нестримною своєю навалою, зметуть вони
старий світ... Спалахнуть заграви, каменя на камені не
лишиться від міст, і знов настане дике життя по лісах...
і після великої бурі, великий бенькет, коли бідні за
одну ніч погвалтують жінок багатіїв і спорожняють ко-
мори багатіїв. І не лишиться тоді нічого,—жадного су
від багатств, жадних колишніх прав, і привілеїв, ані
одного уламка від старого світогляду, і так воно буде,
аж доки не оновиться земля...

Ось що неслося шляхом повз них,—то неслося сти-
хія і шаленим вітром шугало від неї в лице.

Могутній крик повершив спів Марсельєзи:

— Хліба! Хліба! Хліба!

Люсі з Жанною притулилися до пані Ганебо, що вже
й сама зомлівала. Негрель став спереду, немов щоб обо-
роняти їх своїм тілом. Невже настав той день, невже
сьогодні ввечері затріщить старе суспільство?

Але те, що побачили вони через хвилину, зовсім до-
било їх.

Юрба вже зникала, лише кілька душ пленталося
позаду. Аж ось раптом з'явилась Мукета. Вона весь
час відставала, виглядаючи, чи не покажеться десь на
воротях, на дверях, за вікном хтось із ненависних бур-
жуа, і як плюнути їм межі очі вона не могла, то, загле-
дівши когось ще здалеку, показувала йому те, що, на
її думку, означало найбільше презирство. Вона десь
певно уздріла знов якогось панка, бо раптом задерла
свою задрипану спідницю й на останньому червоному
виблиску сонця випнула свій величезний голий зад. І не
було нічого смішного в цьому голому заді—це було
щось таке дике й страшне, що ніхто навіть не засмі-
явся.

Потік ринув до Монсу довгою смугою соші поміж
низьких хаток, поцяцькованих барвистими фарбами.

Карету вивезли з подвір'я; кучер не ручився, що доведе безпечно пані й панночок додому,—якщо страйкарі ще бешкетують на соші. Та, на жаль, це була єдина дорога.

— Але ж вертатися треба, нас чекають з обідом,— промовила зовсім приголомшена пані Ганебо.—Заманулося цим бридким робітникам бешкетувати саме тоді, коли в мене гості,—не могли вибрати іншого дня... І після цього роби їм добро!

Люсі з Жанною витягли тимчасом з сіна Сесіль. Не знаючи, що дикунський похід уже пройшов, та пручалася й тільки твердила: «не хочу дивитись, не хочу дивитись ні на кого!».

Нарешті пані посідали в карету, а Негрель скочив на коня. Йому спало на думку вернутися рекійярським заулком.

— Ідьте помалу, дорога там жахлива,—сказав він кучерові.—Якщо юрба не дасть нам вибитися звідти на сошу, станете за старою шахтою, а ми підемо пішки садком. Коней і карету відвезіть тоді до якогось заїзду, чи що.

Поїхали. Далеко перед ними людський потік вже вливався в Монсу. Жандари й салдати, що двічі за день переїздили містечком, нагнали на мешканців великого страху. Переказували панічні чутки про якісь писані відозви, де страйкарі буцім то нахвалялися випускати тельбухи усім буржуа; ніхто тих відозв не читав, а проте з них наводили цілі цитати. А найгірша паніка зчинилася в нотаревій родині; допіру він дістав анонімного листа, і в листі його попереджали, що в льоху в нього закопано барило з порохом і що його будинок можуть що-хвилини висадити в повітря, як не оголосить він себе другом народу.

Грегуари саме були в нотаря, коли йому привезли цього листа, тому вони затрималися трохи. Їх ця вістка не налякала, вони запевняли, що це певно дурна витівка якогось місцевого шахтаря, як раптом почувся гомін, і юрба шахтарів вдерлася до містечка.

У нотаря всі мов побожеволіли, — тільки Грегуари всміхалися й, відхиливши краєчок запони, спокійно

виглядали на вулицю й доводили, що все буде гаразд і нічого страшного немає. Вибила п'ята година—був ще час переждати, поки юрба розійдеться, тоді вони зможуть перейти на той бік до Ганебо на обід: Сесіль напевно давно вже приїхала й чекає на них. Але ніхто в Монсу, очевидно, не поділяв їхнього довірливого настрою: люди збентежено бігали, замикали вікна й двері. По той бік дороги метушився біля своєї крамниці, блідий, як стінка, Мегра; хапливо засовував віконниці залізними прогоничами й так тремтів, що його мала захарчована жінка мусіла сама закручувати мутри.

Юрба спинилася перед директорським будинком.

— Хліба! Хліба! Хліба!

Пан Ганебо стояв коло вікна. Іполіт увійшов зачинити віконниці, щоб часом якась каменюка не влучила в шибку,—він зробив це по всіх кімнатах унизу й пішов тепер на другий поверх,—чути було, як нагорі рипіли засувки та стукотіли віконниці. На жаль, широке, кухонне вікно в підвалі не можна було нічим затулити, а це було дуже небезпечне вікно, бо крізь нього занадто дражливо красувалися в червоних відблисках вогню мідні каструлі на плиті.

Пан Ганебо хотів бачити все на власні очі й пішов машинально до Полевої спальні. Звідти були видніше, дорога аж до майстерень Товариства простяглась мов на долоні. Ганебо стояв і дивився з-за дерев'яних жалюзі на юрбу. Вигляд цієї кімнати знову болюче вразив його—туалетний стіл був тепер сухий, все на ньому було акуратно порозставляюване, ліжко з розстеленими вже простирадлами стояло таке холодне...

На зміну гніву, на зміну шаленій боротьбі з самим собою, серед глибокої тиші, прийшла до пана Ганебо велика втома.

Сам він, як і ця кімната, уже охолов, вимів з своєї душі геть усе ранішнє сміття й скам'янів у своєму звичайному, коректному спокої. Навіщо скандал? Хіба змінилось що від цієї зради в його житті? Його жінка просто взяла собі нового коханця і те, що той належить до їхньої сем'ї, хіба лише трохи збільшує її провину... А проте може так навіть і краще, принаймні, не впада-

тиму людям у очі. І йому стало шкода себе, коли згадав він безумні свої ревності. Яке безглуздя!.. яке засліплення! Нащо було бити кулаками це ліжко? Він терпів іншого коханця, то терпітиме й цього. Просто, ще одна крапля презирства до цієї жінки... Щось болюче, гірке скривило йому вуста: — все марне, все непотрібне... перед собою він не бачив нічого, крім вічної знайомої вже муки, сорому за себе, сорому за свою любов до цієї завжди жаданої жінки, він любив, він любив її,—не зважаючи на всю ту гидоту, до якої вона дійшла.

А під вікном тимчасом дужчали крикі:

— Хліба! Хліба! Хліба!

— Йолопи! — прошепотів крізь зціплені зуби пан Ганебо.

Він чув, як юрба лаяла його за великі його заробітки, взивала його пузатим ледарем, кабаном, що тільки й думає, якби наїстися смачного, тоді як робітник помирає з голоду. Жінки вгледіли розкішну кухню, і страшні прокльони посипалися на рум'яного фазана, що смажився на вогні й на різні підлеви, що своїм запашним духом шматували порожні шлунки. У-у, паскудні буржуа! Напхати їх трюфелями та шампанським, щоб аж кішки їм луснули!

— Хліба! Хліба! Хліба!

— Йолопи! — промовив знов пан Ганебо.—А я, хіба я щасливий?

Гнів на цих людей, що нічого, нічого не розуміли, охоплював його. З якою радістю подарував би він їм свої великі заробітки тільки за те, щоб бути таким товстошкурим, як вони, щоб брати жінок просто, без жадного жалю. Якби то міг він посадити цих бідаків до свого столу, напхати їх своїм фазаном, а сам піти тимчасом повалити десь під барканом якусь дівку, начхавши на те, хто був з нею до нього. Він віддав би все, усю свою освіту, свій добробут, свою директорську владу, всі ці розкоші, якби міг хоч на один день стати останнім з своїх підвладних, але бути вільним що-до свого тіла, й піти розважатися до сусідок. І йому шалено хотілося здихати теж з голоду, хотілося, щоб порожній шлунок шматували корчі,—а голова щоб обертом

йшла! може хоч це б вгамувало віковичний його біль. Ох, жити, як звір, не мати ніякої власности, толочити збіжжя з найогидливішою, з найбруднішою шахтаркою й бути задоволеним з цього!

— Хліба! Хліба! Хліба!

Пана Ганебо роздратував до нестями цей галас, і він злісно скрикнув до юрби, забувши, що вона його не чує:

— Хліба? Йолопи, та хіба ж цього досить?

Він мав, що їсти, а проте корчився з болю не менше від них. Розтоптана сем'я, знівечене життя...

Передсмертний зойк стискав йому горло. Мати хліб це ще не означає щастя... Який дурень міг сказати, що як поділити багатства поміж усіма, то настане на світі щастя?—Хай ці мрійники-революціонери знищать навіть старе суспільство й збудують своє, нове,—але, одкраявши кожному його пайку хліба, вони не дадуть людству жадної нової радості, не позбавлять його жадного старого страждання...—ба навіть збільшать скорботу на землі, примусять навіть псів завити з одчаю,—як позбавлять їх простого задоволення інстинктів і піднесуть їх до почуттів, до незадоволених почуттів. Ні, ні, єдине щастя—в небутті, а коли вже треба існувати, то найкраще бути деревом, каменем, чимсь іще мізернішим, піщинкою, що не спливає кров'ю під чобітьми перехожих.

Це була безтямна, незміряна мука. Сльози підступили до очей панові Ганебо і покотилися пекучими краплями по щоках. Сутіні повили сошу, і перший камінь стукнув об причілок директорського будинку.

Ганебо не лютував уже на цих голодних людей, лише пекуча рана шматувала йому серце, і він тільки шепотів крізь сльози:

— Йолопи! Йолопи!

Але крик голодних животів лунав голосніше; стогоном бурі пронісся той крик і затопив усе:

— Хліба! Хліба! Хліба!

VI.

Катеринина образа розвіяла в Етьєна хміль, але хлопець лишився на чолі страйкарів і повів їх до Монсу,

тільки тепер даючи їм накази захриплим своїм голосом, він чув одночасно в собі якийсь інший внутрішній голос, голос здорової думки, що дивувався й лютував—навіщо це все? Аджеж він, Етьєн, не хотів цього. Уранці, йдучи до Жан-Бару, він твердо вирішив поводитися спокійно й не допускати усіма силами розрухів... а натомість цілий день минув тільки в гвалті й насильстві і ось кінчається облогою директорського будинку.

Але ж це він, Етьєн, а не хто інший, скрикнув допіру «стій!», хоча, правда, перша його думка була—врятувати майстерні Товариства від юрби, бо та вже хотіла кинутися на них і сплюндрувати все дощенту. Каміння застукотіло по директорському будинку. Етьєн схвильовано шукав очима, на яку б іншу законну жертву скерувати гнів страйкарів, щоб не допуститися ще гіршого може лиха, і нічого не знаходив. Самотний і безвладний стояв він посеред шляху; хтось покликав його з порогу «Тізон». Вгледівши ще здалеку страйкарів, хазяйка трактиру позачиняла віконниці і не замкнула тільки но дверей на вулицю.

— Так, це я... Та послухай бо!..

Це був Расенер. Передчуваючи небезпеку, із три десятки чоловіків та жінок, переважно все з присілка «Двохсот сорока», набилися до трактиру. Цілий день вони просиділи вдома, а надвечір прийшли до містечка по новини. За одним столом сиділи Захар з Філоменою, трохи далі, за другим, спиною до дверей, П'єрон з П'єронихою. Ніхто нічого не пив.

Етьєн пізнав Расенера й відступив трохи назад.

— Ага, тобі неприємно зустрічатися зо мною!—казав той.—А чи не вмовляв я тебе, не попереджав... Уже починається ка-зна-що... Кричіть, вимагайте хліба, тепер вам дадуть тільки олива.

Етьєн підійшов до нього.

— Мені неприємно зустрічатися з мерзотниками, що дивляться, згорнувши руки, як ми свої голови підставляємо.

— Так ти гадаєш перейти вже до грабунку?

— Я гадаю лишитися до кінця з моїми друзями і, як треба, загинути з ними.

З розпачем у серці, кинувся Етьєн назад у натовп, готовий справді вмерти. Мимохідь штовхнув ногою трьох дїтлахів, що теж шпурляли в будинок каміння, і гукнув товаришам, що вибиті шибки не допоможуть їхньому лихові.

Бебер з Лідкою допіру вгледіли Жанлена, і той учив їх, як орудувати пращею. Всі троє кидали каміння навви-пердки—хто краще влучить, і кожне силкувалося нароби-бити як найбільшої шкоди. Лідка влучила ненароком якійсь шахтарці в голову, і хлопчаки аж за боки вхопились. Бонемор з Муком сиділи позаду на лавці й зда-леку дивилися на них. Ноги старому опухли, а проте він дочвалав до містечка, не знаючи сам чого. Обличчя його було зовсім мертво й землисте, як у ті дні, коли з старого не можна було вирвати жадного слова.

Тепер уже ніхто не слухався Етьєна. Каміння гупало безупину, а він, здивований, наляканий, дивився на цих звірюк, що їх він сам спустив з припони. Так важко було їх зрушити, а зрушені—вони стали страшні, запеклі в своєму гніві. Це була стара фламандська кров—важка, спокійна, скипала вона поволі, зате потім кидала людей на найстрашніші вчинки, мутила розум і дико буяла, аж доки звір не впивався кров'ю.

На півдні, де народився Етьєн, люди були жвавіші, загоралися швидше, але й швидше хололи, не здатні були на такий страшний бешкет. Силоміць видер Етьєн сокиру в Левака, втихомирив його, але не міг втихо-мирити Маге з Магедихою, що шпурляли як навісні каміння обома руками.

Найбільше лякали його жінки. З довгою, кощавою Чаплією на чолі, осатанілі, розпатлані, страшні, вони вишкіряли зуби, вистромлювали пазурі й гарчали, мов ті суки.

Раптом гамір ущух, і юрба, здивована, примовкла. Те, чого не міг домогтися Етьєн—сталося саме. Зробили це несвідомо для себе й несподівано Грегуари, що вирішили нарешті перейти через вулицю від нотаря до директора. Вони йшли зовсім спокійно—адже ці—такі чесні, такі роботящі шахтарі, що покійно годували їх ось уже ціле століття, просто захотіли трохи пожарту-

вати, чого ж турбуватися? А ті—здивовані, боячись зачепити цих старих пані й пана, що мов упали з неба їм на голову, справді перестали кидати каміння.

Грегуари поминули садок, зійшли на ганок і їх ніхто не зачепив; але двері були замкнені на всі засувки й відчиняти щось не дуже поспішали. Якраз на цей час, сміючись просто в вічі розскаженим шахтарям, надійшла й Роза—вона їх усіх добре знала, бо була сама з Монсу. Дівчина почала з усієї сили стукати кулаками в двері, і тільки тоді переляканий Іполіт наважився впустити гостей, та й час був, бо тільки но вони переступили поріг, як знову каміння застукотіло об стіни. Опам'ятавшись юрба завила ще голосніше:

— Смерть буржуа! Хай живе соціалізм!

Роза довго ще сміялася в передпокої й запевняла пополотнілого льокая, що шахтарі зовсім не лихі люди, що вона дуже добре їх знає.

Не хапаючись, пан Грегуар повісив капелюха й, допомігши своїй дружині скинути товсту, суконну мантилью, теж промовив:

— Звичайно, в душі в них зла немає. Покричать, покричать, а захочуть їсти, то й підуть собі додому—смачніше повечеряють.

Пан Ганебо з другого поверху бачив усю цю сцену й зійшов униз зустріти гостей знову холодний і чемний—тільки дуже блідий від гарячих своїх сліз. Людину в собі він уже приборкав; тепер це був лише коректний урядовець, що вирішив до кінця виконати свій обов'язок.

— А наші пані ще й досі не вернулися,—сказав він до гостей.

Це була перша звістка, що наче стурбувала Грегуарів. Сесіль ще не вернулася! Якже вона повернеться, коли оці шахтарі жартуватимуть ще й далі?

— Я хотів був розігнати їх,—додав пан Ганебо.—Та, на жаль, я тут сам, і не знаю, навіть, куди послати по допомогу. Досить було б, щоб показалися четверо солдатів з капралом і вся ця наволоч розбіжиться, і сліду від неї не буде.

Роза, що стояла ще в передпокої, знову несміливо сказала:

— Ні, пане, вони зовсім не лихі.

Директор похитав головою. А надворі галас зростав, і каміння глухо гупало об стіну.

— Я на них зовсім не гніваюсь, навіть розумію їх— хіба вони знають, що роблять? Тільки такі дурні, як вони, можуть думати, що ми радіємо з їхнього горя. Але ж я відповідаю за загальний спокій... І подумати тільки, в околиці має бути повно салдатів, а я ще досі, з самісінького ранку не можу дістати жадного.—Будь ласка,—звернувся він до пані Грегуар,—не стійте тут, заходьте до вітальні.

Але на цю хвилину з підвалу з'явилася схвильована куховарка й затримала їх ще трохи в передпокої.—За сьогоднішній обід вона не відповідає: марш'єнський кондитор мав прислати на четверту годину все на пиріг, але певне перелякався цих шибеників, а може просто вони відібрали в нього його пакунки по дорозі.—І їй ввиджалося вже, як ворог причаївся десь за кущем і забирає від кондитора все те смачне силою і як розпирає воно животи трьом тисячам бідаків, що просили хліба.

Вона своє сказала панові,—краще вже викинути весь обід у помийницю, ніж знівечити його через цю революцію.

— Пождіть трохи,—кондитор ще може приїде,—заспокоїв її господар, розчиняючи двері до вітальні перед пані Грегуар, але тут йому впав у око якийсь чоловік, що сидів у кутку на лавці. Було вже темно, і пан Ганебо відразу не помітив його, а тепер дуже здивувався.

— Це ви Мегра?—Що таке?

Мегра встав. Товсте його обличчя було бліде, скривавлене—він аж трусився з переляку, став ніби менший, худіший—це був уже не колишній, гладкий, самовпевнений Мегра. Несміливо й смиренно пояснив він, що пробрався до пана директора шукати допомоги та захисту, коли ці грабіжники може заходяться грабувати його крамницю.

— Хіба ви не бачите, що мені так само загрожує небезпека, і що я теж безпорадний, як і ви?—відповів

пан Ганебо.—Краще б ви нікуди не ходили та гляділи своєї крамниці.

— Е, я не боюся, у мене скрізь залізні засуви, та й жінка доглядає.

Директор нетерпляче знизав плечима, навіть не ховаючи свого презирства. Який справді надійний захист це хирляве, бите-перебите створіння.

— Але—я нічим не можу вам допомогти—бороніть уже самі себе, як знаєте. І раджу вам—йдіть негайно додому, щоб потім не жалкувати. Чуєте? Ось вони вже знову завели: хліба, хліба!

На вулиці справді знявся знову галас, і Мегра здалося, що серед розлютованих вигуків він почув і своє ім'я. Вертатися ніяк не можна—його роздеруть на шматки, але що ж робити, коли ці іроди все в нього пограбують?.. Він притиснувся лицем до шибки в дверях і з одчаєм дивився на вулицю, обливаючись холодним потом. Тимчасом Грегуари перейшли до вітальні.

Пан Ганебо силкувався бути якомога спокійним, запросив гостей сісти, але ті вже збентежилися. З кожним новим криком у цій затушкованій, напівтемній кімнаті, з позачинюваними віконницями ставало страшніше, а жовте світло, запалених ще за дня ламп, теж нервувало—страх визирав з кожного кутка. Крізь стіни галас доходив у кімнати глухо, і ця невидима погроза лякала ще дужче. Гості й господар силкувалися проте розмовляти, і розмовляли ввесь час про цей незрозумілий бунт. Директор дивувався, він ніколи не чекав такого бешкету. Справді, його шпиги подавали йому дуже неправдиві відомості, і він найдужче лютував на Расенера, певний, що саме той ніби підбурив шахтарів. Але ж салдати напевно незабаром прибудуть, не кинуть же вони його напризволяще. А Грегуари тільки й думали про Сесіль: бідолашна дитина, така тендітна, полохлива.—А може, побачивши, що в Монсу діється щось непевне, пані Ганебо сказала поганяти назад до Марш'єна? Минуло ще напружених чверть години, галас на вулиці не втихав, каміння стукало об віконниці—здавалося барабани б'ють; становище було дуже неприємне: панові Ганебо вривався терпець, і він скрикнув,

що прожене сам-один усіх цих горланів і піде на зустріч кареті, як у вітальню вскочив переляканий Іполіт:

— Пане, пане! Пані тут! Вони катують пані!

Сталося так, як казав Негрель: гуртки розсатанілих шахтарів затопили вузький, рекійярський заулок, і проїхати тудою карета вже не змогла; отже лишалося одне—пройти пішки кілька сот метрів до брами; садівник, або хто інший, у кожному разі одчинить. Пані Ганебо з панночками дісталися щасливо до дверцят і вже навіть постукали, але хтось устиг попередити про це шахтарок, і вони повернули у вуличку. Тоді почалося лихо—дверцята чомусь не відчинялись, і Негрель даремно силкувався випихнути їх плечем. Жінки тиснулися, прибували, могли що-хвилі збити його з ніг—треба було швидше пробратися до ганку. Проштовхуючи поперед себе крізь юрбу тітку й панночок, Негрель почав пробиватися вперед. Але навкруг них зчинився ще гірший тиск та лемент; жінки сунули за ними слідом, а вся юрба, дивуючись, як це такі пишні пані встряли в саму гущу її, натискувала несамовито то з правого, то з лівого боку. Ніхто нічого не розумів, і раптом сталося щось дике, незбагненне. Дійшовши нарешті до ганку, Люсі з Жанною вскочили до передпокою,—побачивши їх, Роза відчинила їм трохи двері; за ними вскочила пані Ганебо, останній увійшов Негрель,—він був певен, що Сесіль проскочила перша і заклав за собою двері, але Сесілі не було; дорогою вона відстала,—так страшно їй стало, що вона з опалу кинулася від ганку, просто в пащу юрбі.

І знову знявся крик:

— Хай живе соціалізм! Смерть буржуа! Смерть!

На Сесіль була вуалетка, і її не пізнали відразу; одним здалося, що це пані Ганебо, інші кричали, що це молода приятелька директорші, дружина одного сусіднього ненависного фабриканта. А зрештою байдуже було, хто вона така—не вона сама—шовкова її сукня, хутряна мантилья—все це дороге вбрання до найменших дрібниць, до білого пера на капелюшку—ось що дратувало юрбу. Ця пані пахла перфумами, мала годинника,

мала тендітну шкіру, що ніколи не доторкалася до вугілля.

— Стривай!—скрикнула Чаплія.—Стривай, начеємо тобі мережева на зад.

— Звідки ці паскуди беруть свої ганчірки? Крадуть у нас, у нас...—заверещала Левачиха.—Бач, скільки звірячої шкіри на себе навертіла, а нам дубій з холоду... Ану, геть усі ці витрибеньки, хай посвітить голим тілом, навчимо її жити!

Мукета кинулася до переляканої дівчини.

— Так, так, одшмагаймо її!

Розсатанілі жінки простягали руки в брудному лахмітті, душили одна одну, лізли наввипередки, щоб урвати собі хоч клапоть одягу цієї випещеної дівчини.

— Зад у неї, звичайно, не кращий, як у інших; зверху—шовк, а насподі, може, й гниль. Аж п'ятдесят су за одну спідничку дають пралі. Та дзуськи ж! Тепер уже зась!—вдягатиметеса, шлюхи, так само, як і ми, прості робітниці.

Розсатанілі відьми насідали на Сесіль з усіх боків; ноги їй занімили. Перелякана на смерть, вона тільки безпорадно лепетала:

— Прошу вас, прошу вас, пані, не бийте, не ображайте мене.

Раптом Сесіль хрипко зойкнула: чиїсь холодні руки вп'ялися їй у шию. Зробив це дід Бонемор,—прибитий, розчавлений п'ятдесятилітніми злиднями й покорою, сп'янілий з голоду—він раптом прокинувся, щось невідоме, якась затамована стара ненависть збудила його. Не шкодуючи життя, цей самий чоловік кидався на зустріч і копальняному газіві, і завалам без страху; на своєму віку врятував він життя десяткові може своїх товаришів, а от щось—він би й сам сказати не міг що—щось примусило його кинутись до дівчини. Людська хвиля відтиснула її до нього, очі його вп'ялися в її білу білу шию, і ця шия непереможно потягла його руки до себе. Того дня йому одібрало мову, і він, стара, хвора тварюка, мовчки стискав Сесіліне горло своїми зашкарбленими пальцями, перетравлюючи мабуть якісь далекі спогади.

— Ні, ні, — галасували жінки. — Поставте її дороги раком, догори раком!

Вгледівши, що Сесіли нема, Негрель з паном Ганебо, забувши все, кинулися її рятувати, але навкруги садка, за барканом, набралось стільки люду, що вискочити на вулицю не можна було, і вони даремно штовхалися, пробиваючи собі дорогу; перелякані на смерть Грегуари теж вискочили на ганок.

— Тату, пустіть її, це ж панночка з Піолени!—скрикнула Магедиха, впізнавши Сесіль,—якась жінка здерла тій з лиця вуальку.

Етьєна теж обурило це знущання над дитиною, але як визволити її? Раптом йому щось спало на думку.

— До Мегра! До Мегра! Там є хліб! Хлопці, трохи його крамницю!—закричав Етьєн, розмахуючи Леваковою сокирою. Ударив раз—сокира так і вгрузла в двері. Товариші—Левак, Маге та ще кілька інших кинулися за ним, але жінки не слухали і з зашкарублених пальців Бонемора Сесіль перейшла до кощавих рук Чаплії. Жан-лен спереду, а Лідка з Бебером за ним, підлізли рачки дівчині під спідницю, поглянути, який то зад у панночки. Її сіпали, штовхали з усіх боків, одежа на ній тріщала. Коли це якийсь вершник врізався просто в юрбу, хльостаючи батогом по тих, хто відразу не вступався з дороги.

— У наволоч! Тепер уже з дочок наших знущаєтесь?

То приїхав запрошений до директора на обід Денолен. Він перегнувся з коня, однією рукою схопив Сесіль за стан, а другою направив коня і наче живим клином почав пробивати собі дорогу крізь натовп. Люди кидалися геть від кінських копитів, а він, не звертаючи на них жаднісінької уваги, протискувався наперед і нарешті підїхав до брами. А тут боротьба не вгавала. На Негреля й Ганебо сипалися прокльони, вдари; становище їхне було дуже небезпечне, і не знати, що сталося б, якби не підїхав Денолен. Негрель схопив на руки неприємну Сесіль, Денолен прикрив своїм кремезним тілом пана Ганебо, і коли вони зійшли вже на ганок, важка каменяка пролетіла над самим Деноленовим плечем.

— Так, так, потрощили мої машини, а тепер хочете

й кістки потрощити? — крикнув він і не встиг зачинити за собою двері, як знову загуркотіло каміння.

— Якись скажені! — промовив Денолен,—ще хвилина і були б розбили мені черепа, як порожній гарбуз. Та хіба з ними можна тепер говорити? Вони вже не бачать і нічого не розуміють. Тепер одно тільки—перебити їх, як скажених собак, і край!

Побачивши, що Сесіль—її поклали на канапі у вітальні — приходить до пам'яті, Грегуари заплакали. Обійшлося щасливо: на тілі в неї не було ані синця, ані уразки, десь тільки вуалька загубилася. Але ще дужче налякала їх їхня Мелані, що прибігла, мов очмаріла, до директора сказати своїм панам про напад на Піолену. Вона вскочила непомітно до хати за іншими, і на неї тільки тепер звернули увагу. Налякана куховарка довго розповідала про те, як бешкетували в Піолені страйкарі; в її уяві один єдиний камінець, що пробив одну єдину шибку, перетворився на справжню канонаду, що мало не розвалила будинка. Тоді вже ясні думки пана Грегуара зовсім переплуталися—його дочку мало не задушили, його будинок ледве не зруйнували,—та невже ж таки ці шахтарі справді ненавидять його за те, що він так чесно живе з їхньої праці, як годиться порядній людині?

Покоївка принесла рушника та одеколону й, стоячи тут, усе говорила:

— А все ж таки це дуже дивно, вони ж зовсім не лихі.

Пані Ганебо ще досі не отямилася, сиділа дуже бліда й на велику силу всміхнулася Негрелеві, коли всі почали вихваляти його відвагу. Особливо дякували Грегуари,—сьогоднішня пригода остаточно розв'язала питання про його шлюб з їхньою дочкою. Пан Ганебо поглядав мовчки то на свою жінку, то на її коханця, що його ще вранці він хотів був забити, і на Сесіль... Що ж, незабаром вона забере з його дороги цього племінника. Шкода... шкода, що так швидко... адже тоді його жінка скотиться ще нижче, дійде, чого доброго, до льокая. Тепер тільки це, тільки це вже лякало пана Ганебо.

— А ви, мої дівчатка? Вам нічого не поламали?—спитав Денолен.

Люсі з Жанною таки добре перетрусилися, але були раді, що побачили таке диво, і тепер весело сміялись.

Коли хочете мати посаг, то самі заробляйте тепер на нього, голубоньки, — казав він далі. — Пождіть, доведеться ще вам і батька старого годувати. Нема що казати—хороша днина!

Денолен шуткував, але голос його тремтів, і коли дочки ніжно обняли його, до очей йому підступили сльози.

Пан Ганебо уважно слухав,—і якась ясна думка промайнула на його обличчі. Денолен признався одверто, що він банкрут—отже Жан-Бар перейде до копалень Монсу; це та довго сподівана щаслива подія, що поверне директорові ласку Правління. Що-разу, коли панові Ганебо траплялося якесь особисте горе, він з подвійним запалом брався до своїх службових справ, і в суворій, військовій дисциплінованості свого життя знаходив хоч трохи того окраяного щастя.

Товариство потроху заспокоїлося; після великого напруження впала стомлена тиша—з ламп спокійно лилося світло в теплу кімнату, звуки потопали в спущених м'яких запонах. Що робилося надворі? Галас замовк, каміння не стукотіло більше об стіни, тільки здалеку було чути якісь глухі вдари, ніби хтось гупав сокирою об дерево. Цікаво було, що воно таке?.. Чоловіки перейшли до передпокою і наважилися глянути крізь скляні двері. Навіть пані й панночки набралися духу й з другого поверху виглядали з-за плетених віконниць на вулицю.

— Бачите цього негідника Расенера он там, навпроти, на порозі того трактиру?—звернувся пан Ганебо до Денолена.—Я так і знав, що тут без нього не обійшлося.

Але ж він помилявся: не Расенер, а Етьєн трощив сокирою двері крамниці й кликав до себе інших товаришів. Кому, як не вуглярам, належить усе це? Хіба вони не мають права відібрати своє добро від цього злодюги, що на одне слово від Товариства радий був замучити їх голодом?

Потроху юрба відхлянула від директорського будинку й кинулася до крамниці, і знову загриміло:

— Хліба! Хліба! Хліба!

О! За цими дверима буде досить того хліба. Од голодної люті шуміло в голові; люди, здавалося, не могли довше терпіти. Хліба, швидше хліба, а то вони подохнуть от тут зараз, на дорозі. Юрба напирала так скажено на двері, що Етьєн боявся,—міг поранити когось своєю сокирою.

З директорського передпокою Мегра пішов спочатку на кухню, але звідти не було нічого видно, і йому ввиджалося, що страйкарі грабують його крамницю: тоді він вирішив заховатися десь на подвір'ї, коли це зовсім виразно десь затріщали двері, і серед страшного лементу та криків: «Бери! Хапай!» він почув своє ім'я. То це не страшний сон? То це правда?

В голові його загуло, загриміло, він нічого не бачив, тільки чув безперестанний гвалт, галас, і все зрозумів.— Кожен удар сокири врізувався йому в саме серце. Знов щось брязнуло, мабуть, зіскочив гак—ще п'ять хвилин,—і вони будуть в крамниці. Думкою він бачив жахливі картини: грабіжники вдерлися в крамницю, розчиняють шафи, комоди, витрушують усе з мішків, все пожирають, все випивають, навіть самий будинок руйнують, нищать усе, так що й ціпка не лишиться, щоб піти потім з торбою по світах. Ні, не діждуть вони, краще він пропаде з шкурою! Звідси Мегра бачив нужденну постать своєї жінки: бліда, на смерть перелякана, вона стояла нерухомо й дивилася безпорадно на вулицю крізь замутнену шибку в бічному вікні, і, мабуть, покірливо чекала нових побоїв. Під цим вікном, поруч з крамницею, зараз за муром, що відділяв її од директорської садиби, стояв хлівець. Треба тільки видряпатися на мур і пролізти трохи дахом до цього вікна. Мегра страшенно мучився, що покинув напроизволяще свою крамницю. Долізти можна, чому ж не спробувати? Може він встигне ще закласти двері столом й стільцями; йому ввиджались навіть інші героїчні можливості—він вилле згори на голови цій мерзоті гарячу олію, або запалений гас... Помститься, прожене... Страх за життя боровся з страхом за майно, і Мегра аж харчав з люті. Сокира гупнула ще дужче об дерево, і це враз надхнуло Мегра за-

взяттям. Жадність поборолася: вони з жінкою прикриють мішки своїм тілом і не дадуть цим іродам ані одного буханця.

Тільки но він показався на даху, як внизу знявся галас:

— Дивись! Дивись! Оң кіт! А кота! Кота!

Дарма, що гладке тіло тягло його донизу, він легко виліз на мур, не помічаючи в своєму гарячковому запалі, як тріщить під ним дерево. Дах був дуже урвистий, нігті ламалися, гладке його черево заваджало йому плазувати, проте він був би таки виліз, якби не перелякався: а що, коли каменяка влучить у нього? Сам він не бачив юрби, але чув, як вона гуде десь унизу.

— Кота! Кота! Бий його, бий!

Раптом руки Мегра безсило обвисли, і він покотився, як куля вниз: перекотився через ринву, упав на мур директорської садиби, а звідти просто на брук. Він ударився головою об стовп, череп тріснув, і мозок вивалився на землю. Мегра умер. Жінка його стояла вгорі за заму́тненим вікном, бліда, приголомшена, і мовчки дивилася на вулицю.

Спочатку всі зацікавилися. Етьєн оторопів—сокира випала йому з рук. Маге, Левак—усі забули про крамницю й прикипіли очима до тоненької червоної цівки, що бігла з муру на землю. Галас затих. Глибока тиша повила сутінь.

Але ось знявся знову крик, то кинулися наперед сп'янілі від крові жінки.

— Є на світі бог! У-у, свиното, здохла нарешті!

Тісним колом обступили жінки теплий ще труп і з реготом і прокльонами, помщаючись над мертвим, почали виливати на нього всю свою ненависть за все своє голодне життя.

— Я була тобі винна шістьдесят франків, злодюго, а що взяв? — Бери! — кричала скаженіючи Магедиха.— Більше вже не відмовлятимеш давати нам набір. Пожди! Пожди! Я ще тебе трохи почастую! На! На! Ось тобі! Ось тобі!

Вона нашкрябала дві жмені землі й набила нею повен рот Мегра.

— На, їж! Жери, як жер ти нас!

Жінки що-далі лаялися лютіше, голосніше, а мертвяк лежав горілиць на бруку й своїми нерухомими очима пильно дивився в безмежне небо, а звідти тихо спадала вже ніч.

Ця земля в його роті—це був той хліб, що його не хотів він давати шахтарям. Відтепер не їстиме він вже іншого хліба,—знущання над бідним людом не пішло йому на користь—ні!

Але жінкам було цього мало; мов голодні вовчиці, крутилися вони навколо нього, обнюхували, шукали гіршої, лютішої наруги, щоб розважити душу.

— Пошматувати його! На частки! — пронизливо крикнула Чаплія.

— Так, так його! До живих печінок упікся нам, па-скуда!

Мукета стягла з мертвого штани, Левачиха задерла йому догори ноги, а Чаплія підлізла знизу й своїми сухими руками вчепилася в його мертве голе тіло й тягла так, що аж кістки їй тріщали, а хребет вигнувся дугою; але еластична шкура не піддавалася, вислизала з рук; тоді стара вп'ялася дужче кощавими своїми пальцями й таки вирвала те, що хотіла.

— Ось він! Ось він!—переможно зареготала вона і замахала над головою шматком волохатого, кривавого м'яса.

Пронизливі крики зустріли її жахливу здобич.

— Стерво прокляте! Не будеш більше байстрюків плодити нашим дівкам! Не будемо більше тобі підставляти за буханець хліба зади! Годі! Годі!

— Стривай! Я тобі винна шість франків—хочеш, трохи віддам? Про мене, аби взяти зміг.

Розлігся дикий регіт. Жінки тикали одна одній цей скривавлений шматок м'яса, мов падло якогось клятого звіра. Скільки перестраждали вони через нього. Але тепер він був мертвий, розчавлений, безсилий. З презирством, з огидою плювали на нього й злісно вищиряли щелепи.

— Він уже не може! Не може! Не може! Так його і в землю закопають. Гний там, гний, нікчемо!

Чаплія настромила кривавий цей шматок м'яса на дрюк і, гойдаючи ним у повітрі, наче прапором, кинулася на дорогу, а за нею розсатаніла зграя жінок. Розшарпаний, кривавий клопоть теліпався, мов хляки, на гачку в різника, і кров капала з нього на землю великими краплями.

Жінка Мегра прикипіла до вікна й не ворухнулася, тільки в останніх блисках вечірнього сонця, крізь шибку видно було, як на її обличчі заграла усмішка. Завжди бита, завжди зраджувана, свій вік вікувала вона, не розгинаючи спину, над рахунковими книжками і може, справді, вгледівши свого клятого, розчавленого ворога на кінці дрючка—засміялась, засміялася.

Ця дика наруга над мертвим скувала холодним жахом чоловіків. І Етьєн, і Маге не встигли нічого зробити й мовчки, скам'янілі, дивилися на цю зграю відьом, що з ревом пронеслася повз них. З дверей трактиру вистромилося кілька голів. Обурений Расенер аж пополотнів з огиди, Захар з Філоменою стояли німі. Мук з Бонемором суворо хитали головами, Тільки Жанленові це, очевидно, дуже сподобалось, бо він весело підштовхував Бебера й примушував Лідку теж дивитися вгору. Жінки повернули назад і, не поспішаючись, пройшли під директорськими вікнами. Пані й панночки дивилися на них згори, витягали шиї—з-поза муру не видно було добре, що сталося на вулиці, бо було вже майже зовсім темно.

— Що вони несуть на дрючку?—спитала Сесіль,— вона вже посмілішала й навіть не боялася дивитись на ту юрбу.

Люсі й Жанна відповіли, що то напевно трусикова шкурка.

— Ні, це, мабуть, шматок свинини,—сказала тихо пані Ганебо,—очевидячки, вони вдерлися до різника,—але вона раптом здригнулася і замовкла—пані Грегуар штовхнула її ногою, і обидві мов скам'яніли. Панночки теж зблідли й, не розпитуючи більше ні про що, мовчки вдивлялися широко розплющеними очима в червоний той привид, що посувався наперед серед густих сутінів.

Етьєн загнав знов сокиру в двері, але всіх обійняло якесь гнітюче тривожне почуття: труп лежав на сторожі

перед своєю крамницею і не пускав до неї. Багато шахтарів відійшло зовсім. Те, що сталося, якось дивно задовольнило, заспокоїло їх. Маге стояв похмурий. Коли це хтось прошепотів йому на вухо: «тікай!». Він хутко обернувся. Перед ним стояла, важко відсапуючись, чорна, брудна Катерина в тому самому старому чолсвічному вбранні. Батько відштовхнув її від себе, не хотів слухати, крикнув, щоб ішла, а то вдарить. Вона сплеснула руками, відступила, хвилинку вагалася, а потім підбігла до Етьєна.

— Тікай! Тікай! Салдати!

Кров підступила йому до обличчя, він згадав про образу і теж відігнав її лаючись. Катерина не відійшла, вирвала з рук у нього сокиру, кинула її на землю, вчепилася в нього обома руками й з нелюдською силою потягла за собою.

— Кажу ж тобі, салдати близько... Та послухай бо! Шаваль бігав по них і веде їх сюди, щоб ти знав. Мені стало гидко, я прибігла до вас... Тікай, я не хочу, щоб тебе піймали.

І Катерина потягла його, якраз на цей час здалеку вже застукотіли по бруку бистрі, важкі копита.

— Салдати! Салдати!

Всі кинулися врозтіч, стрімголов, хто куди, і за дві хвилини на голій, порожній вулиці не лишилося нікого; ніби борвій пронісся над нею, змітаючи все по дорозі. Тільки труп Мегра лежав темною плямою на білій землі.

На порозі пивниці стояв лише Расенер і, задоволений, всміхнувся: як легко перемогла збройна сила.

Монсу мов вимерло: позамикувані будинки стояли темні, мовчазні, а буржуа, обливаючись холодним потом і цокаючи з переляку зубами, нишком сиділи по своїх хатах, не наважувалися визирнути на вулицю.

Безмежна рівнина злилася з густою темрявою ночі—тільки домни та коксові печі ясно палали на зловісному обрії.

Важкий гук наближався. Темною, суцільною масою в'їхали в містечко жандари, а слідом за ними, під їхньою охороною, візок марш'єньського кондитора. Візок став, кухарчук скочив на землю і спокійнісінько почав розв'язувати кошики з масним тістом.

ЧАСТИНА ШОСТА.

I.

Минула перша половина лютого; зима стояла сувора, холод немилосердно дошкуляв бідакам. До Монсу знову наїхала сила різного начальства—префект лільської поліції, прокурор, генерал. Жандарів було, очевидно, замало, пригнали ще цілий полк салдатів, і він розташувався по всій околиці, від Бонї аж до Марш'єна. На шахтах порозставляли озброєну варту, кожену машину охороняв салдат. Біля директорської садиби, біля майстерень Товариства та навіть перед приватними оселями деяких буржуа стирчали багнети. На вулицях було зовсім тихо, тільки чітко лунали кроки патрулів серед безмежної рівнини. На шпилі варезького насипу під рвачкими наскоками вітру день і ніч, як матрос на щоглі, стояв вартовий. Що дві години мінялася варта, і що дві години звичайний вигук, мов у ворожій землі під стан облоги, краяв повітря.

— Хто йде? Гасло?

Роботи ще не починали ніде. Страйк навіть поширився на інші шахти, і в Кревкері, і в Міру, і в Мадлені перестали зовсім працювати, у Фетрі-Кантель та Вікторії виходило на роботу що-разу менш людей, і навіть у досі незайманому Сен-Тома дехто застрайкував. Збройна сила, що охороняла рідні шахти, пригноблювала почуття власної гідності в страйкарів; вони мов залякли і вперто мовчали. Серед безмежних бурякових просторів, присілки, здавалося, зовсім повимирали. Шахтарі майже не виходили з хат, лише інколи можна було випадково зустріти якусь самотну постать, що, вгледівши здалеку червоні штани салдата, зирне вовком з-під лоба й нахилить голову.

Настав сумний спокій,—мовчаза впертість перед загрозою рушниць, але це був спокій облудний, змушена покора дикого звіра в клітці, що напружено дивиться у вічі своєму усмирителеві й уп'ється йому зубами в шию, тільки но він поверне спину.

Товариство зазнавало неймовірних збитків і пускало чутки, що має найняти в Борінажі кілька партій робітників-бельгійців, але зробити цього не наважувалося. Боротьба завмерла. Шахтарі поховалися по своїх но-рах, шахти стояли мертві під охороною салдатів.

Цей спокій упав несподівано на другий день після страшної днини, але за ним притаївся сліпий жах, і той жах примушував начальство затаювати подробиці банту й звірячі вчинки шахтарів. Слідство встановило, що смерть Мегра сталася сама собою через те, що він упав з даху; що ж до жахливої наруги над трупом, то про це ходили тільки різні непевні чутки, повиті вже таємничим маревом легенди. Товариство не подавало офіційних відомостей про ті збитки, що їх наробили на шахтах страйкарі. Грегуари теж не хотіли позивати винних, боячись скомпромітувати ім'я своєї дочки, бо вона мусіла б виступити на суді, як свідок. Але ж серед страйкарів декого заарештували і, як часто буває в таких випадках, якраз якихось безвинних статистів, що ніякої участі в заколоті не брали. Між иншим, через якесь фатальне непорозуміння довелося прочимчикувати й П'єронові до Марш'єна з кайданами на руках, і потім шахтарі ще довго реготали з цього, як згадували. Расенера теж мало не повели до в'язниці під конвоєм з двома салдатами. Але надто великих утисків не було. Дирекція тільки наказала скласти відповідні списки й звільнила кілька робітників: Маге, Левак та тридцять чотири інших шахтарів з самого лише присілка «Двохсот сорока» одержали з контори на руки свої розрахункові книжки. Все звернули на Етьєна, але той кудись безслідно зник і, хоч як його шукали, а знайти не могли. На Етьєна показав Шаваль, що надто вже ненавидів його, щоб мовчати, але більше не зрадив нікого;—боячись за батьків, Катерина таки вблагала його.

Минали дні, люди почували, що кінець ще не прийшов і чекали того кінця, а щось важке гнітило груди.

Буржуа з Монсу з переляку схоплювалися вночі з своїх ліжок—то ввиджалося їм, що десь дзвонять на гвалт, то чувся їм в'їдливий дух пороху. Але вкінці спантеличила всіх казань брата Ранв'є, художого пан-отця з червоними жаринами-очима, що заступив у паракхвії колишнього абата Жуара. Гладкий абат Жуар був дуже тактовний, ввічливий і мав спокійну вдачу ситої людини, що знає одним одне бажання—з усім світом жити в злагоді. Абат Ранв'є був зовсім, зовсім не такий. Адже він дозволив собі виступити на оборону цих жахливих грабіжників і зачепити навіть уряд. Він виправдував злочинство страйкарів, палко нападав на буржуазію і винуватив за все її, її одну. Позбавивши церкву колишніх її привілеїв — казав він — буржуазія сама негідно зловживає своїми правами й зробила з цього світу пекло, повне кривди, повне нестерпної муки. Буржуазія не вірує в бога, відкинулася від колишніх добродесних заповітів, від тих братніх взаємин, що були в перших християн, буржуазія сіє чвари та лихо на землі.

Цей абат насмілювався навіть погрожувати багатіям, що коли вони, засліплені, не схотять учувати голос божий, то бог стане на оборону бідним, відбере всі розкоші в тих безвірників і для слави своєї віддасть усе смиренним та вбогим світу цього. Отчешашиці тремтіли, слухаючи цю казань, а нотар просто заявив, що це найгірший соціалізм, і всім ввиджалося вже, як цей кощавий абат з хрестом у руці на чолі бунтарської зграї свавільно нищить, розбиває буржуазні принципи 89-го року.

Пана Ганебо негайно повідомили про ту промову, і він тільки плечима знизав.

— Що ж, коли він нам аж надто надокучить, єпископ звільнить нас від нього.

А тимчасом, як сліпий той жах обіймав од краю до краю безмежну рівнину, Етьєн жив у підземному Жанленовому царстві, у рекійярських руїнах. Ніхто б і подумати не міг, що він ховається так близько, тут, у шахті, і ця спокійна сміливість усіх обдурила.

Терен та глід, що густо розрослися поміж заваленими балками старої баштиці, загородили колючою заслоною жерло колодязя. Стороння людина не могла б навіть туди зазирнути, бо для того треба було вхопитися рукою за корінь горобини, повиснути над безоднею і висіти так, поки нога не намацає ще міцного щабля. А хто ж міг знати, що він там є? Були ще й інші перешкоди, що робили з шахти безпечну схованку, а саме: там стояла страшна задуха, треба було спускатися з височини ста двадцяти метрів, а потім плазувати здушеною з усіх боків вузькою галерією з чверть льє—ось які труднощі доводилося перемагати, щоб дістатися до Жанленої печери. У цій печері Етьєн знайшов багато награбованого добра,—ялівцеву горілку, недоїдки сушеної риби й ще усяку всячину. Широке ліжко з сіна було м'яке й просторе, в печері було затишно й тепло, ані протягу, ані подиху вітру. На жаль, свічки от-от кінчалися. Жанлен став тепер Етьєнові за справжнього постачальника: радий, що може дурити салдатів, з якоюсь дикунською обережністю зносив він до печері все, що тільки де натрапить, навіть помади приніс, тільки свічок не міг ніяк украсти.

З п'ятого дня свого перебування під землею, Етьєн почав присвічувати собі тільки тоді, як сідав їсти, бо в цій темряві якимось шматок не ліз у горло. Безконечна, густа, завжди однаково чорна ніч страшенно мучила Етьєна. Він міг спати спокійно, не турбуючись, що його тут знайдуть, мав хліб, тепло, але ж ця важка ніч нестерпно душила йому голову, не давала думати. До чого він докотився?—З краденого живе... Минаючи всі його нові теорії, старі поняття підносили свій голос, сумління гризло, і з усього того, що здобував Жанлен, Етьєн їв тільки но черствий хліб. Що ж будеш робити? Жити треба, адже справи своєї він ще не скінчив. До того ще мучив Етьєна пекучий сором. Він не міг згадати, що був напився тоді горілки і п'яний кинувся з ножем на Шавалю; страшно було за себе, за свою прокляту спадщину—досить йому випити одну краплю алкоголю, і він одразу шаліє, непереможно починає прагнути людської крові... Невже ж він справді когось заб'є?

Опинившись в цьому затишку, серед непорушної тиші, у надрах землі, після стількох бурхливих подій, після такого гвалту, Етьєн проспав підряд два дні, як знеможена тварина. Увесь час він почував на вустах щось гидке, гірке й нудьгував серед цього мороку з обважнілою головою, прибитий, приголомшений, наче на похмілля після доброї гулянки.

Минув тиждень. Етьєн повідомив Маге, де він є, але ті не могли переслати йому бодай однієї свічки,—довелося їсти в темряві. Цілі години лежав він тепер випроставшись на своєму сіні. Якись нові, ще досі незнані думки почали роїтися в його голові. Він почував свою перевагу над товаришами, почував, як далеко відійшов від них, як високо піднесло його нове, набуте знання. Ніколи в житті не думав він стільки, як тепер. Звідки взялося в нього це почуття огиди на другий день після скаженої біганини по шахтах? Але Етьєн не наслідкував відповісти собі, чимсь гидким дхнуло від тих спогадів: низькі пристрасті, грубі інстинкти, сморід розвіяних по вітру злиднів. Морок гнітив його, але ще страшніше здавалося повернутись тепер до присілка. Його починало нудити з самої думки, згадки про життя цих безщасних істот, звалених в одну смердючу купу. Ні з ким про політику серйозно поговорити... звіряче існування... і скрізь, скрізь цей в'їдливий дух смаженої цибулі. Етьєн хотів розгорнути перед товаришами ширший обрій і зробити їх хазяями, дати їм добробут, дати їм знання, культуру буржуазії, але як довго доведеться ще чекати того! І колишнє завзяття зникало; ні, ні, голodne каторжне це існування не дасть досягти перемоги. Звикши до влади над товаришами, звикши завжди думати про них замість них самих, Етьєн несвідомо відходив потроху від маси, несвідомо переймався духом і смаками ненависних йому буржуа.

Одного вечора Жанлен украв з лихтаря у візника недогарок і приніс його до печери. Для Етьєна це була велика радість, бо вічна ніч починала вже доводити його до нестями; він запалював тепер свічку на хвилину, і, розігнавши страшні привиди, зараз гасив її, дрижав над кожною іскоркою світла, бо без світла він не міг

жити, як і без хліба. Од мертвої тиші у вухах стояв дзвін; иноді пробіжить зграя сполоханих пацюків, затріщать десь старі підпори, ледве чутно зашелестить павук в своїй павутині... І вдивляючись широко розплющеними очима в цю чорну порожняву, Етьєн думав, уперто думав увесь час про одне—що то там вгорі роблять товариші? Відцуратися їх він не міг, це була б нечувана підлота; він переховувався тут тільки на те, щоб бути вільним, щоб мати змогу вільно керувати ними звідсіль. Довгі міркування на самоті ще дужче розпалили Етьєнові зарозумілі мрії: кінець-кінцем він згодився б стати поки-що таким, як Плюшар, покинути роботу на виробництві, покинути фізичну працю, віддатися цілком самій політиці, жити з книжками десь у ясній, окремій кімнаті, бо розумова праця заповнює все життя й потребує цілковитого спокою.

Жандарми, казав Жанлен, були певні, що ватаг страйкарів утік до Бельгії, і на початку другого тижня Етьєн зважився вийти вночі зі своєї схованки. Він хотів побачити, як стоять шахтарські справи, з'ясувати, чи варто далі боротися. На його думку, шахтарі програли; перед страйком він теж не був певен перемоги, і взяв у ньому участь тільки тому, що того вимагали обставини, а тепер, коли бунтарський хміль розвіявся, знову почалися колишні сумніви, і не було вже жадної надії примусити Товариство поступитися. Етьєн хотів вірити, що боротися ще можна, йому ставало страшно, коли він думав про те, що буде після поразки, про тяжку свою відповідальність за всі ті страждання, за даремні жертви. Скінчиться страйк—скінчиться і роля його, як проводиря; його честолюбні мрії, його слава—розтоптані, розбиті. Знову він стане бидлом, знову шахта, вбивча праця, знову мерзенний присілок. І цілком щиро й чесно, без жадних хитрощів лукавих, Етьєн намагався збудити в собі колишню віру, переконати себе, що боротися ще можна, що капітал сам собою розсиплеться, як порох, сам не зможе боротися проти праці, що готова на все, навіть на героїчне самогубство.

Та й справді, по всій околиці луною озивалася руїна. Блукаючи ночами по чорних полях, наче вовк, що

йшов на здобич з рідного лісу, Етьєн, здавалося, чув, як од краю до краю безмежної рівнини валиться з громом капітал. Фабрики та заводи стояли позамикувані, мертві, понад шляхами гнили на вітрі під блідим небом. А надто постраждали сахарні, спочатку і в Готона, і в Фовеля скоротили штати, а недавно обидва заводи один по одному стали. На Дютійоловому млині наприкінці першої половини лютого став останній посад, а Блезову линварню, що робила линви для шахт, страйк убив остаточно. Та й навколо Марш'єна становище з кожним днем ставало гірше: на скляній гуті Гажбуа загасили всі вогні, на будівельних майстернях Соневіля мало не що-дня звільняли робітників, на залізній гуті замість трьох домен горіла тільки одна, і коксові печі не палали вже червоними зорями на далекому обрії.

Промислова криза, що тривала ось уже два роки, призвела до страйку місцевих шахтарів, а страйк ще дужче загострив кризу. Криза повстала з багатьох причин: Америка припинила свої замовлення, у всіх виробництвах постала страшенна перепродукція, капітали, вкладені в підприємства, не оберталися, вільних грошей не було, а тепер не стало вугілля навіть і для окремих тих підприємств, що ще животіли. Це було передсмертне конання—шахта перестала давати щоденний хліб машинам. Налякане загальним підупадом Товариство вирішило менше добувати вугілля й примушувало голодувати своїх робітників і таким чином на початку грудня, коли вибухнув страйк, опинилося без жадних запасів. Здалеку насувалася буря. Підприємства одне з одним були тісно взязані і коли занепадало одно, то мусіло підупасти й друге.

Засипаючи одне одного своїми уламками, підприємства завалювалися з такою катастрофічною послідовністю, що й по сусідніх містах—у Лілі, в Дуе, у Валансьєні чути було грізні відгуки руїни. Банкрути банкіри кидали напризволяще своїх клієнтів і тікали світ за очі.

Часто блукаючи так темними, промерзлими ночами, Етьєн ставав десь на дорозі, прислухався до мертвої тиші: йому здавалося, що він чує, як падають на землю ті уламки. Груди його буйно здіймалися—руїна ця його

звеселяла, прийде той день, коли вставши, сонце освітить згарище старого світу, згине все дощенту, не лишиться жадних багатств, жадних привілеїв... велетенська коса пройде над світом й при самій землі скосить усіх і все. Але найдужче цікавила його доля копалень Товариства. В чорному мороці ночі Етьєн ішов усе вперед, зазирає по черзі до кожної шахти і шалено радів з кожної нової прикмети, що свідчила про ще глибший більший занепад. Завали в занедбаних штреках де-далі набували грізніших розмірів. Над північною галерією Міру ґрунт похитнувся так, що Жуазельський шлях осівся на протязі ста метрів, мов од землетрусу. По всій околиці пішла звичайно прикра тривожна поголоска про це, і Товариство негайно, не торгуючись, заплатило землевласникам за знівечені поля. Кревкер та Мадлен, видовбані серед дуже сипучих ґрунтових шарів, зовсім завалилися. Казали, що у Вікторії задушило землею двох наглядачів. Фетрі-Кантель затопило водою. У Сен-Тома треба було негайно підмурувати штрек на протязі цілого кілометра, бо через брак робочих рук дерев'яні підпори геть поламалися. Кожна година приносила величезні збитки, дивіденди акціонерів танули; руїна по шахтах йшла шалено швидко, загрожуючи поглинути славетні «деньє» Монсу, що за одне тільки століття збільшилися в сто разів.

Усе навкруги занепало, і це збуджувало надію. Етьєн почав щиро вірити, що третій місяць боротьби доконає гидку потвору, цього ідола, це вже знеможене, ненажерливе страховище, що причаїлося напочепках у своїй таємній божниці. На заколот серед шахтарів Монсу відгукнулася паризька преса, почалася навіть гостра полеміка між офіційними та опозиційними газетами. Що-дня подавали вони жахливі подробиці про всі події, але, правду сказати, використовували найбільше їх на боротьбу з Інтернаціоналом, що з часом почав уже лякати імперію, хоч спочатку вона сама йому сприяла.

Товариство не могло довше вдавати, що не знає й не чує нічого, і кінець-кінцем двоє членів Управи зробили ласку, відвідали Монсу, щоб самим побачити, як

стоять справи, але великого зацікавлення до страйку не виявили, поводитися дуже спокійно і, здавалося, навіть шкодували, що взагалі приїхали сюди. Через три дні повернулися вони до Парижу й заявили, що справи йдуть, як не треба краще. Але ж ходила чутка, що, перебуваючи в Монсу, обидва добродії повсякчасно скликали наради й гарячково працювали, поринувши з головою у якісь дуже таємні справи. Етьєн казав собі, що вони брешуть, говорять, що все гаразд, лише про людське око, їхній хапливий від'їзд здавався йому втечею, і тепер, коли ці пани покинули все й так ганебно втекли, він був певен, що шахтарі переможуть.

Але настала нова ніч, і нові сумніви посіли Етьєна. Надто вже міцний хребет у Товариства і не так то легко його перебити. Хай навіть мільйони будуть збитків, але відбудуватимуть за все—робітники, Товариство свого не подарує, урве їм зайвий шматок хліба й поверне собі всі витрати.

Нарешті Етьєн зрозумів, через що то пани так швидко від'їхали. Якось уночі дійшов він до Жан-Бару й від наглядача почув останню новину. Вандам буцім то має перейти до Монсу. Ходили чутки, що Деноленів посіли страшні злидні; батько постарів через повсякчасні турботи і занедужав, бачучи, що не сила вже боротися, а дочки скажено відбиваються від крамарів, щоб одвоювати бодай останню сорочку. По голодних шахтарських присілках скрута не така страшна, як у цих панів, що мусять ховатися від людського ока, щоб люди не бачили, як вони бідують і воду водою запивають. Панські злидні ще гірші за злидні бідаків.

Роботи на Жан-Барі ще досі не відновили; смок у Гастон-Марі страйкарі знівечили вщент, і хоч негайно було вжито всіх потрібних заходів, але ж повідь затопила вже шахту і накоїла величезної шкоди. Набравшись нарешті духу Денолен таки попрохав у Греґуарів позичити йому сто тисяч франків, але, як і передбачав, ті відмовили, і це його остаточно добило. Греґуари запевняли, що вони відмовляють люблячи його, бо що дасть йому ця нерівна боротьба з Товариством? Єдиний порятунок—продати Жан-Бар. Але Денолен уперто

кричав: «Ні!» Він скаженів з самої думки, що йому зовсім безневинно доводиться нести на своїй спині ввесь тягар страйку... Може раптова смерть врятує його від цієї ганьби... Але смерть не приходила—що ж було робити? Довелося вислухати умови членів Управи. Вони глузували з нього!.. За цю розкішну, несподівану здобич, за його відремонтовану шахту з найновішим устаткуванням, що не могла розвиватися тільки через брак коштів, йому давали якусь дрібницю. Цими грішми можна було ледве-ледве поквитувати борги... Два дні люто змагався в Монсу Денолен з цими панами і на всі їхні слова кричав гучним своїм голосом: «Ні, ніколи!». Як спокійно, як обмірковано користалися вони з його скрути!

На цей раз, не скінчивши справи й вирішивши спокійно дождити передсмертної агонії Жан-Бару, члени Управи поїхали до Парижу.

На руїні одного, буде свій добробут другий... І знову Етьєна обійняв розпач перед непереможною силою великих капіталів...—боротьба тільки зміцнює їх, і вони ще більше розбухають, поглинаючи трупи своїх дрібніших переможених братів.

На щастя, другого дня Жанлен приніс добрі новини. Цямриння в колодязі Воре геть чисто порозвалювалося, з усіх шпар просякає вода, і дирекції довелося похапцем закликати теслярів, щоб запобігти можливій катастрофі.

Досі Етьєн обминав Воре—чорний силует вартового, що вічно стирчав на насипу над безмежною рівниною, непокоїв його. Скрізь, звідки не глянь, стирчала ця чорна постать, наче військовий стяг перед полком. Близько третьої години ночі, небо затьмарилося, і Етьєн подався на шахту. Від товаришів почув він про те, що цямриння справді таки розвалилося, доведеться, мабуть, цілком його переробляти, і раніше, як за три місяці, роботи взагалі не розпочнуть. Етьєн довго блукав по околиці, прислухаючись, як важко гупають сокири по цямринню, і солодко, і радісно ставало йому на серці од цих звуків. Знову ще одна роз'ятрена рана на тілі Товариства.

Повертаючись перед світом до своєї схованки, Етьєн

побачив вартового, що, як і завжди, стояв на насипу. На цей раз вартовий його помітить напевно, але це не спинило Етьєна, і він ішов своєю дорогою, міркуючи сам з собою про долю цих салдатів: їх набирали з народу й озброювали проти того ж таки народу... Як легко перемогла б революція, якби тільки армія раптом перейшла на бік робочого люду. Досить було б робітникові й селянинові згадати, сидячи в казармі, звідки вони походять. Розпад армії—найстрашніша загроза, і не дурно ж буржуа аж трусяться од самої цієї думки. Якби армія повстала, тоді б буржуазію зо всіма її привілеями, з її злочинствами, з її брехнею вимели б на смітник, знищили б дощенту за дві години. Уже й так ходили чутки, що багато полків отруєні соціалістичною заразою. Невже цьому правда? Невже через необачність буржуазії, що сама дала народові в руки зброю супроти себе, настане нарешті спрavedливість? Ці думки збудили в Етьєна нові мрії: а що, коли цей полк прилучиться до страйкарів, виставить рушниці проти Товариства й, нарешті, віддасть шахту шахтарям.

В голові його аж гуло з усіх цих пекучих думок, і він не зчувся, як непомітно почав сходити на насип. Чому б не поговорити з цим салдатом? Можна буде принаймні з'ясувати собі, які в нього думки, і Етьєн ішов спокійнісінько вперед, вдаючи, що вибирає з землі сухі тріски.

Вартовий не ворушився.

— А що, товаришу, клята погода, га?—озвався він до салдата.—Певне проти снігу.

Вартовий був невеличкий на зріст білявий хлопчина з дуже блідим обличчям у рясному ластовинні. Він почував себе, очевидячки, досить незручно в своїй салдатській шинелі. Видно було, що новобранець.

— Еге... атож... мабуть, таки проти снігу,—пробубонів він і звів догори свої блакитні очі й довго вдивлявся в похмуре мов затягнене сажею небо, що починало сіріти над безмежною рівниною.

— Ото, блазні, нащо вони поставили вас мерзнути на такому морозі? Можна подумати, що чекають коза-

ків... А до того ще й клятий вітрюга тут безперестанку дме та й дме.

Маленький салдатик мовчки покійно цокав зубами. Поблизу, правда, була зложена з каменю будка, де старий Бонемор ховався від вітру, але салдатам було наказано не сходити з шпиля, і вартовий стояв непорушний, хоч пальці йому так подубіли, що він не почував навіть рушниці.

У Воре стояло всього шістдесят салдатів, вартувати доводилося дуже часто, і цей хлопчина мало вже не відморозив собі ноги, але служба вимагала цього, і він покійно стояв. Пасивна покора скувала вже його, і на всі Етьєнові питання він тільки мимрив щось невиразне, мов сонна дитина.

З чверть години вже Етьєн наводив його на якусь політичну розмову, але даремно: вартовий відповідав тільки «так», і «ні», очевидячки, нічого не розуміючи,— товариші гомоніли, що їхній капітан республіканець, але маленькому салдатові все це було байдуже, він про це взагалі й не думав. Як накажуть йому стріляти, він стрілятиме, щоб не покарали...

Робітник слухав його і властива народіві ненависть до армії поволі в ньому закипала. Брати!.. Тільки натягли йому червоні штани на задницю, як уже й серце зашкарубло.

— Як вас звати?

— Жюль.

— А звідки ви?

— З далека... з Плогова.

Салдатик показав рукою в безвість. Це було десь у Бретані, більше він нічого не знав, але бліде його обличчя враз проясніло, і він весело додав:

— У мене там мати й сестра, мабуть, он як мене виглядають. Та тільки ще довго чекати... Як я від'їздив, вони провели мене вдвох аж до самого Пон-д'Аб'є. Ми найняли коняку в Лепальмек, і вона собі ноги не поламала, поки спускалася з Одьерна. Брат у-перших Шарль частував нас ковбасками, та тільки вони застрягли нам у горлі, так ті баби голосили... Ой, боженьку, боженьку, як воно до нас звідси далеко!

На очах йому показалися сльози, але він сміявся.

Сумні, плоговські ланди на дикій височині Раза, де шугали тільки люті вітри, ввиджалися йому тепер осяяні ясним сонцем, залиті рожевим цвітом вересу.

— А скажіть,—спитав він,—коли я нічого такого не зроблю й не зароблю на кару, то, як по-вашому, через два роки відпустять мене додому на місяць, чи ні?

Тоді Етьєн почав говорити про Прованс, звідки його вивезли ще за дитячих літ.

Світало. З землистого неба почав падати лапастий сніг. Вгледівши між кущами тернини оторопілого Жанлена,—хлопчик ніяк не міг зрозуміти, як це вигнанець опинився поруч з вартовим на насипу,—Етьєн трохи занепокоївся. Жанлен кивав йому пальцем. Ет, навіщо ці дурні мрії про братання з салдатами? Скільки тих років мине, поки це здійсниться? Ця невдала спроба так розчарувала Етьєна, ніби то він справді покладав був на неї якісь надії. Раптом він зрозумів Жанленові знаки,—очевидячки надходила зміна вартового.

Етьєн спустився з насипу, а звідти подався бігцем до Рекійяру, знову з розпачем у серці, без віри в перемогу; поруч з ним бігло хлоп'я й, на чому світ стоїть, кляло паскудного цього салдату, що буцім то викликав навмисно варту, щоб розстріляти їх з Етьєном.

Жюль стояв так само нерухомо на шпилі високо на насипу, втопивши очі в сніг, що падав, падав безупину. Підійшов капрал з вартовими, почувися звичайні вигуки:

— Хто йде? Як гасло?

А потім, мов у переможеній країні під облогу, важко залунали кроки салдатів. Варта пішла назад.

Розвиднялося; присілки лежали тихі, мертві. Під військовим чоботом вуглярі скаженіли з люті, але мовчали.

II.

Два дні підряд падав сніг; на третій уранці перестав, але мороз скував землю, і чорна країна з чорнильно-чорними смугами шляхів, присипаними чорним вугляним порохом будівлями й деревами стала нараз біла-

біла, простяглася розлогим білим обрусом в безмежну далечінь. Присілок «Двохсот сорока» наче зник з лица землі під сніжним завоєм, з коминів до неба не звивався димок—нетоплені будинки стояли холодні, німі, мов каміння при дорозі, і товстий шар снігу не танув на дахах. Здалеку купка низьких будинків серед білої рівнини здавалась каменярнею з наваленими купами білого каміння, якимсь привидом мертвого селища, повітого білим покрівцем. Усе було біле навколо, і тільки салдатські чоботи лишали брудні сліди на незаймано-білих пішоходах.

Напередодні Маге спалили останню жменю вугляної потерушки; ходити на насип по вугілля була б марна річ, під завальним снігом навіть і горобець соломинки собі б не знайшов. Альзіра вперто ходила всі ці дні на насип і, шпортаючись у снігу, кінець-кінцем тяжко застудилася. Загорнувши дочку в подерту ковдру Магедиха нетерпляче чекала на лікаря Вандергагена—вже двічі ходила до нього сьогодні й ніяк не могла застати вдома, та служниця запевняла, що надвечір він буде навпевне в присілку, і мати не відходила від вікна, а хворе дівчатко тремтіло на стільці—йому здавалося чомусь, що тут, біля захололого вогнища мусить бути тепліше, ніж нагорі, і воно захотіло, щоб його перенесли сюди. Насупроти сидів дід Бонемор і наче спав; ревматизм знов скрутив йому ноги. Анрі з Ленорою ще й досі не вернулися додому. Жебрували десь на шляхах з Жанленом. Маге снував уперед і назад по кімнаті, натикаючись що-разу на стіну, мов очманілий звір, що вже не помічає ґратів своєї клітки. Гасу вже теж не лишилося, але відблиск сліпучо-білого килима падав у кімнату й сповнював її молочно-сірими сутіннями, дарма, що вже смеркалося.

На пішоході затупотіли дерев'яні сабо, наче вітер налетів, щось шарпонуло двері, й до хати вскочила розлючена Левачиха.

— Ага, так це ти казала, що я вимантачую по двадцять су з пожильця за кожен раз, що він спить зомною,—гукнула вона ще з порога.

Магедиха знизала плечима.

— Одчепись! Я нічого не казала... А хто ж це тобі сказав?

— Не твоє діло! Сказав—хто сказав—люди казали, що ти це казала... Та ще казали, що через стіну ви чуєте всі наші паскудства, як у себе в хаті, і ще казали, що в нас такий бруд розвівся через те, що я зранку й до смерку на ліжку горілиць валяюся... Ану, скажи, скажи, що ти цього не говорила? Ге?

Через плітки язикатих бабів, сварки взагалі не вгавали в присілку, а близькі сусіди то ті вже гризлися й мирилися щоденно; але ніколи ще не в'їдалися вони так люто одне одному, як тепер, відколи почався страйк. Голод роз'ятрював злість, непереможно хотілося бити, нищити, однаково кого й що, і часто сварка двох жінок кінчалася лютою бійкою поміж чоловіками.

Слідом за Левачихою увійшов і Левак, тягнучи за собою Бутелу.

— Ось і товариш... Ану, хай лишень скаже, чи давав він по двадцять су моїй жінці за те, щоб спати з нею, чи ні?

Тихомирний, переляканий Бутелу, відкручувався, як міг, і бубонів у свою довжелезну бороду:

— Ні, ні, де там, не давав, ні в світі не давав...

Нараз Левак почервонів і злісно ткнув Маге кулаком під самісінький ніс.

— Я цього не попусти... Таким жінкам, як твоя, мало ребра поперебивати. То й ти вже віриш тому, що вона казала?

— Та йдіть ви собі під три чорти!—гаркнув Маге, розлючений, що порушили його спокій.—Нащо шпортатися ще в отих плітках? Мало ще всякого лиха? Іди к бісу, а то в морду дам... Ну, а коли вже так, то хто ж тобі казав, що моя жінка це казала?

— Хто казав? П'єрониха казала.

Магедиха пронизливо зареготала й підскочила до сусідки.

— Ага, ось воно хто! П'єрониха! То й я тобі скажу, що вона мені про тебе казала. Вона казала,—ха-ха-ха!—що ти спиш одразу з обома своїми чоловіками,—один зверху, а другий зісподу.

Після цього почалося вже ка-зна-що. Усі разом лаялись і верещали. Леваки кричали, що П'єрониха й про Маге казала теж хороші речі: ач, які святі та божі, а самі продали Катерину і всі, вся їхня сім'я аж до малечі стала пранцювата через Етьєна, що заніс їм це щастя з «Вулкану».

— Ага, так вона це казала!—скрикнув Маге.—Добре! Зажди, ось я до неї піду, і як вона признається, що казала, то я їй хутко пельку заткну.

Маге вискочив на вулицю, Леваки за ним, як свідки, а Бутелу, що ненавидів усякі сварки крадькома чкурнув додому. Розпалена Магедиха теж кинулася була за чоловіком, але якраз хвора тихенько застогнала; мати вернулася, щільніше обгорнула ковдрою її тремтяче тільце й знову стала на старому місці біля вікна, втопивши очі в темну вулицю. А лікар усе не йшов.

Перед П'єроновою хатою тупала по снігу Лідка. Двері й вікна були щільно позачиняні й тільки крізь щілину в віконниці просмикувалася смужка світла. Маге з Леваками підійшли до дівчинки й спитали про матір; дівчинка відповідала дуже несміливо:—Ні, батька вдома немає,—пішов з бабою до прачкарні по білизну... Потім Лідка зовсім стерялась, почервоніла, замовкла, не хотіла, очевидячки, сказати, що робить мачуха; але раптом, чогось злісно засміялась і розцвенькала все: мачуха вигнала її надвір, щоб не заваджала їй розмовляти з гостем, паном Дансаром.

Справді, старший наглядач цілий день тинявся з двома жандарами по присілку, збирав робітників і розказував скрізь, що коли ворезці не стануть у понеділок до роботи, то Товариство закличе партію робітників з Борінажу. Надвечір, Дансар, побачивши, що П'єрониха вдома сама, відіслав жандарів, зайшов до хати і лишився випити чарочку біля теплої печі.

— Цить,—треба поглянути, що вони там роблять,—прошепотів, хтиво посміхаючись, Левак.—Поговоримо потім. А ти, посмітюхо, геть звідси.

Дівчинка трохи відійшла, а він припав оком до щілини й вигнув спину; плечі йому здригалися, і він щось тихенько скрикував, кусаючи губи. Левачиха глянула

й собі, але зараз же відійшла відпльовуючись—дивитися гидко на таке паскудство. Маге було теж цікаво побачити, що там діється в хаті, і він відштовхнув набік сусідку—за таке диво, варто було б навіть заплатити. І всі троє притуляли один по одному око до віконниці, наче за нею справді відбувалося якесь цікаве видовище...

Веселий вогонь горів у чистій, як лялечка, світлиці, на столі стояв полумисок з пиріжками, пляшка та шклянки—справжня учта в затишному куточку. Колись Маге й Левак просто посміялися б з такої картинки та й реготали б ще з добрих півроку, згадуючи про неї, але тепер розскаженіли. Хай би собі виверталася скільки влізе позадиравши спідниці, біс їй цій бабі, але яка паскуда!—у товаришів ані шкуринки хліба, ані жменьки вугілля не лишилось, а вона, ач, перед яким вогнем розкошує та ще й пиріжками підживляється.

— Тато йде!—скрикнула злякано Лідка й зникла за хатою.

П'єрон, з клунком білизни на плечах, вертався спокійнісінький додому. Маге відразу його зачепив.

— Ану, стривай, стривай, голубе! Мені переказали, що твоя жінка казала, ніби я Катерину свою продав, і ніби ми всі, всі, як є, пранцюваті... А ти сам який? Га? Скільки платить твоїй бабі отой панок за те, що треться об неї?

Ошелешений П'єрон кліпав безпорадно очима, нічого не розуміючи. Галас під дверима збентежив П'єрониху, і вона так стерялася, що вистромила навіть голову у двері—червона, розхристана, з задертою спідницею, що зачепилася ненароком за пасок.

У глибині кімнати Дансар хапливо натягував собі тремтячими руками штани й одразу, не довго думаючи, чкурнув геть з хати—ото рахуба буде, коли пан директор довідається про все! Услід йому посипалася лайка, регіт, свист.

— Лає всіх нетіпахами—не диво й чистою бути, як начальство її поре!—визвірилася Левачиха на сусідку.

— Чия б гарчала, а чия б і мовчала!—гукнув і Левак.—А ще сміє, шлюха, говорити, що моя жінка спить

відразу з пожилцем і зо мною—один зверху, а другий зісподу. Еге, еге, не викрутишся—мені казали люди, що ти це говорила.

Але П'єрониха вже прийшла до пам'яті й згорда, й оком не зморгнувши, почала огризатися, самовпевнено та гордо, як жінка, що почуває себе найбагатішою та найгарнішою за всіх.

— Дайте мені спокій, я сказала те, що сказала,—і край! Яке вам діло до того, що я роблю? Вас завидьки беруть, що ми з чоловіком гроші до ощадної каси носимо—то ви раді нас у ложці води втопити. Кричіть, репетуйте, мій чоловік добре знає, чого пан Дансар до нас завітав.

П'єрон справді обурився й почав палко боронити жінку. Тоді всі напосіли на нього, почали лаяти його запродавцем, шпигом, лакузою, підбрехачем Товариства, ненажерою, що трощить нишком у своїй хаті різні ласощі, якими йому платить начальство за його паскудні нашіптки, а П'єрон вибріхувався, що Маге буцім то погрожував його вбити й навіть підсунув під двері записку з страшним малюнком—двома кістками навхрест та кинджалом.

Сварка між двома жінками кінчилася, як це завжди тепер бувало, коли голод довів найсмирніших до сказу, лютою бійкою поміж чоловіками. Маге з Леваком кинулися на П'єрона,—ледве розборонили.

Коли з прачкарні надійшла Чаплія, у зятя її вже з носа юшила кров. Почувши, що тут сталося, стара зневажливо кинула:

— Тільки сором від людей через цю свиноту!

Потроху всі порозходилися, на вулиці стало тихо й порожньо; чорні тіні порозлазилися на всі боки. Присілок знову затих у своєму мертвому спокої, скутий холодом і голодом.

— Лікаря не було?—спитав Маге, зачиняючи за собою двері.

— Не було,—відповіла Магедиха, — вона весь час не відходила від вікна.

— Діти вернулися?

— Ні, не вернулисьь.

І знов Маге почав ходити важкими кроками від стіни до стіни, мов очманіла тварюка. Дід Бонемор заклика на своєму стільці й навіть не підвів голови. Альзіра теж нічого більше не казала й мужньо терпіла свій біль, силкуючись не тремтіти, щоб не завдавати гіршого жалю батькам, а проте іноді її починало так страшенно трусити, що чути було, як б'ється в ковдрі її маленьке скалічене тільце. Дівчинка сиділа мовчки й дивилася великими очима на стелю, де блідими плямами відсвічував білий завій садків; бліді відблиски кидали в кімнату сріблясте світло, немов проміння місячної ночі.

Це була остання агонія—наближався кінець. У кімнаті не лишилося вже нічого. За вовною з матрасів пішли й мішки, за мішками настала черга й простирадам, білизні, всьому, що тільки можна було продати. Якось увечері Маге продали за два су хустинку старого Бонемора. Слізьми проваджали вони кожну річ,—так мало було тих речей, таке вбоге було те господарство. Магедиха ще й досі не могла згадати без сліз, як віддала тандитникові рожеву картонну скриньку—старий чоловіків дарунок... Вона несла її потайки, прикривши фартухом, наче мати, що несе підкидати під чужі двері рідну дитину. Вони були тепер голі до нитки—лишилося тільки шкуру свою продати та й та була така вимучена й нужденна, що ніхто б за неї і ліярда одного не дав. Маге вже й не шукали нічого, знали, що настав кінець усьому, що нема надії здобути ані недогарка, ані жмені вугілля, ані картоплини, вони це знали й мовчки сподівалися смерті—тільки жаль брав за дітей—навіщо ця зайва жорстокість, навіщо ця хвороба—адже й так дівчатко померло б з голоду.

— Нарешті й він!—зідхнула Магедиха.

Повз вікно пройшла якась чорна постать. Відчинилися двері. Але це був не лікар, а новий пан-отець, абат Ранв'є. Його наче й зовсім не здивувала ця мертва, темна, холодна й голодна кімната. Він уже відвідав три сусідні шахтарські будинки й уперто переходив від сем'ї до сем'ї, вербуючи собі вірних так само, як Дансар вербував уранці вкупі з двома жандарами робітників.

і, тільки но переступивши поріг, абат почав піднесено гарячково, фанатично:

— Діти мої, чому ви не були в неділю на службі божій? Ви помиляєтеся, діти мої! Тільки церква одна може вас урятувати. Обіцяйте мені прийти в цю неділю.

Маге спинився на мить, глянув на абата й знову почав мовчки міряти важкими кроками кімнату. Абатіві відповіла Магедиха:

— На службу божу йти, пан-отче? А чого? Хіба господь бог не сміється з нас? Скажіть, що зробила йому моя дівчинка? Бачите, як її пропасниця трясє? Чи й без цього в нас горя мало? Так ні! Бог послав іще недугу на неї... А що я їй дам? Навіть теплим чимсь напоїти не можу.

Тоді абат почав говорити й говорив не присідаючи палко, довго, з запалом місіонера, що повертає до Христа дикунів на славу своєї віри... Страйк, злидні, голодний розпач—це все сприяло його справі. Він казав, що церква стоїть за бідних, що вона поверне правду на землю й скерує божий гнів на лиходіїв-багатирів, і день цей засяє в своїй силі й славі незабаром, бо багатирі стали на місце бога і в нечестивій гонитві за владою правлять світом без бога. Але коли робітники прагнуть справедливого поділу земних багатств, вони мусять згуртуватися навколо духовенства так само, як по Ісусовій смерті вбогі й смиренні згуртувалися навколо апостолів. Яку величню силу матиме папа, яку потужну армію матиме священство, коли до них пристануть незчисленні маси трудящих. За один тиждень вони очистять світ від зла, проженуть негідних хазяїв... І тоді настане справжнє царство боже на землі, кожному буде віддано по заслuzі, всі працюватимуть, і праця стоятиме на сторожі щастя всесвіту.

Магедиха слухала і їй здавалося, що це говорить Етьєн—скільки разів провіщав він так довгими, осінніми вечорами близький кінець їхніх страждань... Тільки рясам вона якось ніколи не вірила.

— Те все, що ви оце розказуєте, пан-отче, дуже добре, дуже добре,—мовила вона.—Видно, що ви з панами не водитесь. А ось досі всі наші інші священники

обідали завжди в директора й страхали нас дияволом що-разу, як ми просили хліба.

Тоді абат Ренв'є заговорив про прикре непорозуміння, що повстало поміж церквою і народом. А потім поволі, дуже обережно почав накидати натяками на лільських священиків, єпископів, на все високе духовенство... Всі вони порозпасалися—далися на спокусу земним утіхам, стали надто зарозумілі й спокійненько накладають з ліберальною буржуазією — засліплені, безтямні, не розуміючи, що саме ця буржуазія позбавила їх їхньої влади над світом. Але врятують землю не вони, а бідне сільське духовенство; воно повстане й разом із злидарями відновить христове царство на землі.

І євангеліст-революціонер, здавалося, уже вбачав себе на чолі христового воїнства—його кощава довга постать випросталася, очі палали вогнем, і від цього в темній кімнаті ставало наче ясніше. У своєму пророчому запалі абат забув усе навколо, містичні символи лилися йому з уст, і темні люди давно вже перестали його розуміти.

— До чого ці балачки?—пробубонів раптом Маге.—Краще були б принесли буханець хліба.

— Приходьте в неділю на службу божу, бог дасть усім усе. І абат пішов наvertати на путь праведний Леваків,—усіх вуглярів по черзі. Думки його були так високо, так палко вірив він у остаточну перемогу церкви, що дійсність для нього зовсім не існувала, і він бігав від присілка до присілка до тих, що помирали з голоду без милостині, з порожніми руками; він бо сам нічого не мав, а земні муки вважав за правдивіший шлях до спасіння.

Маге все ходив, і серед цілковитої тиші тільки глухо й важко падали на підлогу його кроки. Нараз щось зарипіло—наче поточений іржею блок заскрипів,—то дід Бонемор харкнув у холодне вогнище. І знову залунали рівномірні кроки. Гарячка приспала Альзіру, і хвора дівчинка почала тихенько маячити й сміятися крізь сон,—їй ввиджалось, що настало літо і що вона бавиться на сонечку.

— Ой, лишенько, вона вже вся палає,—мовила тихо

Магедиха, помацавши їй щічку.—Годі чекати на цю свиноту,—ці іроди заборонили, мабуть, йому прийти.

Магедиха говорила про лікаря, коли це щось знову штовхнуло двері; вона радісно скрикнула, але ту ж мить руки їй безсило опали, і вона знову скам'яніла край свого вікна, рівна-рівна й похмура.

— Добривечір!—тихо сказав Етьєн, зачинивши щільно за собою двері.

Він часто заходив сюди темної ночі. На другий день після того, як він зник, Маге вже знали, де він переховується, але нікому не сказали про це, і тому ніхто в присілку не знав докладно, що з Етьєном сталося. Навкруг його особи заплелася вже легенда, в нього ще вірили, про нього переказували різні, таємні чутки: незабаром він з'явиться з цілою армією своїх поплічників, з скринями золота й самоцвітів. Це було те саме побожне чекання чуда, віра, що ідеал таки здійсниться, і злидарі ввійдуть нарешті до обіцяного ясного міста правди. Одні присягалися, що буцім то бачили Етьєна в кареті з якимись трьома панамі на Марш'єнському шляху, інші казали, що через два дні він має вернутися з Англії... Але з часом віра згасала, дехто глузував навіть, що Етьєн переховується в льоху й гладка Мукета гріє його своїм салом,—йому справді дуже пошкодило те, що він зійшовся з нею. Популярність його ще не закотилася, але прихильність шахтарів потроху холола,—глуха зневіра почала западати в серця фанатиків і щодалі, то дужче й глибше.

— От клята година!—почав Етьєн.—А як у вас? Нічого нового? Що день, то гірше й гірше. Мені казали, що ніби то малий Негрель подався до Бельгії наймати боренців. Коли цьому правда, то нам усім каюк.

Аж холодно стало Етьєнові, коли він увійшов до цієї темної, вогкої кімнати; зразу він нікого не розгледів і тільки, коли очі його звикли до темряви, потроху упізнав по ще темніших плямах тіней невиразні постаті Маге, Магедихи й Бонемора. І знову прокинулося знайоме почуття огиди, таке природне для робітника, що підноситься через набуті знання, через високі горді мрії понад рівнем своєї класи. Які злидні, який сморід, як

тісно тут! Ці тіла навалені в одну купу і жаль, жаль тяжкий, що так болізно стискає груди. Його друзі доборолися до самого краю—це вже був кінець. Ні, ні, досить вже, треба піти на ласку Товариства, не можна гинути так цілій родині, і він замовк, шукаючи, як би краще натякнути на це.

Маге раптом спинився перед ним і злісно скрикнув:

— Кажеш—боренців? Не посміють, не посміють їх наймати! Запроданці! Хай тільки приведуть,—ми їм усі шахти потрощимо.

Плутаючись, почав Етьєн пояснювати, що це річ неможлива, що бельгійські шахтарі спустяться в шахти під охороною салдатів. Маге люто стискав кулаки, — найбільше дратували його,—як він казав,—ці багнети, скрізь, скрізь вони, скрізь почуваш, як вони ніби тобі впиваються в спину, і нікуди од них не втечеш. Так вуглярі вже невольні бути хазяями у власній хаті? Каторжники вони, чи що? Невже їх примусять узятися до роботи збройною силою? Маге любив свою шахту й його дуже болів цей примусовий двохмісячний відпочинок, він просто скучав за своєю шахтою; і від думки про цю зневагу, про те, що якісь чужинці можуть захопити її в свої руки, він аж скаженів, але за мить замовк—з болем у серці згадав, що Товариство повернуло йому його розрахункову книжку, і що тепер він уже не ворезький робітник.

— І чого це я лютую? — пробубонів він. — Що мені тепер до тутешніх справ? Хай вони мене ще з цієї хати виженуть—тоді вже просто лягай і помирай.

— Ет, дурниці, — скрикнув Етьєн. — Скажи слово, і вони завтра візьмуть назад твою книжку. Добрих робітників шанують...

Етьєн урвався на слові—Альзіра тихенько засміялася крізь гарячковий свій сон. Досі у густих сутінках він розгледів тільки но задубілу постать діда Бонемора, дівчинки він не помітив, і цей несподіваний хворий сміх його злякав. Ні, досить, так далі бути не може. Діти починають мерти. Цього вже не можна терпіти. І тремтячим голосом він нарешті промовив:

— Терпіти довше не сила... ми пропали... Треба здатись...

Магедиха, що досі стояла мовчки, раптом скипіла і, вилаявшись по-чоловічому, накинулася на Етьєна.

— І це кажеш ти? — спересердя вона завжди називала його на «ти». — Це кажеш ти, бий тебе лиха година!

Етьєн хотів був щось пояснити, але та не дала.

— Не смій, не смій цього казати, мовчи, а то розіб'ю пику, дарма, що жінка. На якого біса конали ми з голоду два місяці, на якого біса поспродувала я все до останньої нитки, нащо я діти свої попереводила? З дурного розуму, знічев'я? Так ніщо в світі не зміниться, і неправда знову настане? Душно мені, душно стає, як згадаю про це. Ні, ні, краще все спалити, знищити, потоптати, а не скорятись.

І вона з погрозою ткнула рукою в темряву, туди, де стояв Маге.

— Слухай сюди... Хай тільки мій чоловік посміє повернутися в шахту, я перша піймаю його на дорозі, плюну йому межі очі й вилаю падлюкою.

Етьєн не бачив жінки, але од неї дихнуло жаром, мов з пащі розлютованої суки, і він зблід і відступив перед цією люттю, перед цим ділом його власних рук. Як ця Магедиха перемінилася! Де та колишня, спокійна, розсудлива жінка? Колись вона дорікала йому, що занадто він гарячий, казала, що не можна бажати смерти нікому—а тепер... тепер не хоче слухати ніяких міркувань і готова сама йти всіх убивати. Не він, а вона говорить тепер про політику, про те, що треба знищити одразу за одним махом усю буржуазію... Республіки й гільйотини треба їй, щоб звільнити землю від здирців-багатирів, що викохують своє сало на гіркій праці бідноти.

— Так, так, я з них усіх оцими обома руками шкуру злуплю. Годі, годі вже, кажу тобі, годі! Настав наш час—чи ж не ти це казав?.. Батько, дід, дідів батько і всі, всі ті, що жили до нас, терпіли так, як ми... і сини наші... й сини наших синів ще терпітимуть те саме. Так? Як здумаю я про це, то аж дурію, ножа готова вхопити... Ми тоді мало зробили... Треба було підпалити Монсу,

все дощенту сплюндрувати, каменя на камені не лишити... І знаєш, мені шкода тільки за одним... чому я не дала тоді старому задушити піоленську дівку... Адже моїх дітей вони душать голодом.

Слова її падали в темряві ночі, як удари сокири. Тісний опруг не хотів розкутися, і недосяжна мрія світосяйного щастя труїла пекучою отрутою її стуманілу з горя голову.

— Ви мене не так зрозуміли, — змігся нарешті промовити Етьєн.—Треба було б дійти якоїсь згоди з Товариством: перестій дошкуляє йому страшенно, шахти гинуть, тепер воно напевне пристане на деякі наші вимоги.

— Нічого, нічого не треба! — пронизливо скрикнула Магедиха.

За дверима знову щось зашаруділо—прийшли Анрі з Ленорою, але з порожніми руками. Один пан таки дав їм два су, але дівчинка ввесь час штовхала ногою меншого брата і гроші впали на сніг... Жанлен почав з ними шукати, шукав, шукав та так і не знайшов, гроші кудись поділися.

— А Жанлен де?

— Сказав, мамо, що йому ніколи й пішов собі геть.

Етьєн з болем слухав цю розмову. Колись Магедиха хвалилася подушити своїх дітей, коли вони посміють вийти на вулицю з довгою рукою, а тепер сама посилає їх жебрати й каже, що вони всі, всі десять тисяч вуглярів Монсу, візьмуть патериці в руки, торби на плечі й підуть з довгою рукою несходимими шляхами на страх наляканій країні.

В чорній кімнаті стало ще моторошніше. Малі прийшли голодні, просили їсти...—Чому це й досі не вечеряють?—вони рюмсали, тинялися без діла по кімнаті, наступили ненароком на ноги хворій сестричці, і та болізно застогнала. Роздратована Магедиха кинулася туди й навмання, не бачучи нічого в темряві, набила дітей, а діти ще дужче заскиглили,—просили хліба. Тоді мати впала знесилена на долівку, біля Альзіриноного стільця, пригорнула до себе Ленору й Анрі і гірко, гірко заплакала. І довго котилися сльози їй по щоках. Нервово на-

пруження дійшло до найвищої точки й урвалось. Вона сиділа розм'якла, приголомшена, прибита, вперто проказуючи ввесь час одні слова: «Господи, боже мій, чом ти нас не береш? Господи, боже мій, візьми й нас, зглянься, хай уже буде кінець».

Дід так і заляк, як сидів, мов старе, зашкорубле на дощі й на вітрі дерево, а батько, дивлячись просто перед себе й не повертаючи голови, так само міряв безупину кімнату від шафи до печи й назад.

Знову відчинилися двері. На цей раз це був таки справді лікар.

— Ет, чортовиння! — пробубонів він. — З однієї свічки, здається, не посліпли б. Швидше, мені ніколи.

Перевантажений надмірною працею, лікар бурчав, як і завжди. На щастя, в нього в кишені була коробочка з сірниками, і Маге присвічував йому. З дівчинки скинули ковдру, сірнички спалахували хиткими вогниками, і Альзірине нужденне тільце, тільце пташини, що замерзає на снігу, безвладно тріпотіло й здавалося ще менше, ще нужденніше. Тільки великий горб чітко виступав на ньому, і за цим горбом ніби зникало й саме тіло. Дівчинка усміхалася безтямною, передсмертною усмішкою. Очі їй розплющилися широко, а худенькі рученята міцно сплелися на запалих грудях.

Мати з розпачем голосно тужила: чи то ж добре, чи то ж справедливо забирати в неї єдину дитину, що помагає їй у хазяйстві, таку любу, таку розумну дитину. Чом не взяв він спершу її самої?

Це роздратовало лікаря.

— Цить! Вона вже кінчається. Твоє дитя вмерло з голоду, щоб ти знала. І не воно одне. Допіру в сусідній хаті я бачив те саме. Всі ви мене кличете, а що я можу зробити? Вам не ліків треба, а м'яса. Ось що!

Вогонь припик батькові пальці, і той кинув сірника. Темрява впала на ще теплий маленький труп. Лікар хавливо вийшов, знов побіг кудись. У чорній кімнаті лунало тільки безконечне тужливе голосіння, то плакала Магедиха й не перестаючи кликала, кликала смерть.

— Господи, боже мій, час і мені за нею, візьми,

візьми мене! Господи, боже мій, візьми й мого чоловіка, візьми всіх, зглянься на нас, хай вже буде кінець...

III.

Надійшла неділя. З восьмої години ранку Суварін мовчки сидів сам один в «Авантажі» на своєму звичайному місці, спершися головою об стінку. Ні в кого з шахтарів не знайшлося б тепер і двох су на кухоль пива—трахтир ніколи ще не був такий порожній. Пані Расенер мов скам'яніла за своєю конторкою і напружено-злісно мовчала, а сам Расенер стояв замислений перед чавунним каміном і дивився на рудавий димок, що звивався вгору над купкою кам'яного вугілля.

В кімнаті стояла важка задуха і якась гнітюча тиша. Раптом у шибку хтось тричі постукав сухим, коротким стуком.

Суварін повернув голову на знайоме гасло: Етьєн закликав його так уже кілька разів, коли, проходячи повз «Авантаж», бачив через вікно, що товариш сидить за порожнім столиком сам. Але Суварін не встиг ще дійти до дверей, як Расенер уже відчинив. З вікна падала на вулицю смуга світла, і той одразу впізнав Етьєна.

— Боїшся, що викажу? Заходь, в кімнаті безпечніше вам поговорити, аніж десь на дорозі.

Етьєн зайшов; пані Расенер ласкаво запропонувала йому кухоль пива, але він тільки рукою махнув.

— Я вже давно вгадав, де ти ховаєшся,—казав далі Расенер.—Якби я був шпиг, як плещуть про мене твої друзі, то вже з тиждень тому підіслав би до тебе жандарів.

— Ти міг цього й зовсім не говорити, — відповів Етьєн.—Я знаю, що ти цим ніколи не промишляв... Можна мати різні погляди, а проте ставитися з повагою одне до одного.

Знову впала важка тиша. Суварін сів на свого стільця спиною до стіни, втопивши далекий погляд у цівку диму з цигарки; нервові пальці його весь час неспокоїно ворушилися, мацали по колінях, шукали теплої,

чрусикової шкурки, але Польща десь ізникла сьогодні. Якесь несвідоме, прикре почуття опановувало його, йому бракувало чогось, але чого, він і сам як слід сказати не міг.

— Завтра у Воре починається робота, — сказав нарешті Етьєн — він сів насупроти. — Малий Негрель привіз бельгійців.

— Так, вони прибули смерком, — тихо промовив Расенер, не відходячи від каміну. — Якби тільки різні не було. Ні, ні, я й на думці не маю починати знову суперечки, — додав він голосніше. — Тільки згадай моє слово — лихо буде, коли ви й далі стоятимете на своєму... З вашим страйком сталося точнісінько те саме, що із твоїм Інтернаціоналом. Позавчора я був у своїх справах в Лілі, зустрів там Плюшара. Каже, що вся ця махінація буцім то зовсім ні на що звелася.

І Расенер розповів докладніше про славетну спілку трудящих: захопивши спершу своєю пропагандою робітників усього світу й нагнавши холодного жаху на буржуазію, вона почала поволі підупадати через внутрішні суперечки та через боротьбу дрібного самолюбства. Відколи анархісти взяли в ній гору й усунули від стерна перших її організаторів, еволюціоністів, усе пішло шкереберть — серед розбрату партій люди зовсім забули про основну мету спілки — реформу заробітної платні, а кадри вчених розпорошувалися з кожним днем через теоретичні суперечки. Очевидячки, як не сьогодні, то завтра, цей масовий рух робітників, що загрожував був змести одним своїм подихом усе старе, гниле суспільство, тепер сам остаточно загине.

— Плюшар аж змарнів через усі ці неприємності, — казав далі Расенер. — До того ще й зовсім голосу позбувся, а все таки говорить, виступає, лагодиться до Парижу їхати... Аж тричі казав мені, що страйкові вашому каюк.

Етьєн мовчки слухав його, спустивши додолу очі. — Вчора, балакаючи з товаришами, він уперше відчув у їхніх словах заховану неприязнь до себе й недовіру, відчув, що вплив його похитнувся, а це була перша ознака

поразки, і він сидів похмурий, мовчазний,—не хотів показати свого безсилля перед Расенером, адже вийшло так, як той пророкував тоді в лісі,—справі їхній не пощастило, настало розчарування, і юрба вже готова освистати його, Етьєна, як колись освистала цього самого Расенера.

— Звичайно, страйкові каюк, я це знаю не гірше за Плюшара,—відповів Етьєн. — Інакше воно й бути не могло. Ми пішли на це мимохіть і зовсім не гадали перемогти Товариство... Але ж річ у тім, що як закрутить, закрутить тебе, то якимось мимоволі починаєш п'яніти, сподіватися всякої всячини... мріяти... ну, а коли виходить на зло, то забуваєш, що так воно й мусіло бути, починаються сварки та нарікання, і люди лементують так, ніби то нещастя впало несподівано, не знати й звідки.

— Гаразд, отже ти вважаєш, що гру програно? То чому ж не навернеш на розум товаришів? Чому?

Етьєн глянув пильно Расенерові в вічі.

— Слухай, Расенере, годі... У тебе одні погляди, а в мене інші; я зайшов сюди, щоб показати, що я, минаючи все, тебе поважаю. А я ось що скажу: хай ми всі поздихаємо з голоду, то все таки наші кощаві трупи зроблять більше для народньої справи, аніж усе політиканство мудреців... Ох, якби котрий із цих падлюк-салдатів всадив мені кулю просто в серце, який би це був блискучий кінець!

Очі йому звологніли—в цьому крикові прорвалося те одне, про що він мріяв тепер—остання надія переможеного борця,—для переможеного смерть це єдине пристановище, де можна втопити всі свої жалі.

— Ловко!—сказала радикалка Расенер, пронизавши свого поміркованого угодовця-чоловіка поглядом, повним презирства.

Суварін наче б то й не чув цієї розмови й увесь час нервово перебирав пальцями. Його бліде дівоче обличчя з тонким носом і дрібними гострими зубами стало якесь запекле й жорстоке, очі дивилися кудись в далечінь, немов бачили там якісь криваві містичні привиди. Він

почав міркувати вголос, відповідаючи на якесь випадково схоплене Расенерове слово про Інтернаціонал.

— Усі вони нікчемні... Був тільки один чоловік... він один міг зробити з їхньої спілки страшне знаряддя руїни. Але для того треба хотіти, а вони не хочуть, ось чому революція загине ще раз.

Серед густих сутінів голос його ще довго лунав, мов голос сновиди. Він говорив з огидою про безглуздя людське, і Етьєн з Расенером слухали схвильовані ті пророчі слова.—Справи в Росії зовсім погані; останні новини безрадісні. Колишні його товариші обернулися на звичайнісіньких політиканів, а славнозвісні нігілісти, що від них потерпала Європа, усі ці полупанки, попівські, міщанські та купецькі синки не мають сили піднятися понад ідею національного визволення,—вони переконані, що досить забити деспота, і цілий світ буде врятований. Досить було йому сказати, що людство мов достиглий хліб треба підтяти на корені, досить було тільки пустити слово «республіка», і він почував, що його вже перестають розуміти, що він стає далекий, чужий, небажаний їм, що його вже мають за вирваний з рідного ґрунту штучний витвір революційного космополітизму.... Але його національне почуття повставало проти цього обвинувачення, і Суварін гірко закінчив своїм улюбленим словом:

— Дурниці!.. Такими дурницями вони ніколи нічого не роблять.

Суварін заговорив ще тихше. Тепер він з болем згадував про свою юнацьку мрію вселюдського братерства. Він відмовився від свого маєтку й громадського стану й змішався з робітництвом тільки тому, що вірив у майбутнє народження цього нового трудового суспільства, збудованого на принципі спільної праці. Усі свої злиденні су він залюбки роздавав тутешній малечі, до шахтарів ставився дружньо, як брат, на їхні вовкуваті погляди відповідав ласкавою ухмілкою, сподіваючись привернути їх до себе своєю працьовитістю й серйозністю. Він був такий самий, як і вони, путящий, справний робітник. Але де там! Їм він був так само чужий, і вони не розуміли його ненависти до будь-яких

кайданів, не зрозуміли його твердої волі лишитися незалежним, вільним від усіх почуттів, від радості, горя, честолюбних мрій. Ще вранці сьогодні він вичитав у газеті одну ганебну річ, і це вкрай його роздратовало.

Голос його раптом змінився, очі спалахнули, вп'ялися в Етьєна; він заговорив тепер просто до нього:

— Розумієш, розумієш ти це? Що ти скажеш про цих марсельських капелюшників? Тільки но забагатіли, виграли в лотореї найгрубший приз—сто тисяч франків і ту ж мить купили ренту,—їм тепер робити вже не треба, вони проживуть з відсотків. Так, це характерна ваша риса, риса французького робітництва. Ви мрієте знайти дорогий скарб і висмоктати його нишком, заховавшись егоїстично десь у затишку від людей. Ви галасуєте, розпинаєтесь проти багатіїв, а вам самим бракує мужности віддати бідним гроші, що падають вам просто з неба. Ні, доти, доки ви цілком не переродитесь, доки ви ненавидітимете буржуа тільки тому, що задрите їм і хочете стати на їхнє місце й зробитися такими самими буржуа, ви будете негідні цього великого вселюдського щастя.

Расенер голосно зареготав—яке безглуздя, невже ж таки ці щасливі капелюшники мали б відмовитися від свого виграшу? Суварін зблід, обличчя йому скривилося і стало страшне: гнів, той фанатичний гнів, що здатен нищити цілі народи, охопив його і він скрикнув:

— Усіх вас викосять, виметуть, викинуть, як гнилизну на смітник. Народиться людина, що знищить в корені всю вашу боязку заласну націю. Бачите ці руки? Якби цим рукам сила, вони б ухопили всю землю і трясли б її, аж доки вона не розсипалась б на порошок і не засипала вас уламками, не задушила з насінням.

— Ловко!—сказала знову, як завжди чемно й твердо пані Расенер.

Якийсь час помовчали. Потім Етьєн заговорив про бельгійських шахтарів і почав розпитувати Суваріна про те, які накази дано з цього приводу у Воре. Але той уже знову поринув у звичайну свою задуму й ледве відповів: чув, що салдатам видали набої, а більше нічого не знає.

І поки Суварін говорив, пальці його ввесь час чогось нервово шукали і нарешті він зрозумів, чого їм бракує— їм бракувало ніжної, теплої шкурки, що завжди так за-спокоювала його.

— А де ж Польща?

Расенер зирнув на жінку, знову всміхнувся на хвилю і зніяковів, але потім набрався духу:

— Де Польща?—В печі.

Після пригоди з Жанленом, скалічена крілиха приводила тільки мертвих трусиків і, щоб не годувати непотрібну тварину, Расенери вирішили її зарізати й засмажили саме сьогодні з картоплею.

— Ти ж сам на вечерю з'їв її задню ніжку. Ще й пальці обсмоктав. А правда смачна? Ге?

Суварін спершу не зрозумів, потім страшенно зблід, підборіддя йому скривилося, його мов занудило, і дві великі сльози покотилися з очей цієї людини з залізною волею.

Але ніхто не встиг цього помітити. Раптом знадвору хтось шарпонує двері, і до кімнати ввалився Шаваль, штовхаючи поперед себе Катерину. Налигавшись пива та набундючившись досхочу по всіх пивницях Монсу, Шаваль пішов до «Авантажу», показати колишнім товаришам, що нікого не боїться і що йому на всіх наплювати.

— Сто чортів!—гукнув він увіходячи Катерині.— Кажу тобі—пий! Випий зо мною тут кухоль пива! А першому, хто косо гляне на мене, зуби разом з щелепами повибиваю.

Вгледівши Етьєна, Катерина пополотніла, а Шаваль засміявся недобрим сміхом.

— Пані Расенер, два кухлі, ми покропляємо початок роботи.

Трахтирниця мовчки наточила пива, пива бо свого вона нікому не відмовляла. В кімнаті стало тихо; ані Расенер, ані Суварін з Етьєном не ворухнулися.

— Я знаю, хтось узивав мене зрадником,—зухвало говорив Шаваль,— хотів би я, щоб мені сказали це в вічі,—нарешті поквитувався б.

Ніхто йому не відповів, чоловіки одвернулися від нього й дивилися в стіну.

— Є на світі ледарі, є й трудящі люди,—сказав далі Шаваль ще голосніше.—Мені критися ні з чим не треба, я покинув Деноленову паскудну яму й спускаюся в завтра на роботу у Воре з дванадцятьма підручними бельгійцями; я їх поведу, начальство звіряється мені, бо поважає... А як це комусь не до вподоби, хай скаже, можна й побалакати.

Ніхто знову йому не відповів. Тоді Шаваль присікався до Катерини.

— Ну, пий, пий, бий тебе лиха година!.. Вип'ємо за те, щоб усі паскуди-ледацюги повиздихали к бісовому батьку.

Катерина цокнулася,—шклянка тремтіла в її руці.

Шаваль витяг з кишені жменю дрібняків і з п'яним зухвальством висипав їх перед собою на стіл, приказуючи, що гроші ці зароблено кривавим потом, а в деяких ледарів і десяти су не знайдеться, щоб показати. Холодна байдужість колишніх товаришів дратувала його, і він почав чіплятися вже до Етьєна.

— Кроти, очевидячки, тільки вночі вилазять з своїх нор? Мабуть жандари міцно хропуть, коли розбійникам вільно по вулицях тиняться.

Етьєн устав ще цілком спокійний, суворий.

— Слухай, ти мені вже набрид... Так—ти зрадник! Від цих грошей дхне якоюсь новою підлотою, і мені гидко руки об твою запродану шкуру бруднити. А проте, нехай! Я готовий! Давно пора! Один з нас мусить пропасти.

— Ого, довго ж треба тебе, стерво, лаяти, щоб за печінки вхопило!.. Сам-на-сам з тобою хоч зараз. Ти мені заплатиш за все, що я через тебе витерпів.

Катерина кинулася була поміж них і простягла з благанням руки, але зараз відступила назад, зрозуміла, що вони мусіли зчепитися, інакше не могло бути.

Притулившись до стіни, мовчки дивилася Катерина переляканими очима на цих двох чоловіків, що ось зараз битимуться за неї на смерть, навіть тремтіти перестала—заніміла.

Пані Расенер тільки поприбирала з конторки кухлі, щоб їх, бува, не зачепили, й знову мовчки сіла на

лавку, не виявляючи, борони боже, нетактовної цікавості. Расенер не міг спокійно дивитися, як два колишні товариші перегризуть один одному горло, і спробував був їх погамувати, але Суварін узяв його за плече й відвів до столу.

— Це тебе не обходить... Ім удвох тісно. Поборе дужчий.

Не дожидаючись нападу, Шаваль уже розмахував кулаками. Він був вищий за Етьєна, дебелий, незграбний і, вигнувшись наперед, націлився тому просто в обличчя обома руками, ніби мав у кожній по шаблюці. Він ні на хвилю не замовкав, увесь час гороїжився перед глядачами й лаявся безупину, щоб розпалити себе.

— У-у, паршук, доберусь я до твого носа!.. Розквашу так, що тільки мокре зостанеться... Ну, ну, давай свою мармизу, мазунчику... З шлюхами лизатися любиш... А ось як я тобі її мазкою вмию, то побачимо, як вони тоді за тобою побіжать!

Мовчки, стиснувши зуби, прикриваючи руками обличчя й груди Етьєн напружив усі сили свого невеличкого тіла й наготувався до правильної боротьби; він не спускав очей з ворога, маневрував кулаками так, ніби вони були в нього на пружинах, і сипав страшні удари.

Спочатку вони один одному не робили великої шкоди. Шаваль занадто телесувався й бундючився, Етьєн спокійно вичікував, і боротьба затягалась. Тільки стілець гупнув на підлогу, і білий пісок, натрушений на кам'яні тафлі, заскрипів під грубезними черевиками.

Але з часом вони обоє засапалися і де-далі дихали важче й голосніше. Обличчя стали червоні від унутрішнього полум'я, що ніби клекотіло в них і виривалося вогненними язиками крізь дірки очей.

— Ей!—скрикнув Шаваль.—Тепер держись!

І справді, на цей раз кулак його гупнув, мов ціп, по Етьєновому плечу, але той стримав болючий крик—почувся тільки глухий удар кістки об м'яке тіло. На відповідь Етьєн зацідив Шавалеві просто в груди і був би повалив його на землю, але той увесь час стрибав, як цап, і встиг відскочити. Проте Етьєн так боляче потра-

пив йому в лівий бік, що йому аж дух забило, і він похитнувся. Шаваль почував, що руки слабнуть, розскаженів і, як звірюка, кинувся наперед, націлившись ногою в живіт Етьєнові.

— Кишки тобі випущу! Побачимо, які то вони!— прохрипів він задушеним голосом.

Етьєн вчасно відхилився, але цей нечесний вчинок у боротьбі так обурило його, що він не міг уже стримувати довше свого гніву.

— Мовчи, тварюко! Геть з ногами, а то я тебе осломом приб'ю!

Глядачі перелякалися.

Расенер хотів був розборонити їх, не міг бачити такого звірства, але суворим поглядом жінка спинила його: хіба ж гостям не вільно робити свої справи в їхньому трахтирі? Нема чого їм заваджати.

Расенер перейшов на другий бік, став перед каміном, щоб хлопці, бува, не попадали у вогонь. Суварін скрутив собі, як завжди спокійно цигарку, але забув запалити її. Катерина вся скам'яніла коло стіни, тільки руки їй несвідомо сплелися на грудях і конвульсивно шарпали блюзку. З усієї сили стримувала вона себе, щоб не крикнути, щоб не показати, хто з цих двох чоловіків їй миліший, щоб не вбити одного з них. Вона вже й сама не знала, за кого боїться дужче.

Шаваль знесилювався, піт обливав його, і він бився, навмання розмахуючи кулаками. Хоча й дуже розлючений, Етьєн більше оборонявся, ніж нападав, і відбивав щасливо майже всі удари. Шаваль розбив йому вже вухо, а тепер здер з шиї клапоть шкури. Етьєн підскочив мов опечений і кинувся з лайкою просто на нього. Шаваль ще раз захистив свої груди від цього страшного прямого удару, стрибнув, необережно нахилився, і кулак влучив йому в обличчя,—розтросив носа й підбив око. Кров ринула з ніздрів, віко спухло, набрякло, посиніло, засліплений червоною мазкою, ошелешений, незграба безпорадно замахав руками. Етьєн ударив ще раз, тепер уже в груди. Щось тріснуло, і Шаваль важко плюхнув на долівку, мов лантух з глиною.

Етьєн постояв над ним.

— Ну, вставай! Коли тобі мало, то можемо почати знову.

Шаваль нічого не відповів. Йому зовсім забило памороки, і він мовчки перевернувся на підлозі, випростуючи ноги й руки і пролежав так з хвилину. Потім звівся на превелику силу, став на коліна, перегнувся наперед і засунув руку в кишеню. А потім дико гаркнув і кинувся на Етьєна.

Катерина бачила все, і страшний крик мимоволі вирвався їй з самого серця. Вона заціпеніла здивована, — цей крик їй самій показав, за кого вона дужче боїться.

— Бережись! У нього в руці ніж!

Етьєн ледве встиг відхилити від себе перший удар і широке лезо ножа—з буксовою колодочкою розпанахало йому тільки рукав. Він схопив Шавалья за руку. Закипіла скажена боротьба. Етьєн знав, що пропав, як випустить руку, а Шаваль борсався з усієї сили, щоб визволити її й ударити. Лезо нахилилося що-разу нижче, стомлені м'ясні знеслювалися, і двічі Етьєн почув на своїй шкурі холодну сталь. Він напружився в-останнє й так скажено стиснув руку своєму ворогові, що безсилі пальці того пустили ножа, і ніж упав на долівку. Обидва кинулися за ножем, але перший його вхопив Етьєн. Ще мить, і він підібгав під себе Шавалья, вперся йому коліном у груди, і гостре лезо грізно блиснуло в нього над головою.

— Ну, клятий зраднику, тепер вже не втечеш!

Якийсь жахливий, внутрішній голос глушив Етьєна. Цей голос здіймався з самої глибини його істоти й бився йому молотком у голову. Це було якесь раптове божевілля, непереможна потреба побачити кров. Ніколи ще не пекло його так це почуття, а проте він п'яний не був. Він боровся зі спадковим своїм прокляттям і тремтів усім тілом, як доведений до нестями закоханий, що всіма силами відбивається від свого бажання й не може вже боротися з собою, готовий згвалтувати свою кохану. Але на превелику силу Етьєн поборов себе й кинув ножа через голову.

— Вставай! Іди!—прошепотів він хрипко.

На цей раз Расенер кинувся таки до них, але досить обережно—боявся, щоб і йому не попало; він не міг дозволити вбивства в себе в хаті й так розходився, що його жінка зауважила йому з-за своєї конторки, що він завжди кричить занадто рано.

Суварін—ніж мало не вгруз йому в ногу,—згадав нарешті, що треба запалити цигарку.—Уже кінець?

Не відходячи від стіни, Катерина дивилася без-тямно на чоловіків: обидва були живі.

— Іди-ж!..—прошепотів знову Етьєн.—Іди, а то вб'ю!

Шаваль підвівся, обтер рукою кров, що досі ще дзюрчала йому з носа і пішов, хилитаючись, розлючений, загиджений мазкою, з підбитим оком.

Катерина несвідомо ступила кілька кроків за ним. Шаваль обернувся, і вся його лють вирвалася потоком гидкої лайки.

— Геть, геть, тобі треба його, то й спи з ним, паскудна шкапо, і не смій порогу мого переступати, а то шкуру спуцу!

Шаваль злісно грюкнув дверима. У задушній кімнаті стало зовсім тихо, тільки вугілля в каміні тріщало. Долі валявся перекинений стілець, і червоніла пляма крові—білий пісок поволі вбирав її в себе.

IV.

Етьєн і Катерина вийшли мовчки з «Авантажу» і мовчки пішли вперед. Мороз пересівся, почалася одлига, холодна, повільна. Сніг тільки почорнів, але не танув. На олив'яному небі крізь чорні разпанахані хмари, що неслися за скаженим вітром десь недосяжно високо, іноді пробивався тмяною плямою повний місяць; внизу на землі було тихо-тихо, тільки час-від-часу плюхало з дахів біле груддя крихкого снігу.

Етьєн не знав, що йому робити з цією жінкою, що раптом опинилася в нього на руках, не знав, що сказати. На душі в нього було якось недобре. Взяти її з собою до Рекійяру? Але це ж цілковите безглуздя. Він хотів був одвести її у присілок до Маге, та вона з

жахом захитала головою: ні, ні, що хоче, тільки не це, не може вона сісти на шию батькам після того, як покинула їх так невдячно. Обое не говорили більше і мовчки йшли навмання чорним дорогами в непролазній грязюці. Мовчки спустилися вони до Воре, взяли праворуч і попростували поміж насипом і каналом.

— Але ж треба тобі десь ночувати,—сказав нарешті Етьєн,—Якби я мав кімнату, то, звичайно, повів би тебе до себе...

І відразу йому стало якось чудно, ніяково; дихнуло минулим, наче знов прокинулося те велике, непереможне бажання, що колись поривало їх одне до одного з такою силою; якась чулість, ніжність і сором, що не давав їм зійтися. Чому він такий схвильований, чому стало ніби тепліше на серці—невже, невже він досі хоче цієї жінки?

Етьєн згадав, як Катерина вдарила його в Гастон-Марі, але, замість збудити злість, ця згадка тільки розпалила його. А чому ж і не взяти Катерину до Рекій-яру? Тепер це вже здавалося йому цілком природнім і можливим.

— То кажи, куди мені тебе відвести? Мабуть, ти мене дуже ненавидиш, коли так цураєшся?

Катерина ледве пленталася за ним, ввесь час відставала,—важкі сабо не давали йти, скобзалися по баюрах.

— Господи, з мене й так уже досить, не завдавай ще гіршого жалю,—прошепотіла вона, не зводячи голови.—Нащо це нам тепер? Тепер я вже маю хлопця, та й ти знайшов собі дівчину.

Катерина говорила про Мукету—була певна, що Етьєн з нею живе,—бо вже з пів місяця всі говорили про те. Етьєн запевняв, присягався, що це неправда, але Катерина тільки головою похитала, згадала, як вони палко цілувалися на дорозі від Монсу,—це ж вона сама на власні очі бачила.

— Ну, що ж, великий клопіт?—сказав він тихо.—Нам було б так хороше вкупі...

— Облиш, нема за чим шкодувати...—відповіла Катерина, здригнувшись,—ти не багато втеряв. Коли б

ти знав, яка я квола стала, ні до чого вже не придатна... Мабуть, і жінки з мене вже ніколи не буде.

І вона говорила далі просто, одверто, докоряючи собі, що не розвинулася ще фізично. Це її якось принижувало, робило з неї дівчатко, дарма, що вона вже знала чоловіка. Коли ще дитину можеш породити, тоді ти хоч яка не яка, а все таки жінка, а то таке дрантя!

— Бідна моя крихітко! — сказав зовсім тихо Етьєн,—такий його жаль узяв.

Вони стояли під насипом, оповиті величезною його чорною тінню. Чорна, як чорнило, хмара набігла саме на місяць, і вони не бачили вже одне одного, подихи їхні злилися, вуста шукали вуст, щоб нарешті з'єднатися—так давно і так дуже не давало їм спокою це бажання... І раптом місяць виринув з-за хмари, облив білим світлом високий насип, і вгорі, просто над головою в себе, вони побачили рівну постать ворезького вартового. Вуста їхні не з'єдналися—якесь дивне почуття, старе почуття сорому, злости, якоїсь незрозумілої огиди й великої, великої приязни,—лягло знову між ними, і вони важко попростували далі по грязюці.

— Так це твоє останнє слово? Не хочеш?—спитав Етьєн.

— Не хочу,—відказала вона.—Шаваль, потім ти, а після тебе ще хтось... Ні, не хочу... І потім, утіхи я ніякої не відчуваю, то навіщо ж?

Вони замовкли й пройшли з сотню кроків, не промовивши й слова.

— Ну, а чи хоч знаєш ти, куди йдеш?—почав знову Етьєн.—Я не можу покинути тебе саму під голим небом такої ночі.

Катерина просто відповіла:

— Вертаюся додому. Шаваль мій, то де ж мені почувати, як не в нього?

— Та він же тебе на смерть приб'є.

Вони знову замовкли. Катерина покірливо знизала плечима. Так, Шаваль її поб'є, а як утомиться бити, то перестане,—що ж, це все таки краще, аніж волочитися шляхами, як повія. Та вона вже й звикла до побоїв і навіть потішала себе тим, що на десять дівчат вісьмом

випадає доля не краща за її власну. Ну, а як полюбовник оженився з нею, то це вже й зовсім добре буде.

Етьєн з Катериною подалися до Монсу, і що ближче підходили до містечка, то рідше промовляли одне до одного, поміж ними знову зростала прірва. Етьєн не знав, що сказати. Йому було страшенно тяжко, що вона вертається до Шаваля, а проте він не знаходив слів, щоб утримати її коло себе й з великим болем думав—що він їй дати може? Голодне життя втікача, одну коротку ніч без завтраго. Хвилина, і куля проб'є йому череп. Може воно й справді так треба, може й справді краще мати те, що вже маєш, ніж іти назустріч новим мукам, новим невідомим стражданням? І мовчки, понуривши голову, він вів дівчину до її полюбовника й не сказав і слова, коли вона спинилася коло майстерень Товариства, недалеко пивниці «Пікет».

— Далі не йди... Не треба, щоб він тебе бачив, а то знову буде лихо,—сказала тихо Катерина.

На дзвіниці вибила одинадцята година. Пивниця була вже зачинена, але крізь щілини в дверях пробивалося світло.

— Прощавай!—прошепотіла Катерина й простягла руку, і Етьєн довго стискав цю руку; нарешті з великим зусиллям Катерина випростала її, відімкнула своїм власним ключем двері й увійшла, не обертаючися; проте Етьєн наче прикипів до землі й не зводив очей з будинку. Що то там діється? Він насторожував вухо й тремтів, що ось почує жіночий лемент.

Але будинок стояв чорний, німотний, тільки на другому поверсі засвітилось одне вікно. Вікно відчинилося, знайома худенька постать визирнула з нього, і Етьєн підійшов ближче.

Дуже тихо, зовсім тихо, Катерина промовила:

— Його ще нема, я зараз ляжу... Прошу тебе, іди собі.

Етьєн пішов. Надворі стало ще мокріше, з дахів бігла вода, на стінах, на барканах, на всій цій темній масі будівель промислового передмістя повиступала, мов піт, великими краплями вільгота. Спочатку Етьєн подався на Рекійяр; знеможений, змучений, він хотів

тільки одного—заховатися під землю, забути все навіки... Але потім згадав про Воре, про бельгійських робітників, що мають удосвіта спуститися в копальню, про товаришів, готових на все, аби тільки не пустити на шахту чужинців, і знов пішов поздовж каналу через величезні баюри з талого снігу.

Коли Етьєн підійшов до насипу, з-за хмари вийшов місяць і ясным світлом освітив рівнину. Етьєн глянув угору, там шугав рвачкий вітер, гнав хмари наче велетенським батогом по небу. Темні хмари яснішали, тоншали, танули прозорим маревом і здавалося, що то розбурхані хвилі переливаються через місяць. Вони перелітали одна за однією шалено швидко, на одну коротку мить затуманюючи ясне коло, і воно знову виринало чисте й блискуче.

Напоївши очі цим прозорим сяйвом, Етьєн глянув несвідомо на насип і побачив щось незвичайне. Задубілий вартовий ходив вперед і назад по шпилю, двадцять п'ять кроків в напрямку до Марш'єна і знов двадцять п'ять кроків назад. На тлі блідого неба чітко вирізнявся чорний його силует, а над ним виблискувала біла смужка багнета. Але не це зацікавило Етьєна: з-за будки, де холодними ночами дід Бонемор ховався звичайно від вітру, вилізла якась рухлива тінь—тінь звіра, що чатує на здобич; по хижій, довгій, наче безкостій спині, Етьєн відразу впізнав Жанлена. Вартовий не міг його бачити—цей капосний хлопчина, мабуть, надумав утнути якусь шкоду, він бо ненавидів салдатів і все питав, коли ж нарешті підуть під три чорти оті душогуби?

Етьєн вагався—гукнути, чи ні на хлопця, щоб той, бува, не зробив якоїсь дурниці. Місяць знову сховався за хмару, чорна тінь вигнулася, наче щоб плигнути вперед; знову визирнув з-за хмари місяць—хлопець сидів так само причаївшись напочепках. Вартовий доходив до будки, повертався і йшов назад. І ось, коли тінь від хмари знову набігла на місяця, Жанлен раптом скочив, як та рись салдатові на плечі, уп'явся в нього своїми пазурами й загнав у горло ножа. Комір не пускав лева і хлопець стиснувши колодку обома руками навалився на неї всім своїм тілом. Він не раз різав так курчат, що

відбивалися необережно від хазяйського двору. Все це сталося так несподівано й швидко, що тільки один здушений крик прорізав тишу ночі і дзвінко вдарився об землю багнет. Хмара пролетіла, і знову білий місяць залляв усе ясним сяйвом.

Етьєн скам'янів на своєму місці, уп'явши очі в насип. Крик завмер в його грудях. На шпилі нікого не було, чорний силует не вирізнявся вже на тлі летючих хмар. Миттю кинувся Етьєн на насип. Труп лежав горілиць з широко розкиненими по землі руками, а над ним стояв рачки Жанлен. Під сліпуче-ясним світлом місяця на білому снігу, чіткою плямою виступали червоні штани й сіра шинеля. Ані одна крапля крові не заплямила білого снігу—ніж стремів у рані щільно по саму колодку. Етьєн підскочив до хлопця, ударив його не-свідомо кулаком, і той упав обіч трупа.

— Нащо ти це зробив? — прошепотів у нестямі Етьєн.

Хлопець відліз від трупа, вилучивши по-котячому свій кощавий хребет. Його здоровезні вуха й випнуті щелепи тремтіли, а зелені очі горіли.

— Нащо це ти зробив?

— Не знаю, мені схотілося.

Більше Жанлен не міг нічого сказати. Останні три дні йому невідступно хотілося цього. Воно не давало йому спокою, аж голова ось тут за вухами боліла, так багато він думав про це. Не великий жаль!.. Нащо панькатися з цією свинотою, що прийшла сюди і не дає дихати шахтарям у власній їхній хаті? Кілька слів з огненних промов, що чув він там у лісі, кілька слів з шалених закликів до вбивства й руїни, що захопив він того дня, коли вуглярі носилися як скажені від шахти до шахти по всій рівнині, запали хлопцеві в голову і він повторював їх, граючись у революцію.

Більше Жанлен нічого не міг сказати, ніхто його на це не настрєнчував, йому просто спало на думку вбити салдата, так само, як спадало на думку нарвати часом з грядки чужої цибулі.

Страшна злочинність, що пустила вже так глибоко коріння в цій дитячій голові, вжахнула Етьєна, і він

знову відштовхнув від себе хлопця ногою, мов гидку тварюку.

А що, коли крик вартового долетів до Воре, де стояв патруль? і Етьєн кидав тривожним оком на шахту що-разу, коли місяць виринав на хвилинку з-за хмари. Але навкруги було тихо. Етьєн нахилився до вбитого, обмацав його вже похололі руки, припав вухом до шинелі—під нею вже не билося серце. Ніж стремів глибоко в горлі, видно було тільки косяну колодку з вирізаним на ньому чорними літерами простим гаслом: «любов».

Від горла, перевів Етьєн погляд на обличчя і раптом пізнав салдата: це був той самий новобранець Жюль, що з ним він колись на світанку балакав. Він глянув на це лагідне, обсипане ластовинням, бліде обличчя, і жаль, великий жаль підступив йому до грудей. Блакитні очі дивилися пильно в небо—так само пильно шукали тоді вони вдосвіта десь на далекому обрії рідної сторони. Де то стоїть той Плогов, що ввиджався салдатикові, осяяний блискучим сонцем? Десь там, десь там... Море там б'ється об берег цієї бурхливої ночі. Цей борвій, що шугає над ними, залетів може зтамвідти, з-понад тієї порожньої ланди. Дві жінки—мати й сестра—стоять і, тримаючи міцно свої чепчики, щоб вітер не зірвав, вдивляються теж у ніч і немов бачать з-за безко-нечних далеких льє те, що діється в цей час, в цю хвилю з їх маленьким салдатом. Довго дождатимуть вони його... Який жах, що бідакам доводиться нищити один одного ради багатіїв.

Але треба було швидше сховати кудись цей труп. Спершу Етьєн хотів був кинути його просто в канал, але це було небезпечно: труп випливе, його можуть знайти... Що робити? Що-хвилини міг статися переполах... І раптом в Етьєна блиснула щаслива думка: треба тільки дотягти труп до Рекійяру, а там вони вже його навіки закопають.

— Ходи сюди!—покликав він Жанлена.

Хлопець глянув недовіркувато.

— Не піду, ти мене поб'єш. А до того в мене є свої справи. Прощай!

Та й справді, Жанлен звелів Лідці й Беберові чекати на себе у Воре, між колоддям. Він сам знайшов цю затишну схованку й надумав цілий план. Діти навмисно не ночували нині вдома: вранці напевно буде бійка, бельгійцям трощитимуть кістки — не можна ж було прогавити такого цікавого видовища.

— Чуєш, іди сюди, а то покличу салдатів, і вони відріжуть тобі голову.

Хлопчик нарешті підійшов. Тоді, не витягаючи з горла ножа, щоб не пустити крові з рани, Етьєн щільно обв'язав хустиною мерцеві шию. Сніг танув під ним. На землі не видно було жодних слідів боротьби, жодного сліду крові.

— Бери за ноги!

Етьєн прив'язав салдатові до спини рушницю, узяв його за плечі, а Жанлен за ноги й обоє почали спускатися з насипу якомога обережніше, тихше, щоб не зачепити, бува, якогось камінця. На щастя, місяць сховався за хмари, але коли вони зійшли вниз і подалися вздовж каналу, він визирнув знову — патруль не побачив їх якимсь чудом. Вони мовчки поспішали. Труп теліпався, заваджав іти і раз-у-раз доводилося класти його на землю, щоб звести дух. На розі рекійярського завулка почулися чийсь кроки. Етьєн з хлопцем так і захололи — ледве встигли сховатися за барканом: то пройшов патруль. Потім вони здибали якогось чоловіка, але він був п'яний і тільки вилаяв їх мимохідь; нарешті, вкриті холодним потом, налякані, засапані, дійшли вони до зруйнованої шахти.

Етьєн передчував, що спустити труп вузькими сходами буде нелегко, та й справді вони ледве вправилися. Жанлен лишився нагорі й звисив мерця ногами донизу, а Етьєн, вчепившись однією рукою за коріння, мусів підтримувати його другою, бо на перших двох сходах були цілі не всі шаблі. І так що-разу, що-разу доводилося Етьєнові лізти попереду й приймати в свої обійми мертвого салдата. Так поминули вони тридцять драбин — двісті десять метрів, і ввесь час труп падав просто на Етьєна, рушниця біла його по спині, але він не хотів послати Жанлена по недогарок, що ще лишився в їхній

печері. Він дрижав над своєю свічкою. Нащо їм світло? Свічка тільки заваджатиме в цьому вузькому переході. Але діставшись на превелику силу до вантажної, Етьєн таки послав хлопця до печери, а сам сів знесилений серед непросвітнього мороку біля трупу, прислухаючись до коротких ударів свого серця.

Жанлен приніс нарешті запалену свічку, і Етьєн почав з ним радитися, де б краще заховати трупа, хлопчик бо знав досконально всі переходи заваленої шахти й нищпорив по таких розколинах, кудою ніяк не могла пролізти доросла людина. Вони знову поволокли мерця лабіринтом засипаних вузьких галерій і пройшли так з кілометр. Далі йти не можна вже було, і вони поставали навколюшки. У цьому місці крихке склепіння нависло зовсім низько на 'поточені дерев'яні підпори, утворюючи довгий, вузький зазубень; сюди, наче в чорну труну, вони поклали малого салдата з рушницею при боці, а потім поперебивали підборами трухляві підпори, ризикуючи самі накласти життям, — дерево затріщало, земля осіла, і вони ледве встигли відлізти назад.

Щось примусило Етьєна озирнутися: склепіння осідало що-разу нижче, навалюючись помалу усім своїм тягарем на мертве тіло. Ще мить,—і вже не лишилося нічого, нічого крім важкої бездонної маси землі.

Діставшись до своєї бандитської печери, Жанлен простягся знеможений в кутку, на сіні й прошепотів:

— Малюки собі подождуть, а я трохи подрімаю.

Етьєн загасив свічку—він теж зовсім був знесилений, але сон не брав його; болючі, жахливі думки стукали йому молотком у голову, і з усіх найглибше впибалася одна — свердлила мозок до втоми, до нестями: чому він не встромив ножа в горло Шавалеві, коли придушив був, підобгав його під себе? І через що цей хлопчик забив цього невідомого, зовсім чужого салдата? Це зовсім плутало всі його революційні вірування—де ж тоді взагалі право вбивати до себе подібних. Хіба він боягуз тому лише, що не забив того негідника?

Обіч нього хропів Жанлен, наче б справді п'яний з

пролитої крові. Огида до цього хлопця, що лежав так близько від нього і гнів душили Етьєна, і раптом він задрижав—у лице йому дихнув холодний жах. Йому здалося, ніби десь глибоко в надрах землі щось ледве чутно зашелестіло й захлипало. Перед віччю в нього встав страшний образ: маленький салдат з рушницею при боці у чорній розколині—і Етьєна обсипало морозом, і волосся заворушилося на голові. Яке безглуздя. Яке безглуздя... Але вся шахта загула гомоном якихось дивних голосів. Етьєн запалив свічку й заспокоївся тільки тоді, коли блідний вогник освітив підземну галерію. Вона була порожня. Навкруги нікого не було.

Збігло ще чверть години. Прикипівши очима до тьмяної смужки світла, Етьєн все думав, знемагаючи від унутрішньої боротьби. Але гніт тихенько затріщав і погас, і знову все поринуло в чорний морок. Етьєн здригнувся—він готовий був ударити Жанлена—чого той так хропе. Довше почувати коло себе цього хлопця так близько він не міг і кинувся пріч—швидше, швидше дихнути свіжим повітрям!.. Він поспішав темними галеріями так хапливо, ніби якась невидима тінь неслася за ним слідком, дихала над ним.

Нагорі, серед рекійярських руїн Етьєн зідхнув на решті вільніше. Коли вбивати він не може, то мусить умерти сам. Так, так, умерти... Думка про смерть ще й раніше підкрадалася до нього, а тепер виринула знову й захопила його цілком. Це була остання надія.

Умерти мужньо, вмерти за революцію, і тоді буде кінець, кінець життю, всьому доброму й поганому і не треба буде більше думати. Якщо товариші нападуть на боренців, він кинеться поперед усіх, і напевно вже не мине його куля.

Ця думка надхнула Етьєна, і до Воре він пішов уже твердішим кроком. Вибила друга година. Блукаючи навколо, він почув схвильований гомін з кімнати наглядачів, де тепер перебували салдати. Вони, довідавшись, що вартовий зник, зчинили гвалт, збудили капітана, але не знайшли ніякого сліду в усій околиці й вирішили, що новобранець просто втік, дезертирував...

Етьєн, причаївшись у темряві, думав про того капі-

тана-республіканця, що про нього говорив маленький салдат. Хто зна? А що, коли прихилити його на бік народу?... Салдати візьмуть рушниці прикладами вгору і може це буде гаслом до кривавого повстання проти буржуазії. Захоплений своєю новою мрією, Етьєн не думав більше про смерть, надія на можливу ще перемогу надхнула його гарячковим запалом, і він простояв кілька годин на болоті під промерзлою мрякою, не помічаючи холоду й сльоти.

До п'ятої години ранку Етьєн виглядав бельгійців, але хитра дирекція розмістила їх на ніч у самому Воре. На шахті заходилися спускати кліті, і кілька страйкарів з присілка «Двохсот сорока», що вартували поблизу, помітили це й очевидячки не знали, що робити—чи сповіщати товаришів, чи ні. Але Етьєн перший повідомив їх про хитромудру вигадку Товариства. Тоді вони кинулися бігом до присілка, а він лишився під насипом, на шпалах.

Вибила шоста година. Землисте небо поясніло, зайнялося червоним світанком. На стежці з-за повороту виринула довга постать абата Ранв'є, у високо підіткнутій сутані, з-під якої визирали його довгі кощаві ноги. Він швидко тьопав по грязюці. Що-понеділка ходив він правити ранню службу божу в капличці сусіднього монастиря по той бік шахти.

— Добридень, друже!—голосно крикнув абат, скинувши на Етьєна своїми огненними очима.

Але той не відповів. В далині, під помостом шахти промайнула допіру якась жіноча постать. Етьєнові здалося, що це Катерина, і збентежений він кинувся до неї.

Уже від півночі блукала вона по бездоріжжю.

Повернувшись додому й заставши в своєму ліжку Катерину, Шаваль страшним ударом в лице примусив її скочити з ліжка. Він кричав, щоб вона забиралася негайно геть, а то він викине її у вікно. Обливаючись слізьми, ледве натягши на плечі діряву одежину, уся в синцях, зійшла Катерина вниз. Шаваль підганяв її стусанами і, штовхнувши в-останнє ногою в зад, викинув на вулицю.

Цей раптовий розрив зовсім приголомшив Катерину,

вона присіла знесилена на стовпчик перед пивницею. Ні, не може цього бути, він підглядає напевно за нею, бачить, як вона тремтить одним одна на вулиці, бачить, що їй нікуди подітися, що нікого біля неї нема, і покличе її. Але вона даремно поглядала на будинок, сподіваючись, що Шаваль її покличе,— він не кликав її.

Дубіючи з холоду, Катерина просиділа нерухомо дві години; ось до чого дійшло—її вже вигнали на вулицю, як нікчемну собаку. Нарешті встала й подалася геть з Монсу, не посміла озватися, не посміла постукати в двері.

Дівчина пішла просто сошею до присілка, до батьківської хати, але вже перед самими знайомими дверима їй стало так болюче соромно, так соромно, що вона метнула назад уздовж садків. Шахтарські будинки спали важким сном, віконниці були щільно позачинювані, але що буде, коли хтось її побачить? І вона пішла навмання, прислухаючись до кожного шелесту, тремтячи з думки, що її десь підберуть на шляху й затягнуть, як повію, до дому розпусти в Марш'ені,—привид цього дому невідступно переслідував її останніми часами. Двічі підходила вона до Воре, але голосний гомін солдатів злякав її, і вона кинулася стрімголов пріч, увесь час озираючись, чи не біжить їй хто навздогін? У рекійярським завулку завжди вешталися п'яні, але Катерина вернулася туди,—може зустріне там того, кого відштовхнула від себе лише кілька годин тому? Вона сама не знала, що сподівається цього.

Сьогодні ранком Шаваль мав спуститися в шахту. Ця думка знову штовхнула Катерину назад до Воре, хоча вона й почувала, що говорити з ним тепер—марна річ: між ними вже все скінчено.

У Жан-Барі не працювали, а Шаваль кричав, що задушить її, коли вона поткнеться до Воре—вона, мовляв, могла йому чимсь пошкодити... Що ж робити? Іти далі... подихати з голоду—терпіти побої всіх чоловіків, що здибаються на її шляху?

І вона хлюпала хилитаючись по баюрах, падаючи з утоми, задрипана по пояс. Сніг швидко танув, дороги

вкрилися цілими потоками грязюки, і Катерина потопала в ній, але йшла вперед, не насмілюючись присісти десь на камені.

Розвиднілось. Катерина впізнала здалеку Шавалеву спину—він обережно повертав за насип.

З-під стоса дров висунулися голови Бебера й Лідки. Вони просиділи цілу ніч у своїй схованці, не насмілюючись вернутися додому—адже Жанлен наказав їм тут вартувати, і поки він висипався, захмілівши з свого злочину, дітлахи нишком обнялися, щоб хоч трохи було тепліше.

Вітер завивав поміж дубовим та каштановим колоддям, а вони сиділи, зібгавшись клубочком, у своїй норі, мов у хатині дроворуба. Лідка не сміла виляти вголос всі свої жалі маленької не раз битої жіночки; у Бебера теж не вистарчало мужности нарікати на отамана за його рясні ляпаси, але тепер їм урвався терпець! Жанлен надто вже зловживав їхньою покорою, настренькував на різні капосні штуки, відбирав у них все, а потім ще й бив. Сьогодні обурення переповнило їхні серця ущерть, і вони нарешті посміли поцілуватися, дарма, що Жанлен це їм суворо заборонив,—поцілувалися й зацілувалися. Вони чекали, що з темряви вирине раптом, як загрожував Жанлен, незрима рука й лясне їх по щоці, але рука не виринала, і вони потихеньку цілувалися й цілувалися без інших якихось думок, виливаючи в цих поцілунках усю свою ніжну, довго побоювану любов, усе те чуле й наболіле, що було в їхніх серцях. Цілу ніч вони гріли так одне одного, радісні й щасливі, в своїй схованці поміж колоддям. Ніколи ще, навіть на святу Варвару, коли всі їли оладки й пили вино, не були вони такі щасливі, як сьогодні.

Зненацька дзвінко засурмила сурма, і Катерина здригнулася й встала навспинячки: салдати шикувалися з рушницями в ряди.

Етьєн понісся, як стріла до Воре; Бебер з Лідкою вискочили прожогом з своєї схованки, а згори з присілка, скажено махаючи кулаками, біг великий гурт чоловіків і жінок.

Всі ходи у Воре позамикали, і шістдесят салдатів з рушницями стояли на варті й охороняли єдині незамкнені двері, звідки вузенькими східцями можна було дістатися до приймальні, а там до бараку й до кімнати наглядачів. Капітан ушикував своїх людей у два ряди попід мурами, щоб ніхто не напав на них ззаду. Шахтарі, що прибігли з присілка, стояли спочатку здалеку—їх було всього десятків зо три, і вони поки-що тільки сердито про щось гомоніли.

Запнувши на-бігу розпатлану голову хусткою, з Естеллою на руках, Магедиха прибігла перша й схвильована все приказувала:

— Щоб ніхто не входив на шахту й не виходив, треба їх усіх переловити!

Маге підтакував жінці. Якраз з Рекійяру прийшов Мук. Шахтарі не хотіли його пускати, але він пробирався, говорячи, що мусить дати коням вівса, бо коні хочуть їсти і їм начхати на всякі революції, а крім того в шахті здохла коняка і треба її негайно вивезти на гору. Етьєн допоміг старому конюхові пройти, і салдати пропустили того до приймальні. Юрба прибувала і настрій ставав досить напружений. Розчинилися широкі двері в нижньому поверсі і кілька робітників витягли обплутане вірьовками падло і кинули його на подвір'я серед калюж талого снігу. Це так уразило юрбу, що ніхто не зачепив тих робітників, і вони спокійно вернулися назад і спокійно замкнули за собою широкі двері.

— Це Тромпет! Адже правда, це Тромпет... Так, це вона,—перебіг юрбою шепіт.

Це дійсно була Тромпет. Вона ніяк не змогла звикнути до шахти, ходила завжди похмура під землею, працювала аби-як, ніби нудьгуючи за сонцем. І даремно старожилка шахти Батай ласкаво терлася об неї, лоскотала їй губами шию, щоб трохи підбадьорити молоду свою подругу, навчити її коритися—адже вона сама прожила під землею цілих десять років і звикла до всього. Та це тільки дужче смутило Тромпет. Вона вся тремтіла, слухаючи свою подругу, що посивіла вже

серед вічної темряви. Зустрічаючись, обидві коняки починали іржати, ніби плакалися на гірку свою долю: одна за те, що не може вже пригадати, яке те денне світло, а друга, що не може його забути.

У стайні стояли вони поруч, похиливши голови. Час-од-часу Тромпет і Батай поверталися одна до одної мордами й ніби ділилися своїми мріями про зелені трави, про білі шляхи, про сонцем залляту далечінь. А коли вкрита холодним потом Тромпет здихала вже на своїй постілці, Батай тривожно обнюхувала її ввесь час і тихенько попирхувала, здавалося, ридала. Шахта забирає в неї останню радість. Батай почувала, як її подруга, що так несподівано прийшла сюди звідти з землі, принесла з собою такі хороші пахощі, нагадала їй запашну її молодість там на муріжку,—поволі холодіє. І коли Тромпет перестала вже ворухитися, Батай перелякано зірвалася з припону й дико заіржала.

Уже тиждень тому попереджав наглядачів Мук, що коняка захворіла, але ж не такий час був тепер, щоб про коня подбати. Та й спускати коней в шахту та витягати їх нагору завдавало чимало клопоту, і начальство цього не любило; але як коняка здохла, то вже мусіли поморочитися з нею. Напередодні Мук з двома робітниками цілу годину обв'язували вірьовками тіло Тромпет. Везти її до колодязя довелося Батай. Стара коняка повагом везла свою подругу вузькою галерією, такою вузькою, що мертве тіло ледве пролазило між тісними стінами; знеможена Батай пробивалася з зусиллям наперед і понуро хитала головою, слухаючи, як волочиться за нею по землі ця важка маса тіла, що на неї вже чекали в шкуродерні. У вантажній Батай розпрягли, і вона похмуро дивилася на те, що робили люди. Тромпет перетягли на поміст над водозбіжною ямою, а потім прив'язали вірьовками під спід кліти. Нарешті робітники дали сигнал «на м'ясо». Батай задерла голову—кліть звилася, спочатку помалу, а потім нараз зникла навіки вгорі, в чорній дірці, оповита непросвітнім мороком. І Батай довго стояла з витягнутою наперед шиєю—може в її звірячій пам'яті перебігали якісь далекі згадки про землю. Усе скінчилося. Тромпет уже

нічого не побачить, й саму її так само колись обв'язуть вірьовками і потягнуть в цю чорну дірку. Ноги їй тремтіли, свіже повітря, що вривалося з далеких просторів крізь колодязь, забивало їй дух і помалу, наче п'яна, пішла вона назад у стайню.

Шахтарі похмуро дивилися на тіло Тромпет, що лежало серед калюж на мокрому снігу. Якась жінка тихо зауважила:

— А ось іще один чоловік пішов на шахту, хто хоче, той і йде.

На цей час з присілка підійшов новий натовп вуглярів; Левак біг поперед усіх, а за ним його жінка з Бутелу; Левак кричав:

— Смерть боренцям! Геть чужинців! Смерть! Смерть!

Усі кинулися наперед, Етьєн їх ледве стримав. Він підійшов до капітана—високого, худорлявого чоловіка років двадцяти восьми, що дивився перед собою з болем, але твердо, і почав йому з'ясовувати, в чому річ, одночасно пильно придивляючись, яке вражіння справляють на капітана його слова. Нащо призводити людей до непотрібної бійки? Хіба правда не на боці шахтарів? Усі люди—брати, треба тільки дійти згоди, жити по-братерському. Коли Етьєн кинув мимохідь слово «республіка», капітан махнув нервово рукою, але за секунду знову скам'янів і твердо промовив:

— Одійдіть! Не заважайте мені виконати мій обов'язок.

Етьєн тричі підходив, щоб умовити капітана. А за його спиною грізно гомоніла юрба. Хтось пустив чутку, що на шахті є пан Ганебо, і шахтарі нахвалялися кинути його сторч головою в колодязь, щоб побачити, як то він сам вибиватиме вугілля. Але чутка ця була неправдива. На шахту прийшли тільки Негрель з Дансаром, їхні обличчя показалися на мить за вікном приймальні—після пригоди з П'єрониною, старший наглядчач почував себе дуже ніяково і тепер стояв віддаля, боячись наvertатися на очі вуглярам, але інженер сміливо дивився на юрбу своїми маленькими жвакими очима з своєю звичайною скептичною ухмілкою—він бо ставився скептично взагалі до всіх і до всього.

В юрбі знявся галас і обоє зникли. А замість них за вікном з'явився блідий Суварін: Сьогодні була його черга, протягом усього страйку він не кидав своєї машини ні на один день, ні з ким не говорив, поринувши цілком у якусь одну невідступну думку, що блищала сталевими цвяшками в глибині його ясних гострих очей.

— Одійдіть,—сказав знову голосно капітан.—Мене ніщо не обходить. Мені наказано охороняти шахту, і я її охоронятиму. І не напосідайте на моїх салдатів, бо я накажу стріляти.

Голос його лунав дуже твердо, але перед цим на-товпом людей, що розростався у нього перед вічню, він зблід і збентежився. Опівдні мала прийти нова зміна, але він боявся, що не продержиться доти, і тому послав шахтарського хлопчика до Монсу по підмогу.

Гнівні крики відповіли йому.

— Смерть чужинцям! Смерть боренцям. Ми хочемо бути хазяями в себе.

Етьєн відійшов у розпуці. Кінець, усьому кінець. Лишалось тільки битися і вмерти. Він перестав стримувати юрбу, що підступила вже майже до самої шахти. Страйкарів набралось з чотири сотні, з сусідніх присілків люди поспішали на допомогу товаришам з шаленим вигуками, а Маге й Левак гнівно кричали тимчасом салдатам:

— Забирайтеся геть. Ми на вас зла не маємо. Забирайтеся геть.

— Не втручайтеся, куди не слід, не заважайте нам робити наше діло,—кричала Магедиха.

А з-за її спини Левачиха гукала сердито:

— Чи вас з'їсти треба, щоб пройти на шахту? Га? Честю просять, забирайтеся к бісу.

Навіть Лідка, що залізла разом з Бебером аж у саму юрбу, кричала своїм гострим, тоненьким голоском:

— Ач, які ковбаси, червононогі.

Приголомшена новими, страшними подіями, Катерина стояла трохи віддалік страшенно перелякана й дивилася мовчки на салдатів. Невже ще мало було того лиха? Який гріх страшний заподіяла вона, що нещастя

не дають їй дихнути? Ще вчора вона не могла зрозуміти, чому так казяться страйкарі й гадала, що коли людина має вже від долі свою пайку горя та стусанів, то нема нащо шукати нових. А ось сьогодні, їй самій серце розривалося з гніву, вона почувала, що ненавидіти треба, треба... І Катерина пригадувала те, що осінніми вечорами оповідав Етьєн, і прислухалася до того, що він казав тепер салдатам: він говорив з ними, що вони теж з народу і що вони мають іти з народом проти тих, хто його визискує.

Юрба зворухнулася і якась стара жінка скочила наперед. Це була Чаплія. Страшна, довга, кощава, з великими руками й шиєю вона прибігла сюди одним духом і пасма сивого, скуйовдженого волосся звисали їй клоччям на очі.

— А от і я,—бовкнула вона, ледве дихаючи.—Цей клятий запроданець П'єрон замкнув мене в льоху.

І не звівши ще духу, стара накинулася люто на солдатів.

— Навалоч! Боягузи! Панські підбрехачі! Чоботи начальству лижете. Тільки перед бідним людом сміливі.

Юрба підхопила її крик, і скажена лайка посипалася з усіх боків. Дехто кричав ще: «Хай живуть салдати!» «В шахту офіцера!» Але за хвилину все покрив один лемент: «Геть червоні штани!»

Мовчки, байдужно, з скам'янілими обличчями слухали салдати всі заклики до мирного братання і тепер так само байдужно зустріли крик та лайку; капітан, що стояв за ними, витягнув шпаду, і як юрба напосідала що-разу більше, загрожуючи притиснути солдатів зовсім до стіни, то він скомандував:

— Наготуйсь!

Наказ пролунав і в груди страйкарів глянув подвійний ряд сталевих багнетів.

— Ой, запроданці!—вискнула Чаплія й відскочила.

Але за мить, кепкуючи з смерти, розпалена юрба посунула знову до шахти. Жінки вихоплювалися наперед, Магедиха й Левачиха кричали.

— Ну, убийте, вбийте нас за те, що ми хочемо свого права.

Розсатанілий Левак схопив голіруч три багнети й почав їх сіпати, видирати салдатам з рук. Гнів надавав йому скаженої сили; поки він борікався, Бутелу, шкодуючи, що прийшов сюди з товаришем, стояв здалеку й спокійно дивився, як той лютує.

— Ану, встроміть його сюди, ану встроміть, коли хочете побачити, що там є, добрі люди,—і, говорячи це, Маге розпанахував свою сорочку й показував свої голі, волохаті груди з витруєними вугляним порохом чорними цятками. Він ліз просто на багнети, примушував салдатів відступати—страшний у своєму зухвалому завзятті. Один багнет дістав йому в груди. Маге мов остовпів і почав натискувати дужче, ніби хотів, щоб багнет увійшов йому глибше в тіло, ніби хотів почути, як затріщать його власні ребра.

— Не насмілітєся. Не насмілітєся, боягузи... За нами стоїть десять тисяч... Так, так, убивайте нас, лишиться ще десять тисяч убивати.

Становище салдатів було критичне, бо їм суворо наказали братися до зброї лише в разі неминучої небезпеки. Як було спинити цих скажених людей, що самі лізли на багнети. А до того, юрба обступала салдатів що-разу щільнішим півколом і нарешті притиснула до стіни і відступати далі було вже нікуди. Проте, жменька салдатів трималася твердо перед розбурханим морем шахтарів і спокійно виконувала уривчасті накази свого капітана. Капітанові очі блищали, тонкі губи щільно стиснулися, він боявся лише одного,—що салдатам урветься нарешті терпець. Один молодий сержант, високий і худий, з кількома наїженими волосинками замість вусів, почав уже досить непевно кліпати очима. Обіч нього старий засмаглий салдат з багатьма нашивками, загартований у багатьох походах, аж зблід, коли його багнет скрутили чужі руки, як билинку. Ще один салдат, мабуть, новобранець, що від нього ще дхнуло чорноземлею страшенно червонів що-разу, коли шахтарі лаяли його підбрехачем та боягузом. Але юрба не вгавала, кулаки стискалися над головами, лайка, погрози, докори сипалися салдатам у вічі і тільки могутня сила наказу стримувала їх і примушувала стояти нерухомо.

Вони стояли сумно й погордливо. Це була військова дисципліна.

Сутичка була, здавалось, неминуча, коли це з-за шерegu салдатів виступив наперед схвильований сивоголовий наглядач Рішом, що так скидався на добрячого жандара.

— Сто чортів! Це-ж нарешті ка-зна-що,—почав він дуже голосно.—Не можна робити такі дурниці.

Він кинувся поміж багнети до юрби.

— Товарищі, послухайте но мене... Ви знаєте, що я сам старий робітник і був завжди ваш. Ну, й чорт мене бери, обіцяю вам, що коли вас посміють скривдити, то я перший скажу начальству всю правду в вічі. Тільки те, що ви оце тут виробляєте, теж ні до чого. Чи ж вам легше стане з того, що ви лаєте в батька й матір цих хлопців і дратуєте їх, щоб вони вам животи порозпорювали.

Юрба слухала й наче трохи завагалася. Але, на горе, вгорі, у вікні промайнув Негрелів гострий профіль. Інженер певне не хотів, щоб йому потім сказали, що він злякався, не вийшов сам до юрби і вислав наперед наглядача. Він почав говорити, але голос його поринув у скаженому галасі. Тоді, знизавши плечима, він відійшов, і з цієї хвилини ніхто вже не слухав Рішома і той даремно волав до шахтарів, благав і доводив, що вони мусять полагодити справу миром. Його вже підозрівали, що він накладає з начальством, не слухали, одштовхували. Проте, він теж завзявся і стояв на своєму.

— Ет, хай мені розтrophать голову к чортовій матері, але я вас не покину, коли ви такі дурні!

Рішом благав Етьєна допомогти йому заспокоїти товаришів, але той тільки безнадійно махнув рукою. Було вже запізно, вуглярів вже набралосся сот з п'ять. Тут були не тільки знавіснілі, божевільні, що прибігли сюди з однією думкою — вигнати боренців, прийшло просто половити гав та посміятись багато цікавих,—ці скупчилися трохи осторонь. Між ними, в одному з гуртків, стояли Захар з Філоменою й дивилися спокійно—для них це було просто цікаве видовище—навіть Ахіла й Дезіре з собою взяли.

З Рекійяру наспів новий натовп, між ними й Муке з Мукетою. Парубок відразу відійшов регочучи до Захара й весело ляснув його по плечу, а схвильована, розпатлана дівчина притиснулася наперед, до найзапекліших зайдиголів.

Тимчасом капітан що-разу поглядав на шлях у бік до Монсу. Підмога десь забарилася, салдатам не сила вже була витримувати натиск. Нарешті він вирішив налякати юрбу й наказав набивати рушниці. Салдати виконали наказ, але галас ще збільшився, глум та зухвалі вигуки посипалися ще дужче.

— Ого, ледацюги, збираються стріляти,—глузували жінки, Брюле, Левачиха та інші.

Прикриваючи груди тільцем Естелли, що вже прокинулася й почала репетувати, Магедиха підійшла так близько до салдатів, що сержант спитав її, нащо вона принесла сюди бідолашну дитинку.

— А тобі яке діло?—кинула вона.—Стріляй і в неї, як посмієш.

Чоловіки хитали з презирством головами. Ніхто не вірив, що салдати насміляться стріляти.

— В їхніх рушницях немає куль,—сказав Левак.

— Ми ж не козаки?—крикнув Маге.—Хіба ж стрілятиме француз у француза.

Інші кричали, що тим, хто був у кримській кампанії, кулі не страшні, і кидалися просто на рушниці. Якби на цю хвилину гримнув наказ: «стріляй», то так би всю юрбу й скосило.

Мукета продерлася наперед, злість аж душила її: як сміють оці салдацюги стріляти в жінок. Вона облила їх усіма своїми лайками і, не знаходячи вже відповідних слів для цієї мерзоти, раптом кинула салдатам свою найстрашнішу, смертельну зневагу: задерла обома руками спідницю, випнулася й показала воякам свій величезний круглий зад.

— Оце вам, куштуйте! Він ще для вас, паскудників, занадто чистий.

Мукета присідала, вигиналася перед кожним, щоб кожний дістав по заслuzі, приказуючи:

— Оце охвіцерові, а оце сержантові, а оце салдатам!

Знявся скажений регіт, Бебер з Лідкою аж боки собі рвали, навіть Етьєн, хоч і сумно було на серці, засміявся, така зухвала була та наруга. Ті, що стояли осторонь і тільки дивилися, кепкували з салдатів тепер разом із розскаженілою юрбою, ніби й справді дівка обляпала тих поміями. Тільки Катерина, що дивилася здалеку, з купи старих колод, мовчала, почувуючи, як до грудей їй підступає гаряча, пекуча хвиля ненависти.

Раптом юрба заворушилася. Щоб заспокоїти своїх салдатів, капітан наказав взяти кількох з юрби. Мукета відскочила й відразу зникла, прослизнувши в натовп. Трьох шахтарів, Левака та ще двох, що найдужче бешкетували салдати вхопили й повели в наглядацьку кімнату. Негрель з Дансаром крикнули капітанові, щоб він забрав салдатів і замкнувся з ними нагорі в наглядацькій, але він не схотів: на дверях не було ніяких засувів, ані замків, і шахтарі могли жартома вдертися в цю хистку будівлю, а він не міг дозволити, щоб його роззброїли голіруч—це була б страшна ганьба. Уже й так салдатам його вривався терпець, не могли ж вони справді тікати перед цією босотою.

Нараз стало зовсім тихо. Збройна сила приголэмшила страйкарів, і вони мовчки відхлинули назад, але за мить знявся гвалт, натовп кричав, вимагав, щоб випустили товаришів негайно на волю. Хтось гукнув, що їх там катують всередині, і не порадившись поміж собою, захоплені одним поривом, однією непереможною жадобою помсти, всі як один кинулися до цегли, що лежала тут великою купою. Діти тягли по одній цеглині, жінки накладали собі повні подоли і незабаром біля кожного лежав запас цегли.

Чаплія почала перша. Вона переламлювала цеглу об своє гостре, худе коліно і шпурляла разом обидві половинки. Товста слабосила Левачиха мало не скрутила собі плечі,—вона була така незграбна, що мусіла підходити зовсім близько до салдатів, щоб улучити. Бутелу, сподіваючись, що тепер, коли Левака вже забрали, легше буде укоськати Левачиху, тягнув її за спідницю, благав і умовляв, як тільки міг.

Жінки мов показалися. Мукеті набридло збивати

цеглою до крові свої товсті коліна і вона почала шпурляти у салдатів цілими цеглинами. Навіть дівчатка захопилися, і Бебер показував Лідці, як найкраще влучати. Цегла сипалася як важкий град і глухо стукала. І раптом, серед цих осатанілих жінок опинилася й Катерина, стиснувши кулаки вона махала ними над головою, а потім почала теж ламати цеглини й шпурляти з усієї сили своїх малих рученят. Вона не розуміла, що з нею робиться, вона задихалася, хотіла знищити весь світ. Коли ж нарешті скінчиться це кляте, нещасне життя? Досить уже, годі. Досить уже з неї цього, чоловік набив і вигнав її на сльоту, як безпритульного собаку, й цілу ніч блукала вона по грязюці, як неприкаяна, не сміючи попрохати в рідного батька миску юшки, бо в нього самого нічого їсти. Досить, досить, уже з неї цього. І ніколи не буде нічого кращого, навпаки, відколи вона себе пам'ятала, з кожним разом ставало гірше й тяжче. І вона ламала цеглини й кидала їх кудись перед себе з єдиною лише думкою в голові—знищити, змести все на світі. Кривава заслона засліпила їй очі, і дівчина навіть не бачила, кому трощать щелепи її цеглини.

Етьєнові—він стояв так само перед салдатами, влучили в вухо, і воно відразу спухло; він глянув назад і затремтів—цеглину, що мало не пробила йому голови, кинули Катеринині руки.

Запалені бійкою, дехто з шахтарів забули про все на світі й стояли, пороззявлявши роти, повитріщавши очі на цікаве видовище. Муке критикував удари, немов це була якась гра.

— Оце ловко! Оце так! Туди його, к бісу! А он той—кепсько, пальцем в небо!

Він реготав і штовхав ліктем під бік Захара, що сварився тимчасом з Філоменою—жінка гризла його за те, що він дав ляпаса Ахілові й Дезіре й не схотів посадити їх собі на плечі, щоб їм було видніше. Віддалік на дорозі зібралось вже чимало глядачів. Вгорі, на горбку, за яким лежав присілок, показався на тлі жовто-рожевого неба дід Бонемор; він ледве дочвалав сюди, спираючись на ціпок, а тепер мов скам'янів.

Тільки но засвистіли в повітрі перші цеглини, як наглядач Рішом став знову між салдатами та юрбою. Не турбуючись ні про що, забуваючи про небезпеку, він з одчаєм благав одних, умовляв других, і сльози котилися рясно з старечих очей. Серед галасу не чути було слів, видно було тільки, як тремтять його густі, сиві вуса.

Важкий град сипався рясніше, тепер уже й чоловіки кидали в салдатів каміння.

Магедиха помітила, що Маге відійшов назад, похмурий, з порожніми руками.

— Що це таке, чоловіче? Га?—скрикнула вона.— Так ти боягуз? Так тобі байдуже, що товаришів потягнуть до в'язниці?.. Якби мені не дитина, я б тобі показала!

Посиніла з крику, Естелла вчепилася рученятами матері в шию і не давала тій пристати до Чаплії та інших бабів. Маге наче не почув жінчиних слів, і вона підкинула йому ногою кілька цеглин.

— Бери, бери, чуєш? Хочеш, щоб я тобі на людях межі очі плюнула—тоді тільки духу наберешся?

Тоді Маге страшенно почервонів, переламав кілька цеглин і почав їх шпурляти. Жінка підбурювала його, забивала йому памороки своїм криком, гавкала мов собака за його спиною, конвульсивно притискаючи до грудей немовлятко, і він підступав що-разу ближче до салдатів і раптом опинився перед рушницями.

Каміння засипало невеличкий загін, але, на щастя, воно влучало багато вище, в стіну, перелітаючи через голови салдатів. Що робити? Сховатися, відступити? Капітанове бліде обличчя спалахнуло на мить, коли він подумав про це, але ж це була вже тепер річ неможлива: хай вони тільки повернуть спину, і юрба пошматує їх на клоччя. Допіру одна цеглина зачепила козирок його кепі, і з чола йому впало кілька крапель крові. Декого з салдатів поранило. Їх охопив уже інстинкт самооборони і ніякі накази начальства не могли б їх тепер утримати—він це розумів. Сержант злісно вилаявся: цеглина глухо вдарила об його плече, мов прац об шмаття. Новобранцеві розтрощило великий палець на руці і влучено в коліно, він знетя-

мився з болю—чи довго ще терпіти їм це знущання? Одна цеглина влучила рікошетом старому ветеранові під живіт, він позеленів, і рушниця витяглася в його кощавих, тремтячих руках. Капітан тричі готовий був крикнути «вогонь». Жах стискав йому горло, за кілька коротких, безконечних секунд він пережив страшну внутрішню боротьбу, почуття обов'язку, погляди, переконання людини й салдата—все кричало й боролось в ньому. Але град каміння гупав рясніше й голосніше, капітан розкрив рота і вже мало не крикнув «вогонь», коли раптом рушниці пальнули самі, без його наказу—спочатку три постріли, потім п'ять, потім загриміло кілька вряд, а потім уже значно пізніше, серед глибокої тиші пролунав один, останній, самотний постріл.

Юрба остовпіла, завмерла, не вірячи сама собі.—То салдати справді стріляли? Але раптом розлігся рвачкий, шалений крик і стогін. Трубач засурмив. Стрілянина вщухла.

Скажена паніка охопила людей, і вони кинулися тікати, як та сполохана череда, що на неї стріляють.

Три перші постріли звалили Бебера й Лідку—діти впали одне на одного; дівчинці куля влучила просто в груди, а хлопчикові під ліве плече. Лідку вбило на смерть і вона лежала вже нерухома, а Бебер ще конав, обнімаючи її тіло обома руками так, як обнімав її в темній схованці під колодами, де вони ночували разом останню свою ніч. Заспаний Жанлен саме прибіг на цей час з Рекійяру й шкутильгаючи серед диму побачив, як товариш обняв в-останнє його маленьку жіночку й умер.

П'ять інших пострілів забили Чаплію й Рішома. Куля влучила наглядачеві в спину якраз, коли він повернувся до шахтарів, благаючи їх заспокоїтися; він упав навколюшки, а потім повернувся на бік і захрипів. Очі його повні були невипланих сліз. Старій Чаплії пробило горло і вона хруснула кістками, наче оберемок сухих дров упав, і, пробубонівши, захлинаючись кров'ю, останній прокльон, впала мертва.

Постріли вмить розігнали юрбу, кулі підтяли кількох із мирних глядачів, що дивилися на бійку здалеку,

кроків за сто від бойовища. Одна куля влетіла в рот Муке і він упав під ноги Захарові й Філомені, оббризкавши їхніх малюків червоними краплями. Одночасно дві кулі влучили Мукеті в живіт. Помітивши, що салдати взяли рушниці «на плече», добра дівчина кинулася була інстинктивно до Катерини й затуляючи її своїм тілом, крикнула «Бережись». Потім зойкнула, захиталася й упала безсила на землю. Етьєн підбіг до неї, хотів підняти її, однести, але Мукета похитала тільки головою—це вже був кінець—в горлі їй щось хрипко забулькотіло, але вона всміхнулася й ввесь час тихо всміхалася Етьєнові й Катерині, ніби радіючи, що бачить їх укупі тепер, коли сама вже відходить.

Все наче б то пройшло. Гуркіт пострілів затих там далеко коло присілку, аж ось вдарив раптом самотний, спізнілий постріл.

Остання куля пробила серце Маге, він крутнувся на місці й упав лицем у чорну калюжу.

Магедиха оторопіла й нахилилася, мов божевільна, до нього.

— Ну, чоловіче, вставай!.. Адже ти здоровий, це пусте, га?

Немовлятко заваджало їй, вона притиснула його під пахву однією рукою, а другою повернула чоловікове обличчя до себе.

— Та кажи бо, що тобі болить?

Очі його були порожні, з рота пливла кривава піна. Магедиха зрозуміла—він помер. Тримаючи дитину, мов клунок, під пахвою, сіла вона просто в болото обіч свого чоловіка й дивилася на нього безтямними очима.

Шахта була вільна. Капітан скинув нервово з голови перебите каменюкою кепі й знову одягнув. Життя його було знівечене, він стояв блідий, але спокійний—він не схибив. Салдати мовчки набивали знов рушниці. З вікна приймальні визирнули налякані Негрель і Дансар. За ними стояв Суварін; глибока зморшка лягла йому на чоло, немов відбиток його грізної, невідступної думки.

По той бік, на горбку, Бонемор як прикипів до свого місця, спершись однією рукою на ціпок, а другу притуливши до очей, щоб краще бачити, як винищують там

у долині його земляків. Поранені стогнали, мертві заду- біли вже й лежали скорчившись хто як упав в розплю- скані калюжі й у чорні вугляні баюри, що визирали по- декуди з-під брудного, талого снігу. І серед цих дріб- них кощавих людських трупів — здіймалася страшна, безпорадна купа падла—труп Тромпет.

Етьєна не вбило. Він стояв нерухомо біля Катерини, що, зомлівши з жаху й з утоми, впала на землю непри- томна, коли раптом над його вухом пролунав палкий чийсь голос. Етьєн мимоволі здригнувся. Це говорив абат Ранв'є, що йшов додому після ранішньої відправи. Знявши догори обидві руки, з пророчим запалом кликав він божий гнів на голови убійників і віщував близьке, майбутнє царство правди, — вогонь небесний пожере грішну буржуазію, що докотилася вже до останнього злочинства, звелівши вбивати струджених та нужден- них світу цього.

ЧАСТИНА СЬОМА.

I.

Постріли, що прогрімилі в Монсу, докотилися голосною луною до Парижу. Уже чотири дні опозиційні газети обурено кричали про криваві ворезькі події і подавали на чільних місцях жахливі підобиці цієї розправи: двадцять п'ять поранених, чотирнадцять забитих, між ними двоє дітей та три жінки, а до того ще кілька в'язнів. З Левака зробили героя; писали, що судовому слідчому він дав відповідь, гідну античної величи. Ці кілька випадкових куль страшенно вразили уряд, але він сам не зрозумів ваги цих подій і удавав, що все гаразд, що це ані трохи його не турбує. Просто сталося прикре непорозуміння, але ж воно сталося так далеко, серед недосяжних просторів чорної, вугляної країни, так далеко від паризьких вулиць, від паризьких вулиць, що творили громадську думку. Галас стихне, а там про все й забудуть. Товариство дістало офіційний наказ затушити всю справу та взагалі покласти кінець цьому безконечному марудному страйкові, що починав загрожувати громадській тишині та спокоеві. Отже, у вівторок рано до Монсу прибули троє панів-керівників, члени Управи Товариства. Містечко, що досі ще не сміло радіти з кривавого закінчення останніх подій, до нестями залякане й приголомшене, зідхнуло нарешті легше—буря прокотилася, воно не загинуло. Та й на дворі стало краще. Настали перші погожі лютневі дні, і під теплим сонячним промінням зазеленіли пуп'янки на березі. У будинку Товариства поодчиняли віконниці, і він увесь наче ожив. Поширювали найкращі чутки:

панів-керівників страшенно засмутила нещасна ця подія, і вони прилетіли на крилах з Парижу, щоб прийняти в свої отецькі обійми бідних заблудлих шахтарів. Тепер, коли цих заблудлих людей настрахали і до того настрахали значно дужче, аніж того навіть хотіло Товариство, члени Управи, аж з шкури вилазили, граючи свою роль збавителів, і вживали безліч дуже корисних, дуже доцільних, але, на жаль, уже спізнілих заходів. По-перше, звільнили боренців, підкреслюючи, що не пожалували поступитися навіть цим, щоб задовольнити місцевих робітників. Далі, зняли з копальні військову охорону—приборкані страйкарі були тепер уже нестрашні. Нарешті справу про вартового, що так таємниче зник з Воре, теж потушили: найпильніший огляд не дав жадних наслідків—ніде в околиці не знайшли ані рушниці, ані трупу, і кінець-кінцем військово начальство визнало маленького салдата за дезертира, хоча й підозрівало, що тут не обійшлося без насильства. У кожному разі члени Управи всіма силами намагалися приглушити відгомони ворезьких подій і якомога полагодити справи—вони тремтіли за вчорашній день і взагалі вважали за краще про дещо не згадувати зовсім, аніж лякати суспільство звірством юрби, що нестримно проривалася крізь трухляві підпори старого світу. А проте, ця примиренська діяльність не заваджала паризьким гостям провадити за одним заходом дуже влучно суто-адміністративні справи. Денолен не раз приїздив до них і бачився там з паном Ганебо. Пересправи про вандамські копальні не припинялися, були чутки, що тепер Денолен безперечно пристане на всі вимоги Товариства.

Найбільше вражіння на всіх справили великі жовті відозви, рясно порозліплювані, за наказом членів Управи, по всіх усюдах. Великими чіткими літерами на цих відозвах стояло кілька дуже важливих рядків:

«Ш а х т а р і М о н с у!

Ми не хочемо, щоб деякі помилки, що сумні їхні наслідки вам довелося побачити останніми днями, позбавили засобів до життя розсудливих та совісних робіт-

ників. У понеділок вранці ми відкриємо всі шахти і, коли робота знову скрізь розпочнеться, ознайомимося як-найпильніше зі станом речей і з'ясуємо, які поліпшення можна буде запровадити на вашу користь. Загалом, бажаючи вам добра, ми зробимо все те, чого вимагатиме справедливість і що буде можливо зробити».

За один ранок десять тисяч вуглярів пройшло перед цими відозвами. Ніхто не розмовляв. Одні хитали головами, інші відходили перехильцем своєю звичайною ходою, помалу, понуро, не ворухнувши й однією зморшкою скам'янілих обличчів.

Досі присілок «Двохсот сорока» ставив опір уперто й твердо. Здавалося, що кров товаришів, зачервонивши грязюку навколо Воре, заступила й іншим дорогу на шахту. На роботу вийшло з десятків якихось підлиз П'єронової вдачі, та й усього. Присільчани провели й зустріли їх похмурими поглядами, але ні один кулак не стиснувся, ані одна погроза не вирвалася їм навздогін. Наліплена на церкві відозва викликала тільки глуху підозру: в ній не говорилося ані слова про віддані шахтарям розрахункові книжки—то Товариство не хоче їх брати назад, чи що? Братній порив захистити звільнених найскомпромітованиших товаришів додавав ще більшого гарту... Обіцянкам начальства ніхто не вірив—на шахту можна буде повернутися тільки тоді, коли всі ці пани-добродії заговорять щиріше. Гнітюча тиша тяжіла над низькими будинками. Тепер, коли гвалтовна смерть пронеслася над ними, навіть сам голод перестав бути страшним... Тепер уже всі могли помирати... Тепер уже все було байдуже...

Але з усіх будинків найсумніший і найсамотніший був будинок Маге, ніби розчавлений тягарем своєї чорної жалоби. Як зчепила Магедиха зуби, проваджаючи свого чоловіка на кладовище, так з того часу більше й не говорила. Після сутички з салдатами вона дала Етьєнові відвести додому забрьохану, напівмертву Катерину і дома вже, кладучи дочку в ліжко при парубкові, раптом побачила на її сорочці великі криваві плями—невже-ж і цій загнали кулю в живіт?.. Але за хвилину Магедиха зрозуміла все: страшне зворушення

цього дня викликало нарешті в дівчини статево дозрілість.—Нова радість, нема що казати! Хороший гостинець! Хай родить дітей жандарам на поталу.—Але мати не сказала й слова ані Етьєнові, ані Катерині.

Етьєн залишився жити в Маге і спав ізнов з Жан-леном,—хай його арештують, в'яжуть, беруть—тепер йому було вже все однаково; сама лише думка про темний склеп рекійярських руїн проймала його холодом—ні, ні, краще в'язниця, аніж самотна ніч після всього цього кровопролиття... Етьєн тремтів, і до цих сумних думок домішувався ще й несвідомий страх: адже там, глибоко під землею, спав маленький салдатик.

Ганебна поразка так мучила Етьєна, що в'язниця здавалася йому єдиним пристановищем, єдиним порятунком; але ніхто його не зачіпав. Години тяглися довгі, мляві, безконечні, і він тинявся без діла, не знаючи, якою роботою хоч би тіло своє втомити. Час-од-часу Магедиха тільки злісно поглядала на них обох, на Катерину й Етьєна, ніби питала, що вони тут роблять у її хаті.

І знову всі хропли разом у одній купі; дід Бонемор спав на ліжку Ленори й Анрі, бо ті тепер перейшли на місце Альзіри, що вже не впивалася своїм горбом у бік своїй старшій сестриці.

Найбільше відчувала Магедиха, як спустіла її оселя, коли лягала спати—ліжко її стало занадто просторе й таке холодне. Вона клала собі під бік у видушену дірку малу Естеллу, але це не могло їй замінити її покійного чоловіка, і цілими ночами вона нишком безгучно плакала.

Життя увіходило в береги. Дні минали за днями, як і раніш. Хліба так само не було, але вмерти одразу з голоду не довелося: то з одного, то з другого боку все ж набігало то те, то се й робило бідакам кепську послугу—таки підтримувало злиденне їхнє існування. Ніщо не змінилося в Магедишиному житті,—тільки чоловіка її не було вже з нею.

Етьєн жив у Маге чотири дні. Мовчання цієї жінки шарпало йому серце, і якось на п'ятий день, не маючи

сили довше терпіти, він вийшов з хати й подався помалу вулицею. Хоч би яка робота, а то ця бездіяльність гнітила його страшенно. Він часто виходив тепер так гуляти й ходив, похиливши безвладно голову, звисивши безсило руки, з однією єдиною думкою, що мучила його невідступно.

З півгодини Етьєн ішов так замислений, коли це якесь неприємне почуття почало несвідомо опановувати його: він підніс голову й помітив, що шахтарі висипають перед ним на вулицю і якимось занадто пильно дивляться на нього. Ту невеличку популярність, що ще лишилася під кінець страйку, наче вітром розвіяли постріли салдатів, і тепер скрізь, хоч де б він був, його проводжали тільки пекучі злісні погляди. Чоловіки похмуро дивилися на нього, жінки сердито визирали з-за вузеньких фіранок. Цей поки ще німий докір, затамований поки ще гнів цих великих очей, розпалених голодом і слізьми, страшенно хвилювали Етьєна, він почув себе якимось ніяково, а ноги його мов забули, як ходити. А мовчазний докір ішов за ним невідступно, і Етьєнові стало страшно. Невже всі ці люди вийшли на вулицю, щоб виляти на його голову всі свої болі, всі свої жалі... І здригаючись, він хутко повернувся додому.

Але те, що застав Етьєн удома, остаточно його знервувало.

З того самого кривавого дня, коли двоє сусідів підбрали діда Бонемора на пагорбку з перебитим на шматки ціпком, зваленого, мов старе дерево, Бонемор сидів прикутий до свого стільця коло погаслого каміну й нікуди не ходив, не міг ходити. Так він сидів і тепер. Ленора й Анрі, щоб задурити голод, шкрябали долі порожній казанок, в якому вчора варили юшку з капусти. Естеллу покладали на столі, а Магедиха, стояла посеред кімнати і погрожувала, випроставшись на весь зріст, Катерині кулаком.

— Ану скажи ще раз, скажи ще раз те, що ти допіру казала.

Катерина насмілилася була сказати, що хоче вже йти на роботу до Воре. Її страшенно боліло, що вона нічого

не заробляє й сидить у матери, мов якась нікому непотрібна, докучлива тварина; вона не могла довше вже так жити; коли б не боялася, що Шаваль прибіє, то пішла б на роботу ще у вівторок.

— Чого ж ти хочеш,—пролепетала дівчина.—Не можна ж так жити, згорнувши руки... Так хоч хліб матимемо.

Магедиха не дала дочці договорити.

— Першого з вас, хто піде на роботу, власними руками задушу. Батька вбили, а після цього знов ще й над дітьми знущатися,—ні, цього не буде. Годі. Краще мені, щоб вас усіх винесли з хати в чотирьох дошках, як і батька.

Магедиха довго мовчала, але далі мовчати вже не могла. Велике щастя Катеринині заробітки! Ледве якихось тридцять су, ну та ще й з двадцять Жанленових, якщо начальство захоче дати цьому шибеникові якусь роботу. П'ятдесят су на сім ротів! Малі поки-що знають тільки жерти та й годі, а в діда, мабуть, щось тріснуло в голові, як падав, бо тепер він мов зовсім здурів, а може й те, може йому кров скипілася, коли він побачив, що салдати стріляють у товаришів.

— Правда, батьку, вони вас зовсім доби́ли? Руки у вас ще дужі та самі ви вже ні до чого не здатні.

Бонемор дивився на Магедиху згаслим безтямним поглядом. Цілі години сидів він тепер, уп'явши очі в куток, і вся його свідомість виявлялася лише тим, що плював він не просто на підлогу, а в миску з попелом, поставлену біля його стільця.

— Вони ще досі не призначили йому пенсії,—казала далі Магедиха,—і, згадайте моє слово, не дадуть її зовсім за те, що ми такі... Ні, кажу вам, досить уже, досить уже нам жити, безщасним.

— Але ж,—насмілилася сказати Катерина,—але ж у відозвах вони обіцяють...

— Ет, дай мені спокій з твоїми відозвами!.. Відозви, відозви... Відозви твої це просто принада, щоб знову піймати нас у пастку. Попробивавши людям шкуру, не штука й хвостом покрутити.

Магедиха хитнула з одчаєм рукою.—Куди вони всі

подінуться?—Не знала, боялася думати про це.—Куди подінуться?—Підуть туди, кудись, куди-небудь...

А тимчасом Анрі з Ленорою все шкрябали ложками по дну казанка: настирливий звук дратував, в'їдався у вуха, і спересердя Магедиха добре налупцювала обох малих, а тут ще й Естелла гепнулася з стола на долівку й на пуп заверещала. Мати втихомирила її здоровим ляпасом—ото добре було б, якби й ця була zarazом карк вломила... Потім згадала про Альзіру,—коли б то всім її дітям таке щастя—нічого кращого й не треба... А потім нараз притулилася головою до стіни й тяжко заголосила.

Етьєн стояв увесь час віддаля й не наслідювався заговорити. У Маге ніхто вже більше не зважав на нього, навіть діти дивилися на нього вовком; але сльози цієї нещасної жінки вхопили його за живе, і він тихо мовив:

— Не побивайтеся, не побивайтеся так... Якось уже буде.

Магедиха наче й не почула його і приказувала тепер тихо й гірко:

— Чи ж хто думав, чи ж хто гадав. До всієї цієї напасти ще якимось жилося. Жували черствий хліб, та все ж були всі вкупі. І що ж воно таке на світі сталося, господи милосердний, що ми таке вчинили, що таке лихо над нами окошилося? Одні під землею, а другі тільки й думають, якби швидше туди зійти. Що й казати, запрягали нас у роботу, як бидло, не по правді судила нас доля—ми багатіям грошики горбом виробляли, не сподіваючись навіть зажити колись життя, а вони нас за це киями, киями. А яка ж радість жити, як життя твоє й не життя. Довше так бути не могло, треба було хоч трохи дихнути... Але ж якби то знаття. Хотіли люди правди, а до чого дожилися! Чи ж міг хто подумати, що так воно буде!

Зідхання розривали їй груди, безкрая скорбота здушувала голос.

— І завжди знайдуться в'юнкі людці, що наплетуть, наплетуть тобі всякої всячини, ніби все це може бути—аби тільки захотіти... А в тебе вже й голова обертом піде... так увіриться все навколо, що починаєш хотіти

того, чого немає. І я дурна послухала, такого, такого собі вже надумала... Що всі люди почнуть жити, мовляв, мирно, дружньо, в злагоді одні з одними—он як високо залетіла, аж під самі хмари... А як упадеш потім звідти, з неба, у саму багнюку, то, звичайна річ, ребра попере-ломлюєш... І все це брехня... Нема там угорі нічого з того, що думалося побачити. Знайшли ми ще тільки більше горе, стільки горя, що й не вип'єш його, а до того ще й куль досхочу.

Етьєн мовчи слухав ці скарги, і кожна сльоза прой-мала його пекучим докором. Чим міг він заспокоїти цю жінку, що несподівано так страшно впала на землю з височини свого ідеалу?... А вона тимчасом одійшла від стіни, глянула йому просто в вічі й почала картати, називаючи «на ти», як завжди, коли була люта.

— Може, після того, як нас усіх занастив, ти теж скажеш, що треба йти на роботу... Я тобі не докоряю, тільки на твоєму місці була б давно вже вмерла з горя, що заподіяла стільки злого товаришам.

Етьєн хотів був щось відповісти, але тільки з одчаєм плечима знизав. Що їй скажеш—адже в своєму горі вона нічого не зрозуміє. І так тяжко стало йому на серці, що він знову вийшов з хати й подався замислений уперед.

А вуглярі ніби чекали на Етьєна—чоловіки на воротах, жінки край вікон. Тільки но він вийшов, як на вулиці залунав сердитий гомін, і всі повисипали з хат.

Чотири дні вже про Етьєна ходили різні недобрі перешепти, а тепер одразу прорвалися. З усіх боків за-маячили кулаки; матері злісно показували на нього пальцями дітям, старі плювали йому вслід. Це був наслідок поразки, відворотний бік медалі, неминуча доля переможного проводиря. Його ненавиділи тепер за всі марно пережиті страждання, за голод, за холод, за смерть товаришів, і за все відповідав один він.

Захар саме проходив з Філоменою мимо батьківського будинку, штовхнув Етьєна в бік і злісно засміявся.

— Ач, як його розперло. Видати, чужа шкура найкраща на пожиток.

Левачиха теж вилізла на вулицю, а за нею Бутелу. В неї забили сина, малого Бебера, і вона мала право кричати.

— Є на світі падлюки, що вбивають дітей. Хай віддасть він мені мого хлопця, хай поверне його з землі.

Про ув'язненого свого чоловіка вона була зовсім на мить забула,—в неї ж був пожилець, Бутелу, і хата без робітника не лишилася,—але, згадавши ще й про це горе, ще дужче заверещала.

— Авжеж, махлярі походжають на волі, а порядні люди по в'язницях нидіють!

Щоб розминутися з сусідкою, Етьєн звернув з дороги, але тут на нього наскочила П'єрониха. Через свій скажений язик покійниця Чаплія могла занапастити колись П'єронів, і смерть її врятувала їх справді від можливих великих неприємностей, та й за Лідкою ніхто не побивався—ота мала хльорка теж не давала мачусі своїй жити. Але, запобігаючи ласки в сусідок, хитра баба визвірилася й собі на Етьєна.

— А моя мати, а моя дочка... Усі бачили, як ти тупився за їхніми спинами, випирав їх наперед, і вони проковтнули ті кулі, що мали б цокнути тебе.

Що було робити—задушити цю бабу і всіх цих людей, битися з усім присілком... Одну мить Етьєн готовий був на це. Це не товариші, а звичайнісіньке бидло. Які дурні, які дикуни... За що винуватять вони його, за що?.. За те, що події йшли так, як вони мусіли йти. Яке безглуздя... Він почував, що безсилий взяти тепер у руки цю юрбу і, не слухаючи образ, мов глухий пішов тільки трохи швидше геть; але незабаром йому довелося вже просто тікати: з кожного будинку назустріч йому вискакували люди, кричали, лаяли, бігли йому навздогін, проклинали його... Ненависть кипіла навколо. Тепер для них Етьєн був визискувач, убійник, ворог, єдина причина всіх злиднів.

Блідий, обурений добіг Етьєн до краю присілка. Більшість шахтарів повідставала дорогою, але дехто ще гнався за ним. Внизу, вже коло «Авантажу», назустріч йому нахопився новий гурт людей. Між ними були Мук і Шаваль.

Після смерти Муке та Мукети старий конюх ходив так само на роботу, не скаржився, не нарікав, ніхто від нього й слова лихого не почув, але, вгледівши Етьєна, він раптом осатанів, сльози ринули йому з очей, і він злісно почав кричати, роззявляючи свого чорного рота зі скривавленими від тютюну яснами — він завжди жував тютюн.

— Негідник!.. Паскудник! Падлюка! Стривай! Ти мені заплатиш за моїх бідолашних дітей — не викрутишся тепер, ні..

Мук ухопив цеглину, переламав її на-двоє й жбурнув у Етьєна.

— Так, так, обпатраймо його,—зареготав на все горло Шаваль, скажено радіючи, що може нарешті помститися за всі образи.—Кожному в свій час. А що, гаде, попався!

Цей теж кинувся на Етьєна з камінням. Знявся дикий галас, кожне хапало цеглину й кидало її в Етьєна, готове роздерти його на шматки, як ще недавно салдатів. Ця ненависть приголомшила Етьєна. Він обернувся лицем до юрби, хотів щось сказати... Уривки колишніх його промов, що були колись так захоплювали цю саму юрбу, спадали йому на думку, він казав ті самі слова, що колись п'янили цих самих людей, коли він тримав їх ще в своїх руках, мов ту покірну череду, але тепер владі його прийшов кінець—йому відповідало саме лише каміння.

Одна цеглина боляче вдарила Етьєна в ліву руку над ліктем. Становище було зовсім небезпечне. Ухиляючись од ударів, Етьєн помалу відступав і опинився нарешті перед «Авантажем».

Расенер стояв уже кілька хвилин на порозі й просто сказав:

— Заходь.

Етьєн не хотів іти, не хотів ховатися тут, у цього чоловіка—це було йому дуже тяжко.

— Та заходь бо, я з ними сам побалакаю.

Тоді Етьєн набрався духу й увійшов до залі, а тимчасом трахтирник загородив своїми широкими плечима двері.

— Та годі бо, друзяки, нащо бешкетувати? Ви ж самі знаєте, що я вас ніколи не дурив. Я завжди стояв за спокій, і якби ви були послухали мене, то, вірте слову, не докотилися б до такого лиха.

Двигтячи товстим животом і плечима, він говорив довго, кругло, красномовно, і медові слова його дзюрчали, як тепла водичка. Увесь колишній його вплив одразу воскрес, колишню свою славу він одвоював так легко, вільно, природньо, ніби ще місяць тому товариші й у голові не мали взивати його зрадником та падлюкою. З юрби почулися задоволені вигуки: «Правда!» «Добре!» «Згода!» «Расенер знає, що каже»,—і гучні оплески покрили його слова.

Гірке почуття вхопило Етьєна за серце; він сидів знесилений, прибитий. Правду казав тоді в лісі Расенер про невдячність юрби... Темнота, дикунство. Слепа сила, що не знає, що робить і сама поглинає себе. Як швидко забули ці люди те, що він для них зробив. Але за обуренням на цих дикунів, що самі знівечили свою справу, крилося ще інше почуття—особисте: як низько впав він зі свого п'єдесталу, як трагічно ввірвалися всі його гордовиті мрії... Невжеж це кінець? Тоді, в лісі, три тисячі сердець озивалися луною на вдари його серця; того вечора він почував, що влада його необмежена, що всі ці люди неподільно належать йому, що він пан над ними. З безумних мрій ішла йому тоді обертом голова—Монсу скорилося йому, а там Париж, може депутатство, і він, Етьєн, перший робітник в парламенті, виголошує з трибуни грізну промову, проймаючи жахом кволу буржуазію. І всьому кінець... Сон минув, і він прокинувся—нікчемний, усім осоружний, побитий камінням од власного народу.

Расенер заговорив голосніше.

— Насильство ніколи ні до чого доброго не доводило. За один день не можна переробити світу. Ті, хто обіцяв вам змінити все одним махом,—балакуни й шахраї.

— Слава, слава, слава!—кричала юрба.

Хто ж нарешті винен? Це питання шматувало Етьє-

нові серце. Невжеж уся ця скорбота, що доводить його до розпачу, ці злидні, смерть, страждання, всі ці голодні діти й жінки—це все через нього? Якось увечері, ще перед кагастрофою, всі ці картини майбутнього горя привидям стали в нього перед віччю, але за мить інша потужна сила підхопила його й понесла за товаришами. А проте, він їх ніколи не вів, він їх не вів, вони самі вели його за собою, примушували його робити те, чого б він ніколи сам не зробив, якби не ця шалена сила, що штовхала його безупину вперед. Кожен дикий вчинок страйкарів обурював його, він не хотів насильства, насильство їхнє мучило його. Чи ж міг він навіть подумати, що його вірні поплічники будуть цькувати його, будуть побивати його камінням. Брешуть ці божевільці—він ніколи не обіцяв їм ситого гулящого життя.

Етьєн виправдував себе, як міг, перед собою, силкувався побороти докори свого сумління, але за тим усім крилася тривога, крилася давня зневіра, що вже давно гризла його: може він справді взяв на себе надто відповідальний тягар, може, якби йому більше знання та досвіду, то він би довів справу до кращого кінця? Етьєн почував: сили в нього не було щось зробити—як далеко відійшов він навіть душею від товаришів, він навіть боїться їх, боїться цієї важкої, сліпої маси, що стихійно змітає все на своєму шляху всупереч усім теоріям та законам. І якась інстинктивна огида наростала в ньому й ставала стіною між ним і товаришами—їхня груба вдача, їхні грубі звички вражали його витонченіші смаки, і все його єство тяглося вгору до вищої верстви.

Захоплені вигуки покрили Расенерові слова.

— Хай живе Расенер! Нікого іншого нам не треба! Слава, слава!

Юрба почала розходитися. Расенер увійшов до трактира, де сидів Етьєн. Мовчки глянули вони один одному в вічі, знизали плечима і випили по кухлю пива.

Того самого дня в Піолені мав бути врочистий обід — святкували заручини Сесіли з Негрелем. Ще

напередодні почалася метушня в господі—в їдальні натирали воском підлогу, у вітальні витрушували й чистили все. На кухні неподільно царювала Малані й, не шкодуючи сил, ревно доглядала різні печені та підлеви, од яких приємний дух ішов аж на горище. На родинній нараді вирішили, що кучер Франциск допомагатиме Оноріні прислужувати коло столу. Садівник відчинятиме гостям двері, а його жінка митиме посуд. Старий будинок ніколи ще не бачив такої метушні й таких розкошів, що перевертом перевернули увесь його патріархальний спокій.

Усе було чудесно. Пані Ганебо була надзвичайно ласкава до Сесіли й лагідно всміхнулася Негрелеві, коли нотар галантно запропонував випити за щастя наречених. Пан Ганебо був теж дуже привітний—його веселість навіть здивувала гостей—ходили чутки, що він повернув собі ласку Управи, а за те, що так енергійно приборкав страйк, мав одержати незабаром орден Почесного Легіону. Про останні події уникали згадувати взагалі, у жвавому настрої гостей і хазяїв бриніла радість надзвичайна, і родинна учта обернулася на офіційне святкування перемоги. Нарешті прийшло вже визволення, нарешті можна буде спокійно їсти й спати. Хтось обережно згадав про забитих, що їхню кров ледве встигло всмоктати допіру ворезьке багновище—що ж, це наука, конче потрібна наука. На це пан Греґуар сказав, що тепер обов'язок кожної порядної людини гоїти рани знедоленим шахтарям. Це всіх страшенно зворушило. Господарі Піолени знову знайшли свою щасливу душевну рівновагу і тепер навіть добродушно виправдували своїх чесних вуглярів, що ось-ось мали вже знову спуститися під землю на роботу, подаючи іншим добрий приклад вікової покори. Запрошені на обід представники «вершків» місцевого панства, що вже перестали тремтіти за власну шкуру, погодилися, що питання про заробітну платню шахтарям треба пильно розглянути. Загальний радісний настрій дійшов до найвищої точки, коли за печенею пан Ганебо прочитав листа від єпископа про те, що абата Ранв'є переведено до іншої

парахвії. Уся місцева буржуазія кипіла обуренням проти цього священика, що смів узивати салдатів убивцями. За десертом нотар забрав слово й почав висловлювати навіть дуже вільні думки.

Денолен з дочками був теж на обіді й силкувався не псувати загального святкового настрою своїм особистим смутком. Сьогодні вранці він підписав нарешті угоду, що передавала його рідний Жан-Бар Товариству кам'яновугільних копалень у Монсу. Справи його були в такому скрутному стані, що він мусів віддати Товариству цю довго-сподівану здобич і пристати на всі вимоги, а вимоги ті були для нього такі не вигідні, що він тільки ледве-ледве видер гроші, потрібні на те, щоб розплатитися з усіма своїми численними кредиторами. Також погодився Денолен з великою радістю в останню хвилину на пропозицію взяти посаду окружного інженера Товариства—отже він міг бути бодай за звичайного службовця при тій шахті, що поглинула весь його колишній капітал. Його кінець був звичайнісінький кінець дрібних приватних підприємств: неситий людожер, капітал, їх неминуче поглине одне за одним, усі вони потонуть у великих промислових об'єднаннях, як у морі. Увесь цей страйк окошився на самому лише Деноленові. Денолен це знав і знав, що, випиваючи за новий орден пана Ганебо, гості п'ють за його, Деноленів, кінець. Тішили його тільки завжди бадьорі й веселі Люсі та Жанна. Не раз перероблювані сукні личили їм не гірше за нові, і обидві задьористі, жваві панночки безжурно щебетали, ані трохи не побиваючись за втраченими грішми.

Коли панство перейшло до вітальні пити каву, пан Грегуар відвів на бік Денолена й похвалив його за те, що він нарешті зважився продати свою шахту.

— Бачиш, мій друже, єдина твоя помилка полягала в тому, що ти поставив на карту своє деньє. Це було цілковите безглуздя. Ти працював, як віл, набрався страшеного клопоту—ну, і що ж тобі це дало? Твій мільйон пішов за водою, а мій мільйон, моє деньє, лежить собі спокійнісінько і годує мене задурно так само, як годуватиме ще й дітей моїх онуків.

II.

У неділю, тільки но стемніло, Етьєн вийшов з присілка. З ясного неба, поцвяхованого зорями, падали на землю блакитні сутіні. Етьєн зійшов униз і тихо подався берегом до Марш'єна. Він любив гуляти цією стежечкою, що простяглася рівна-рівна на два льє понад геометрично-правильним каналом, блискучим, наче безконечна смуга розтопленого срібла.

На цій відлюдній стежечці Етьєн ніколи нікого не здивав, але на цей раз помітив з досадою якусь чоловічу постать, що йшла йому назустріч. Зірки миготіли блідим сяйвом, і перехожі впізнали один одного не зразу.

— Це ти?—вирвалося в Етьєна.

Суварін мовчки хитнув головою. Вони постояли трохи, а потім пішли разом далі.

— Читав у газетах про Плюшарів успіх у Парижі? Після бельвільських зборів на нього на вулиці чекала величезна юрба, йому зробили овацію... Хворе горло не пошкодило—ач, як далеко пішов і піде ще далі, щоб ти знав, піде тепер, куди схоче.

Суварін знизав плечима. Він поневажав усіх тих красномовних балакунів, що бралися до політики, як інші до адвокатури, щоб заробити собі гучними фразами грубі гроші.

Тепер Етьєн зачитувався Дарвіном—точніше тоненькою брошюркою за п'ять су з популяризованих та покалчених уривків і переказів Дарвінових творів. Гаразд цієї книжки Етьєн не зрозумів, але склав собі нову революційну теорію про боротьбу за існування, про те, що худі пожеруть гладких, і дужий нарід неминуче поглине анемічну буржуазію.

Суварін обурився: які йолопи ті соціялисти, що приймають дарвінізм. Дарвін, цей апостол наукової нерівності з його славнозвісним природнім добром, придатний лише для філософів-аристократів. Етьєн заперечував, змагався і виставив таку гіпотезу: даймо, сучасне суспільство знищене, зметене остаточно з землі—гаразд, а що коли й нове, зростаючи, почне набувати

знову тих самих хиб та вад... Одні люди, здоровші, спритніші, розумніші захоплять собі все, а другі—слабші, ледачіші, дурніші стануть їхніми рабами—що тоді? Ця думка—цей привид вікової несправедливости болюче вразив Суваріна, і він дико скрикнув, що коли в людському суспільстві правди бути не може, то краще, щоб людина взагалі перестала існувати. Все знищити, всіх повбивати аж до останнього живого створіння.

Вони замовкли. Задуманий, з похиленою головою Суварін ішов по траві над самим берегом, як сновида, потім раптом, без жадної причини, затремтів, ніби наткнувся на чиюсь невидиму тінь. Він глянув угору. Обличчя його було дуже бліде.

— Чи казав я тобі, як вона вмерла?—спитав тихо Суварін.

— Хто?

— Дружина моя, там, у Росії.

Етьєн похитав головою здивований: чому цього чоловіка, такого холодного, такого стоїчно-байдужого до інших і до себе самого раптом охопило бажання розважити душу? Про Суварінову жінку Етьєн тільки й знав, що вона була з ним невінчана і що її повісили в Москві.

— Наші справи стояли зовсім кепсько,—казав Суварін, утопивши очі в блискучу безконечну смугу каналу, що зникала десь далеко поміж синявою колонадою широковітих дерев.—Два тижні сиділи ми невилазно в норі—підкопували землю, підкладали динаміт під залізничну колію. Але сталося непорозуміння—замість царського поїзда наш динаміт висадив у повітря поїзд пасажирський. Тоді заарештували Аннушку. Вона вдягла селянську одягу й приносила нам що-дня їсти. Гніт запалила теж вона—їй це було безпечніше, бо чоловіча постать могла впасти комусь у око. Я стежив здалеку в судовій залі, як її судили, а судили її шість довгих днів.

Голос його затремтів, лютий кашель здушив горло.

— Двічі я був готовий крикнути, кинутися через юрбу до неї... Але нащо... Нащо виходити з лав зайвій людині, зайвому салдатові. І я знав, що, коли її великі

пильні очі зирнулися з моїми, вона мені сказала теж: «не йди».

Суварін знову закашлявся.

— І останнього дня я був теж на майдані. Злива не давала катам-незграбам працювати. Чотирьох інших товаришів вони вішали аж двадцять хвилин, ніяк не могли повісити четвертого... Аннушка стояла рівно, спокійно поруч і чекала своєї черги. Не бачила мене, шукала поглядом у юрбі... Я зліз на стовп, і вона мене вгледіла, і віддтоді ми не спускали більше одне з одного очей, навіть тоді, коли вона була вже мертва... Я махнув шапкою і пішов.

Суварін замовк.

Біла смуга каналу зникала десь у безконечній даліні. Товариші все йшли важко, помалу, знову заглиблені кожен у себе. Срібляста поверхня води мов проривала маленькою ясною цяткою далекий обрій.

— Це нам кара за те, що ми любилися,—твердо казав далі Суварін.—Так, добре, що вона померла. З її крові народяться герої. Ніщо не в'яже тепер і мене... Ані батьків, ані друга, ані жінки. Не треба нічого, щоб могло втримати руку, коли доведеться взяти чуже життя, або віддати своє.

Етьєн став, здригаючись від нічного холоду, й просто промовив:

— Ми далеко зайшли. Може вернемось?

Вони повернули помалу до Воре.

— Бачив останні відозви?—сказав Етьєн через кілька хвилин.

Уранці порозклеювали скрізь нові жовті відозви. В них Товариство висловлювалося ще прихильніше й точніше: обіцяло прийняти назад розрахункові книжки від тих шахтарів, що вийдуть завтра на роботу, обіцяло все забути, обіцяло простити навіть тих, хто найбільше завинив проти нього.

— Так, бачив,—одповів Суварін.

— І що ж ти скажеш?

— Скажу, що це кінець. Бидло стане до роботи. Усі ви занадто нікчемні.

Схвильовано й палко почав обстоювати Етьєн това-

ришів: окрема людина може бути відважна, але голодний, знесилений загал нічого вдіяти не може.

Поволі дійшли вони так до Воре і стали перед чорною купою будівель, а Етьєн усе говорив, пояснював, присягався. Він сам ні за що в світі не вийде працювати, але виправдує інших. Ходили чутки, що теслярі не встигли полагодити ще, як слід, цямриння, він спитав Суваріна, чи цьому правда. Невже під тиском землі дошки в колодязі повипиналися на протязі п'ятьох метрів так, що кліть завжди треться об них одним боком? Суварін знову вже замислився і відповідав тепер недбало, неохоче. Вчора була його черга. Кліть справді чіплялася об стіну, і машиністи давали вдвое швидший хід, щоб вона хутчіш проскакувала повз це місце. На всі перестороги начальство сердито відповідало, що насамперед треба вугілля, вугілля і тільки вугілля, а що полагодити обшивку можна буде й потім.

— Цямриння трісне, буде їм тоді рахуба,—тихо сказав Етьєн.

Суварін глянув пильно на невиразний силует шахти й спокійно відповів:

— Коли воно трісне, товариші відчують це перші на своїй шкурі, — ти бо сам їм радиш спускатися на роботу.

На дзвіниці в Монсу вибила дев'ята година. Етьєн сказав, що піде додому спати. Не простягнувши йому навіть руки, Суварін промовив.

— Гаразд, прощай, я йду.

— Як то йдеш?

— Забрав розрахункову книжку й іду звідси зовсім.

Етьєна дуже вразили ці слова, і він здивовано глянув на товариша: дві години гуляли вони разом, і тільки тепер повідомив його той про цю важливу річ і до того так просто, так спокійно, тоді, як йому, Етьєнові, ця звістка болюче кольнула в серце. Стільки часу зналися вони, разом страждали, терпіли, і раптом така несподівана розлука. Думка, що ось уже ніколи більше не зустрінешся з людиною, завжди наганяє сум.

— Куди ж ти підеш?

— Туди, не знаю сам...

— Але ж ми ще побачимося?..

— Ні, не думаю.

Вони замовкли й стояли так якусь хвилину, дивлячись один одному в вічі, не знаючи, що сказати.

— Ну, то прощай.

— Прощай.

Етьєн пішов до присілка, а Суварін повернув назад до каналу і почав ходити сам один над водою, не спиняючись, довго, замислено. Блакитні сутіні почорніли і тепер він здавався якоюсь нічною примарою. Іноді тільки спинявся він, й рахував далекі удари на дзвіниці, а коли вибила північ, пішов назад до Воре.

На шахті ще нікого не було, зустрів лише одного наглядача з запухлим зі сну лицем. Уранці мала початися робота, але печі розпалюватимуть тільки о другій годині.

Суварін пішов нагору й витяг з шафи заховану там глибоко в кутку свою куртку, що її він буцім то забув напередодні, вертаючись з роботи додому; в ній були різні струменти—коловоріт, міцна пилочка, молоток і долото. Замість пройти назад бараком, він пішов на-вспинячках вузьким коридором до каналу зі сходами і з курткою під пахвою, без лямпочки почав обережно сходити в шахту, уважно рахуючи східці, щоб знати, як глибоко спускатися. Кліть чіплялася за обшивку на триста сімдесят четвертому метрі від земної поверхні. Поминувши п'ятдесят чотири сходи, Суварін помацав рукою стіну—саме в цьому місці вона випнулася—отже, тут.

Уважно й спокійно, як добрий робітник, що довго обмірковував своє завдання, узявся він негайно до роботи: спершу випиляв тахлю в дерев'яній перегородці, що відділяла канал зі сходами від каналу з клітьми; потім при хисткому світлі сірників—Суварін запалював їх на одну тільки мить і відразу ж гасив—оглянув ближче цямриння шахти й недавно полагождені його частини.

У цій місцевості, між Кале й Валансьєном, проривати шахту взагалі надзвичайно важко, бо на одному рівні з найнижчими рівнинами є сила підземних вод.

Навкруги плещуть глибокі чорні хвилі неосяжних підземних озер і щоб утримати потужний їхній натиск, дощану обшивку в шахті збивають так щільно, як клепки в діжці. Колодязь Воре було поцямровано в двох місцях,—вгорі, де він перерізував хистке, як губка набрякле водою підґрунтя—пливкі піски та білу глину, й унизу, над самим вугляним зложищем, де теж проходили шари пливкого, як борошно дрібного, жовтого піску. Саме в цьому місці клетотів «Потік»—бич північних кам'яновугільних копалень, незмірне підземне море, море з своїми підземними бурями та штормами, що котило свої чорні хвилі в надрах землі за триста метрів від сонячного світла. Стіни в колодязі чудесно витримують тиск; небезпека повстає тільки тоді, коли в старих галеріях починає осідати склепіння й викликає таким чином пересув шарів землі. Осідаючи, вони випирають своєю масою дощані стіни колодязя, і тоді повстає найстрашніша загроза: вода й земля можуть прорватися крізь тонке дерево й затопити, завалити копальню.

Сидячи верхи на перепилянній перегородці, Суварін оглядав обшивку й переконався, що вона справді дуже попсована: дошки геть чисто повигиналися, а деякі й зовсім повискакували з гарів. Із позашпакльованих осмоленим клоччям щілин буйно просякала вода. Теслярі не встигли ще полагодити, як слід, обшивки, і тільки поскріплювали її аби-як залізними клямрами. Там, за стіною, в пісках, відбувалася, мабуть, грізна робота.

Суварін розкрутив коловоротом гвинти настільки, щоб од найменшого тиску вони могли вмить пови скакувати. Це було одчайдушне діло — кільканадцять разів він мало не ввірвався з свого хисткого сідала за сто вісімдесят метрів від дна шахти. Тримаючись за дубові провідники, що між ними вгору й униз снувалися кліті, Суварін перелазив над безоднею по поперечних брусах, присідав, лягав на живіт, на спину, ставав навколюшки, перехилявся — страх смерти поневажав. Досить було одного подиху вітру, щоб він полетів униз сторч головою, тричі нога його зривалася з бруса в

безодню, але він навіть не зблід. Спочатку він уважно обмацував обшивку, а тоді вже брався до роботи і присвічував собі сірником дуже рідко—тільки тоді, як між липкими брусами не знаходив того, що було йому потрібне.

Відшрубувавши гвинти, Суварін взявся до самої обшивки. Це було ще небезпечніше. Намацавши те місце, що держало всі дошки, він почав пиляти, довбати дерево, а тимчасом крізь щілини в стінах пробивалися цівки льодової води й обливали його з голови до п'ят. Два сірники погасли один за одним, решту підмочила вода. Усе поринуло в чорний морок.

З цієї хвилини Суваріна охопив якийсь сказ. Таємний подих незримого п'янив його, в цій страшній чорній норі з її чорними потоками льодового дощу прокидалися дикі бажання—все знищити, все зруйнувати. Хижо накинувся Суварін на дощані стіни й трощив їх навмання, де попадає, впиваючись пилкою і коловоротом у дерево, немов ножем у тіло живої істоти. Він уб'є нарешті цю потвору з неситою, завжди роззявленою пащекою, що поглинула вже стільки людського м'яса. Металеві струменти вищали серед глибокої тиші, а людина з хижо вигнутим хребтом плазувала, злазила вниз, дряпалася нагору, шугала невтомно над безоднею, немов якийсь нічний птах поміж бантинами дзвіниці.

Але нарешті Суварін розсердився сам на себе. Нащо ця гарячковість? Невже не можна працювати спокійно. Віддихавшись він переліз помалу до сходів, затулив дірку в перегородці випиляною тахлею. Цього досить, а то хтось може передчасно помітити те, що він зробив; дірку заб'ють, і всі його зусилля згинуть марно. Звіра поранено в саме черево—не виживе й до вечора. Світ побачить, що звір не своєю смертю загинув, і полотніє—злочинну руку занадто добре знати.

Суварін дбайливо загорнув свої струменти в куртку й пішов помалу вгору по сходах. Ніхто його не бачив, ніхто не перестрів. Не думаючи навіть переодягти мокру одежу, він вийшов з шахти й став замислений посеред дороги. Вибила третя година. Суварін чекав.

У цей самий час якесь тихеньке шарудіння в кутку

в темній кімнаті збудило Етьєна, і він насторожився. Чути було важкий хропіт Магедихи й Бонемора, уривчасте тоненьке дихання дітей, а поруч, під самим боком Жанленів віддих з присвистом на одній ноті,—хлопець наче на дудочку грав. Етьєн подумав, що це йому, певне, приснилося і знову ліг, коли це в темряві знову зашаруділо. Сіно в матрасі хруснуло—хтось силкувався нечутно встати. Може це Катерина, може вона нездужає?

— Це ти? Що тобі?—спитав він тихо.

Але ніхто не озвався, тільки хропіт відповів йому. Хвилин з п'ять у хаті було зовсім тихо, а потім знову почувся шелест. Так, це Катерина. Етьєн устав, перейшов помацки, з випростаними руками через хату й здивований спинився: дівчина сиділа на ліжку, боячись дихнути й прислухаючись.

— Чому не відповідаєш? Що тобі?

— Встаю,—відповіла Катерина не зразу.

— Встаєш—так рано?

— Так, іду на роботу.

Етьєн присів схвильовано біля Катерини на ліжку, а вона почала говорити йому, що її примусило до цього. Їй уже несила довше терпіти злиденного цього життя, несила терпіти матиного німого докору, що тяжить над нею завжди, скрізь; в очі матері глянути сором. Краще вже хай Шаваль у шахті поб'є, ніж це. Ну, а коли мати не хоче від неї грошей, то що ж...—вона вже доросла й може жити окремо й сама варити собі обід.

— Іди собі, я вже вдягатимусь. Тільки, будь ласка, будь добренький, нічого нікому не кажи.

Але Етьєн не пішов і з великим смутком і жалем ніжно обняв Катерину за стан. Вони обнялися й сиділи так на краєчку ще досі теплого ліжка, відчуваючи крізь сорочки тепло голого тіла. Спочатку Катерина була відштовхнула Етьєна, але потім обняла його рукою за шию, притулилася до нього з одчаєм і тихенько заплакала. Вони сиділи мовчки, спокійно, без жадоби, згадуючи своє колишнє безрадісне незавдоволене кохання. Невжеж усьому кінець, невже тепер, коли вони вже

вільні не вистачить їм сміливости належати одне одному. Треба було тільки крихти, маленької крихти щастя, і сором розвіється, зникне те незрозуміле для них самих неприємне почуття, що не давало їм зійтися досі.

— Іди собі, лягай,—прошепотіла Катерина.—Я не хочу світити, щоб мати не прокинулася... Уже час, пусти.

Етьєн не слухав і стискав, стискав її шалено з безмежною нудьгою. Йому так захотілося раптом тиші, спокою, так захотілося того щастя. Маленька чиста хатка, вони одружені й живуть собі тихо, не заносяться у хмари, і не хочуть нічого в світі, як тільки жити й умерти вкупі. І нічого більше не треба, аби хліб був, і навіть коли вони матимуть один лише осушок, і його він віддасть Катерині. Чого ж іще треба, хіба життя більшого варте?

Катерина одсунулася трохи.

— Прошу тебе, пусти.

Щось схопило Етьєна за серце, і він прошепотів їй на вухо.

— Стривай, я теж піду з тобою.

І сам аж зацікавився. Невже це сказав він? Аджеж він щиро присягався ще вчора, що не піде на роботу й іншої думки навіть не мав—звідки ж це дивне слово, як зірвалося воно йому з вуст? І раптом на душі в Етьєна стало так спокійно, зникли всі сумніви—він загинув, його врятувало чудо і всіма силами він учепився тепер у цю думку—це був єдиний вихід.

Катерина й слухати його не хотіла—не треба, не треба, він це робить заради неї. На шахті його зустрінуть лайкою, образами,—але тепер Етьєнові було все байдуже. У відозвах Товариство обіцяло простити всіх страйкарів, і цього було досить.

— Я хочу працювати, я так собі вирішив. Швидше одягаймося й кінець.

Тихенько, обережно вдяглися вони серед цілковитої темряви. Катерина ще звечора наготувала своє шахтарське вбрання, а Етьєн вийняв з шафи куртку й штани. Вони навіть не вмивалися, щоб, бува, не збудити кого. Ніхто не поворухнувся—всі міцно спали. Треба було ще

пройти вузькі сіни, де спала мати, і якраз тут вони зачепили ненароком стільця. Магедиха розплющила очі.

— Га? Що?—пробубоніла вона спросоння.

Катерина здригнулася й міцно стиснула Етьєнові руку.

— Не турбуйтеся, це я,—одказав той.—В хаті така задуха—хочу вийти, дихнути свіжим повітрям.

— Гарзд, гарзд.

І Магедиха знову заснула, але дівчина ще довго не сміла поворухнутися. Нарешті, через якусь часину, зійшла навспинячках униз і розламала заховану ще звечора партику хліба—якась пані з Монсу подарувала їм учора буханець.

Замкнувши обережно двері, обоє вийшли на вулицю.

А Суварін усе стояв на дорозі недалеко «Авантажу» й мовчки дивився вперед. Уже з півгодини, важко тупаючи дерев'яними сабо, йшли вуглярі до Воре понурою чередою. Він рахував їх одного по одному, наче різник волів, пригнаних до різниці. Скільки їх ішло?.. Не зважаючи на весь свій песимізм, він ніколи не думав, що цих нікчем набереться така сила... Чорний ключ зростав безупину, і, стиснувши зуби й випроставшись, Суварін дивився на той ключ ясними холодними очима.

Раптом Суварін здригнувся. Серед потоку людей угледів когось знайомого—було так темно, що обличчів не видно було, він упізнав товариша по ході. Підійшов. Спитав.

— Куди ти йдеш?

— Ага, це ти?.. Ще досі тут?—пролепетав ніяковіючи Етьєн, а потім признався, що йде на роботу. Звичайно, він давав слово честі, що не піде, але яке ж це життя. Що робити—дожидати марно, хто зна скільки, якоїсь щасливої нагоди, що прийде, може, через якусь ще сотню літ... А, крім того, він мав ще й свої особисті міркування.

Суварін слухав Етьєна, і легкий дріж перебігав йому по тілу, потім схопив товариша за плече й відштовхнув од себе назад до присілка.

— Не йди. Я так хочу. Чуєш?

На цей час надійшла й Катерина. Суварін упізнав її,

а тимчасом Етьєн усе змагався, доводив, казав, що нікому не дозволить втручатися в свої справи. Суварін глянув на дівчину, потім на Етьєна й, махнувши байдуже рукою, відступив од них. Коли чоловік полюбив жінку, то пропав, тоді його не жаль—хай умирає. Може в цю мить перед очима в Суваріна промайнув образ тієї повішеної в Москві, що одна лише в'язала колись його тіло,—але віршовку зашморгнули, і він тепер знову вільний, вільний офірувати своє і чуже життя.

— Іди,—сказав спокійно Суварін.

Етьєнові було ніяково, він не йшов, не хотів розлучатися так, хотів сказати щось тепліше на прощання.

— То ти все таки кидаєш Воре?

— Так.

— Ну що ж, дай руку, брате. Щасливо—і не згадуй лихом.

Той простягнув йому руку холодну, як лід.—Ні друга, ні жінки...

— Прощай, на цей раз уже зовсім—так?

— Прощай.

Суварін стояв нерухомо й дивився з темряви Катерині й Етьєнові в слід. Вони ввіходили до Воре.

III.

О четвертій годині ранку вуглярів почали спускати в шахту. Сьогодні їх особисто перевіряв Дансар і сам, своєю власною персоною, записував прізвище кожного, і тільки тоді лямпівник видавав лямпочки на руки. Досі старший наглядач не відмовив ще нікому з шахтарів, нікому й слова не сказав,—отже, всіх прощено, як обіцяли відозви. Але коли до віконця підійшли Етьєн з Катериною, Дансар аж підскочив на своєму місці, страшенно почервонів і вже навіть роззявив був рота—хотів прогнати їх геть, та стримав себе вчасно і тільки злорадо засміявся:—ага, ось уже й навзавзятіші схилили голови, певне Товариство таки має якусь принаду, коли навіть страшний бунтар, бич Монсу, здався на його ласку...

Етьєн мовчки взяв свою лампу й пішов з Катериною до колодязя.

Дівчину найдужче лякала якраз ця хвилина: у приймальні стільки шахтарів, вони можуть зробити Етьєнові якусь прикрість, якусь образу.

У гурті чоловіків, що скупчився біля колодязя, чекаючи на вільну кліть, Катерина ще здалеку побачила Шавалю. Той злісно ступив кілька кроків до неї, але, вгледівши Етьєна, одразу відійшов і з нещирим сміхом зневажливо знизав плечима. Чудесно!.. То й начхати йому на неї, з богом, коли трапляються охочі на ще тепле місце. Баба з воза! Як на чий смак,—є й такі, що не гидують недоїдками.—Але за цим образливим сміхом крилися скажені ревності. Шаваль увесь аж здригався, а очі спалахнули недобрим вогнем.

Ніхто з інших вуглярів не ворухнувся—усі стояли мовчки, понуро, з лампочками в руках на лютому протязі і тільки глянули скося на Етьєна й Катерину, коли ті підійшли, а потім знову понуро й без гніву, знову вп'яли очі в роззявлену пащу колодязя.

Нарешті кліть сіла на засувки, і шахтарям крикнули поспішати. Етьєн з Катериною примостилися у вагонетці, де вже стояли П'єрон з двома вибійниками. Поруч, у сусідню вагонетку вліз Шаваль і почав голосно говорити старому Мукові, що, на його думку, Товариство робить велику помилку: нащо приймати всіх, хто прийшов, не вважаючи на старі провини,—треба було б скористуватися з доброї нагоди й повикидати з шахти різних пройдисвітів, що тільки паскудять її. Але старий конюх уже знову помирився зі своїм собачим існуванням, з смертю своїх улюблених дітей і тільки байдуже махнув рукою.

Кліть здригнулася й полетіла в прірву. Усі мовчали. Пролетівши з дві третини дороги, кліть раптом скажено вдарилася об стіну колодязя, залізо затріщало, і люди попадали одне на одного.

— Сто чортів,—вилаявся Етьєн.—Вони, мабуть, хотять нас усіх тут передушити! Через це їхнє цямриння попропадаємо, як руді миші. А ще кажуть, що полагодили колодязь.

Але кліть проскочила щасливо повз небезпечне місце, і нічого не сталося. На голови шахтарям лило, як з відра, і вони стурбовано прислухалися, як дзюрчить по стінах вода.—Певне таки дуже попсувалася обшивка, й гари геть чисто порозлазилися.

П'єрон працював на шахті вже кілька день, і збен-тежені робітники почали його розпитувати, в чому справді річ, але, щоб хтось бува не подумав, що він гудить Дирекцію, той удавав, що все гаразд і заспокою-вав товаришів.

— Пусте, нічого страшного нема. Усі останні дні було так само. Мабуть, не встигли прогоничів позакрі-плювати та й годі.

Вода ревла над кліттю, а під кінець, уже недалеко самого дна шахти, почалася справжня злива. Ніхто з наглядачів не догадався полізти нагору по сходах огля-нути, що там таке. Смок вибере воду, а в нічну зміну теслярі подивляться й полагождать. За час страйку гале-рії дуже підупали. Інженер наказав чисто всім шахта-рям вугілля поки-що не вибивати й перших п'ять днів лагодити спільними силами шахту,—вичищати, цямру-вати, розкопувати. Не можна було гаяти ані одного дня, становище було дуже небезпечне. Скрізь осідало скле-піння, скрізь могло ось-ось завалитися, деякі галерії треба було поцямрувати на кілька сот метрів.

У вантажній шахтарів поділяли на окремі гуртки,— по десять у кожному з наглядачем на чолі,—і відсилали їх працювати в ті галерії, що вимагали негайної допо-моги. Виявилось, що всього на роботу прийшло триста двадцять два робітники—приблизно половина тієї кіль-кості, що працювала на шахті, коли робота йшла нор-мально.

Шаваль опинився в одному гурті разом з Етьєном та Катериною, і це не випадково. Спочатку він захо-вався був за товаришами, а потім, коли наглядач почав формувати цю партію, зробив тому знак, що хоче пра-цювати якраз у ній. Партія пішла аж у самий кінець північної галерії, за три кілометри від вантажної, де склепіння завалилося й заступило хід до зложища Діюзі-Пус.

Чоловіки—Етьєн, Шаваль і ще п'ятеро інших—заходилися розгрібати завал лопатами, розбивати його кайлами, а дівчина й два хлопчаки накладали розкопану землю на вагонетки й відкочували їх до узвозу. Наглядач не відходив, розмовляли мало, а проте обидва Катеринині кавалери мало не побилися. Бубонячи собі під ніс, що йому не треба різних там посмітюх, Шаваль не зводив з дівчини очей і нишком ввесь час штовхав її й зачіпав. Нарешті Етьєн це помітив і скрикнув, що розіб'є йому пику, якщо він не дасть спокою Катерині. Вони впилися один в одного очима і, здавалося, кинуться зараз кусатись—та товариші розборонили.

О восьмій годині надійшов Дансар глянути, як іде робота. Він був у препоганому настрої й визвірився на свого помічника. Лодирі! Працюють, як мокре горить! Розчистивши шматок галерії, треба негайно її цямрувати, а то—робота, як з клоччя батіг. Нагримав, нагримав і пішов, обіцяв зазирнути ще з інженером. Негрельмав прийти рано-вранці, але досі його ще не було,—і де це він так забарився?

Минула ще година. Наглядач наказав шахтарям покидати кайла й лопати і братися до цямрування галерії, а дівчині та хлопчакам подавати наготовані дерев'яні бруси. Їхня партія працювала на перших позиціях, у найдальшому зазубні шахти, відрізана від інших товаришів. Кілька разів здалеку чути було якісь непевні звуки, ніби швидке тупотіння багатьох ніг,—і робітники насторожилися—що воно таке? Ніби справді з усіх галерій тікають люди, а до того ще й притьмом. Але тривожний гук потопав у глибокій тиші підземних переходів, і молотки знову важко загупали по дереву.

Поцямрувавши стелю, чоловіки почали розкопувати далі завал, а дівчина з хлопчаками—кидати землю на вагонетки.

Тільки но відкотивши першу вагонетку до взвозу, Катерина прибігла назад перелякана.

— Там нікого нема! Я кликала—ніхто не озивається... Усі повтікали...

І вмить усі десятеро кинулися стрімголов геть... Самі на дні шахти, так далеко від вантажної... Вони

покидали всі струменти на землю й побігли з самими лише лямпочками в руках один за одним,—чоловіки попереду, хлопчак і дівчина за ними. Глибоке мовчання безконечних чорних галерій наганяло жах. Що сталося, чому ніде нема жадної живої душі? Куди раптом позникали всі вуглярі? Сталося щось неймовірне, але що... І страшне невідоме холодом проймало всіх.

Уже недалеко вантажної буйний потік заступив їм дорогу, вода піднялася по коліно, бігти вже не можна було, і змагаючись із хвилями вони важко брели на-супроти виру, розуміли, що кожна прогаяна мить—це смерть.

— Обшивка тріснула!—скрикнув Етьєн.—Я казав, що нас тут усіх передусить.

Ще з самого ранку П'єрон помітив щось непевне—підземний дощ лив без упину—такого ще ніколи не було. Заганяючи з двома іншими робітниками вагонетки в кліть, він раз-у-раз задирав збентежено голову вгору, і очі йому сліпили рясні краплі, а у вухах аж гуло. Там, над ним, шугав справжній борвій. Але найдужче злякався П'єрон, коли у водозбіжній ямі, під помостом, де він стояв, почала прибувати вода, підійматися все вгору та вгору—ось уже вона просмокталася крізь дошки, розлізлася по чавунових тахлях підлоги—смок не вправлявся з роботою, не встигав її вибирати й важко дихав, неначе засапавшись з утоми та напруги. П'єрон попередив про це Дансара, але той вилаявся й крикнув, що треба будь-що-будь почекати на інженера. П'єрон не заспокоївся, пішов ще і ще раз—тоді старший наглядач знизав з одчаєм плечима: вода прибубає, то що ж, що він може зробити... Вип'є її чи що?

На цей раз Мук вивів Батай із стайні—тепер була її черга везти валку. Раптом стара коняка стала дибом, задерла голову вгору і заіржала з смертельним жахом. Довелося вхопити повід обома руками.

— Що тобі, мудра голово? Ага, дощ не до вподоби. Нічого, нічого, іди зо мною, це тебе не обходить.

На коняці аж шкура наїжилася, і Мук ледве відтяг її від колодязя.

Тільки но вони обоє зникли в темній галерії, як

угорі щось затріщало, загуркотіло—то ввірвалася частина обшивки й, чіпляючись на стіни колодязя, летіла вниз на дно шахти. П'єрон та інші вантажники встигли відскочити на бік, і дубова дошка розтрощила лише порожню вагонетку. Слідом за нею з дірки в цямринні, ринув потік води. Дансар хотів полізти на сходи поглянути, в чому там річ, але не встиг розкрити рота, як згори ввірвалася ще одна дошка. Годі було думати. Дансар довше не вагався і негайно порозсилав наглядців по галеріях скликати робітників до клітей.

Тоді почалося щось страшне. З темних нор вискакували до вантажної десятки очманілих людей й штурмом штурмували кліті, душили, топтали одні одного, щоб тільки влізти першими. Одні кинулися було до каналу зі сходами, але ту ж мить відскочили, кричучи, що і цей вихід уже завалило.

Що-разу, коли переобтяжена людськими тілами кліть, звивалася вгору, тих, що лишалися ще внизу, охоплював дикий страх: ця кліть ще проскочила, але, хто знає—може через хвилину вже не проскочить? А вгорі ввесь час тріщали дошки й ревла, котячись водоспадом, річка. Незабаром одна кліть перестала працювати—мабуть, провідники десь попсувалися. Друга так чіплялася за стіни, що аж линва ось-ось перетреться, а в шахті на дні чекала ще з сотня божевільців. Вода заливала їх, і, захилинаючись, потопаючи, вони хапалися скривавленими руками за кліть, стогнали, хрипіли й марно кликали на допомогу. Двох забило на смерть дошками, третій—він ухопився був за дно кліти—упав за п'ятдесят метрів униз у водозбіжну яму й утопився.

Дансар робив, що міг, силкувався хоч трохи втихомирити, погамувати шахтарів, поставити їх один за одним уряд і, махаючи кайлом, кричав, що проб'є голову першому, хто не послухає його, кричав, що наглядці й вантажники вийдуть останні—тільки ніхто його не слухав. Пополотнілий П'єрон хотів був ускочити в кліть поперед усіх, але Дансар не пустив і що-разу, коли з'являлася знову кліть мусів відганяти того ляпасами. Та в самого Дансара цокотіли вже зуби з переляку—ще мить, і вони всі загинуть. Шахта валилася на

голову, вода клекотіла нестримно, виступала з берегів, волочила за собою розламану дерев'яну обшивку. В галеріях тупотіло ще кілька пар ніг, але Дансар не міг уже довше боротися з собою і вскочив у вагонетку, П'єрон за ним, і кліть знялася вгору.

Якраз на цю хвилину Етьєн, Шаваль і вся їхня партія добігли до вантажної. Кліть підносилася в них перед віччю вгору; вони кинулися до неї, але мусіли ту ж мить віскочити: раптом уся обшивка затріщала, щось гупнуло і прохід завалило—кліть не могла вже спуститися по них. Катерина ридала, Шавалеві спирали дух прокльони. Їх було тут із два десятки—невже ж це кляте начальство покине два десятки своїх робітників напризволяще перед видимою смертю. Старий Мук привів назад Батай, і приголомшена коняка дивилася налякано на воду, що прибувала безупину й сягала вже по стегна людям. Мовчки, стиснувши зуби, Етьєн узяв Катерину на руки. Кліть не могла вже вернутись, а проте всі двадцяттеро стояли на місці й кричали, кричали, як навісні, позадиравши голови вгору, вгору, в це чорне жерло, що випльовувало на них безупину уламки дерева й воду, і звідки вже не могло прийти порятунку.

Вилязючи з кліти, Дансар угледів Негреля, що біг прожогом до шахти. Мов на глум, пані Ганебо затримала його нині вранці—заманулося їй переглянути кілька нових каталогів на подарунки для молоді.

Була вже десята година.

— Що сталося?—крикнув ще здалеку Негрель.

— Шахта загинула.

Запинаючись, плутаючи слова, Дансар оповів про все інженерові, але той не повірив, знизав плечима: це щось не те, обшивка так не може завалитись. Мабуть наглядач дуже перебільшує, треба самому поглянути.

— Сподіваюся, в шахті немає людей? Усі вже на горі?

Дансар зніяковів—ні, звичайно, всі нагорі, а втім, може... може дехто й відстав.

— То як же сміли ви втекти!—скрикнув обурено Негрель.—Хіба ж можна кидати так своїх робітників?..

Він негайно наказав перерахувати кількість ламп. Уранці шахтарі розібрали триста двадцять дві штуки, але дехто признався, що лампочки загубилися дорогою, коли біля клітей зчинився такий тиск і гвалт. Хотіли перекликати всіх присутніх, з'ясувати, скільки ламп покинули в шахті й дізнатися таким способом, хто лишився під землею, але це була річ неможлива: багато шахтарів порозбігалися додому, інші з переляку не відповідали. Усе переплуталося, ніхто не міг нічого певного сказати—хто зна, скільки товаришів лишилося в шахті—може два, а то й чотири десятки.. Інженер зрозумів тільки одне: під землею є люди—він перекинувся над колодязем і виразно почув розпачливі несамовиті людські крики.

Перш за все Негрель послав по пана Ганебо й наказав позамикати всі виходи з копальні, але було вже запізно: дехто кинувся в нестямі геть до присілка, ніби чуючи, як за спиною ще досі гуркотить земля, і в шахтарських хатах уже зчинився переполох,—діти, діди й жінки—усе кинулося з плачем і криком до Воре. Довелося зробити «ланцюг» з наглядачів, бо схвильована юрба напірала й не давала працювати... Багато шахтарів обступили колодязь, як були, в мокрій, як хлющ, одежі і дивилися безтямно скуті жахом у зловісну дірку, де вони всі мало не лишилися допіру навіки. Жінки тиснулися до них, благали, кричали, питали ймення—хто, хто не встиг добігти до кліти? Може цей, а може той?.. Хто?.. Хто?.. Але ж шахтарі нічого не знали, нічого не могли сказати й бубоніли щось незрозуміле, як безумні махали руками, ніби відганяючи від себе геть якесь страшне привиддя. Юрба все прибувала, рвачкий лемент нісся з шляху, а вгорі, на насипу, в Бонеморовій будці сидів долі якийсь чоловік. Це був Суварін. Він не пішов і пильно дивився вперед на Воре.

— Ймення, ймення!—кричали, заливаючись слізьми жінки.

Негрель вийшов на мить до юрби й кинув.

— Коли ми дізнаємося імення, то негайно скажемо їх вам... Але нічого страшного нема. Усіх буде врятовано. Я спускаюся зараз у шахту.

Перелякана юрба зацікавилася. Інженер давав спокійно накази: кліть зняли з линви і натомість причепили цебер; щоб вода не загасила його лампочки, Негрель звелів прив'язати ще одну, попід дно цебра — це було безпечніше.

Бліді, з перекривленими обличчями допомагали йому наглядати й тремтіли.

— Ви спуститесь зо мною, Дансаре, — наказав Негрель, але, помітивши, як той зблід, немов сп'янів з переляку, додав з презирством:— Ні, ви тільки заваджатимете мені. Я вправляюсь краще сам.

З цими словами Негрель сів у хисткий цебер, що хилитався дуже непевно на кінці линви, сіпнув за сигнальну вірвовку й крикнув машиністові:

— Поволі.

Машина зворухнулася, і цебер зник у чорній безодні, звідки ще й досі чути було зойки покинутих вуглярів.

Угорі все було, як слід, горішня частина обшивки була ще зовсім ціла. Гойдаючись у цебрі посеред колодязя, Негрель уважно оглядав стіни, освітлював усі закутки; теча тут була така незначна, що гніт його лампочки блимав зовсім спокійно, але коли цебер спустився нижче, на триста метрів, раптом, коло спідньої частини обшивки лампа погасла, як і передбачав Негрель, і вода залила цебер. Тепер тільки тьмянний вогник тієї лампи, що висіла під цебром, освітлював морок. Негрель нічого не боявся, але й він пополотнів, коли побачив, яка страшна та катастрофа. Кілька окремих дошок ще стреміли по стінах, та більшість повипадала разом з рядами, а на їхніх місцях чорніли вже глибокі западини, і жовтий, дрібний, як борошно, пісок, сипався не перестаючи звідтіля, а вода з «Потоку», з цього незнаного моря з його підземними бурями й штормами лилася невпинно, неначе крізь прорвані шлюзи.

Негрель спустився ще нижче в хисткому своєму цебрі, такий малий і нікчемний серед цієї чорної неосвяжної порожняви, що роззявляла що-разу ширше свою пащу. Під холодним дощем цебер крутився в різні боки, лампочка ледве вже блимала під ним червоною зіркою. Великі рухливі тіні танцювали по стінах, і часом

Негрелеві ввиджалися десь там, глибоко внизу, довгі темні вулиці і темні перехрестя якогось зруйнованого міста.

Людські руки не могли вже нічого тут вдіяти, не могли вже врятувати шахти, і в Негреля лишилася одна остання надія—бодай хоч визволити людей. Що нижче спускався він, то виразніше чути було їхні крики, але раптом він мусів спинитись—щось не пускало церба далі—купа дерева, дошок, землі, вирвані частини смока й дерев'яних перегородок заступили колодязь. Серце Негрелеві боляче стиснулося, і він довго дивився безвладно в чорну дірку. Раптом людський лемент там унизу затих. Вода прогнала, мабуть, цих нещасних геть од колодязя в дальші галерії або й зовсім затопила їх.

Нарешті Негрель набрався духу й сіпнув за сигнальну віршовку, щоб піднімали нагору, але за мить подав інший знак—ні, він не міг залишити так цієї справи, ця несподівана катастрофа не могла статися без жадної причини, якась причина була, і він мусів її собі з'ясувати.

Обдивившись іще раз цілі частини обшивки, Негрель здивувався—звідки взялися в дереві ці симетричні дірки та шпари? Лямпа погасла. Тоді Негрель почав обамцувати в темряві дошки,—сліди пилки, сліди коловорота, жахливі сліди зловмисної роботи було на дереві виразно знати. Хтось хотів, очевидячки, цієї катастрофи... Негрель занімів, приголомшений, а тимчасом останні дошки затріщали й повипадали з рамами й мало не потягли за собою цебер. Мужність покинула Негреля, і стало страшно—волосся заворушилося в нього на голові, побожний страх перед усежерущим злом проїняв його холодом, ніби людина, людина страшна й величезна, як і те неосяжне зло, що його вона вчинила, була тут біля нього, в цьому непросвітньому мороці. Негрель закричав і скажено сіпнув за сигнальну віршовку. Та й час було тікати, бо, піднявшись на сто метрів угору, він побачив, що горішня обшивка вже теж похитнулася, гари геть порозлазилися, осмолене клоччя повипадало з них, і вода просякала з щілин рясними струмками. Отже, вся обшивка розпадається, і колодязь загине неминуче через кілька годин.

На Негреля чекав стурбований пан Ганебо.

— Ну, що? Як?—спитав він швидко.

Але той не відповів, не міг відповісти, йому стискало горло, він зомлівав.

— Не може бути? Це щось нечуване... Ти оглянув усе?

Негрель хитнув головою й скося зирнув навкруг себе—не хотів говорити перед наглядачами й відвів дядька в куток за кільканадцять кроків; але й це здавалося йому занадто близьким, і він одійшов ще далі; потім тихо, дуже тихо прошепотів тому на вухо, що це не проста катастрофа, що дошки попсовано навмисне, що шахту поранено в саме горло і поранено на смерть. Директор зблід і заговорив тихше й собі,—перед неусвітнім жахом великих злочинів і великої підлоти мовчання приходить несвідомо саме. Але десятьом тисячам вуглярів не можна було показувати свого переляку, потім видно буде. І обоє—дядько й небіж—шепотіли в кутку, приголомшені цією страшною новиною: якої холодної мужности треба було, щоб залізи туди, повиснути над безоднею і, ризикуючи накласти власним життям, уперто робити своє страшне діло. Вони не могли навіть зрозуміти цієї шаленої руйнацької відваги, не хотіли вірити,—хоч сумніву бути не могло,—як не ймуть люди віри різним легендам про славнозвісних в'язнів, що наче чудом тікали на волю з своїх в'язниць, наче птахи вилітали з вікон, з вікон, що були за кілька десятків од землі.

Коли пан Ганебо підійшов до гурту наглядачів, обличчя його нервово здригалося. Махнувши з одчаєм рукою, він звелів негайно всім залишити копальню. Мовчки, похмуро озираючись на великі порожні, поки ще цілі будівлі, які вже ніщо не могло врятувати, люди виходили геть із шахти похоронним походом.

На зустріч Негрелеві й Ганебо вирвався одностайний крик:

— Імення, імення, скажіть нам імення...

В юрбі жінок була тепер і Магедиха. Вона згадала про підозрілий шелест, що був збудив її серед ночі—Катерина з Етьеном напевне пішли разом на роботу...

Їх завалило... Накричавшись удома, що так їм, падлюкам, і треба, вона прибігла до Воре і, тремтячи з жаху, протиснулася наперед. Так, так, їх засипало, засипало... В юрбі почали пригадувати ймення тих, що лишилися в шахті. Катерина була ніж ними, Етьєн також: один товариш бачив їх обох, але про інших ніхто нічого певного сказати не міг. Ні, ні, не той, того там не було. Може Шаваль?.. Але один хлопчик присягався, що Шаваль їхав разом з ним в одній кліті. Левачисі й П'єронисі не було чого побиватися, але вони голосили не менше за інших. Захар опинився нагорі один з перших,—цей штукар, що вмів тільки з усього кпити, кинувся плачучи до жінки й матери, поцілував їх і більше вже не відходив. Він тремтів з жаху так само, як і Магедиха, в ньому раптом прокинулася братня любов до нещасної сестри, і він не хотів йняти віри, що вона там на дні, не хотів нічого слухати, доки не почує цього на власні вуха від начальства.

— Ймення, ймення, на бога, ймення...

— Примусьте їх нарешті замовкнути,—знервовано крикнув наглядачам Негрель,—тут серце з горя рветься... Ми не знаємо, не знаємо йменнів...

Минуло вже дві години. Усі так стерялися, що спочатку забули зовсім про другий колодязь, про стару Рекійярську шахту. Пан Ганебо сказав, що спробує врятувати засипаних з цього боку,—коли це пронеся чутка, що п'ятеро робітників урятувалися самі тудою—вилізли старим накалом по завалених сходах. Між ними був наче б то старий Мук, але ніхто цьому не вірив—хіба й він зостався під землею. Звістка про цих п'яťох ще тяжче засмутила шахтарів—то п'ятнадцатеро не змогли піти за ними, заблудили десь під землею, засипані, замуровані, і ніхто, ніхто не зможе їх урятувати, бо в самому Рекійярі вода піднялася вже на десять метрів угору. Тепер були відомі вже всі ймення, і придушений стогін розлігся над юрбою.

— Та примусьте ви їх нарешті замовчати,—скрикнув ще раз у розпуці Негрель.—І хай відійдуть далі. Так, так, хай відійдуть на сто метрів. Тут небезпечно, назад, назад.

Силою довелося відганяти бідолашних людей од шахти. Їм ввиджались ще гірші нещастя, їх гонять, щоб вони не бачили трупів, щоб затаїти щось від них; тоді наглядачі мусіли пояснити, що колодязь ось-ось завалиться, і вся шахта згине. Ці слова, мов обухом, ударили по юрбі, вона замовкла одразу і дала себе покійно відтиснути назад; але наглядачам довелося стати густішим ланцюгом, бо люди напосідали на них мимоволі, немов якась несвідома, непереможна сила тягла їх до колодязя.

З усіх присілків, навіть з самого Монсу до Воре бігла налякана юрба і скупчувалася на соші,—тут стояли вже сотні людей. А вгорі, на насипу, білявий чоловік з дівочим ніжним обличчям куривав спокійно цигарку за цигаркою, щоб швидше час збігав, і не зводив своїх ясних очей з темної купи Воре.

І знову почалося безконечне чекання.

Вибила вже дванадцята година. Ніхто ще не їв, ніхто не зрушив з місця. На брудно-сірому небі помалу сунули важкі іржаві хмари. Расенерів здоровий пес скажено гавкав за барканом—його дратувала ця жива рухлива хвиля людей. Тимчасом юрба розлізлася по всій околиці, сплелася суцільним колом метрів за сто навкруги шахти, що стреміла самотна посередині. Нікого, нічого—ані звуку, ані шелесту... пуста. У порозчинювані вікна й двері видно було спорожнілу будівлю. Забутий рудий кіт почув небезпеку, скочив із сходів і десь зник. Вогонь під паровиками, мабуть, поволі загасав, з цегляного димаря в похмурі хмари звивався тоненький димок. На баштиці тихо скрипів флюгер, порушуючи своїм сумним гострим скрипом тишу величезної, засудженої на смерть будівлі.

Вибила друга година, але досі ще ніщо не ворухнулося. Пан Ганебо, Негрель і ще кілька інших інженерів, що збіглися сюди на гвалт, стояли окремим гуртком у чорних сурдутах та капелюхах перед юрбою, стояли вперто й теж не хотіли йти,—схвильовані, стомлені, прибиті своїм безсиллям перед цим незмірним стихійним горем,—инколи тільки нишком шепотіли

щось на вухо один одному, немов у головах мерущої людини.

Горішня обшивка, мабуть, уже остаточно завалювалася, час-од-часу щось важко гупало кудись у глибіню, і луна довго завмирала в колодязі, а потім надовго, на дуже довго ставало знову зовсім тихо. Рана ятрилася, зростала. Обвал, що почався внизу, почав ширитися вгору, наближатися до земної поверхні.

Негрель горів нетерпінням, хотів бачити все, все підходив сам що-разу ближче до шахти. Його силоміць одтягли назад. Нащо йти?... Адже допомогти він нічим не може. Тимчасом один старий шахтар таки проскочив крізь ланцюг наглядачів, кинувся до бараку, але зараз же спокійнісінько вийшов звідти, несучи свої старі сабо—по них він і ходив туди.

Вибила третя година. Досі нічого. Почалася злива. Юрба змокла до нитки, але ані на ступінь не відійшла від шахти. Расенерів пес знову завив. Лише о пів на четверту почувся перший підземний удар. Воре здригнулося, але встояло,—стояло міцно на своїх підвалинах. З роззявлених ротів залунав раптом протяжний крик, пересівальня похитнулася двічі й з страшним гуркотом упала на землю. Балки тріщали, терлися одна об одну з такою силою, що аж іскри снопом летіли. Земля гула, підземні вдари гупали один за одним безперестанку, а там, на дні, клекотів якийсь незримий вулкан.

Пес жалібно скиглив перед кожним новим ударом, а діти, діди й жінки—уся ця юрба, не могли стримати розпачливого крику, і з кожним вибухом болісний зойк розлягався навколо.

За якихось десять хвилин завалився дах баштиці, приймальня і машиновий відділ осіли. Потім гуркіт замовк, удари заніміли і знову стало тихо, тихо.

Мов після навали якоїсь дикої юрби, Воре лежало так з годину побите, зруйноване, розвалене. Юрба вже більше не кричала, мовчазне коло людей розступилося ще ширше, затамувало дух. З-під завалених балок пересівальні стреміли погнуті, покручені жолоби, найбільше постраждала приймальня—груз, купи цегли, потро-

щені стіни—більше від неї нічого не лишилось. Залізна бантина з крутнями вгрузла в землю, одна кліть повисла в повітрі, кінець обірваної линви безпорадно теліпався біля неї; вагонетки, сходи, чавунові тафлі—усе збилося в одну купу. Лямпівні якимось чудом не зачепило, і лямпочки стояли рівною блискучою шерогою поздовж стін, а ще далі з-за роззявленої пащі в стіні виглядала міцна на своєму кам'яному фундаменті машина; мідна її поверхня виблискувала червоним з глибини, сталеві її частини лежали непорушно, немов незломні м'ясні, а величезний зігнутий у повітрі важіль здавався коліном якогось велетня, що лежав спокійно горілиць, свідомий своєї непереможної сили.

За цю годину тимчасової тиші надія знову воскресла в пана Ганебо. Пересув ґрунту, мабуть, скінчився, машину й решту будівель можна буде врятувати; проте підходити до шахти ближче він суворо заборонив—хай почекають ще з півгодини. Чекати довше була не сила, раптова надія наганяла ще гіршого жаху, болізно стискала серце. Темна хмара заступила обрій, вкорочувала цей страшний день, похмурі сутіні спускалися поволі на купу уламків,—сліди підземної бурі. З сьомої години юрба не відходила від шахти, не мавши й ризику в роті, але ніхто не йшов додому.

Інженери підійшли були необережно до самого Воре, але відразу відскочили назад—земля в-останнє конвульсивно здригнулася під ними. Підземні вибухи, артилерійська підземна канонада трощила чорну безодню. А на землі затремтіла й похитнулася решта будівель. Наче вихор підхопив уламки приймальні та пересівальні. Потім тріснула паровичня; впала на землю за нею, мов підтята кулею жива істота, чотирикутня баштиця, де ще хрипів умираючи смок. І нарешті налякана юрба побачила живий жах: кам'яний фундамент під машиною похитнувся, сталеві частини її розлізлись, а вона ще вперто тялася зі смертю: посунула наперед, випростала своє велетенське коліно—важіль, ніби щоб устати, але не витримала напруги й упала розбита, потрощена вщент. Над руїнами стремів іще тільки велетенський димар і хитався, як та щогла під бурю. Ось-

ось розкришиться на порох... Раптом і під ним задрижала земля, і він провалився в чорну безодню. Здавалося, розтанула одразу до самого кінця величезна воскова свічка. Ані сліду, ані згадки, навіть шпиль грозоводу зник. Кінець, кінець... Гидка потвора, пересичена людським м'ясом, що причаїлася десь там на дні, глибоко, не двигтїтиме більше грудьми, не дихатиме вже важко й потужно. Воре, усе Воре зникло в безодні.

Юрба з криком кинулася врозтїч. Жінки бігли, затуляючи очі руками, страх погнав чоловіків, неначе купку сухого листу. Люди не хотїли кричати й кричали криком, а руки здіймалися вгору самі. Чорна дірка, наче кратер згаслого вулкану, роззявляла свою пащу метрів з п'ятнацять завглибшки, метрів з сорок завширшки,— простяглася від дороги до самого каналу. Величезні підпори, помости з рейками, валка вагонеток, три вагони—усе зникло слідом за будівлями, а стоси колодця і цілий лїс навалених тичок земля поглинула, мов настрямок соломи. Із дна погаслого кратера стремїли поламані балки, цегла, залїзні штаби, покорчені, зїм'ятї страшні уламки, вкриті ворезьким болотом. Дїрка ширшала, земля кололася далі, щїлини розїйшлись далеко ген-ген по сусїднїх полях. Одна розколина дїйшла аж до «Авантажу», що аж причїлок трїснув. Невже й шахтарське селище загине під землею? Куди тїкати, де шукати притулку? А жахливий день блякнув під олив'яною хмарою, що наче теж хотїла розчавити свїт увесь.

Негрель болїзно скрикнув, а пан Ганебо прикрив лице рукою й заривав. Мало ще горя... Кам'яний канал трїснув, і вода з клекотом ринула в розколину, а звїдти водоспадом у безодню. Шахта несито всмоктувала в себе воду з каналу; тепер уже галерїї затоплено хто зна на скїльки рокїв. Рївень води в кратерї швидко пїдїймався і незабаром на тому мїсці, де було колись Воре, стало велике брудне озеро—під такими озерами сплять, мабуть, вїчним сном проклятї грїшнї мїста. Настала моторошна тиша, тїльки в надрах землї важко клекотїв водоспад.

Суварїн, що й досї ще сидїв на насипу—тут земля теж похитнулася—пїдвївся. В юрбї він упїзнав Захара

та Магедиху—вони безсило ридали. Як тяжіла ця незмірна незбагненна товща землі й води над тими безщасними, що лишилися в шахті на дні... Суварін кинув цигарку й пішов, не озираючись, геть у чорну ніч. Постать його злилася з темрявою. Він ішов далеко, в безвість. Ішов спокійно все нищити, все руйнувати, туди, де тільки буде динаміт, де можна буде висаджувати в повітря міста й людей. І коли під ногами в розчавленої буржуазії затріщить брук, це зробить він.

IV.

Тієї самої ночі пан Ганебо поїхав до Парижу, щоб особисто повідомити Управу про катастрофу перше, ніж у газетах з'явиться звістка про неї. Повернувся він другого дня дуже спокійний і, як завжди, холодний і самовпевнений: очевидячки, блискуче довів начальству, що нещастя сталося не з його причини; вплив його таким чином ані трохи не похитнувся,—навпаки, через двадцять чотири години потому було підписано декрет про нагороду його орденом Почесного Легіону.

Але хоч директор вийшов сухий з води, зате становище самого Товариства дуже похитнулося. Не стільки важили ті втрачені мільйони, як сама невігойна рана, як той глухий невідступний страх. Сьогодні зруйнували одну шахту, а що буде завтра. Це був такий тяжкий удар, що Товариство вирішило знову про все мовчати. Нащо виносити на люди це страхіття? Хай навіть злочинця буде знайдено, але нащо робити з нього мученика ідеї?.. Його жахливий героїзм може скрутити ще й иншим голови, штовхнути й інших на нові злочинства, народити нових паліїв та убивців. А до того Товариство навіть не мало підозри проти когось певного, не могло припустити, щоб в якоїсь окремої людини вистачало сили та відваги на таке страшне діло; це зробила, мабуть, ціла змовницька згряя, і це було якраз найгірше: коли є змовники, то шахтам загрожують вічні замаху, вічна небезпека. Директорові було наказано втворити широку систему таємного догляду, а потім тихо, без галасу, позвільнювати одного по

одному всіх підозрілих робітників, що могли, на його думку, брати участь у злочині. Поки-що цього було досить—так диктувала висока політична мудрість.

Негайно звільнили самого лише Дансара. Надто вже брудна пригода з П'єронихою його й так зовсім скомпромітувала, і тепер Дирекція скористалася з його негідної поведінки під час небезпеки—поганий той капітан, що кидає напризволяще своїх матросів; але була на це ще й інша причина—начальство знало, як ненавидять шахтарі Дансара, й, звільняючи його, хотіло непомітно, нишком-тишком трохи їм попустити.

Проте різні тривожні чутки збентежили громадську думку, і Дирекції довелося навіть посилати спростовання до однієї газети, де з'явилася звістка про те, що страйкарі буцім то підкопалися під Воре й висадили його в повітря бочкою пороху.

Оглянувши побіжно місце катастрофи, надісланий від уряду інженер зробив свій поважний висновок: обшивка прорвалася сама собою просто через те, що над шахтою осів ґрунт. Товариство знову мовчало—воліло взяти на себе навіть відповідальність за злочинне недбальство, аніж викрити правдиву причину катастрофи. На третій день у паризькій пресі зчинився страшений галас, нещастя у Воре дало величезний матеріял газетам, а надто відділові «пригод і злочинів». Тепер тільки й мови було, що про робітників, похованих живими під землею, що-ранку випускали телеграфні бюлетені, і людність наввипередки розкуповувала їх. У Монсу буржуа блідли й німіли, тільки но почувши саме слово «Воре». Навкруг зруйнованої шахти спліталася ціла легенда, і навіть найсміливіші її тільки нишком одне одному на вухо переказували.

Уся округа виявляла велике співчуття до нещасних страдників; на згарище Воре почали їздити нестотно, як на прощу, відвідували його цілими сем'ями і побивалися над страшними руїнами, що тяжіли своєю незмірною масою над головами живих мерців.

Якраз на цей час Денолена наставили на окружного інженера, і він негайно почав виконувати свої обов'язки. Перед усім треба було повернути канал назад у його

корито, бо вода просякала в шахту й робила там ще більшу шкоду. Це вимагало великих заходів, і до роботи притягли з сотню робітників. Почали гатити греблю. Бурхливий потік двічі зривав перші загати; тоді поставили смоки; і вперта боротьба за кожний ступінь затопленої землі почалася.

Найдужче турбували всіх, звичайно, засипані в шахті люди. Негрелеві доручили зробити все можливе й неможливе, а охочих рук не бракувало. Охоплені одним братерським поривом вуглярі раді були працювати день і ніч, не шкодуючи сили. Про страйк, про платню вже не згадували й не вимагали нічого—тільки прагнули швидше підставити власні голови під небезпеку—адже товаришам загрожувала смерть. Усі позбігалися з струментами в руках і нетерпляче чекали тільки наказу, звідки починати. Багато шахтарів занедужали після пережитого страхіття, нервовий дріж проймав їх, обливав холодний піт, страшні сни не давали спокою, але й вони вставали з ліжок і поривалися до боротьби чи не з найбільшим завзяттям—до боротьби з землею, ніби щоб помститися їй за все, за все; але ж копати навмання не можна було, і повставало настирливе питання: що робити? Як спуститися в шахту, з якого боку пробивати її?

Негрель був певен, що ні один з п'ятнадцятьох нещасних не вижив—усіх їх досі напевне затопило водою, задушило отруйними газами, але як на шахті існує свій закон—завжди вважати замуrowаних у землі товаришів за живих,—то Негрель і робив, що тільки міг. Перше завдання було з'ясувати, куди вони могли заховатися. Наглядачі й старі досвідчені шахтарі—він довго радився з ними—стали на одному: вода гнала товаришів угору, загнала їх, мабуть, у найвищі галерії і тепер приперла їх десь у найдальшій зазубень горішнього зложища. Це відповідало також і словам старого Мука—з його переплутаного оповідання можна було навіть подумати, що шахтарі розбилися в паніці на окремі гуртки, шатнулися по всіх галеріях. Але далі, коли мова зайшла про те, звідки починати, дійти згоди стало дуже важко. Найвищі галерії лежали за сто п'ят-

десять метрів од землі—отже годі було й думати про це—такої товщі не прокопати. Лишався Рейкіяр—єдине місце, кудю можна було дістатися до затоплених галерій. Та тільки, на жаль, і стару шахту теж залило водою й відрізало цілком од Воре—тільки вгорі, на першому поверсі, лишилося кілька незатоплених переходів. Воду довелося б викачувати цілі роки, — отже, єдине, що можна було зробити—це як-найшвидше оглянути ці місця—може десь поблизу, в найвищих зазубнях сусідніх галерій заховалися в розпуці нещасні товариші. Але логічного цього висновку дійшли не зразу—довелося чимало пополамати голови, відкинути чимало нездійснених проектів.

Негрель перерив заповишені архіви й знайшов там старі плани обох шахт—Воре та Рекійяру, докладно ознайомився з ними й позначив місця, звідки треба було починати. Хоч був він скептик і зневірявся у всіх і у всьому, але і його захоплювала ця гарячкова гонитва, цей запал саможертви.

З самого початку натрапили на перешкоди: довелося розчищати гирло колодязя, повирубувати дерева, повириривати кущі, що заступали дорогу, полагодити сходи. Потім почали шукати, шукати навмання. Негрель спустився в шахту з десятьма робітниками, показував їм окремі місця, і вони стукали кайлами по зложищу, а потім припадали вухом до нього, прислухалися, чи не залунає на відповідь серед глибокої тиші далекий удар. Так вони винирили всі закутки приступних галерій, але на їхній стук ніхто не озивався. З якого ж кінця копати шахту? Кого шукати, коли там, наче б то нікого й не було? А проте шахтарі не кидали кайл і шукали, шукали напружено, вперто, і нервовий страх зростав.

Уранці, тільки но Негрель з шахтарями прийшли до Рекійяру на роботу, Магедиха прийшла й собі і приходила тепер що-дня, сідала на колоді біля шахти й сиділа так до самого вечора. Коли хтось із робітників вилазив нагору, вона вставала й запитувала його очима:—Нічого?..—Нічого...— й знову сідала і знову мовчки чекала, тверда, зі скам'янілим обличчям.

Жанлен теж збентежився і неспокійно блукав

навколо—немов те хиже звіря: чужинці вдерлися у його володіння, натраплять на його лігво і викриють усі його злочинства,—і він боязко згадував про малого салдата, що спав тихим сном глибоко в землі, а що, коли люди потурбують його сон? Тільки якраз цю частину шахти затопило водою, і розшуки провадили трохи лівіше, у західніх галеріях.

Спочатку Філомена приходила до Рекійяру разом з чоловіком—він теж пробивав завзято землю з іншими товаришами, але потім їй набридло мерзнути даремно надворі, і вона перестала ходити—квола, до всього байдужа сиділа собі вдома, бухикаючи з ранку й до смерку. Захар, навпаки, весь горів і готовий був зубами прогризти стіни шахти, щоб тільки знайти сестру. Вона ввиджалася йому, як жива,—худа, кощава, голодна, він чув її захриплий голос, що кликав, кликав марно на допомогу. Двічі Захар був поривався копати просто навмання—Катерина була тут, він це знав, почував. Нарешті Негрель заборонив йому спускатися на роботу, але відігнати його від колодязя було зовсім неможливо, він навіть не міг сидіти й чекати, згорнувши руки, як матір, мусів будь-що-будь робити щось, мусів рухатися, і ходив, ходив безупину навкруг Рекійяру, мов неприкаяний.

Минуло два дні. На третій день Негрель утерів останню надію і вирішив припинити ввечері дальші розшуки. Поснідавши, він прийшов з робітниками до старої шахти зробити останню спробу,—коли це на зустріч йому з колодязя вихопився Захар—червоний, схвилований.

— Вона там, вона мені відповіла! Швидше, швидше,—кричав він і махав руками.

Не вважаючи на заборону, Захар таки проскочив був нишком у шахту і присягався тепер, що чув, як під землею постукали—у першій галерії зложища Гільйом.

Негрель не повірив.

— Та ми бо там уже двічі стукали, і ніхто нам не відповів... А проте спробуймо ще раз.

Магедиха встала—хотіла теж іти за ними, але її не пустили; тоді вона, мов прикипіла до колодязя і знову почала мовчки чекати, втопивши очі в чорне жерло.

Негрель постукав перший, постукав тричі—раз, потім трохи згодом два, три—зробив робітникам знак замовчати і притулив вухо до стіни,—ані звуку, ані шелесту, і він сумно похитав головою—мабуть, бідоласі Захарові це просто здалося. Захар постукав розлютовано й собі,—і очі йому заблищали, він затремтів увесь з радощів—почув. Тоді й інші робітники почали вистукувати один за одним,—і враз, мов ожили. Здалеку чути було дуже тихі, але виразні удари. Негрель не повірив і знову припав вухом до стіни. Нарешті почув і він тоненький, ледве помітний ритмічний стук, наче дзюрчання повітряного струменя, стук знайомий, такий знайомий. Кам'яне вугілля передає навіть дуже далекі звуки так чисто й чітко, як кришталь, і в небезпеці шахтарі завжди кличуть таким стуком товаришів на допомогу. Один з присутніх, старий шахтар-наглядач, сказав, що це дуже далекий стук—між ними й засипаними товаришами що-найменше п'ятдесят метрів земної товщі. Проте, ці п'ятдесят метрів здавалися тепер дурницею—тільки руку простягти. Усі мов на світ народилися, і Негрель звелів негайно приступати до роботи.

Коли Захар виліз нагору й побачив Магедиху, вони міцно обнялися.

— Краще даремно не сподіватися,—може там Катерини зовсім і нема,—жорстоко порадила П'єрониха; вона прийшла сюди сьогодні на прохідку—подивитися, що люди роблять.

Проте вона казала правду—адже Катерина могла бути десь у іншому місці, може це стукала зовсім і не вона.

— Іди ти к бісу,—скрикнув люто Захар.—Катерина там, я це знаю.

Магедиха знову сіла на своє місце—мовчазна, нерухома, зі скам'янілим обличчям. Чекала знов.

Чутка, що засипані шахтарі ще живі, вмить облетіла Монсу, і люди ринули юрбою до Рекійяру. Ніхто нічого не бачив, але кожне лізло до колодязя—доводилося силою відганяти, щоб не заваджали. А під землею робота кипіла вдень і вночі. Боячись, щоб якась непередбачена перешкода раптом не заступила дороги, Негрель наказав

копати одразу поруч три додільні хідники, що мали зійтися в одному місці,—там, де сподівалися знайти нещасних. Тут, унизу, було так страшенно тісно, що в кожному хіднику було місце тільки для однієї людини, отже, разом у трьох цих розколинах могло працювати троє вибійників. Що дві години на їхнє місце ставали свіжі товариші—довше працювати була не сила. Вибите вугілля кидали в кошики і передавали їх з рук до рук далі живим ланцюгом людей, і що глибше в землю закопувалися вибійники, то довший ставав цей ланцюг. Працювали шпарко, за перший день прокопали шість метрів.

Захарові дозволили взяти участь у цій відповідальній роботі разом з найкращими робітниками. Це була почесна робота, і люди щиро змагалися за неї. Коли після покладених двох годин праці приходила нова зміна, Захара доводилося раз-у-раз силою витягати з його розколини—не пускав нікого, не хотів кидати кайла. Незабаром він випередив інших, його хідник прорізував зложище найглибше, і він бився в ньому з непохитним вугіллям дико, завзято, як з лютим ворогом—груди його ходили ходором, мов ковальські міхи, і здавалося, що там, у темних надрах землі гуде підземна кузня. Вилавив Захар чорний, брудний, п'яний з втоми і падав безсилий на землю, товариші прикривали його ковдрою, і якийсь час він лежав так нерухомо, а потім знову, хитаючись, ішов нетвердими ногами назад у свою розколину, і знову закипала боротьба, чулися глухі вдари, здушені стогони й переможні войовничі вигуки—він подужає запеклого ворога...

Але що далі, вугілля твердішало, і Захарове кайло вже двічі ламалося. Нестерпуча задуха теж гнітила, з кожним метром припікало дужче, у вузьку розколину свіже повітря не доходило зовсім і нічим було дихати. Ручний вентилятор був, що правда, справний, але провітрював розколину так кепсько й помалу, що вибійники там раз-у-раз зомлівали, і їх витягали звідти неприємних, ледве живих.

Негрель жив невилазно в шахті, як і його робітники; сюди йому приносили їжу, тут він і засинав на якусь

часину, зібгавшись на соломі під плащем. Найдужче підносив дух шахтарів поклик нещасних—ті благали, благали ввесь час, кликали безупину і що далі, то настирливіше—хай поспішають товариші їх визволяти... Тепер удари долітали дуже чітко, були музично дзвінкі,—ці кришталеві звуки показували дорогу вуглярам, як під час бою вибухи гармат показують салдатам, куди стріляти. Що дві години, перед тим, як вибійники мали заступати один одного, Негрель залазив у розколини, припадав вухом до зложища і стукав, і що-разу йому відповідав короткий настирливий стук: поспішайте, швидше, швидше... Вони посувалися вірною дорогою, але як страшенно помалу... Не встигнуть, запізняться... За перших два дні вони вибили тринадцять метрів, на третій день тільки п'ять, на четвертий вже тільки три. Вугляний шар що-далі грубшав, твердішав, тепер уже за день можна було пройти ледве два метри. За дев'ять день після надлюдських зусиль стіну пробили лише на тридцять два метри—отже лишалося ще з добрих двадцять.

Для нещасних ув'язнених почався дванадцятий день—дванадцять діб без хліба і води, серед холодного, як лід, мороку. Сльози підступали людям до очей, з цієї страшної думки руки напружувалися до останку... Людина не могла прожити довше... Від учора стук долітав наче слабше—ось-ось урветься.

А Магедиха приходила так само день-у-день до Рекійяру й мовчки сідала край колодязя. Приходила з Естеллою на руках—не можна ж було кидати дитину з ранку до смерку саму. Крок за кроком стежила мати за тим, як іде робота, переживала разом з товаришами кожну іскру надії, кожне нове розчарування. Навкруги Рекійяру купчилися тепер ненастанно гуртки людей, і всі вони, як і мешканці Монсу, гарячково чекали, не було іншої мови, інших думок, і всі серця билися там, під землею.

На дев'ятий день, опівдні, Захар не обізвався, коли його покликали, і, мов очманілий, гупав далі своїм кайлом, проклинаючи всіх і все. Негрель на цей час якраз вийшов із шахти, і під землею були тільки наглядач та

трьох робітників, а вони не могли нічого подіяти з Захаром. У розколині було майже темно, це гальмувало роботу, і роздратований шахтар, мабуть, відкрив сперсердя свою лампу, хоч це було суворо заборонено, бо отруйний газ почав пробиватися крізь щілини і скупчувався у вузьких хідниках із стоячим повітрям.

Раптом ударила блискавиця, і з чорної розколини, неначе з жерла гармати, вирвалося пасмо полумени, все запалало, повітря зайнялося, як порох, од краю до краю галерії. Цей вогненний потік підхопив наглядача й трьох робітників і вирвався вихором з колодязя нагору, випльовуючи грудки землі й тріски. Глядачі порозбігалися вмиль, Магедиха підвелася, притискаючи до грудей перелякану Естеллу.

Коли Негрель з робітниками прийшли до Рекійяру, дика лють охопила їх, і вони почали скажено топтати ногами землю, цю злу мачуху, що безглуздо, з жорстокої примхи занастила свої діти. Люди сили не жалували, готові були на все, щоб тільки врятувати товаришів,—і раптом нові жертви...

Через три години, з неймовірними зусиллями, з загрозою для власного життя, шахтарі добилися нарешті до місця катастрофи. Ані наглядача, ані трьох робітників не забило на смерть,—тільки страшенно покалічило: смалятиною дхнуло від них, тіло їхнє було—одна роз'ятрена рана, так наковталися вогню, що аж горлянки пообгорали, і вони криком кричали, щоб їх не мучили довше, убили хутчіш... Один з поранених був той самий шахтар, що добив останнім ударом смок у Гастон-Марі, коли страйкарська юрба гуляла по шахтах; а на руках у двох інших було ще знати виразки, задри, синці—свіжі сліди від того каміння, що ним вони хотіли прогнати геть салдатів. І перед похмурим походом бліда тремтяча юрба мовчки поскидала шапки.

Мов із каменя висічена, стояла Магедиха й чекала. Нарешті винесли й Захара. Одея на ньому згоріла дощенту, покалічений, чорний, він здавався уламком вугілля—його не можна було навіть упізнати. Голову відірвало від тіла й десь розтрощило на частки. Страшні останки людини поклали на мари, і Магедиха маши-

нально пішла за ними вслід до присілка—очі їй були сухі й запалені, вітер шматував її розпатлане волосся, а вона йшла рівна, мовчазна, з заснулою дитиною на руках. Філомена остовпіла перед трупом, але ненадовго; з очей їй полилися сльози рясними струмками, і від цього стало одразу легше на серці. А мати вже знову йшла тихою ходою назад до Рекійяру—сина провела, верталася по дочку.

Минуло ще три дні. Серед неймовірних труднощів робота почалася знову. На щастя, вибух не зруйнував прокопаних хідників, але газ так отруїв повітря, що довелося поставити нові вентилятори. Що двадцять хвилин заступали тепер вибійники один одного,—довше ніяк не можна було вдержатись. Було вже близько, зовсім близько, лишалося всього зо два метри, але холод стискав серця, і люди били землю тепер лише з помсти, щоб віддячити їй за всю її кривду... Там, у замурованому зазубні, завмерли вже всі звуки, і кришталеві тоненькі вдари не кликали більше товаришів на допомогу.

Шахтарі копали вже дванадцятий день,—п'ятнадцять днів минуло з того дня, як сталася катастрофа. З самого ранку в засипаній галерії стало тихо, як у могилі.

Остання нещасна подія знову схвилювала Монсу, і всі місцеві буржуа почали наввипередки відвідувати руїни. Нарешті і в Піолені зацікавились. Вирішили так: Грегуари поїдуть до Воре своєю каретою, а пані Ганебо візьме Жанну й Люсі. Денолен покаже їм наслідки своєї роботи, додому поїдуть через Рекійяр, дізнаються від Негреля про останні новини—чи глибоко вже пробили землю і чи є ще надія врятувати нещасних,—а ввечері всі разом пообідають.

Небо було ясне, тепле, весняне. Грегуари з дочкою приїхали на руїни о третій годині. Пані Ганебо в синьому убранні кольору морської хвилі вже чекала на них, затуляючи своє ніжне обличчя від сонця тендітною парасолькою, і неуважно слухала Денолена, що оповідав їй про пророблену працю, про надлюдські зусилля робітників зробити загату.

Жанна взяла з собою свій альбом—він був завжди з нею. Руїни Воре захопили її своєю суворою величчю,

і вона почала їх старанно змальовувати. Люсі сіла обіч сестри на уламкові вагонетки і теж зідхала з захопленням: «Надзвичайно... Незрівняно»...

Через незакінчену греблю проривалися піняві струмки і спадали у величезний кратер зруйнованої шахти водоспадом. Кратер поволі всихав, земля поволі вбирала в себе озеро, і з-під нього виступало страшне потрощене дно. Під ясно-блакитним небом погожого дня те дно здавалося руїнами якогось покинутого міста, затопленого багном.

— Таке,—скрикнув розчаровано пан Грегуар. — Не варто було себе для цієї дрібниці й турбувати.

Рум'яна розквітла Сесіль вдихала на всі груди чисте повітря й увесь час весело жартувала.

— У кожному разі гарного в цьому нічого нема,— надула гидливо губи пані Ганебо.

Обидва інженери засміялися. Вони все таки хотіли зацікавити хоч трохи своїх гостей, повели їх, показали всі прилади—смоки, товкачі, то-що. Але гостей тільки нервували всі ці речі—вони аж здригнулися, коли почували, що воду доведеться викачувати так довго, може навіть цілі роки—п'ять, сім років минуть, заким почнуть відбудовувати шахту. Ні, ні, це не для жіночих нервів—з цього жаху тільки зле вночі присниться—пані воліли думати про щось приємніше.

— Досить, сідаймо,—сказала пані Ганебо й пішла до своєї карети.

Жанна й Люсі замахали руками.

— Ні, ні, ще рано,—а до того ще й малюнка не скінчено.

Вони хотіли побути тут ще трохи—батько відвезе їх увечері до Монсу.

У карету поруч з жінкою сів тільки пан Ганебо—йому треба було теж поговорити з Негрелем.

— Гаразд... Ідьте вперед, а ми за вами,—сказав пан Грегуар.—Заїдемо тільки на п'ять хвилин до присілка... Ось побачите, наженемо вас коло Рекійяру.

З цими словами він сів у карету разом з дружиною і дочкою. Директорська карета покотилася вздовж каналу, а їхня почала поволі виїздити на пагорбок.

Грегуари поклали зробити сьогодні крім гулянки ще й добрий вчинок. Захарова смерть їх дуже вразила. Про трагічну сім'ю Маге говорила вже вся округа,—які справді безталанні люди! Батька, цього убивцю, душо-губа, що підняв руку на салдатів, не було шкода зовсім, він вартий був смерті, як хижий вовк, але нещасна мати викликала загальне співчуття. Втерляла чоловіка, потім сина, старша дочка теж, мабуть, десь трупом лежить під землею, а до того ще й немічний дід на руках, менший синок закривів на шахті під завалом, а середульше дівчатко з голоду померло за страйку. Так, справді, нещасна жінка. Що правда, ця сем'я з її отруйними негідними думками заробила почасти на кару, а проте Грегуари хотіли показати, що милосердю їхньому немає меж, що вони готові все забути й простити... Тому вони власноручно повезли свою милостиню.—Під лавкою в кареті лежали два великі пакунки.

Стара шахтарка показала їм будинок Маге—число 16, другий корпус. Грегуари вийшли з карети з своїми пакунками й постукали, але ніхто не відчинив. Тоді вони почали гатити в двері кулаками—їм відповіла тільки похмура луна. Здавалося, що горе вигнало з цього будинку все живе, і він стоїть чорною холодною пусткою.

— Нікого вдома нема,—зідхнула розчаровано Сесіль.—Який жаль... І куди ми тепер подінемо це все?

Коли це з сусідніх дверей вийшла Левачиха.

— Ой, простіть, мої пані й пане... Вибачте, панночко. Ви, певне, до сусідки? Так? Та, бачите, її вдома нема—в Рекійярі сидить усе, сердега.

Левачиха зацокотіла, як сорока,—звичайно, звичайно, треба завжди одне одному помагати,—отож і вона бере до себе сусідчиних дітей—Ленору та Анрі,—щоб мати могла до шахти ходити. Очі їй заздро заблищали—вона помітила панські пакунки й почала ще дужче нарікати на чужі й свої жалі. А дочка її, бідолаха, вдовою з двома дітьми зосталась, а вона сама,—ох, таке горе, таке горе, що й не переговориш!

— Я маю ключа,—промовила вона нерішуче, помовчавши трохи.—Якщо пан і пані так уже бажають, то можна й зайти. Там тільки дід.

Грегуари глянули на неї здивовано. Як то? Дід удома—то чому ж їм ніхто не відповів? Певне спить?

За хвилину Левачиха відімкнула двері, і всі троє—батько, мати й дочка—заніміли на порозі.

На стільці, перед холодним вогнищем сидів, уп'явши великі пильні очі в одну точку, старий Бонемор. В кімнаті не було вже ані годинника, ані полакованих соснових меблів, вона обголіла й стала наче більша, а з вогких зеленкуватих її стін усміхалися тільки офіційно-ласкавою ухмілкою імператор та імператриця. Крізь розкриті двері впав сніп сонячного світла, але старий не поворухнувся, оком не зморгнув. На обличчі його не було ніякої думки—він ніби й не побачив, що до кімнати ввійшли чужі люди. Долі, коло нього, стояла миска з попелом—зовсім наче котові поставлена.

— Не вважайте на нього, він може зробити щось нечемне,—запобігливо попередила Левачиха.—Куди вже йому! Кажуть, у голові в нього щось тріснуло. Ось уже два тижні сидить, як вовкулака, і все мовчить.

Раптом Бонемор скорчився, захрипів—цей хрип ішов наче з самого його живота—і змочив чорним густим харкотинням попіл у мисці—не харкотинням, а вугіллям, вугіллям з усієї шахти, що сиділо йому каменем у грудях. Напад пройшов, і дід знову скам'янів на своєму стільці—тільки час-од-часу нахилився і спльовував.

Це видовище схвилювало Грегуарів, але разом з тим викликало мимоволі й огиду. Вони хотіли сказати кілька бадьорих ласкавих слів, щоб розвіяти неприємне це вражіння, піднести трохи дух цього старого.

— Еге, дідусю, ач, як застудилися,—сказав батько.

Бонемор не поворухнув навіть голови, не відвів од стіни очей. Усі знову ніяково замовкли.

— Треба було б наварити вам чогось тепленького,—додала мати.

Бонемор і на цей раз нічого не сказав.

— Адже нам оповідали, татусю, що він хворий,—а ми й забули,—нагадала тихо Сесіль і замовкла; вона почувала себе дуже ніяково, не знала, що робити.

Поставивши на стіл горнятко з їжею та дві пляшки вина, дівчина витягла з другого пакунка пару здоровез-

них черевиків. Цей подарунок Грегуари призначали старому Маге. Сесіль тримала по черевіку в кожній руці і стурбовано дивилася на розпухлі Бонеморові ноги, що вже ніколи не зможе стати на них.

— Черевики є, та тільки трохи запізно,—правда, дідусю?—почав пан Грегуар,—становище було досить незручне.—Дарма, черевики їсти не просять, завжди здадуться.

Старий не почув, не відповів—його страшне обличчя було холодне й тверде, як камінь.

Сесіль поставила похапцем черевики на підлогу,—хотіла зробити це дуже обережно, але залізні цвяхи дзвінко вдарилися об тафлі—величезні черевики були якось не до речі в цій голій кімнаті.

— Не чекайте від нього подяки,—скрикнула Левачиха й глянула скося на принадний подарунок.—Це однаково, що, вибачте на слові,—качці окуляри подарувати.

І вона зацокотіла знову, силкувалася, як могла, зтягти до себе цих панів, розчулити їх своїми злиднями. На щастя, вона згадала про Анрі й Ленору—а які ж хороші любі крихітки і такі розумні, ну просто янголятка та й годі,—хоч що спитай, усе знають і так любо одказують. Розпишуть панові й пані про все краще за неї, старої.

— Зайдемо, доню, на хвилинку,—мовив пан Грегуар, радий, що може нарешті вийти з цього неприємного будинку.

— Добре, зараз,—відповіла та.

Сесіль лишилася насамоті з Бонемором. Щось незрозуміле не пускало її іти, вона тремтіла, але не йшла і вдивлялася в цього старого чоловіка—де вона вже бачила це саме чотирикутне обличчя, червоне, присипане чорним порохом... і враз пригадала. Ревучий потік людей, галас, крики і холодні руки, що вп'ялися їй залізом у горло... Так, це він, це той самий чоловік, і вона прикипіла очима до його величезних робочих рук, що лежали нерухомо в нього на колінях. Уся сила старого шахтаря, що ввесь свій вік прожив, зігнувшись дугою

в темній шахті, крилася в цих руках, і вони були ще міцні, дарма, що він сам уже постарів.

Бонемор почав теж поволі оживати, помітив на-решті Сесіль і дивився тепер на неї тупими безтямними очима. Кров підступила йому до обличчя, рот нервово перекривився, і з губи на підборіддя задзюрчала тоненька цівка чорної слини. Мов загіпнотизовані, стояли вони одне супроти одного—вона здорова, свіжа, огрядна, випещена дитина цілого покоління ситих людей, що ніколи не знали роботи,—він—розпухлий від води, гидка, клишонога тварюка, яку сотню літ підточували від батька до сина голод та надмірна праця.

Через десять хвилин Грегуари, здивовані, що Сесіль так довго не йде, зазирнули назад до Маге,—і страшний крик вирвався їм з грудей: на підлозі лежала їхня дочка—посиніла, задушена. На її білій шиї видно було червоні сліди десятих грубих пальців.

Не встоявши на хворих ногах, Бонемор упав обіч неї, не мав сили підвестись. Пальці його ще й досі були скарючені, і він дивився кудись безтямними, широко розплющеними очима. Падаючи, він розбив миску з попелом, і чорне харкотиння розплескалося по всій підлозі, а під стіною стояли чисті нові черевики.

Як це сталося—цього так і не з'ясували. Як прикутий до стільця Бонемор міг устати, вхопити за шию Сесіль. Коли руки його дотяглися до дівчини, він, мабуть, раптом озвірів і, вп'явшись у горло пальцями, не дав їй скрикнути, упав на підлогу разом з нею і душив, душив її, аж доки вона не перестала хрипіти. Ані шелесту, ані стогону не почули батьки крізь тонку стіну сусіднього будинку. Мабуть, раптове божевілля, непереможна потреба вбити вдарили в голову старому, коли той побачив цю білу дівочу шию. Тільки божевіллям можна було пояснити цей дикий вчинок хворого нужденного дідуся, що ввесь свій вік прожив чесною трудящою тварюкою і ніколи не поділяв різних згубних новітніх ідей. Яка страшна ненависть, що її він навіть сам не був свідомий, виросла помалу з глибини його ества й дотяглася до мозку. Хто міг це знати? Це було щось таке страшне, таке незбагненне,

що Бонемора визнали просто за ідіота, а вбивство його—за несвідомий вчинок.

Розчавлені горем Грегуари ридали над трупом улюбленої дочки, дочки єдиної, довго сподіваної. Як вони пестили її, як доглядали, навспинячках ходили, щоб не потурбувати її сну, вітрові дихнути на неї не давали—не знали, чим годувати й милувати любу дитину. Всього було замало для неї, завжди здавалося, що можна ще більше зробити, краще доглянути. Немає Сесіли,—померли й вони,—нащо тепер життя без неї.

Левачиха в нестямі кричала:

— Старий бовдур, старий чортяка, ач, що наробив! Чи ж можна було такого чекати... А Магедихи ще й удома нема, тільки ввечері прийде! Що його робити—чи не побігти по неї?

Батько й мати нічого не відповіли.

— Так, краще побігти... Побіжу.

Левачиха глянула ще раз у куток на принадні черевики. Увесь присілок уже загомонів, до дверей Магетиснулася вже ціла юрба. Хтось поцупить черевики, а до того в Маге вже й нікому їх носити,—а на Бутелу якраз прийдуться... І Левачиха тихенько винесла їх під полою.

Ганебо довго чекали в Рекійярі на Грегуарів. З шахти до них вийшов Негрель і розповідав їм докладно про останні новини. Сьогодні ввечері проб'ють таки нарешті стіну, але знайдуть, мабуть, самі лише трупи, бо давно вже ніхто не озивається звідти. Магедиха сиділа на колоді за спиною в Негреля біла, як крейда, і мовчки слухала,—коли це прибігла Левачиха—добру штуку втнув її дідуган. Магедиха тільки нетерпляче махнула рукою, але ж пішла за сусідкою.

Пані Ганебо зомліла. Яка мерзота! Бідне дівчатко, нещасне, нещасне дівчатко — таке жваве, веселе ще тільки одну годину тому.

Пан Ганебо мусів одвести дружину до Мукової халупи. Незграбними тремтячими руками заходився він розстібати їй корсаж, схвильований дразливим духом мускусу, що пахнув на нього від її голих грудей.

Заливаючись слізьми, пані Ганебо ніжно обвила

руками шию Негрелеві, приголомшеному раптовою смертю нареченої—вони разом переживали втрату.

Пан Ганебо глянув на них, і мов гора з плечей йому впала. Що ж, ця смерть розв'язувала справу. Небіж лишиться вдома—можна було не боятися свого кучера

V.

А на дні шахти покинуті вили з жаху. Вода дійшла вже їм по живіт. Вона ревла, глушила їх, останні дошки обшивки гуркотіли над головою—здавалося, валиться весь світ, але гірш за все було дике іржання коней, що несло з замкненої стайні, — це був незабутній страшний крик, крик звіра, що чує свою смерть.

Мук пустив повід, але Батай не пішла, а стояла на місці, трусилася на старечих ногах і пильно дивилась на воду, а вода підходила все вище, затоплювала поволі всю вантажну, напівосвітлену червонастими вогнями трьох ламп, що блимали ще вгорі, під склепінням. Але коли зеленкувата ця хвиля пройняла холодом шкуру коняці, та раптом метнулася скаженим галопом і зникла в темряві чорної галерії. Люди в нестямі кинулися слідом за Батай.

— Тут уже нема що робити!—скрикнув Мук.—До Рекійяру!

Блиснула надія. Якщо встигнуть добігти до сусідньої шахти, поки вода не перетне дороги, то вони врятовані. Усі дванадцяттеро шахтарів побігли один за одним, високо тримаючи в руках лампочки, щоб не загасила вода. На щастя, галерія ішла трохи вгору, і вода стояла весь час більш-менш на одному рівні. В охоплених жахом головах прокидалися приспані старі забобони, і в розпачі люди волали до землі—земля мстилася над ними і заливала їх своєю кров'ю за те, що вони перетяли їй жилу. Якийсь старий шахтар шепотів забуті молитви й вивертав назад обидва великі пальці, щоб відігнати злих духів шахти.

Але на першому перехресті вже виникла суперечка. Куди бігти? Мук хотів повернути ліворуч, решта

закричала, що праворуч буде ближче. Так згаяли цілу хвилину.

— Ет, пропадайте тут всі к бісовому батьку, а я побіжу тудою,—гаркнув Шаваль і метнувся праворуч, а за ним ще двоє—інші побігли за Муком—він бо зріс у Рекійярі і знав дорогу краще за всіх, але й сам Мук вагався, голова йшла обертом... Найстаріші вуглярі не пізнавали своєї шахти, темні галерії переплуталися, не наче клубок ниток. На кожному перехресті шахтарі зупинялися, не знали, куди далі бігти, але ж довго думати не було коли.

З страху, з утоми Катерині відбирало ноги, і вона не встигала за іншими. Щоб не кидати її саму, Етьєн біг теж позаду. Він би кинувся був, власне, за Шавалем,—той біг, на його думку, вірнішою дорогою,—але за Шавалем Етьєн не побіг—краще загинути під землею. Тимчасом гурт меншав—багато робітників порозбігалися дорогою в бічні галерії, і за старим Муком бігло тепер тільки семеро.

— Обійми мене за шию,—я понесу тебе,—сказав Етьєн Катерині, бачивши, що дівчина зовсім знесилася.

— Ні, облиш мене,—прошепотіла вона.—Я не можу вже більше. Краще відразу вмерти.

Вони відстали метрів на п'ятдесят. Катерина пручалася, але Етьєн силою схопив її на руки, коли зненацька величезна брила землі ввірвалася згори й одрізала їх від передущих товаришів. Вода почала вже розмивати ґрунт, шахта завалювалася з усіх боків. Етьєн з Катериною кинулися назад, убік, наперед, заплутались, заблудили, не знали вже, куди йти... Кінець. Годі було й думати про Рекійяр. Єдиний порятунок був дістатися якось у горішні галерії; коли вода спаде, їх, може, визволять звідти.

Нарешті Етьєн упізнав ту галерію, де вони опинилися—це було зложище Гільйом.

— Ага, тепер я знаю, де ми. Який жаль... Були бігли правдивим шляхом... Тепер уже нема що робити. Лізьмо вгору «димарем».

Вода біла їх у груди, і вони йшли дуже помалу, але

доки був вогонь, була й надія. Щоб зберегти світло на довший час, Етьєн одну лямпочку загасив — потім можна буде долити її маслом з другої. Уже недалеко «димаря», вони почули якийсь дивний крик. Невже й інші товариші біжать сюди... Невже і їм перегородило дорогу. Щось хропло далеко в галерії, піна клекотіла, до них наближалось щось велике важке, і вони злякано скрикнули: з темряви виринуло якесь величезне біле тіло, воно гналося ввесь час за ними і тепер застрягло у вузькому переході, задушене стінами.

Це була Батай. З вантажної вона кинулася була наосліп геть чорними галеріями. Вона добре знала дорогу в цьому підземному місті, де прожила вона одинадцять років свого життя, очі її звикли до віковичної непросвітної ночі і бачили все, як удень. Згинаючи голову й підбираючи ноги, Батай мчала кудись вузькими переходами, мало не чіпляючись своїм величезним тулубом об стіни. Розбігалися в різні боки галерії, минали перехрестя, а вона бігла вперед упевнено й твердо. Куди вона бігла? Може туди, далеко, до рідного млина на березі Скарпи, де вона народилася, до великого ясного кола, що горіло над головою, немов ясна лампа, до далеких затуманених спогадів своєї молодости. Батай хотіла жити, забуті спогади прокидалися, бажання побачити ще раз зелені простори, ще раз дихнути на всі груди свіжим повітрям штовхало її вперед, вперед— вона мусіла знайти десь вихід на волю, мусіла вирватися з цієї могили до світла й тепла. Досить німої покори. Шахта відібрала від неї світ сонця, а тепер хоче ще й добити... Досить німої покори... І тварина бігла, а вода котилася слідом за нею, біла її по ногах, лоскотала боки. Що-далі галерії вужчали, стіни обступали її щільніше, склепіння нависало низько-низько, а Батай усе пробивалася наперед і лишала на дерев'яному цямринні криваві сліди. Шахта наступала на неї, стискала її з усіх боків, хотіла задушити.

Коли Етьєн з Катериною вгледіли Батай, вона вже зовсім застрягла поміж стінами з переламаними передніми ногами; напружилась, зробила останнє зусилля, пролізла ще кілька метрів наперед, але далі земля не

пускала, земля обвила, здушила, закувала її. Батай простягла свою скривавлену голову, шукаючи великими наляканими очима порятунку. Вода заливала її. Бідна тварина заіржала, заіржала дико, протяжно, як іржали на стайні інші коні, чуючи смерть. Це було щось страшне: здушена землею, стара, скалічена коняка з моци вибивалася, щоб врятувати себе од цієї чорної могили—і з розпачем іржала... Вода поняла вже їй гриву, а з її роззявленої, задертої догори пащі ще досі виривалося хрипке іржання.

Батай в-останнє захрипіла, потім щось глухо булькнуло, ніби лили в порожню діжку воду, а потім стало тихо, зовсім тихо.

— Господи!... Господи!.. Забери мене звідси, Етьєне,—заридала Катерина.—Господи... Я боюсь, я не хочу вмирати... Забери мене!.. Забери мене звідси!

Катерина побачила смерть. Ані гуркіт обвалу, ані чорна холодна повідь не навіяли на неї такого жаху, як передсмертне іржання Батай. Вона ще й досі чула його. Воно дзвеніло в її вухах—аж здригалася шкура.

— Забери мене, забери мене звідси...

Етьєн схопив Катерину на руки й поніс. У «димарі» вже теж була вода, і вони промокли аж по самі плечі. Катерина не мала вже сили чіплятися за дошки, і Етьєн ввесь час піддержував її. Тричі непритомна дівчина вислизала йому з рук, здавалось, падала вже в чорне бездонне море, а море те ревла й уперто котилося слідом за ними.

Нарешті вони дісталися до першої незатопленої галерії і перевели дух, та тільки на одну лише хвилину. Вода докотилася й сюди, треба було лізти ще вгору і так кілька годин; вода гнала їх з однієї галерії в другу, все вгору та вгору. Уже на шостому поверсі зложища надія спалахнула була на мить: вода лишилася наче б то на тому самому рівні, наче б то не піднімалася більше, але знов це була тільки коротка мить—вода знову почала прибувати, і вони полізли ще вище: на сьомий, а потім на восьмий поверх—тепер лишився останній, дев'ятий, і там, затамувавши дух, вони стали, дивлячись перелякано на кожен сантиметр землі, що зникав під

чорною хвилею. Якщо вода прибуватиме й далі, то, значить, смерть... Вони вмруть, як та стара шкапа... хвиля притисне їх до склепіння, залле ніс, вуха, горлянку, задушить.

Обвали гриміли навколо, вся шахта помережена хисткими переходами валилася під величезним напором води. Здушене водою повітря скупчувалося в зазубнях галерій, стискалося й вибухало, розриваючи стіни, вириваючи землю навколо. Це була стихійна катастрофа, привид колишньої боротьби стихій, коли потопи бушували над землею і злизували з неї найвищі гори.

Дикий грім і гук приголомшували Катерину, доводили до нестями. Вона згорнула руки й лепетала одні слова:

— Я не хочу вмирати... я не хочу вмирати...

Щоб заспокоїти її, Етьєн присягався, що вода стоїть на тому самому рівні, а до того минуло вже, мабуть, годин із шість—незабаром товариші прийдуть їх рятувати. Він казав «шість годин», аби щось сказати, а скільки тих годин минуло, він не знав. Насправді вода гнала їх угору вже цілісінький день.

Вони промокли до нитки й тремтіли з холоду. Не соромлячись Етьєна, Катерина скинула з себе просто куртку й штани, викрутила їх, а потім одягла знов, щоб швидше висохли на тілі. Вона була боса, Етьєн силою примусив її взяти його сабо. Лишалось одне—чекати. Вони прикрутили лампу, вогник ледве блищав у темряві, наче той каганець. Тільки тепер відчули вони лютий голод, відчули, що шлунки їхні корчаться від болю; біль шматував їх. Досі був самий лише жах, через нього вони забули на якийсь час про все, навіть про власне тіло. Ані Етьєн, ані Катерина не встигли поснідати тоді, ще вранці, перед катастрофою. Хліба свого вони не загубили, тільки він зовсім розкис у воді. Катерина аж розсердилася на Етьєна, що той не хотів брати своєї пайки. Підживившись, вона заснула з утоми долі, на холодній землі. Етьєна мучило безсоння і, стиснувши голову руками, уп'явши очі в темряву, він сидів нерухомий коло неї.

Скільки годин збігло так? Він того не знав. Він

тільки знав, що перед ним у чорній дірці «димаря» знову показалася чорна хвиля. Хвиля вигинала спину, немов якийсь гад, і лізла невпинно слідом за ними. Спочатку це була тоненька довгаста смужка-гадючка, але вона не лишилася на одному місці, вона полізла далі, вигинаючи хребет, розлазячись по галерії; долізла до них, лизнула вже Катеринині ноги. Етьєн дивився в розпуці на дівчину і не наслідювався її будити. Яка жорстокість—нащо розвіювати її забуття? Може їй сниться тепер простір зелений і ясне сонце? А потім—куди ж тікати? Куди? Раптом він згадав. Узвіз цієї галерії сполучався з узвозом горішньої вантажної—отже рятунок ще є. Доки можна було ще чекати, Етьєн чекав і не будив Катерини, але коли холодна смужка пролізла вже попід них, він обережно взяв дівчину на руки.

Катерина здригнулася.

— О, господи!.. Так це правда... Знову починається, знову...

Катерина все пригадала й скрикнула—почула подих смерти.

Вони зігнулися мало не вдвоє й знову промокли до нитки. Так вони долізли до взвозу й подряпалися вгору вузьким переходом метрів із сто завдовжки. Вони хотіли потягнути линву, що проходила тут—треба було закріпити на місці нижню вагонетку, бо, якби тимчасом згори почала спускатися друга, горішня вагонетка, вона б розчавила їх. Але, мабуть, у механізмі щось заскочило, бо линва не поворухнулася. Триматися за неї все ж було небезпечно і вони хапалися нігтями тільки за слизькі бруси та дошки. Етьєн ліз позаду й увесь час піддержував Катерину, бо вона геть розкривавила собі руки й раз-у-раз підсковзувалася, мало не падала. Раптом вони спіткнулись—купа уламків та землі перегородила дорогу—узвіз теж обвалився. На щастя, тут була бічна галерія, Етьєн з Катериною пролізли в неї і остовпіли—у темряві блимав вогник. Якийсь чоловічий голос злісно крикнув їм назустріч.

— Ага, знайшлися ще такі хитромудрі йолопи, як я...

Це був Шаваль. Вони його впізнали. Завал не пустив його далі йти, як і їх. Обидва товариші, що побігли

були за ним, попадали з перебитими головами. Йому теж поранило брусом лікоть, але він не злякався—порачкував назад, забрав їхні лямпи, украв у мертвих їхній сніданок і вже хотів вертатися, коли за спиною в нього земля ще раз в-останнє загула і засипала галерію.

Побачивши людей, Шаваль вилаявся й злісно скрикнув, що не дасть цим клятим виходькам ані однієї кришки хліба,—готовий був задушити їх власними руками. За мить він уже пізнав Етьєна й Катерину. Гнів його одразу стих, і він засміявся недобрим злорадим сміхом.

— А, так це ти, Катерино? Прийшла коза до воза... Носа розквасила, то й до чоловіка вернулась. Гаразд, гаразд, погуляємо вкупі.

Шаваль удавав, що не бачить Етьєна, а той, схвильований цією несподіваною зустріччю, простяг наперед руку—ніби хотів захистити дівчину, що притулилася до нього безсила. Але ж іти було нікуди, — треба було якось миритися, і Етьєн спитав Шавалья просто, ніби тільки годину тому вони розійшлися добрими товаришами:

— А чи оглянув ти все, як слід? Може, можна вилізти через вибої?

— Авжеж, чому б пак і не через вибої! Вибої теж завалилися к бісовому батьку. Нас застукало, як мишей у пастці. А втім, коли вмієш плавати, то пірнай он туди—ніхто не держить.

Вода справді прибувала що-хвилини й хлюпотіла об стіни шахти—йти було нікуди. Шаваль правду сказав—цей засипаний з усіх боків зазубень галерії—був пасткою для них. Ані виходу, ані шпарки, їх замурувало живцем.

— То лишаєшся?—додав глузливо Шаваль.—Кращого нічого не надумаєш. Не чіпатимеш мене, і я тебе не зачеплю. Поки-що тут є місце на двох—незабаром побачимо, хто з нас іздохне перший, як ніхто не прийде рятувати, а що ніхто не прийде, то вже вір моему слову.

— Може постукати... Може все таки почують,—одповів Етьєн.

— Стукати! Та я вже втомився стукаючи... Спробуй і ти—ось камінь.

Етьєн підняв з землі грудку пісковика, що вже геть покришилася в Шавалевих руках і почав стукати об стіну—чітко, протяжно, помалу, як звичайно стукають засипані в шахті вуглярі. Етьєн постукав і притулився вухом до стіни, знову постукав, знову притулився—але йому відповідала тільки мертва тиша.

А тимчасом Шаваль удавав, що спокійнісінько собі господарює: поставив попід стіною свої три лампи,—горіла тільки одна, інші здадуться на потім,—і поклав на дерев'яному брусі свої крайці хліба. Це була його комора. Коли їсти обережно, то цього вистарчить на два дні.

— Чуєш, Катерино,—повернувся він до дівчини,—коли тобі дуже захочеться їсти, то половина цього—твоя.

Катерина мовчала. Мало вже було розпуки, так ще треба було, щоб вона знову опинилася між цими двома чоловіками.

Так почалося це жахливе існування. І Шаваль, і Етьєн сиділи мовчки на підлозі за кілька ступнів один від одного. Шаваль порадив Етьєнові загасити свою лампу, і знову обоє замовкли. Гострі погляди колишнього любовника непокоїли Катерину, і вона лягла тихенько коло Етьєна. Години тяглися помалу, кволо, вода прибувала й булькотіла собі, час-од-часу чути було ще далекі вибухи, далекий гук—то остаточно завалювалася шахта.

Лямпя догорала, треба було запалити другу,—але на мить стало страшно,—а що коли вибухне копальняний газ? А проте краще вже висадити себе відразу в повітря, ніж нидіти в темряві. Тільки вибуху не сталося—отже, отруйного газу в галерії не було. Усі троє знову полягали на землі, і години потяглися помалу.

В кутку щось зашаруділо, і Етьєн з Катериною збен-тежено попідводили голови. То Шаваль вирішив по-поїсти: відкрав половину своєї партики й почав помалу, дуже помалу жувати, щоб не проковтнути всього одразу. Товариші дивилися на нього голодними очима.

— Так справді не хочеш?—спитав він зухвало дівчину.—Даремно.

Катерина спустила додолу повіки — боялася, що дасться на спокусу, не витримає: шлунок їй шматували такі корчі, що аж сльози до очей приступили. Вона розуміла, що Шавалеві від неї треба—ще вранці почула в себе на шиї його гарячий подих. Він побачив її біля другого чоловіка, його, очевидячки, знову охопила колишня скажена хіть. Він кликав її поглядом, очі його горіли знайомим вогнем—цей вогонь спалахував у них, коли він починав ревнувати її і кидався бити, топтав ногами й лаяв за те, що вона буцім то живе з материним помилуванням. Катерина не хотіла, не хотіла цього,—не хотіла нацьковувати цих двох чоловіків одного на одного навіть тут, навіть у цьому тісному льоху, де вони всі втрьох мусіли неминуче вмерти. Господи милосердний, невжеж і вмерти не можна без ненависти!

Етьєн волів умерти з голоду, аніж попросити в Шавалеві малий шматок хліба. Тиша тяжіла над ними, одноманітні хвилини ледве тяглися без кінця, без надії. Минула вже доба. Друга лямпочка догорала. Запалили третю.

Шаваль одкусив шматок від останнього крайця й пробубонів.

— Та йди бо, дурепо.

Катерина затріпотіла.

Щоб не соромити її, Етьєн одвернувся до стіни лицем, але дівчина лежала так само нерухомо.

— Іди, моя дівчинко,—тихо мовив він.

Довго стримувані сльози покотилися тоді рясно Катерині з очей; вона плакала довго, не мала сили встати, не знала навіть, чи хоче їсти—якийсь загальний внутрішній біль проймав усе її тіло, мучив її невимовно. Етьєн став на ноги й почав снуватися туди й сюди, кликати марно знайомим стуком товаришів на допомогу. Прокляття!.. Останній недогарок життя, і той він мусить прожити поруч з цим ненависним суперником. Так тісно, що й повернутися ніде, десятьох кроків не ступиш, навіть здихати мусять разом... А вона, ця скорботна дівчина, що за неї вони змагалися навіть під землею..

її візьме той, хто переживе другого,—цей чоловік візьме її в нього, якщо він, Етьєн, помре перший.

Не було кінця краю тим мукам, години лізли помалу серед важкої задухи, отруєної видихами трьох людей та їхньою нечистю. Двічі кидався Етьєн з кулаками на непохитні стіни, готовий їх розтрити.

Скінчилася ще одна днина. Шаваль сів коло Катерини й доїдав з нею останній шматок хліба. Катерина ледве жувала хліб, важко було навіть і це робити, бо за кожен кусень, колишній її любовник вимагав од неї поцілунку. Запеклі ревності не давали йому спокою, він не міг умерти, не взявши дівчини ще раз, тут, перед осоружним суперником. Катерина не мала вже сили навіть змагатись, але коли Шаваль захотів її взяти, з болем застогнала:

— Ой, пусти мене, ти ламаєш мені кістки.

Тремтячи всім тілом, Етьєн притулився був до бруса чолом, щоб нічого не бачити, але, почувши Катеринин стогін, підскочив до Шавалю.

— Пусти її—чуєш!

— А тобі яке діло?—гукнув Шаваль.—Вона моя жінка, і мені вільно робити з нею те, що я хочу.

І він знову схопив Катерину й почав стискати її в своїх скажених обіймах, і зухвало, щоб тільки дужче вразити Етьєна, притиснув з усієї сил свої руді вуса до її вуст.

— Дай нам спокій!—кинув він Етьєнові.—Зроби ласку, одвернись до стіни, як тобі це не до вподоби.

Губи Етьєнові побіліли.

— Пусти, а то задушю,—прохрипів він.

Шаваль скочив на ноги. В голосі товариша було щось таке, що він зрозумів: тому ввірвався терпець. Видима смерть підходила занадто помалу, треба було, щоб один з них негайно відступив другому своє місце. Стара ворожнеча спалахнула й тут, під землею, де однаково вони обоє мусіли от-от заснути вічним сном—один біля одного. Було так тісно, що не можна було кулаком навіть махнути.

— Бережись,—прохрипів Шаваль,—на цей раз тобі каюк.

Етьєн мов збожеволів—очі його заплили червоним туманом, до грудей підступала гаряча хвиля крові. Непереможне бажання, фізична потреба вбити закрутила йому голову—він убив мусів, як мусить викашлятися людина, коли в неї запалюється слизова оболонка. Це було понад його волю. Спадкова отрута багатьох поколінь піднесла голову й проривалася свавільно, ні на що не зважаючи.

Він учепився обома руками в стіну, виламав важкий шматок лупаку і з усієї сили свого тіла вдарив ним Шавалья по голові.

Шаваль не встиг відскочити й упав на землю з скривавленим лицем, з розбитою головою. Мозок бризнув і заляпав склепіння галерії, з рани ринув пурпурний струмень, як вода з джерела. На землі зачервоніла темна калюжа, і тьмянний вогник чадної лампи відбився в ній. В чорній півтмі замурованого льоху скорчене тіло на землі здавалося якимсь горбом, гостроверхою купою вугілля.

Етьєн схилився над тілом і дивився на нього широкими зіницями. Нарешті сталось—він убив. Невиразно, мов крізь сон, згадував він всю свою марну внутрішню боротьбу з самим собою, марну боротьбу з отрутою, що жила в ньому, що скупчувалася поволі у їхньому роді від батька до сина. Але ж Етьєн горілки не пив,—може голод ударив йому в голову,—і цього було досить, щоб сп'янити його, нащадка цілого покоління алкоголиків. Волосся стало йому на голові, страшне це вбивство обурювало всю його істоту, всю його свідомість культурної людини, а проте серце його билось легко, звіряча радість охопила його, радість задоволеного нарешті бажання, і навіть гордість переможця. На мить перед очима в нього виринув образ маленького салдата з ножем у горлі, убитого дитячою рукою. Він, Етьєн, теж убив.

Катерина випросталася вся і скрикнула.

— Господи! Він умер!

— Тобі жаль?—хижо кинув Етьєн.

Дівчині забило дух, вона не могла говорити, похитнулася й упала йому на руки.

— І мене вбий, умремо разом!

Вона охопила його за плечі, він теж обняв її, і обоє зацімпили, сподіваючись, що зараз умруть, але смерть не приходила і їхні руки розплелися.

Катерина заплющила очі, а Етьєн потяг мертве тіло за ноги й скинув його вниз по взвозу, щоб звільнити бодай той тісний клапоть землі, де ще доведеться прожити,—бо жити з трупом під ногами була не сила. Тіло плюхнуло у воду, і розлетілися бризки. Що це?—Невже вода затопила вже й цю розколину? І вони з жахом побачили: вода підступила вище, почала просякати в їхню нору.

Боротьба почалася знову. Вони запалили останню лямпочку і чадний вогник освітив темну масу води, що рівномірно й уперто підходила помалу вгору. Спочатку вона лизнула їм щиколотки, потім дійшла до коліна. Галерея була згориста, і Етьєн з Катериною заховалися в найдальшому її кінці, але це допомогло лише на кілька годин, вода нагнала їх і там, залила по пояс. Приперті до стіни, вони дивилися скам'янілими очима на цю темну й холодну хвилю, що невпинно підносилася вгору,—ще трохи, і вона підніметься до рота, а тоді кінець... Лямпочка, підвішена під саме склепіння, кидала жовтаве світло на хвилясту поверхню води, але жовтаве світло блідло, і незабаром лишилося тільки маленьке ясне півколо при самій лампі, але й воно меншало що-хвилини. Морок насовувався на них разом з чорною хвилею і поглинав його поволі. І зненацька темрява затопила все—лямпа спалахнула в-останнє й погасла. Настала ніч, чорна непросвітна ніч; серед неї вони заснуть навіки під землею і ніколи вже не розплющать очей до світу сонця.

— Сто чортів!—вилаявся глухо Етьєн.

Катерині здалося, що морок охопив її всю холодними й цупкими руками, вона припала Етьєнові до грудей і тихо промовила шахтарське прислів'я:

— Смерть загасила лампу.

Але інстинкт життя повставав проти погрози смерті, гарячкова жадоба жити, жити, жити ще будь-що-будь, за всяку ціну жити підхопила їх. Етьєн кинувся колу-

пати гаком од лямпи лупакову стіну, а Катерина просто пальцями—так вони викопали високо в стіні, мало не під самою стелею дірку, вилізли туди й сиділи там, попускавши ноги й позгинавши спину, бо низьке склепіння не давало випростати шиї. Вода обмивала спочатку їм тільки п'яти, але з часом, невпинно й невтримно зростаючи, пройняла холодом щиколотки, литки, коліна. Сяк-так збита земляна лава була така вогка й слизька, що вони мусіли міцно охопити одне одного руками, щоб не попадати в воду. Це був кінець. Скільки часу доведеться їм, голодним, знеможеним чекати ще смерті в цій вузькій норі без хліба, без світла, не сміючи поворухнутись? Найдуже гнітила їх ця темрява—вона не давала дивитися смерті просто в вічі. Мертва тиша повила все, задушена водою шахта стояла нерухомо. Тільки море під ними, море темне, бездонне переливалося й наганяло мовчазну хвилю з глибини підземних галерій. Години минали за годинами—однакові, чорні, одноманітні, Етьєн з Катериною не знали вже, скільки їх минуло. Невимовні муки не гальмували їхнього пливу, не робили годин із хвилин, час летів швидко. Етьєн був певен, що вони сидять під землею два дні й одну ніч, а в дійсності кінчалася вже третя доба. Остання надія на рятунок зникла. Ніхто не знає, що вони тут, ніхто не може, не має сил дістатися сюди. Коли їх навіть не затопить вода, то голод доб'є. Їм спало на думку постукувати об стіну ще раз, але навіть той камінь лишився там унизу, під водою. Чим стукати? І потім—хто почує?

Катерина притулилася безтямно стомленою головою до стіни, але раптом випросталась і скрикнула:

— Чуєш?

Етьєн подумав, що її злякав плюскіт води, бо вода піднімалася безупину вгору, і, щоб заспокоїти дівчину, збрехав:

— Не турбуйся, це я, це я поворухнув ногами.

— Ні, ні, не те, он там, послухай...

І вона припала вухом до стіни. Він зрозумів і притулився теж. Минуло кілька гнітючих безконечних секунд, а потім здалеку, дуже здалеку, вони почули один за одним три удари. Нещасні не повірили, у вухах їхніх

стояв дзвін—може це просто щось у вугляному зложіщі затріщало. Чим постукати, як відповісти!

— А сабо!.. У тебе ж сабо є,—згадав Етьєн,—підніми ногу, постукай підбором.

Катерина стукнула тричі шахтарським знайомим стуком; обоє припали до стіни й здалеку почули три тихі розмірені вдари. Вони стукали ще, ще, ще, двадцять разів і що-разу здалеку долітала тиха виразна відповідь.

Етьєн плакав, плакала й Катерина, цілували, обнімали одне одного, не ввжаючи на те, що могли втратити рівновагу й попадати у воду. Нарешті товариші озвалися, нарешті вони йдуть! Щастя, радість, любов розвіяли враз муку безконечного чекання, жах, нудьгу одчай—товариші торкнулися пальцем землі, і вона розсиплеться сама собою.

— Диви!—скрикнула весело Катерина.—Яке щастя, що я притулила голову до стіни!

— Ну, та й вуха ж у тебе!—радів і Етьєн.—А я так таки нічогосінько й не чув.

Тепер вони припадали по черзі до стіни, готові щохвилі відповісти на кожен поклик товаришів. Незабаром почулися виразні вдари кайла, товариші прийшли на допомогу, товариші пробивали до них хід. Але радість їхня була недовга: жах охоплював їх мимоволі знову, вони сміялися, дурили одне одного і навмисне тепер говорили багато й жваво—рятувати їх ідуть, очевидно, через Рекійяр, у зложіщі копають додільний хід, і певне навіть не один, бо чути було троє кайлів. Потім заговорили тихше, менше, млявіше—товстий, ох, який товстий був той шар землі, що лежав між ними й товаришами! Обоє замовкли й думали, скільки днів треба вибійникові, щоб пробитися через цю грубезну товщу. Як довго... Вони не діждуться товаришів, загинуть, умруть. І вони мовчали похмурі, не насмілювалися сказати й слова і відповідали на поклик тепер уже машинально, без надії,—треба ж було подати знак, що вони ще живі, а жах і нудьга ще дужче стискали серце.

Минув день, минуло два дні.

Катерина з Етьєном були вже під землею шість днів. Вода, як дійшла їм по коліна, то вже більше не прибу-

вала, але й не спадала. Вода була холодна, і ноги їхні зовсім задубіли. На якусь часинку вони витягали їх з води, але це було так страшно незручно, ноги німіли, корчилились,—треба було знову спускати їх у воду. Виступ, де вони сиділи, був слизький, і то Етьєн, то Катерина зсовувалися ненароком з нього й чіплялися тоді налякано за землю. Нерівна стіна зложища колола спину, щоб не пробити голови, доводилося сидіти перегнувши шию, і до цього нестерпуче нила потилицю. Та й дихати було нічим—вода натискала на повітря й здушувала його. Голоси їхні лунали якось тихше, наче здалеку. Здавалося їм, що десь б'ють скажено на гвалт, що десь тупотить сполохана градом череда.

Спочатку голод страшенно мучив Катерину. Вона ламала свої худі скручені руки, притискала їх до горла й стогнала важко, з одчаєм, з болем, ніби порожній її шлунок шматували залізні лещата. Етьєн страждав так само, божеволів з голоду, поводити нервово руками навкруг себе і раптом намацав трухляву тріску, що аж посипалася, коли він її захопив. Він набив собі повен рот цією гнилизною і дав цілу жменю й Катерині. Два дні живилися вони цією поточеною шашіллю тріскою, але потім не стало і її. З одчаєм почали вони віддирати скалки дерев'яної обшивки, але вона була ще міцна й не піддавалася. Мукам їхнім не було кінця—чому не можна було з'їсти хоч одежі! Етьєн перегриз зубами на дрібні шматочки свій шкуратяний пасок, і Катерина їх уперто ковтала. На якийсь час стало трохи легше—принаймні щелепи мали, що жувати, принаймні здавалося, що їдять. Коли не стало й паска, вони взялися до сорочок і смоктали, смоктали їх цілі години.

Незабаром цю люті напади голоду затихли—лишився тільки глухий глибокий біль, і почало страшенно хотітися пити. Етьєн з Катериною пили, пили, пили й не могли напиться, набирали воду пригоршнями, але невтишима згага на давала спокою.

Якось на сьомий день Катерина нахилилася набрати в жменю води й зачепила рукою щось м'яке, що плюскалося в неї під ногами.

— Глянь,—що воно таке?

Етьєн помацав рукою в темряві.

— Не розумію. Наче ганчірка якась чи що.

Катерина випила воду й нахилилася набрати ще, але знову натрапила рукою на те саме м'яке щось.

— Господи, це він!

— Хто він?

— Він, той, це його вуса!..

Це був мертвий Шаваль—вода винесла його нагору й прибила до цієї стіни. Етьєн простяг руку, намацав вуса, розчавлений ніс й затремтів з страху та огиди. Катерину занудило так, що вона виплюнула воду з рота—це вона крові напилася, уся ця чорна вода, це все кров того чоловіка.

— Нічого,—ледве промовив Етьєн.—Я зараз його прожену. І він одштовхнув ногою труп, але незабаром труп знову підплив і знову почав плюскатися коло їхніх

— Та йди к бісу, нарешті.

Етьєн відштовхнув тіло ще і ще раз, але якась течія ввесь час прибивала його назад. Шаваль не хотів іти, хотів бути з ними, поміж ними. Це був жахливий супутник, він отруював повітря до краю. Цілу добу боролися вони з пекучою згагою, воліли вмерти, але не пити, і тільки на другий день згага перемогла—вони відштовхнули тіло яко-мога далі, нахилилися й почали пити, не зважаючи вже на нього. Не варто було пробивати голову цьому чоловікові на те тільки, щоб він з своїми скаженими ревнощами вперто стояв завжди між ними... і завжди, довіку, навіть мертвий, стоятиме він так, не даватиме їм бути разом.

Минув ще день, потім іще один. Що-разу, коли перебігала водою найлегша хвиля, той, кого забив Етьєн, тихенько штовхав Етьєна, неначе сусіда: мовляв,—не забувай, що я тут. І що-разу Етьєн налякано здригався—забитий стояв ввесь час перед віччю в нього,—розпухлий, уже зелений, з рудими вусами на розчавленому обличчі. Потім усе переплуталося в Етьєновій голові. Ні, він не вбивав цього чоловіка, той плаває живий і хоче вкусити... Катерина ридала, ридала довго, невпинно, а коли сльози переставали текти, зомлівала, знесилена до краю. Нарешті її почала хилити непере-

можна дрімота, вона не мала сили боротися зі сном. Етьєн не давав їй засинати, а вона лепетала якісь нескладні слова й знову засинала, не розплющувала навіть очей... Щоб не впала вона у воду, Етьєн обняв її рукою за стан. Тепер уже тільки він одповідав на поклик товаришів. Кайла гупали що-разу ближче, зовсім уже близько за його спиною, але й він знесилювався потроху, навіть охоти не мав відповідати. Товариші знають, що він тут, нащо ж даремно стомлювати себе? Йому стало якось байдуже, чи хтось прийде, чи ні... Чекаючи він отупів, занепав, забував уже, кого чекає.

Нарешті їм обом стало трохи легше—вода почала спадати,—і Шавалів труп відплив геть. Дев'ять днів пробивалися вже до них товариші на допомогу. Вода так уже спала, що можна було злізти на землю й ступити кілька ступнів,—коли це раптом шахта застугоніла навколо, і Етьєна з Катериною кинуло на землю. Вони намацали одне одного в темряві, обнялися, нестямившись з жаху—невже знову шахта завалюється над ним! Але за громом стало зовсім тихо, цокання кайла замовкло.

Вони сиділи в кутку, щільно притулившись одне до одного. Катерина тихенько засміялася.

— А як хороше тепер, мабуть, надворі... Ходімо, ходімо звідси.

Спочатку Етьєн боровся з цим божевіллям, одганяв примари, голова його була міцніша, але й вона потроху помутніла; він не розумів уже, як слід, що робиться навколо. Думки, почуття, все злилося у якомусь гарячковому півсні. З Катериною діялося щось непевне. Раніше вона все мовчала, а тепер розбалакалась і схвильовано говорила, говорила щось безперестанку й махала руками. У вухах їй гуло й дзвеніло, а їй здавалося, що то дзюрчить струмок, щебечуть пташки... і пахло, так гарно пахло зім'ятою прив'ялою травою, і ясно було навколо, перед очима леліли якісь великі жовті плями—сонце високо в небі, а вона, вона лежить надворі, над каналом у хвилястих житах.

— А тепло як... Ну, візьми бо мене і будемо разом... Завжди, завжди з тобою.

Етьєн притискав Катерину, а вона пригорталася до нього й тішилася, весела, безжурна.

— Які ми дурні були... нащо так довго чекали... З першої хвилини я була б пішла до тебе, а ти, мій маленький, не зрозумів, губи копилив... А пам'ятаєш, якось раз уночі, вдома ще... Як ми довго заснути не могли й лежали, носи позадиравши й прислухалися нишком одне до одного, дихнути боялись... і так дуже хотіли одне одного...

Етьєн перейнявся її веселістю і теж жартував, згадуючи їхнє мовчазне кохання.

— А ти мене побила колись... Так, так, побила, ляпасів надавала.

— Бо любила тебе,—прошепотіла Катерина.—Дуже любила. Бачиш, я не хотіла думати про тебе й казала собі, що всьому вже кінець, а там, знаєш, там десь, глибоко знала, що все таки ми колись заживемо з тобою вкупі. Треба було тільки якоїсь щасливої нагоди, треба було, щоб доля допомогла—правда?..

Холодний дріж пройняв Етьєна—він силкувався розігнати цей сон і тихо промовив:

— Ще не пізно... Треба тільки трошечки щастя, і все почнеться знову і буде добре.

— Так, ти не проженеш мене. На цей раз уже все буде добре.

Голова дівчини схилилася знеможено до землі, а голос її затих,—не було сили говорити,—вона була така слабенька, така квола. Етьєн переляканий притиснув її до грудей.

— Тобі дуже тяжко?

Катерина здивовано підвела голову.

— Ні, зовсім ні... а чому-ж?

Але питання Етьєнове розвіяло її забуття. Вона глянула в страшну темряву, заломила руки й знову заридала з одчаєм.

— Господи, о господи, як темно!

Зникли хвилясті жита, дух прив'ялої трави, велике жовте сонце, жайворонків спів. Навколо були чорні стіни заваленої, затопленої шахти, смердючий морок, гнилий льох, де конали вони вже стільки днів. Тепер

стало ще страшніше, колишні забобони, що не раз чула вона ще дитиною, виринали в запаленій голові—з кутка дивився на неї «той», Чорний Чоловік, старий мертвий шахтар, що пролазив у шахту й крутив в'язи розпусним дівкам.

— Слухай—чуєш?

— Ні, нічого не чую.

— А що, коли чоловік?.. Цить... Він тут... Шахта вилила на нас усю свою кров за те, що їй перетяли жилу... І він прийшов—бачиш, дивись... Чорніший чорної ночі. Ой, мені страшно... Страшно...

Катерина замовкла тремтячи, а потім знову зашепотіла.

— Ні, це не він, це той...

— Хто «той»?

— Той, хто з нами завжди, кого вже нема.

Образ Шаваля не давав їй спокою, і вона говорила про нього багато, уривчасто... Собаче життя... Тільки раз, один тільки раз в Жан-Барі, тоді, був з нею ласкавий, а то тільки лаявся, казився, бив... а набивши, мучив дикими пестощами, душив.

— Кажу тобі, він іде до нас, він і тут не дасть нам бути разом... Заздрить... Не може стерпіти... Прожени, прожени його... Захочай мене... Візьми мене всю...

Катерина охопила руками Етьєнові шию, шукала вустами його вуст і палко припала до них. Морок зник, знову засяяло сонце, і вона тихо засміялася закоханим сміхом. Етьєн затремтів, відчувши крізь лахміття так близько її майже голе тіло, і сила вернулася до нього.

В чорній могилі, на постелі з грязюки настала на-решті їхня перша шлюбна ніч... Вони не могли померти, не скуштувавши щастя, мусіли ще пожити, в-останнє створити життя. Усе загинуло, а вони любили одне одного, любили, всупереч смерті, хоч смерть уже ширяла над ними.

А потім все зникло.

Етьєн сидів на землі, в тому самому закутку, а Катерина лежала в нього нерухомо на колінях. Спливали години, багато годин. Він думав, що дівчина спить, доторкнувся до неї рукою, але ж вона була дуже холодна.

Вона померла. Етьєн не поворухнувся, не хотів будити її. Жінкою він узяв її перший, вона може завагітніла і це збуджувало в ньому велику ніжність. А потім напливли інші думки—вони вийдуть звідси з Катериною, заживуть разом... і так весело стало. Думки ці набігали на мить і були такі легкі, туманні, хвилясті, тільки торкалися чола, неначе легкий подих сна.

Етьєн зомлівав. Сили в нього було вже зовсім мало, і він час-од-часу тільки мляво підносив руку й мацав—чи маленька його задубіла дівчинка спить ще й досі в нього на колінях?

Усе поринуло в якусь порожняву, зникла навіть чорна глибінь, зник і він—тут його не було, він був поза часом десь, поза простором.

Щось гупало якраз над його головою ближче, виразніше, дужче; але тіло його наче оловом налилося з утоми, не хотілося встати, відповісти... А потім він перестав і це почувати... Йому ввиджалось тільки, що Катерина йде перед ним, і сабо її легенько стукають об землю.

Минуло два дні. Катерина не поворухнулася, а Етьєн усе несвідомо мацав її—чи вона тут? Це добре, що вона не пішла і так тихо лежить на колінях у нього.

Стіна задрижала, загомоніли голоси, до ніг Етьєнові покотилося каміння. Він угледів вогник лампи й заплакав, закліпав очима, але не міг відвести їх, зачарований, від червоної зірочки, що ледве миготіла десь далеко в темряві. Товариші вхопили Етьєна на руки, понесли, влили йому силою крізь зціплені зуби кілька ложок бульйону.

Тільки вже в рекійярській галерії пізнав Етьєн першу людину—інженера Негреля, і вони, вороги, що так поневажали один одного—бунтар-робітник і скептик-пан,—кинулися один одному на шию й ридма заридали. То ридало все те людяне, все те людяне, глибоко зворушене, що жило в них.—Скорбота безкрая, скорбота людських поколінь, якої скорботи може зазнати людське життя.

А вгорі Магедиха припала до мертвої своєї дочки й скрикнула раз, потім другий і заголосила протяжно, тужливо.

З шахти витягли вже кілька трупів і поклали їх в ряд на землі: Шаваля з розбитою головою,—задушеного як усі думали, мабуть обвалом, двох хлопчаків та ще двох вибійників теж із пробитими порожніми черепами, з животами розбухлими од води. Жінки божеволіли в натовпі, здирали з себе одягу, дряпали собі обличчя.

Етьєнові дали трохи поїсти, почекали, щоб очі його звикли до світла лямпи, а тоді вже вивели на поверхню. Шкура присохла на ньому, він був зовсім сивий, і натовп розступився, тремтячи, перед цим старим чоловіком.

Магедиха замовкла й дивилася на нього безтямно нерухомими великими очима.

VI.

Вибила четверта година ранку. Квітнева ніч була свіжа, повітря проти дня потеплішало. На прозорому небі ще мерехтіли зорі, а на сході вже спалахнув світанок. Приспані чорні поля ледве чутно заколивалися, зашелестіли, немов прокидаючись зо сну.

Широко ступаючи, ішов Етьєн вандамським шляхом. Півтора місяці пролежав він у лікарні в Монсу, а тепер, ще жовтий і виснажений, почув у собі силу йти і пішов.

Товариство ще й досі потерпало за долю своїх шахт і обережно звільняло поволі всіх небезпечних робітників; попередило й Етьєна, що не зможе залишити його в себе на роботі. Що правда, воно запропонувало йому допомогу—сто франків, а крім того запобігливо порадило йому покинути взагалі занадто шкідливу тепер для нього працю на шахті. Допомоги цієї Етьєн не взяв—Плюшар кликав його до Парижу й прислав навіть на дорогу гроші.

З лікарні Етьєн вийшов ще вчора й переночував у «Веселому Джигуні» вдовиці Дезір. Встав він удосвіта—хотів ще попроситися з товаришами—більше він нічого не хотів. З Марш'єна поїзд відходив о восьмій годині—треба було поспішати.

Етьєн став на хвилину, вдихаючи чисте повітря теплої провесни. Широкий шлях простягся перед ним

рожевою смугою, і дихати було легко. Благословлялося на ясний погожий день. Світало. Разом із сонцем прокидалося життя на землі. Постукуючи кізиловим ціпком, Етьєн ішов далі й дивився вперед на безконечну рівнину, що виступала помалу з нічного туману. Досі ще не бачив він нікого з товаришів—тільки одного разу Магедиха заходила до лікарні, а більше не прийшла—часу, певне, не мала; але Етьєн знав, що весь присілок «Двохсот сорока» працює тепер у Жан-Барі, і що навіть Магедиха теж уже ходить на шахту.

На шляху показувалися то тут, то там люди і проходили мовчки повз Етьєна. Товариство зловживало своєю перемогою. По двох з половиною місяцях страйку голод перемиг, і шахтарі мусіли пристати на новий тариф, той тариф, що через нього вибухнув сам страйк. В дійсності цим новим тарифом їм просто хотіли засліпити очі, бо насправді начальство просто зменшило платню... і тим більша була ганьба — за що ж пролили кров товариші? У них украли цілу годину денної праці, їх примусили зламати свою присягу, і цей примус стояв їм в горлі, як жовч. Праця розпочалася скрізь: у Міру, у Мадлен, у Кревкер, у Вікторії. І що-дня в досвітній імлі ще повитими темрявою шляхами тупали, похнюпивши голови, валки людей, мов те бидло, що женуть до різниці. Люди трусилися з холоду в своїй злиденній полотняній одежині й важко ступали похилі з руками згорненими на грудях, а великі «брике», заховані поміж сорочками й куртками стирчали на спинах горбом. У цьому гуртовому повороті на шахту, у цих тінях—чорних і мовчазних, що простували похмуро, без сміху, вперто дивлячись собі під ноги, почувалося грізне щось: гнівні зціплені зуби, вдари серця, повного ненависти вщерть... Вони йшли не своєю волею, вони скорилися тільки голодові, голодному шлункові.

Що ближче до шахти, то більше йшло тих людей. Ішли майже всі самотою, і навіть ті, що повиходили з дому гуртом, дорогою одне від одного повідставали, простяглися ген-ген довгим ключем. Не було про що говорити. Всі були вже втомлені й роздратовані, незадоволені й з інших, і з себе. Мимоволі звернув увагу

Етьєн на одного старого шахтаря—очі палали тому під темним чолом, як жарини. Другий, юнак, дихав так важко, немов у грудях його клетотіла буря. Багато шахтарів несли сабо в руках, і їхні ноги в грубих вовняних панчохах ступали м'яко й глухо по землі.

Шахтарі йшли, йшли, йшли безконечним потоком, мов та крига на річці після льодолому—то йшло переможене військо з похиленими до землі головами, але з затамованим гнівом у грудях, воно кинеться знову в січу й помститься за все.

Обриси Жан-Бару виринали вже з темряви, лихтарі на підмостках ще блимали, хоч уже й починало світати. Понад темними будівлями в небо звивалася біла смужка, ледве поцяткована червоним. Етьєн зійшов на сходи й зазирнув до приймальні.

Шахтарів уже почали спускати на роботу. Етьєн одвик од шахти, і гамір та рух пригнобили його зразу, і він зупинився. Вагонетки торохтіли по чавунових тафлях підлоги, барабани кружляли, розкручувалися линви, гримів гучник, дзвінко гупав сигнальний молот. Потвора знов почала поглинати людське м'ясо, кліті зникали й вирнали, неситий велетень роззявляв безупину свою пащу й ковтав людей. Тепер, після останньої страшної події, шахта навівала на Етьєна якийсь нервовий жах. Від невпинного руху клітей його занудило, і він одвернувся—не міг бачити цієї чорної дірки.

У просторому півтемному приміщенні, освітленому тьмяними вогнями майже догорілих лихтарів, Етьєн не бачив ані одного дружнього обличчя. Шахтарі—босі, з лямпочками в руках дивилися на нього тривожними очима, потім схиляли голови, ніяковіли, одверталися. Вони всі знали його. Тепер уже не кляли—навпаки, наче боялися й червоніли—він міг назвати їх зрадниками.

Етьєн бачив це все, і серце йому розривалося з жалю... Він забув уже, що ці самі люди кидали в нього каміння—знову прокинулася улюблена мрія: він зробить з них героїв, поведе за собою цю стихію, що сама поглинає себе.

Перша кліть набрала людей і зникла. До колодязя підійшла нова партія, і Етьєн побачив нарешті одного з

своїх колишніх поплічників, що присягався колись умерти, але не здатись.

— І ти?—тихо сказав схвильований Етьєн.

Шахтар зблід, губи затремтіли, але він знизав плечима—він бо не винен.

— Що ж робити?.. Жінка.

З бараку попливла нова хвиля людей. Етьєн упізнавав усіх.

— І ти?.. і ти?.. і ти?..

І товариші відповідали нетвердим голосом:

— Мати... діти... треба було хліба...

Кліть щось затрималася внизу, і шахтарі похмуро чекали на неї. Така тяжка образа гнітила їх, такий тяжкий біль, що вони не мали сили зирнути один одному в вічі й уперто дивилися в жерло шахти.

— А Магедиха де?—спитав Етьєн.

Ніхто не відповів. Один шахтар показав рукою на барак,—мовляв, зараз прийде. Інші махнули рукою.—Сердега!.. Скільки того горя...—Усі мовчали, але коли Етьєн простяг їм на прощання руку, вони міцно стиснули її, і в цьому потискові була скажена стримана лють за те, що довелося здатися, і гаряча надія на те, що час відплати настане.

Кліть вирнула нарешті з колодязя, шахтарів загнали у вагонетки, і чорна безодня поглинула їх.

Прийшов П'єрон з лямпочкою без сітки на шкурятній шапці—тиждень тому його наставили на наглядача, на старшого над вантажниками. Шахтарі розступилися перед ним—він дуже запанів останніми часами і вимагав пошани. П'єронові було, очевидячки, не до вподоби, що Етьєн з'явився в Жан-Барі, проте він підійшов до колишнього товариша, а як почув, що той виїздить до Парижу, то й зовсім заспокоївся. Вони розбалакались. П'єрониха тепер має трахтир—«Прогрес» і торгує собі непогано,—спасибі, начальство допомогло—воно таке до неї ласкаве. П'єрон не договорив і накинувся з лайкою на Мука—чому досі з шахти гною не вивіз?—завжди отягається! Старий слухав мовчки, похнюпившись, як той йому вичитував, і гнів душив його. Перед тим, як увійти в кліть, він стиснув руку Етьєнові таким

самим теплим довгим потиском, як і інші товариші—в цьому дотикові почувався затамований, але живий ще гарячий гнів бунтаря, що ще колись повстане. Ця стареча рука, що затремтіла в Етьєновій руці, цей старезний дід, що простив уже смерть своїх любих дітей, глибоко зворушили Етьєна, але він нічого не сказав і мовчки дивився вслід старому, аж доки той не зник у жерлі шахти.

— Певне Магедиха не прийде сьогодні?—спитав Етьєн через якусь хвилину.

П'єрон удав, що не чує: що-разу, як тільки мова заходила про цю жінку, йому траплялася якась неприємність. Сказавши, що має якусь справу, він нарешті відповів, відходячи:

— Хто?—Магедиха?—Та ось вона.

Магедиха вийшла в цей час з бараку в шахтарських штанях і куртці, в шахтарському каптурі, з лямпочкою в руці. Товариство змилоствилося над нещасною долею цієї жінки й дозволило їй працювати під землею, дарма, що їй стукнуло вже сорок років, бо літнім жінкам заборонено було спускатися під землю. На вивізницю вона була вже за стара, і тому її приставили до нового маленького вентилятора, що недавно його влаштували в північній галерії, в цьому пекельному зазубні Жан-Бару, під самим Тартаре, куди зовсім не доходило свіже повітря. І десять годин що-дня Магедиха крутила, знемагаючись, своє колесо в розпаленій тісній норі. Тут було сорок ступнів спеки. За це їй платили тридцять су на день. Великі груди й живіт її набрякли від вогкості підземних галерій і безпорадно випиналися з чоловічих штанів та куртки. Яка нужденна була вона в цьому шахтарському вбранні. Коли Етьєн побачив її, великий болючий жаль охопив його, і він, схвильований, щось пробубонів, не знаходячи слів, щоб сказати те, що хотів.

Магедиха дивилася на нього, але не слухала й нарешті промовила, називаючи його чомусь «на ти».

— Дивуєшся, що я тут?.. Еге, я казала, що задушу власними руками першого з моїх дітей, хто посміє спуститися в шахту, а от і сама спустилась—то мусіла б і

себе задушити — правда?... Та, мабуть, і задушила б, якби мені не старий та малі.

І вона говорила далі тихо й стомлено—не виправдувалася—ні, просто оповідала, як усе було—вони всі мало з голоду не передохли, довелося вийти таки на роботу, а то б і з хати на вулицю вигнали.

— А старий як?—спитав Етьєн.

— Тихий, смирний, охайний, навіть і не чути—тільки з голови якась клепка випала, на дитячий розум зійшов. За те—знаєш—йому нічого не зробили, казали, що до жовтого дому посадять, та я не дала: підсипали б чогось у юшку і бувай здоров. Знаємо... а все таки те діло наробило нам лиха чимало. Пенсії йому вже не дадуть, начальство сказало мені, що дати пенсію такій людині був би гріх.

— А Жанлен?.. працює?

— Атож. Директор дав йому роботу на шахті, тільки вже нагорі, не під землею... Заробляє двадцять су... Ні, ні, я не нарікаю, начальство мене не скривдило, начальство дуже добре до нас—вони мені це й самі розтлумачили... Жанленових двадцять су та ще й моїх тридцять, це вже тобі п'ятдесят; якби в нас не шестеро ротів, то й ситі були б... Естелла жере тепер, як з немочи, а найгірше те, що раніш, як через чотори—п'ять років Ленора й Анрі не зможуть працювати на шахті.

Етьєн мимоволі хитнув з одчаєм рукою:

— І вони!..

Бліді щоки в Магедихи зашарілися, очі спалахнули, але через хвилину вона безсило зігнулась, немов натиснула на неї доля.

— Що ж і вони... І вони підуть за іншими... Усі полишали там свої шкури,—тепер їхня черга.

Магедиха замовкла—гуркіт вагонеток заваджав говорити. Крізь великі запорошені вікна пробивалося пасмо сірого денного світла, і вогні лихтарів потроху блідли в ньому. Що три хвилини машина починала двигтати, ливни звивалися й розвивалися, кліті поглинали швидко живий вантаж.

— Гей ви, ледацюги, поспішайте!—гукав П'єрон.— До клітей, до клітей! І до ночі так не скінчимо.

Він глянув на Магедиху, але та навіть не поворухнулася. Вона перепустила вже три кліті, і тепер раптом немов прокинулася, згадала про те, що Етьєн їй одразу сказав.

— Так ти їдеш звідси?

— Іду, сьогодні зранку, зараз.

— Твоя правда. Як змога є, то краще де-інде оселитися... Я рада, що побачила тебе, так хоч знатимеш, що ніякого зла я на тебе не маю. Спочатку, коли всі тоді повмирали, була б задушила тебе оцими руками, а потім, як почнеш думати, міркувати, то й побачиш, що справді ніхто не винен тому... Ні, ні, ти не винен, винні усі, увесь світ.

Магедиха заговорила спокійно про смерть чоловіка, Захара, Катерини і тільки, коли згадала про малу Альрізу, сльози приступили їй до очей. Це була знову та сама розважлива жінка, що ставилася до життя просто й спокійно. Не буде щастя буржуа, не буде щастя за те, що вони занастили стільки люду; за це вони колись дістануть кару; бо на світі ніщо не лишається без заплати. І втручатися людям не треба буде — салдати самі почнуть стріляти в начальство, так, як стріляли колись в шахтарів. Спадкова слухняність, стара вікова покора вже знову лягли цій жінці тягарем на похилі плечі, але тимчасом у її голові йшла своя робота—неправда не може довше панувати на землі, коли старого бога нема, то, виходить, народиться якийсь інший, і він помститься за безщасний люд.

Магедиха говорила тихо, час-од-часу підозріло озиралася, і коли побачила П'єрона—він підійшов ближче до них—голосно промовила:

— Ну, що ж, як їдеш звідси, то забери в нас свої речі... Там ще дві твої сорочки є, три хустки, старі штани.

Етьєн махнув рукою—нащо йому це ганчір'я, що якимось чудом не опинилося досі в руках тандитника?

— Дурниці, хай лишається... Дітям здасться. Я в Парижі вже якимось перебуду—влаштуюся.

Тимчасом у колодязь спустилося ще дві кліті. П'єрон набрався духу й гукнув тепер уже просто на Магедиху.

— Чуєте, на вас там чекають. Скоро вже наговоритесь, чи ні?

Але Магедиха повернулася до нього спиною—запроданець! ач, як з шкури лізе, щоб прислужитись... Нащо це йому? Не його діло заганяти шахтарів на роботу,—буде й того, що вже всі його підручні вантажники аж киплять проти нього. І вона вперто стояла на місці з лямпочкою в руках, не йшла і мерзла на протязі. Надворі було вже тепло, але протяг був холодний.

Ані Магедиха, ані Етьєн не знаходили більше слів і стояли мовчки одне проти одного, але серця їхні були так переповнені вщерть, що їм хотілося сказати ще щось на прощання. Нарешті Магедиха сказала, аби щось сказати.

— А Левачиха завагітніла. Левак ще й досі сидить у тюрмі, а за нього відбуває Бутелу.

— Ага, Бутелу, знаю...

— Стривай, а чи казала я тобі?... Філомена наша поїхала.

— Як то поїхала?

— Поїхала з одним шахтарем з Па-Де-Кале. Я боялася, що вона мені малюків своїх залишить, та ні, забрала обох... Хто-б подумав? Шкапа, а не баба, кров'ю харкає, бухикає, на ладан дише, а таке щастя.

На хвилину Магедиха замислилася.

— А скільки про мене брехали... Пам'ятаєш, ходили плітки, що я буцім то з тобою живу? Господи! Звичайно, після того, як помер мій старий, це могло б статися, коли б я молодша трохи—що ж тут такого?.. Тільки, знаєш, я навіть рада, що цього не було—потім би ми й самі шкодували.

— Так, потім би ми й самі шкодували,—просто відповів Етьєн.

Це було все, більше вони не говорили. З кліти сердито гукали вже на Магедиху, кричали, що оштрафують, що не чекатимуть на неї цілий день. Нарешті вона стиснула Етьєнові руку й пішла, а він—схвильований і зворушений—довго дивився їй услід: опухле, посиніле лице, пасма збляклого жовтого волосся з-під синього каптура, обвисле тіло плодючої й слухняної самиці.

втиснене в цю недоречну одежу... Але в останньому потискові її руки він відчув той самий товариський привіт—вони зустрінуться ще раз, коли прийде час розпочинати все знову. Він зрозумів: у очах її теплим світлом світилася спокійна певність—«бувай, ненадовго, на цей раз ударимо так, що луна загуде».

— Ну та й кляте ледащо!—крикнув П'єрон.

Магедиху штовхали, підганяли, вона протиснулася нарешті крізь гурт шахтарів і влізла з чотирма іншими робітниками у вагонетку. За віршовку сіпнули—«подзвонили на м'ясо», кліть здригнулася й полетіла в чорну безодню—лишився тільки линви летючий слід.

Етьєн вийшов з Жан-Бару. На землі під пересівальнею серед великої купи вугілля сиділа якась істота, випроставши ноги наперед. Це був Жанлен: йому дали перечищати здорове вугілля. Поміж ногами в нього лежала велика брила, і він збивав з неї молотком налиплі скалки лупаку. Навколо стояв такий стовп чорного порошу, що Етьєн був би навіть не впізнав хлопця, якби той не підвів свого гострого мавпячого обличчя з відстобученими вухами і з зеленими очима. Жанлен зухвало зареготав, цокнув ще раз молотком і зник за вугляною заслоною.

Етьєн пішов замислений шляхом. Думки роєм роїлися в його голові, але навколо було свіже повітря, вгорі широке небо, і він зідхнув на повні груди. На обрії випливало в сяйві своєму велике сонце, бадьора земля прокидалася, безмежною рівниною зі сходу на захід перебігала золотиста хвиля. Цілюще тепло, тепло життя витало над усім, запалювало молодечим завзяттям, і в ньому чулися глибокі зідхання землі, пташиний спів, шепіт струмків та дерев. Хороше жити—старий світ хотів прожити ще одну весну.

І надхнений новою надією Етьєн укоротив ходи й пішов помалу, вдивляючись у безмежний весняний простір навкруг себе.

Етьєн думав: він почував себе дужим, досвід, здобутий у надрах шахти, загартував його. Науку скінчено. Він був тепер озброєний знанням, досвідчений борець-революціонер, він кинув войовничий заклик всьому

старому суспільству, такому, яким воно було і яким він його засуджував на смерть. Він побачить Плюшара, стане таким, як Плюшар—керівником-проводарем, його слухатимуть, поважатимуть... І слова майбутніх промов набігали самі собою... Він розширить свою програму. Його витончені буржуазні смаки та звички, що підносили його понад рівнем його верстви, збуджували в ньому ще дужчу ненависть до цієї буржуазії. Довічні злидні його братів-робітників дратували його що далі, то дужче... Ні, він поставить цих людей високо над усіма, дасть їм міць, дасть їм славу, покаже, що тільки вони великі, вони чисті й правдиві, покаже, що вони є та єдина аристократія й сила, що може оновити людство. І Етьєн уже бачив, як він стоїть на трибуні—бачив навкруг себе нарід, що переміг усе й звеличив його,—якщо цей самий нарід не розтопче до того його, свого проводиря...

Високо в небі дзвінко виспівував жайворонок, і Етьєн глянув угору. Червоні хмарки—останні клаптики нічного туману—танули на ясному небі... Суварінове й Расенерове обличчя промайнули на мить перед Етьєном. Звичайно, все йде на марно, коли кожен починає гризтися за владу. Те саме сталося і з славнозвісним Інтернаціоналом—задумав світ оновити, а сам розлізся через власні хиби: безперестанні сварки розпорошили його численну армію. Невже Дарвін каже правду? Невже все життя—це тільки боротьба дужих з кволими за красу й продовження виду? Це питання хвилювало Етьєна, хоча він розв'язував усі питання руба, певний тепер себе... Але нова думка розвіяла враз усі його вагання, запалила його—тільки но буде нагода висловитися з трибуни, він з'ясує всім по-своєму цю теорію, так, як зрозумів її з першого разу. Хай так, хай одна класа має зжертви другу, то хто ж переможе? Хто? Звичайно живучий, свіжий, молодий ще нарід пожере трухляву буржуазію, випещену в розкошах. Нова кров породить нове суспільство. Варварські орди затоплять світ і оновлять старі спорохнілі нації, скоро вдарить революція, справжня робітнича революція, і полум'ям пожежі

залле останні роки дев'ятнадцятого століття, як це багряне сонце, що он зійшло кривавим колом на небі.

Етьєн усе йшов, замислено стукаючи кізиковим ципком по придорожньому камінню й поглядав навколо. Які знайомі місця... Ось тут у Фурш-о-Беф він став на чолі юрби страйкарів того дня, як вони гуляли по шахтах. А тепер от знову робоче бидло почало свою згубну роботу за ті злиденні су. Там, десь під землею, за сімсот метрів од себе, Етьєн наче чув глухі, рівномірні, одноманітні вдари, то гупали безупину з німою ненавистю кайлами товариші, що він їх допіру бачив, чорні його товариші. Так, їх переможено, на бойовищі лишилися трупи мертвих і останні їхні су, але Париж не забуде ворезьких пострілів, і кров Імперії потече з цієї невігойної рани. Хай промислова криза минає собі, хай усі фабрики й заводи почнуть знову працювати, боротьба проте не припиниться, бо замирення тепер неможливе. Вуглярі випробували свою силу, випробували свою армію і збурили робітництво всієї Франції своїм покликком до правди. Їх переможено, але поразка ця нікого не заспокоїла. Буржуа-переможці не тішаться з своєї перемоги—глухий страх за завтра підносить голову. Завтра може знову вдарити страйк, і вони озираються полохливо назад,—може це глибоке мовчання є тільки провісник їхнього неминучого, невблаганного кінця? Буржуа розуміють, що революції вибухатимуть тепер безупину—вибухне загальний страйк,—вибухне й революція—робітники з'єднаються, матимуть свої каси взаємодопомоги, зможуть чинити опір цілі місяці, ситі й теплі. На цей раз гниле суспільство штовхнуло тільки мимохіть плечем, а вже земля загула під ногами, але будуть ще інші дужчі вибухи, аж доки стара похила будова не завалиться, не зникне в безодні, як і саме Воре.

Етьєн збочив ліворуч на Жуазельський шлях... Тут колись не дав він юрбі знищити Гастон-Марі. Ген далеко на ясному небі стреміли баштиці знайомих копалень: праворуч Міру, а там поруч Мадлен та Кревкер. Скрізь гула робота, гук шахтарських кайл, що цокали, здавалося, скрізь навкруги під усією землею, лунав од краю

до краю по всій безконечній рівнині. Цок-цок, цок-цок-цок,—скрізь навколо під несходимим шляхами, полями, селами, що всміхалися до сонця, гупали ці кайла, завжди, один за одним. Під тягарем земної товщі йшла невпинно каторжна робота. Треба було знати самому, який тяжкий той тягар, щоб почути ті болючі зідхання крізь землю.

І Етьєн думав... Так, насильством кінця не прискориш. Порубані линви, поламані шпали, побиті лампи—яке дитяче безглуздя! Не варто було трюхтисячній юрбі бруднити собі руки такою дрібницею. Він несвідомо почував, що цілком законні заходи, може, дадуть колись значно страшніші для ворога наслідки. Думки його дозрівали потроху, він одкинув од себе колишню хижу свою ненависть. Розумна Мегедиха добре сказала: «колись ударимо так, що луна загуде». Ушикуватися спокійно лавами, пізнати одне одного, об'єднатися тоді, коли це дозволить закон, суцільною масою... Мільйони робітників стануть проти кількох тисяч дармоїдів, візьмуть владу в руки й зробляться володарями. Настане правда й справедливість. Хижий неситий бог умре в ту ж мить, цей ідол—потвора, що причаївся на почепках у своїй божниці у невідомій далечині, куди безщасні злидарі приносять йому тіло своє на поталу, ніколи не бачивши навіть його.

З Вандамського шляху Етьєн перейшов на сошу. Праворуч за пагорбками заховалося в балці Монсу. Перед ним просто лежали руїни Воре, проклятої ями, з якої три смоки вибирали невпинно воду, а далі, на обрії майоріли інші копальні—Вікторія, Сен-Тома, Фетрі-Кантель, а ще далі, трохи на північ, у ранішньому прозорому повітрі клубочився сизий димок з димарів. Треба було поспішати—поїзд відходив о восьмій годині, а до Марш'єна лишилося ще шість кілометрів.

Уперті вдари шахтарських кайл усе гупали в Етьєна під ногами. Товариші його всі тут—вони йдуть за ним назирці за кожним його кроком. Хіба то не Мегедиха тут, під цим клаптем бурячника хрипко дихає, зігнувши спину, а коло неї свище вентилятор, і їхні віддихи зливаються в один. Ліворуч, праворуч, скрізь під

цими нивами, під молодими деревами, під кучерявими огорожами, тут, там далі, скрізь Етьєн бачив і інших товаришів...

Весняне сонце виплило вже високо на небесну баню і сяяло з неї у всій своїй силі та славі, зогріваючи вагітну землю. З плодючих її надр пробивалося нове життя, з бруньків вилазило зелене листячко, поля здригалися під хвилястими травами, що буйно поросли на них. Зерно набухало, витягалося, розривало землю, родюче зерно тяглося до світла й тепла. Гомоніли тисячі голосів, сік точився струмками, шепіт пагінців зливався у великому поцілунку. А товариші цокали кайлами ще ближче, гучніше, виразніше, неначе вже під самими ногами... Свіжий молодий ранок, палюче сяйво сонця на небі... так, цим гуком, широким і невловимим, завагітніла земля. Ростуть з-під неї люди,—чорні лави месників проростають поволі, спіють у борознах для жнив майбутнього віку. Проростуть і потужно розірвуть пута землі.